

ШАРҚ ЮЛДУЗИ

ШАРҚ ЮЛДУЗИ ŞARK YÜLDÜZİ

ЎЗБЕКИСТОН ЁЗУВЧИЛАРИ ОЙНОМАСИ

3-4'1993

62-йил чиқиши

Бош муҳаррир:

Ўткир ҲОШИМОВ

Таҳрир ҳайъати:

Ортиқбой АБДУЛЛАЕВ

*(Танқид ва адабиётшунослик
бўлими мудири)*

Тоҳир МАЛИК

(Масъул котиб)

Мурод МАНСУР

(Наср бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(Бош муҳаррир ўринбосари)

Икром ОТАМУРОД

(Назм бўлими мудири)

Али Назар ЭГАМНАЗАРОВ

(Мақоланавислик бўлими мудири)

Асқар ҲАЙДАРОВ

(Мерос ва қадрият бўлими мудири)

МУАССИСЛАР: «ШАРҚ ЮЛДУЗИ» МЕХНАТ ЖАМОАСИ ҲАМДА
ФАҲУР ГУЛОМ НОМИДАГИ НАШРИЁТ-МАТБАА БИРЛАШМАСИ

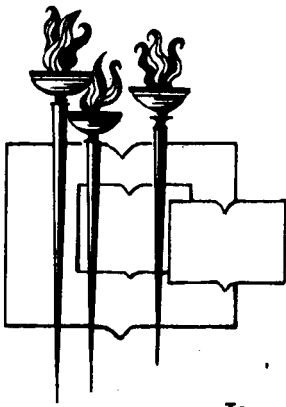
Азиз «Шарқ юлдузи» ойнамаси мухлислари!

Хабарингиз бор, «Шарқ юлдузи» ойнамаси ўтган йили давомида обуначиларга энг арзон нарх — 2 сўм баҳосида етказиб берилди. Дўкондаги баҳо ҳам 10 сўмдан оширилмади. Қоғоз, босмахона ва бошқа харажатлар кун эмас, соат сайин кўпайиб борганига қарамай, ойнаманинг нархини кўтариб, ўқувчиларни қийнашни истамадик. Лекин бунинг натижасида йилни ниҳоятда оғир шароитда якунладик.

Бу йил матбуот учун янада оғирроқ келди. Биз «Шарқ юлдузи» ойнамасининг обуна баҳосини 25 сўм белгиладик. Бироқ журналнинг нашри учун кетадиган харж бундан тахминан уч ҳисса кўп. Шу боисдан, ўтган йили муқаддас Китоб Қуръони каримни нашр этганимиз сингари, бу йил ҳам ойнаманинг айрим сонларини қўшма ҳолда чиқариб, «Шарқ юлдузи» кутубхонаси» рукни остида маърифий аҳамиятга эга, қизиқарли ҳар хил китоблар нашр этиб бориш ниятидамиз. Севимли ойнамангизни мушкул аҳволдан қутуқариш учун шундай қилишга мажбурмиз.

Ойнама мухлислари бизнинг шароитимизни тушунишади ва бизни қўллаб-қувватлашади, деб ўйлаймиз.

ЖАМОАТ КЕНГАШИ: Неъмат АМИНОВ, Саид АҲМАД, Бўрибой АҲМЕДОВ, Эркин ВОҲИДОВ, Қодиржон ИБРОҲИМОВ, Хуршид ДАВРОН, Мирзо КЕНЖАБЕК, Салоҳиддин МАМАЖОНОВ, Мурод МУҲАММАД ДУСТ, Тўлан НИЗОМ, Умарали НОРМАТОВ, Гулчеҳра НУРИЛЛАЕВА, Эркин САМАНДАР, Жуманазар САЛАЕВ, Муҳаммад СОЛИХ, Хайриддин СУЛҲОНОВ, Ўлмас УМАРБЕКОВ, Носир ФОЗИЛОВ, Шукур ХОЛМИРЗАЕВ, Озод ШАРАФИДИНОВ, Бобоҳон ШАРИПОВ, Ислоҳ ШОҲУЛОМОВ, Азиз ҚАЮМОВ, Ҳамид ҲУЛОМ, Раҳмон ҚУЧҚОРОВ.

МИРЗА МЕҲРЗОД НАҚШЛАРИ

Тарих фанлари номзоди Баҳодир Турғунов билан
журналист Алиназар Эгамназаров суҳбати

Баҳодир Турғунов 1939 йилда туғилган. 1961 йилда Тошкент Давлат до-рилфунуни тарих куллийети археология бўлимини битирган. 1961 йилдан бери Ҳамза номидаги санъатшунослик илмгоҳи санъат тарихи бўлимида ишлайди. 1962-74 йилларда илмгоҳ қошидаги санъатшунослик экспедиция-си бошлиғининг ўринбосари, 1974 йилдан бери эса шу экспедиция бошлиғи. Археологик тадқиқотлар бўйича 1989-94 йилларга тузилган ўзбек-япон ҳамкорлиги Шартномасининг Ўзбекистон томонидаги масъул ижрочиси.

— Ҳурматли Баҳодир ака! Санъат-шунослик илмий-тадқиқот илмгоҳи қо-шида санъатшунослик экспедицияси мавжудлиги бир қарашда кишини та-ажжублантиради. Чунки Самарқандда махсус археологик илмий-тадқиқот илм-гоҳи бор. Бу икки илмий муассаса ўз фаолиятида бир-бирини такрорлаб қўй-майди!

— Йўқ, ундай бўлмайди. Самар-қанддаги илмгоҳ ёдгорликларни тарихий объект сифатида ҳар жиҳатдан ўргана-ди. Биз эса тарихий ёдгорликлар, топил-маларни кўпроқ санъат асари сифатида ўрганамиз.

Илмгоҳимизда санъатшунослик экс-педицияси ташкил этиш зарурлиги ма-саласини кекса илмий ходим, устозимиз Г. А. Пугаченкова 1959 йилда қўйган. У ўшанда илмгоҳ илмий кенгашида шун-дай деган эди: «Мен 1937-38 йилларда Массон ташкил этган Термиз археология комплекс экспедицияси таркибида кўҳна Термизни текширганимизда, бу ўлканинг қадимий маданияти ва санъатига қойил қолган эдим. Афсуски, бу ишлар Улуғ Ватан уруши бошланиб, чала қолиб кет-ди. Менинг жумҳуриятимизнинг бошқа туманларидан, ҳарҳолда кўнглим тўқ, чунки олимлар у ерларда кўп қидирув ишлари олиб бораётдилар. Аммо жум-ҳуриятимизнинг жанубий туманлари бу соҳада «очилмаган кўриқ» бўлиб туриб-ди. Ваҳоланки, бу ерларда қидирув иш-ларини тезлаштириш лозим бўлиб қол-ди. Чунки ҳозир жумҳуриятимизда кенг миқёсда кўриқ ва буз ерларни ўзлашти-риш, йирик суғориш иншоотлари — сув омборлари, каналлар, ариқлар, тўғонлар қурилиши бошланиши муносабати билан

қадимий ёдгорликларнинг вайрон бўлиб кетиши хавфи туғиляпти. Илмгоҳимиз қошида шундай экспедиция тузилса, халқ меъморчилиги, кулолчилик, музыка тарихи бўйича бой материалларга эга бўлишимиз мумкин».

Ўшанда баъзилар Галина Анатольев-нанинг бу таклифига қарши чиқишди. Бу ишларни тарих, археология ва этногра-фия илмгоҳи илмий ходимлари амалга ошираёпти-ку, улар хафа бўлиб қолиш-масмикан, ахир экспедицияни ер остида санъат обидалари кутиб турмагандир, деб эътироз билдиришди. Лекин Галина Анатольевна айтганида туриб олди.

Биринчи қидирув ишини Деновдан ўн икки километр наридаги Холчаён қишлоғидан бошладик. Бу жамоа хўжа-лиги машина-трактор станцияси майдон-идаги тепалик эди. Қазиларни бошлагани-мизнинг дастлабки кунлариёқ бу ердан ҳайкал бўлаклари топилди. Шундан кей-ин Галина Анатольевна, экспедициямиз энди дадил ишлайверса бўлади, деди. Уч-тўрт кундан сўнг эса айвон шаклидаги жойдан оҳақтошдан йўниб ишланган, худди Рим ва Юнонистон сарой ва ибодатхоналаридаги каби тақкурсилар то-пилди. Бу эса қандайдир бир ҳашаматли бино борлигидан дарак берар эди.

Ҳақиқатда ҳам тепалик ўрнида мил-лоддан аввалги I асрда бунёд этилган сарой бўлган экан.

Кейин эса кушанлар империяси пой-тахти Далварзинтепада қазиларни бошлаб юбордик. Бу иш ҳали-ҳамон да-вом этаёпти.

— Кушанлар кимлар! Уларнинг им-перияси ҳақидаги маълумот дастлаб қа-чон пайдо бўлган!

— Утган аср ўрталарида Лондон, Вена, Париж, Санкт-Петербург танғашуносларига Ҳиндистонда топилган ғаройиб, ҳали ҳеч кимга маълум бўлмаган тангаларни олиб кела бошлашди. Бу олтин ва кумуш тангаларга аллақандай подшолар ва юнон, эрон ҳамда ҳинд худоларининг тасвирлари зарб қилинган эди. Улардаги қадимий юнон ва ҳинд алифбоси асосида, лекин бироз ўзгартириброқ битилган ёзувлар ҳеч нарсадан дарак бермади.

Худди шу пайтда Ҳиндистоннинг шимоли-ғарбий ерларини эгаллаган вилоятлардан юнон ва Рим услубида, аммо ҳиндча мазмунда ишланган ҳайкал бўлаклари ва нақшлари топила бошлади.

Тангаларда ва ҳайкалларда ифодаланган тасвирларнинг бир даврда, бир динга мансуб бўлган, ягона марказлаштирилган давлатда ва ҳатто маълум бир усталар уюшмаси томонидан тайёрланганлиги сезилиб турар эди. Тангаларнинг шу даражада кенг ҳудудга тарқалганлиги, бир пайтлар шу атрофда йирик ва марказлашган давлат мавжуд бўлганлигидан дарак берарди. Ниҳоят, XIX аср охирида жами топилмалар оз миқдорда сақланиб қолган ёзма манбалар билан таққослаб кўрилганида, кушанлар империясининг дастлабки излари топилди.

Ҳозир бизга маълум бўлишича, миллоддан аввалги 329 йилда Бақтрия давлатини Искандар Зулқарнайин қўшинлари эгаллайди. Искандар вафотидан сўнг бу ерлар салавкийлар қўлига ўтади. Аммо III аср охирида Диодот исмли ноиб қўзғолон кўтариб, мустақил Юнон-Бақтрия давлатини тузишга муваффақ бўлади. Лекин бу давлат юз йилча ҳам яшамай, шимолдан келган сак қабилалари томонидан тор-мор қилинади.

Ниҳоят, миллоддан аввалги II асрга келиб, бу давлат Сирдарё ортидаги, яъни Марказий Туркистонда яшаган бешта

майда қабиланинг зарбасига учрайди. Уларнинг ичидаги гуйшуан деган зўравон қабилла кучли чиқиб, барча қабилаларни бирлаштириб, кушан подшолигини барпо қилади. Бу подшолик юз йиллар чамасида оёққа туриб олиб, Ҳиндистонга бостириб боради ва у ердаги қолган-қутган юнон қўшинларини енгиб, кушанлар империясига асос солади.

Бизгача етиб келган маълумотлар шу билан чегараланади. Лекин бу империя билан боғлиқ ечилиши лозим бўлган жумбоқлар кўп. Бу жумбоқлар — империя неча йил ҳукмронлик қилганлиги, дастлабки марказий шаҳри қаерда бўлганлиги, ёзуви, алифбоси бор-йўқлиги, подшо сулолаларини аниқлаш каби жумбоқлардир.

Жаҳон олимлари бу ишга бел боғланларига юз йилдан ошган бўлса ҳам, жумбоқларнинг кўпчилиги ҳануз ҳал бўлгани йўқ.

Маълум бўлишича, бу империянинг ерлари шарқда Улуғ Хитой деворигача, Ғарбда Парфия (ҳозирги Туркменистон ва Эрон) давлатига, жанубда эса Ҳинд уммони соҳилларига бориб тақалган экан.

Уша даврларда империя билан қўшни давлатлар ўртасида тез-тез урушлар бўлиб туришига қарамасдан, ўзаро иқтисодий ва маданий алоқалар давом этган.

Хитой пойтахтидан Кушан, Парфия ерлари орқали то Римгача кишилик жамияти тарихидаги дастлабки энг катта савдо йўли — Буюк ипак йўли ўтган.

Кейинги ўттиз йилда кушанлар империяси тарихини ўрганиш бўйича Лондонда (1961 й.), Душанбеда (1968 й.) ва Қобулда (1970 й.) халқаро симпозиум бўлди. Бу илмий анжуманларда ўзбек олимлари ҳам иштирок этиб, ҳамкасблари билан кўп йиллик изланишлари натижаларини ўртоқлашдилар.

Жумладан, 1968 йилда Душанбеда

бўлган кушанлар тарихи, маданияти ва санъатини ўрганишга бағишланган халқаро симпозиумда Галина Анатольевна билан бирга ашёвий далиллар асосида маъруза қилдик ва унда Далварзинтепа империянинг пойтахти бўлганлигини, кейинчалик, чамаси юз йиллар ўтгач, пойтахт Пурушапурга (Пешовар) кўчирилган, деган фикрни баён қилганимизда ҳеч ким эътироз билдирмади. Аксинча, симпозиум ташкилотчиси, ЮНЕСКОнинг Марказий Осиё цивилизациясини ўрганиш Совет кўмитасининг раиси, СССР Фанлар академияси шарқшунослик институти директори, марҳум академик Б. Ф. Фафуров барчанинг фикрини изҳор этиб, профессор Г. А. Пугаченкова бошлиқ экспедициянинг Далварзинтепа ва Холчаёнда олиб борган ишлари ва улар толган ноёб топилмалар кушанлар муаммосини ҳар томонлама тушунишга қалит бўлиб хизмат этиши билан бирга Бақтрия санъат мактабининг негизини ҳам ташкил этади, деб юксак баҳо берган эди.

— Бақтрия санъатининг ўзига хос томонлари нимадан иборат!

— Бизгача етиб келган Бақтрия санъати шу ўлкада қадимдан яшаган отабоболаримиз санъатининг юнон санъати билан уйғунлашувидан иборат санъатдир. Бу уйғунлашув айнан кушанлар империяси даврига тўғри келади.

Юнонлар ҳайкални тошдан, мәрмardan яратишган. Бизнинг усталар эса лой, ганч, оҳактошдан яратишган. Шаҳарлар оддий пахсадан ёки хомғиштдан қурилган. Лекин улар ғоят мустақамлигидан шу кунгача ҳам сақланиб қолган.

Юнонлар эса шаҳарларни тошдан қуришган.

Яна бир эътиборни тортадиган томони — Бақтрияда кулолчилик ниҳоятда ривожланган. Хумдонда яхшилаб пиширилган, чиройли шаклдаги рўзғор асбоб-

анжомлари киши диққатини тортади. Далварзинтепада ўнта хумдон бўлган. Бу хумдонлар ҳам шаҳар аҳолисининг, ҳам атрофдаги вилоятлар аҳолисининг кулолчилик буюмларига бўлган эҳтиёжини қондириб турган.

— Далварзинтепа ҳақида батафсилроқ маълумот берсангиз.

— Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туман марказидан ўн километрча ўтгач, баланд-паст тепаликлар кўзга ташланади. Маҳаллий аҳоли уни оддийгина қилиб Далварзинтепа деб атайди. Бу тилсиз тепаликлар қачон ва қандай пайдо бўлганлигини бундан ўттиз йил аввал ҳам ҳеч ким билмас эди. У анча вақтлардан бери ўзининг кўриниши, ҳажми, тасодифан учраб қоладиган ғалати топилдиқлари ва ўзи билан боғлиқ афсоналари билан маҳаллий халқни ҳайратга солиб келарди.

Мен мазкур тепаликни ўрганиш учун борган биринчи археологлардан эканлигим билан фахрланаман. Бу воқеа 1961 йилнинг баҳорида бўлган. Бу пайтда мен ТошДУнинг тарих факультетини янги тамомлаб, санъатшунослик илмгоҳидаги Г. А. Пугаченкова бошқараётган экспедицияда ишлаётган эдим. Холчаёнда ишлаётганимизда Галина Анатольевна менга 15 кун муҳлат бериб, Далварзинтепада дастлабки қидирув ишларини бажариб келиш учун юборди.

Биз археологларнинг шундай таомилимиз бор: Бирор эски шаҳар харобасини ёки ёдгорликни текширмоқчи бўлсак, ишни маҳаллий халқ орасида оғиздан-оғизга кўчиб юрган афсоналарни ўрганишдан бошлаймиз. Чунки аксарият афсоналар заминида ҳақиқат ётади.

Мен шундай қилдим. Лекин дастлаб учрашган кишиларим, тепаликлар юздан кўпроқ, салкам 40 гектар ерни эгалласа, бу ёш боланинг қўлидан нима келар экан, дегандай, унча ишонқирамай муомалада бўлишди. Мен буни сезиб, ёлғиз эмаслигимни, экспедициямиз бошлиғи бу ерга мени дастлабки «разведкага» юборганлигини айтганимдан кейин бутун билганларини гапириб беришди. Бу ажойиб афсоналарда Далварзинтепа бир пайтлар икки қисмдан иборат гуллаган шаҳар бўлганлиги, араблар истилоси пайтида душман томонидан ҳарбий ҳийла билан ишғол қилиниб, вайрон этилганлиги айтиларди. Биз олиб борган ва ҳозир ҳам давом этаётган текширишлар бу афсоналар заминида ҳақиқат борлигини исботлади.

Далварзинтепанин ҳозирги қиёфаси қуйидагича: У ҳақиқатда иккита шаҳардан иборат. Ҳар икки шаҳар ҳам алоҳида мудофаа деворига эга бўлиб, улар кенлиги 15 метр келадиган хандақ билан ўралган. Бу хандақларнинг биридан ҳозирда ҳам пахтазорларни суғориб турган Дайтўлак сойи оқади. Кичик Далварзин

санъатиға мансуб нақшли ёғочнинг илк намунаси эди. Худди шу жойда эрамиздан аввалги I аср тасвирий санъатининг намуналарини ҳам учратдик. Тахталарда от чоптириб кетаётган аскар тасвирланган. Биз шу пайтгача ўлкамизда антик даврга мансуб дунёвий мазмундаги тасвирий санъат мавжуд бўлганлигини билмасдик, буни қарангки, бор экан.

Шаҳарда ва шаҳар деворидан ярим чақирим узоқликда будда ибодатхонасини топдик.

Хуллас, шаҳарда классик антик шаҳарларга оид тафсилотларнинг барчаси жамулжам эди. Шубҳасиз, бу марказий шаҳар бўлган, чунки Сурхон воҳасида бўлақ шундай шаҳар харобаси учрамайди.

— **Тарих ҳамиша бугунги кунга акс садо бериб туради. Шундай акс садони Далварзинтепа, Холчаён, Айритомни қазиб жараёнида кузатиш мумкин бўлдими?**

— Битта мисол келтираман. Биз Холчаёнда қазишма ишлари олиб борганда, у ерда топилаётган ҳайкалларда кимлар тасвирланган экан ва сарой қандай юқори дидли ҳукмдор томонидан барпо қилинган экан, деб қизиқдик. Шу боисдан ҳам қазишма жойига узоқ-яқиндан томоша учун келган кишиларнинг юзларига билдирмасдан узоқ-узоқ тикилиб қолар эдик. Шундай кунларнинг бирида тупроқ орасидан катта ҳайкал бошини топиб олиб, ҳайрон қолдик. Чунки у экспедиция базасига қўшни уйда яшайдиган бригадирга жуда ўхшаб кетарди. Топилдиқнинг тағига ва дала кундалиғига «Бригадир» деб ёзиб қўяқолдик. Бошқа бир ҳайкал эса жамоа хўжалиги парткоми котибининг худди ўзи эди. Унинг остига эса оддийгина қилиб «Партком» деб ёзиб қўйдик.

Тарихдан бизга маълумки, бутун дунёни ларзага солган Искандар Зулқарнайин милоддан аввалги 329 йилда Оксус (Амударёнинг антик даврдаги номи) дарёси қирғоқларида пайдо бўлиб, тез орада деярли бутун Урта Осиёни забт этди. 327 йилнинг илк баҳорида унинг қўшини Ҳисор тоғ тизмалари орасида жойлашган қалъада яширинган ўз душмани Оксиартга қарши юриш бошлади. Тоғ чўққисидаги қалъани зўр қийинчиликлар билан забт этди, аммо Оксиарт омон қолди. Бунга сабаб унинг гўзал қизи Рохшанакка (юнонча манбааларда Роксана деб келтирилади) Искандарнинг уйланиши ва бунинг эвазига Оксиарт ўз қўшинларининг бир қисмига лашкарбоши қилиб тайинланиши эди.

Искандар юришларини ёзиб қолдирган тарихчи Арриан саркарданинг бу қарорини чин юракдан маъқуллайди. Искандар қалбини тоғ қизига топширди. У бой ўлканинг ерли аҳолиси билан алоқани янада мустаҳкамлаш мақсадида ўз

2 гектарга тенг, у ерда бизнинг тахминимизча, подшо саройи ва маъмурий идоралар жойлашган бўлса керак.

Бу ерни дастлаб текширганимизда 9 метр 60 сантиметр қалинликдаги пахса ва хом ёштдан тикланган мудофаа девори аниқланди. Подшо аркига шимоли-шарқдан тўғри тўрт бурчак шаклидаги асосий шаҳар харобалари тутшиб кетган, у 32 гектар ерни эгаллайди. Асосий шаҳарнинг 10 метр баландликдаги деворининг узунлиги 2,5 километрга тенг. Антик даврдаги шаҳарларда дарвозалар кўп бўлмаган. Далварзинтепанинг ҳам фақат бир дарвозаси бўлган, у подшо арки яқинида жойлашган.

Шу пайтгача бу ерда 27 та уйни қазиб очиб ўргандик. Олдинда эса ҳали қилинадиган ишлар кўп.

Кираверишда ўнг томонда шаҳар девори билан бир ҳунарманднинг 12 хонали уйи бор. Бу уйда рўзгорда ишлатилган сопол идишлар, ип йиғириш асбоблари ва I-II асрга оид мис тангаларни топдик.

Подшо саройининг нақд рўпарасида кулоллар маҳалласи жойлашганлиги маълум бўлди. У ерда 2 та хумдон, кулоллар устахонаси ва истиқомат хоналари бор. Бу ердан топилган идиш-товоқларнинг бир-биридан нафис ишланганлиги аждоқларимизнинг кулолчилик соҳасида юқори санъатга эришганликларидан дарак беради.

Шаҳарнинг шимоли-ғарбий қисмида катта-катта тепаликлар бир-бири билан тутшиб кетган. Бу ерда қазиш ишлари олиб борганимизда зодагонларнинг уйлари қолдиқларини кўрдик. Маълумки, энг яхши санъат асарлари шундай жойларда сақланиб қолган бўлади. Дарҳақиқат, бу уйларнинг бири бизга бой маълумот берди: иморатнинг нодир тарх усули билан танишдик, нақшли ёғоч қолдиқларини топдик. Бу қушанлар

ёрдамчилари, лашкарбошилардан минг кишига ерли аҳолининг мингта қизини олиб берди.

Шунинг учун ҳам Далварзинтепада дастлаб қазилма ишларини бошлаган йилларимизда бизни Денов бозори кўп қизиқтирарди. У ерга атрофдаги Вахшивор, Сина, Сангардак сингари тоғ қишлоқларидан отга миниб келадиган кўзлари кўк, қирра бурун, серсоқол кишиларга разм солишни яхши кўрардик. Булар шу ўлкаларда қолиб кетган Искандар Зулқарнайин аскарларининг бугунги авлодлари эканлигига ишонгимиз келарди. Бу юнонлар орасида, шубҳасиз, меъморлари ва ҳайкалтарошлари ҳам бўлган, улар ўз санъатлари сирларини ерли халқ ўртасида ёйишган.

— Баҳодир ака, Далварзинтепанинг «фуқароси» бўлганлигингизга ўттиз йилдан ошибди. Шу даврда бу ерда Сиз гувоҳи бўлган энг ажойиб воқеа нима!

— 1972 йил 25 сентябрда тилла тўла хумча топганимиз кейинги ўттиз йилдаги унутилмас воқеалардандир. Ушанда Далварзинтепада экспедициянинг 8 аъзоси театр ва расмчилик институтининг ишлаб чиқариш практикасига борган 20 талабаси билан қазилма ишлари олиб бораётган эдик. Шу пайтгача уларнинг пойдевори остини қазиб кўришни ҳеч буюрмагандим. Уша куни экспедициямиз ходими Татьяна Беляева бошлиқ тўрт кишилик группага «13» рақамли белги қўйилган бино — юқорида айтганим зодагонлар уйларидан бирининг пойдевори остини қазиб кўришни буюрдим. Бир маҳал талабалардан бири, «тилла топдик», деб югуриб келиб қолди. Одатда экспедиция пайтида, айниқса талабалар билан ишлаганда бундай гаплар кўп бўларди. Талабалар оддий мис топишса ҳам тилла буюм топдик, деб ҳовлиқиб кетишарди. Шу боисдан олдимга келган хабарчининг гапи менга унча таъсир қилмади. Мен йигитга: «Ҳовлиқмагин, ука, ҳозир бориб кўраман», дедим. «13» рақамли белги қўйилган уй ёнига борсам, буни қарангки, Т. Беляева оғзи ердан кўришиб турган хумга қўл тиқиб, тилла буюмларни олар, талабалардан бири эса уларни сафар сумкасига солаётган эди.

Таня мени кўриб ўрнидан турди. Хумча ёнига чўккаладим. Ундаги жами тилла буюмларни олиб, сафар сумкасига солдим. Улар бир юз ўн беш дона олтин буюмлар — тақинчоқлар, сирғалар, биллазуқлар, ёмбилар эди. Ёмбилар 21 та бўлиб, ҳар бирининг оғирлиги 895-897 грамм эди.

Уша куни олтин топилганидан олти киши хабардор бўлди. Биз уларга ҳозирча бу янгиликни сир тутишни илтимос қилдик.

Экспедиция аъзоси Эдуард Ртвеладзе билан топилган тилла буюмларни ар-

тиб тозалаб, акт қилдик, сафар сумкаларига жойладик. Эртаси эрталаб уларни олиб, Душанбедан учадиган биринчи самолёт рейси билан Тошкентга келдик.

Институт раҳбарлари янгиликдан Марказий Кўмитадаги масъул ўртоқларни хабардор қилишди. Ш. Р. Рашидов топилдиқларни кўриш истагини билдирибди. Тушдан кейин у кишининг қабулида бўлиб, топилдиқларни столларига ёйиб кўйдик. Шароф Рашидович олтин буюмларнинг жами оғирлиги қанча эканлигини сўрадилар. Биз 36 килограммга яқин эканлигини айтдик. У киши бу муҳим янгиликдан Леонид Ильични хабардор қилман, дедилар.

Ҳозир Тошкентдаги антиқа буюмлар музейида сақланаётган бу олтин тақинчоқлар ниҳоятда юксак дид билан ишланган. Уларда ҳинд ёзувида ҳар хил белгилар ҳам бор. Бу топилмалар антик давр бадий ва тасвирий санъатининг муҳим далили бўлиб хизмат қила олади.

Уша пайтда атоқли археолог Е. М. Массон ҳаёт эди. У биз топган олтин буюмларни кўриб, фан учун Британия музейининг фахри ҳисобланган машҳур Амударё бойлигидан ҳам аҳамиятлироқ эканини таъкидлаган эди.

Олтин буюмлар топилган бино пойдевори остидан фил суягидан ишланган иккита шахмат донаси ҳам топилди. Бу эса шахмат оламига янгилик бўлиб кирди. Ҳозиргача шахмат VI асрда пайдо бўлган деб келинарди. Сабаби, ашъвий далилнинг энг қадимийси Эрондан топилган бўлиб, у 570 йилда қора тошдан ясалган фил донаси эди. Шунга асосланиб, машҳур инглиз шарқшуноси Г. Меррей «Шахмат тарихи» асарида шахмат Ҳиндистонда пайдо бўлганлигини ёзган эди. Далварзинтепадан топилган иккита жажжи шакл эса шахматнинг ёшини тўрт асрга каттартирди ва Ўзбекистон шахматнинг иккинчи ватани эканлигини исботлади.

Мен бу ҳақда «Шахматы в СССР» ойнамасига мақола ёзган эдим. Бу мақолани ГФРдаги «Шахмат» ойнамаси, кейин эса Италиядаги ойнама кўчириб босди. Бир ҳинд олими Италиядаги ойнамада чиққан мақоламини ўқиган экан. Тошкентга келганида мен билан учрашиб, илмгоҳ музейида сақланаётган қадимий шахмат доналарини кўрди.

— Сизлар топган олтин буюмлар ўтмишининг ноёб маданий ёдгорлиги бўлишдан ташқари, катта бойлик ҳам саналади. Ҳукумат бу катта хизматларингизни рағбатлантириш борасида ҳеч бир иш қилдими!

— Бундай ишлар бўлди. Экспедицияга олтин буюмлар топгани учун будъдозер, автобус, юк машинаси берилди. Экспедиция учун бино сотиб олиб берилди. Таня Беляева янги турмуш қурган бўлиб, уйи йўқ эди. Унга уй берилди.

Мен оилам билан беш хонали янги квартирага кўчиб ўтдим.

— Мана уч йилдирки, Далварзинтепадаги археологик қазув ишларида япон олимлари ҳам иштирок этишяпти. Далварзинтепа японларни нега қизиқтириб қолди!

— 1988 йилда Япониянинг эски пойтахти Нара шаҳрида «Ипак йўли Нарага боради» деган ном билан кўргазма ташкил этилди. Бу кўргазмага ўн та давлатдан — Хитой, СССР, Ҳиндистон, Покистон, Ироқ, Италия, Афғонистон, Туркия, Эрон, Кореядан меҳмонлар таклиф этилди. Шу кўргазмада Совет Иттифоқидан иштирок этган меҳмонлар орасида мен ҳам бор эдим.

Маълумки, Буюк ипак йўли тўртта бўлган, деган фикр бор. Бу йўлларнинг бир учи Римда бўлса, иккинчи учи Японияда бўлган. Биринчи йўл Пекиндан чиқиб, Буюк Хитой деворидан ошиб, Мўғилистон, Жанубий Сибир, Қозоғистон орқали Астраханга бориб, денгиз орқали Римга ўтган. Римда Хитой ипаги сотиладиган маҳаллалар бўлган. Иккинчи йўл Буюк Хитой деворидан ўтиб, Туркистонга келиб, Тошкент, Самарқанд орқали Афғонистон ва Эронга ўтган. Бунда Балх Ипак йўлининг катта тўхташ жойи саналган. Учинчи йўл Шарқий Туркистоннинг жануби билан Тибет, Ҳиндистон, Покистон орқали ўтиб, у ҳам Балхга келган. Бу энг оғир тоғ йўли бўлиб, ундан ёз ойлари юрилган. Тўртинчи йўл — денгиз йўлидир. Лекин бу йўл мавжуд бўлганлиги бироз баҳсли масала.

Япон олимлари Буюк ипак йўли денгиз орқали ҳам ўтганлигини исботлаш учун маълум маънода таниқли норвег сайёҳи Тур Хайердалнинг ишини такрорладилар. Тур Хайердал тўққиз кишилик командаси билан қадимда Катта ер билан Америка қитъаси ўртасида алоқалар бўлганлигини исботлаш учун папирус-

дан кема ясаб, Атлантикадан сузиб ўтиб, Америкага борган эди. Японлар эса 1988 йилда Ироқда қадимий кемани ясаб, сувга тушириб, океанлар оша Япониянинг Нара шаҳригача бориб, қадимда Ипак йўли денгиз орқали ҳам бўлганлигини исботладилар. Нарада ташкил этилган кўргазмада ана шу кема ҳам намойиш этилди.

Мен мазкур кўргазмада бўлганимда ўша пайтда Осака шаҳридаги жаҳон этнография музейининг Сибирь ва Урта Осиё бўлими бошлиғи бўлиб ишлаётган профессор Като билан танишдим. Институтимиз экспедицияси Далварзинтепада амалга ошираётган қазув ишлари Катода катта қизиқиш уйғотди. У Япония ва Ўзбекистон олимларининг ҳамкорлигини таклиф этди. Мен рози бўлдим. Нарада ҳамкорлик шартномасининг хомаки нухасини тайёрладик.

1989 йил 1 январда Тошкентга профессор Като бошлиқ уч япон олими келишди. Бу пайтда Като Токиодаги Сока дорилфунунига ишга ўтган эди. Шу босидан мазкур дорилфунун ва бизнинг илмгоҳимиз ўртасида ўзаро ҳамкорлик тўғрисида олти йиллик муддат билан шартнома имзоланди. Шу шартномага биноан 1989 йилнинг кузида 8 япон олими Ўзбекистонга келиб, Далварзинтепада 40 кун ишлашди. 1990 йилда биздан 8 киши Японияга борди. 1991 йилда яна япон ҳамкасбларимиз келиб, биз билан ишлашди.

Икки оғиз сўз профессор Като ҳақида. Като иккинчи жаҳон уруши йиллари Квантун армиясида жанг қилиб, Совет Армиясига асир тушган. Беш йил Совет Иттифоқида асирликда бўлиши мобайнида рус тилини ўргаган. Ватанига қайтганидан кейин эса дорилфунунда ўқиб этнограф (элшунос) бўлган.

Като Осака шаҳридаги жаҳон этнография музейида Сибирь ва Урта Осиё бўлимини бошқарган йилларда Совет Иттифоқида бир неча марта бўлган. Ўзбекистонга биринчи марта 1968 йилда келиб, маҳаллий халқ буюмлари — чопон, бешик, идиш-товоқлар, беланчак, ҳатто Қўқон аравагача сотиб олиб кетган. Ҳозир бу буюмларни Осакадаги музейда кўриш мумкин.

1991 йили Японияда «Жанубий Ўзбекистоннинг қадимий ёдгорликлари» деб номланган, олий навли қозғозга чоп этилган, рангли суратлар билан безатилган китоб нашр этилганлиги ҳамкорлигимизнинг энг муҳим натижаларидан бўлди. Китоб матни рус, япон, инглиз тилларида ёзилган. Ундан олимлардан Г. А. Пугаченкова, Э. В. Ртвеладзе, К. Като, Ж. Илёсов ва каминанинг мақолалари ўрин олган.

Япон дўстларимиз бу китобдан икки мингтасини бизга совға қилиб юборишди.

1991 йилда Михаил Горбачев Японияга сафар қилди. Шунда мазкур китобга сўзбоши ёзган Сока дорилфунунининг асосчиси, Япониянинг атоқли жамоат арбоби Дайсаку Икеда китобнинг дастлабки нухасини М. Горбачевга софга қилди.

Дайсаку Икеда Сока Гаккай халқаро маданият хайрия жамиятининг асосчиси ва ҳозирда фахрий раиси ҳамдир. Бу жамиятнинг Японияда 12 миллион нафар, чет элларда эса 1 миллион 60 минг нафар аъзоси бор. Жамиятнинг 60 та мамлакатда филиали бор. Аъзолик бадаллари ҳисобига яшайдиган мазкур жамият турли-туман маданий тадбирлар ўтказиш билан шуғулланади. Жумладан, Сока дорилфунунига ҳам ҳомийлик қилади.

— **Далварзинтепада японларни кўпроқ нималар қизиқтираяпти!**

— Тарих билан боғлиқ ҳамма нарса, биринчи навбатда эса будда дини билан боғлиқ нарсалар қизиқтираяпти.

— **Нима учун!**

— Маълумки, будда дини милоддан аввалги VI аср охири V аср бошларида Ҳиндистонда пайдо бўлиб, дунёга ёйила бошлаган. Японларга эса нисбатан анча кеч — милодий VIII асрда кириб келган.

Японлар будда динининг Ҳиндистондан тарқалганлигини яхши биладилар. Лекин бу дин Японияга қай йўсинда кириб борди, эҳтимол, Урта Осиёдан ўтган. Ипак йўли орқали кириб боргандир? Японлар Далварзинтепада қазув ишлари олиб борганларида мана шу саволга жавоб топишга ҳаракат қилиб, бу ердаги будда ёдгорликлари билан Япониядаги будда ёдгорликлари ўртасида ўхшашликларни изладилар. Бундай ўхшашликлар эса бор. Жумладан, бу ҳайкал тайёрлаш услубида яққол кўзга ташланади. Япониядаги ҳайкалларда оддий ёғоч дастаси бир текисида яшиллаб ўрнатилди. Бу ҳайкал «ўзаги»ни ташкил этади. Кейин «ўзақ»ка похол ёки қамиш ўралади, сўнг эса унга ганч қоришмаси чапаниб, истаган шахс сиймоси яратилади. Бизда эса салгина бошқача бўлиб, ганч қатламидан олдин доғал мато ҳам ўралади. Буни усталар ганчни тежаш учун қилишган бўлса керак.

Будда ёдгорликлари буддизм ёйилган ҳудудларда учрайди. Жумладан, бу дин аввал Ҳиндистон, ҳозирги Покистон, Афғонистонга тарқалган. Афғонистондан эса жумҳуриятимизнинг жанубий вилоятларига ёйилган. Ҳатто Бухоро номи ҳам ҳиндча Вихара — ибодатхона сўзидан олинган дейишади. Сўнгра бу дин Шарққа томон ёйилиб, Тибет, ундан Хитой, Корея, Японияга ўтган бўлиши керак.

Маълумки, ҳар бир диннинг пайдо бўлиши заминда халқ ҳаётини энгиллаштиришга интилиш истаги ётади. Буддизм ҳам шундай заминда пайдо бўлган ва ўз даврида прогрессив аҳамият

қасб этган дин эди. Бундан ташқари, кушанлар империяси сингари турли хил анъаналар ва тасаввурларга эга бўлган, ҳар хил тилда гаплашадиган қабилаларни бирлаштирган империяда уларни жипслаштирадиган ягона бир дин зарур эди. Кушанлар, хусусан Канишка исмли подшо бунинг тез тушунди ва империясини мустақкамлашда ўз вассалига айланган Ҳиндистонда кенг ёйилган будда динидан самарали фойдаланди.

Будда ўзга динлардан дунёвий илмларга зўр эътибор бериши билан ҳам ажралиб турар эди. Будда ибодатхоналарига келганлар диний рисоаларни ўқишдан ташқари, дунёвий адабиётлар билан ҳам танишар — тиббиёт, грамматика, ер ва осмоннинг тузилишини, расомчиликни ҳам ўрганишар эди. Тадқиқотчиларнинг фикрича, шунинг учун ҳам буддизм ўзининг 2500 йиллик тарихи мобайнида ибодатхоналар қуриш, ҳайкалтарошлик, расомлик, диний-фалсафий трактатлар яратишда кушанлар империяси пайтидагидек юқори даражага эришмаган. Хуллас, буддизм ўтмишда Урта Осиёга ҳинд маданиятини олиб киришда «олтин кўприк» вазифасини бажаргани сингари, Урта Осиё маданиятининг шарқий мамлакатлар, хусусан Хитой ва Японияга кириб боришида ҳам жуда муҳим ўрин тутган. Бошқача айтганда, будда дини тарқалган мамлакатларда ўзаро маданий ва иқтисодий алоқалар кучайган.

— **Юқорида Япония ва Ўзбекистонда топилган будда ҳайкалларини тайёрлашда ўхшашлик борлигини айтиб ўтдингиз. Ўзаро тажриба алмашиш жараёнида ҳар икки халқнинг қадимдан ўзаро маданий ва иқтисодий алоқада бўлганлигини исботловчи яна қандай далиллар аниқланди!**

— Бундай далиллар кўп. Масалан, туркий тилдаги гап қурилиши билан япон тилининг гап қурилиши бир-бирига ўхшайди. Бунинг сабаби, турклар ўтмишда Японияга қўшни бўлган Сибирда ҳам яшаган. Ҳар икки халқ урф-одатларининг ҳам ўхшаш томонлари анчагина.

Япониядаги Арита шаҳри қадимда кулолчилик ва чиннисозлик ривожланган шаҳар ҳисобланади. Шу шаҳардаги музейда шаҳар хунармандлари ўз буюмларини олиб бориб сотган шаҳарлар акс эттирилган харита бор. Ана шу харитадаги Аритадан ип тортилган шаҳарлар орасида Бухорони ҳам кўриш мумкин.

Яна бир музейда эски келисопни кўрдик, у биздаги келисопларнинг худди ўзгинаси. Японлар уни қадимий бир тепаликни қозишганда топишган экан.

1988 йилда Нарадаги халқаро кўрғазмага борганимда, кўрғазмага келган чет эллик меҳмонларни VIII асрда яшаб ўтган япон императорининг хазинасига олиб боришди. Шунда императорнинг

дастрўмоли этиборимни тортди. Бу рўмолчага тикилган гулларни Панжакентдаги қадимий нақшларда учратганман. Хазинада императорнинг ёғочдан ясалган ковушини ҳам кўриш мумкин. Бундай ковушлар Ўзбекистонда яқин-яқин вақтларгача ҳам бўлар эди.

Японларнинг бугунги ҳаётида ҳам бизнинг турмушимизни эслатадиган буюмлар кўп. Бир япон ҳамкасбимнинг уйида устига кўрпа, атрофига кўрпачалар тўшалган сандални кўриб анграйиб қолдим. Ҳамкасбимга: «Бу бизнинг сандалку», десам, у кулиб: «Бу буюм бизда қадимдан бор», деди.

Биз кейинги етмиш йилда сандални эскилик сарқити сифатида турмушимиздан суриб чиқаришга ҳаракат қилдик. Японлар эса уни такомиллаштириб, электр токи билан қизийдиган, жуда хавфсиз намунасини яратишди.

— **Тарихий ёдгорликларга муносабат маъносида японлардан нималарни ўрганиш мумкин!**

— Кўп нарсани ўрганиш мумкин. Бу ўринда аввало Японияда тарихий ёдгорликлар сероблиги, аммо уларнинг таъмирланмаганлари, валюта келтирмайдиганлари йўқлигини таъкидлаш керак. Масалан, бир Киото (Япониянинг иккинчи қадимий пойтахти)нинг ўзида 1500 та будда ёдгорлиги, 300 та синаистик ибодатхона бор. Барча ёдгорликларнинг ўз байрамлари бўлиб, ҳар йили ўтказиб турилади.

Энг диққатга сазовор томони шуки, қайси тарихий ёдгорлик олдига борсангиз, тўда-тўда бўлиб юрган болаларга дуч келасиз. Япония мактабларида ҳар ойда бир марта музейлар куни ўтказилади. Шу куни махсус автобуслар болалар хизматида бўлади. Шундай қилиб болалар ёшлигидан ўз юрти тарихи, маданияти билан танишиб борадилар.

Тарихий ёдгорликларнинг кўплиги, сервис хизматининг намунаси йўлга қўйилганлиги туризмни мамлакатга катта миқдорда валюта келтирадиган соҳага айлантирган. Таққослаш учун куйидаги рақамни келтириш мумкин: Мамлакатнинг қадимий пойтахтлари Киото ва Нара шаҳарларида ҳар йили 5-7 миллион нафар чет эллик саёҳатчи бўлади. Собиқ СССРга эса йилига бир миллионга ҳам саёҳатчи келмас эди. Илгари Бухоро ва Самарқандда ҳар йили 100 минг саёҳатчи бўлар эди. Утган йили уларнинг миқдори 10 минг нафарга тушиб қолди. Бу жумҳуриятимизда умумий моддий ша роит, сервис хизмати ёмонлашганлиги натижасидир.

Японияда археологик қидирув ишларининг йўлга қўйилиши ҳам ибратлидир. Бизда ҳозир археологлар кўпи билан 1,5-2 ой далада бўлишади, бундан ортиғини илмий муассасаларнинг моддий имкониятлари кўтармайди. Японияда эса

археологлар йилига икки юз кунгача далада бўлишади. Одатда археолог далада қанча кўп бўлса, тажрибаси шу даражада ортиб бораверади.

Эки археологларнинг асбоб-анжомларини олайлик. Бизда кейинги йилларгача археологнинг асосий асбоби чўкич ва белкурақдан иборат эди. Мабодо тарихий ёдгорликларни тепадан суратга олиш керак бўлса, авиаторларга мурожаат қилар эдик. Японларда эса видеоаппаратдан тортиб, лазерли усқуналаргача бор. Ёдгорликни тепадан туриб суратга олиш керак бўлса, оддий варракдан фойдаланишар экан...

— **Ўтмишимизни ўрганишда чет эл археологлари билан ҳамкорлик илгари ҳам бўлганми!**

— Йўқ, илгари бундай ҳамкорлик бўлмаган. Буни қайта қуриш шарофати дейиш мумкин. Масалан, Далварзинтепа ерларида кенг миқёсда иш юритиш осон эмасди. Термизга боришга чет элликлар уёқда турсин, ҳатто ўзимиз ҳам катта қийинчилик билан рухсат олар эдик.

Бугунги кунда чет эллардаги ҳамкасбларимиз билан ҳамкорлик кенгайиб борапти. Масалан, биздан кейин Туркменистон археологлари италиялик ҳамкасблари билан ўзаро ҳамкорлик тўғрисида шартнома тузиб, Туркменистондаги Нисо шаҳрида — антик даврдаги Парфия империясининг пойтахтида қазилар ишларини бошлаб юбордилар.

— **Маълумки, Сиз бошлиқ экспедиция Айритомда ҳам қазув ишлари олиб борган. Бу ерда нималарни аниқлашга муваффақ бўлдинглар!**

— Аввало Айритом қаердалигини айтилик. Бу Амударё устида кўприк қурилган жой, сабаби, дарё шу ерда тор ўзан ҳосил қилиб оқади. Шунинг учун ҳам қадимдан кечув жой бўлган. Шу ерлик кексаларнинг нақл қилишича, Айритом — йўл айриладиган жойдаги том дегани экан. Дарёнинг ўнг қирғоғини Айритом, чап қирғоғини Хайратон дейишади.

Ўзбекистонда биринчи будда ибодатхонаси 1932 йилда Айритомдан топилган. Унинг жанубий томони баландлиги 20 метрдан зиёд жар ёқасида, пастда Амударё оқади, қолган уч қисми пастаккина девор билан ўралган.

1932 йил кузида Термизнинг кун чиқиш томонида «Октябрёнок» катерида дарёдан сузиб бораётган чегарачи старшина Рясловнинг нигоҳи тўсатдан сув остидан чиқиб турган тоштахтага тушиб қолади. Бу оддий тоштахта бўлмасдан, унга аллақандай одамларнинг ҳайкаллари бўрттириб ишланган эди. Синчков чегарачи ҳамкасбларини ёрдамга чақириб, тоштахтани катерга ортади ва Термизга олиб келиб топширади. Сал вақт ўтгач, бу тоштахтанинг фотосурати Тер-

миздан келган ҳарбийлар томонидан ёш археолог олим М. Е. Массонга берилади.

Расм у қадар тиниқ бўлмаса ҳам, топилма нодир санъат асарни эканлиги кўриниб турар эди. Уша йилнинг сентябрида Массон бошлиқ тўрт кишилик археологлар группаси Айритомга боради. Улар бу ерда 25 кун бўлишиб, яна еттита тоштахта топишади.

Агарда биринчи тоштахтада чилтор, уд ушлаб турган аёллар ва ҳозир ҳам Ҳиндистонда кенг тарқалган икки юзлама ноғора чалиб турган эркак ҳайкаллари тошга ўйиб ишланган бўлса, янги топилганларида қўшна ва кичвала (бир-бирига уриб чалинадиган ликобсимон музика асбоби) чалаётган ва гулчамбарлар ушлаб турган аёллар — ҳаммаси бўлиб 14 одам тасвирланган.

М. Е. Массон 30-йилларда Айритомни қисқа муддат ўрганиб, бу ерда ўзи топган ноёб топилмалар, будда ибодатхонаси асосида Урта Осиё олимлари орасида биринчи бўлиб, кушанлар империяси, буддизм санъати, Урта Осиё ва Ҳиндистоннинг қадимий алоқалари сингари муаммоларни ўртага ташлади. Аммо немислар билан бўлган уруш, яна бошқа бир қатор сабаблар бу ердаги текширувларни охирига етказиш имконини бермаганди. Айритом ўзбек археологлари учун чала ўрганилган объект бўлиб турганди. Буни қарангки, Афғонистонда бўлаётган уруш бизни бу ердаги ишларни тезлаштиришга мажбур қилди. Сабаби, худди шу ердан Амударё устига кўприк қуриладиган бўлиб қолди.

1979 йилда 11 ой давомида зудлик билан олиб борган қазув натижасида Айритомдаги ишларга яқун ясаб, у қачон ва ким томонидан қурилган, деган саволга жавоб топдик.

Ер сатҳидан икки метр чуқурликда, бир хонанинг бурчагида ўз жойидан ағнатиб юборилган тоштахтани учратдик. Уни тозалганимизда, бир томонига қабарик қилиб ишланган иккита одам ҳайкали намоен бўлди. Тоштахта ўрнатилган такурисига эса олти қатор ёзув битилган эди.

Тоштахтадаги аёл ва эркак ҳайкаллари моҳир ҳайкалтарош томонидан тайёрланганлиги кўриниб турибди. Айниқса, аёл кийимининг бурмалари, оёғидаги тақинчоқлар будда ҳайкалтарошлик санъатида кўплаб учрайдиган услубдир.

Тоштахтадаги ёзувлар 360 тача ҳарфдан ташкил топган. Аммо орадан узоқ вақт ўтганлиги сабабли ҳарфларнинг ҳаво ва сув таъсирида шикастланган ва хираланган жойлари бор. Шунинг учун ундаги мавжуд 360 та ҳарфдан 280 тасини ўқишга муяссар бўлдик.

Маълум бўлишича, айритомлик ўймакор уста ёзувда юнон алифбосини асос қилиб олган экан. Сўзлар бақтрия тилида бўлиб, Афғонистоннинг Сурх-Кў-

тал деган жойидан 1957 йилда топилган тоштахтадаги ёзувларга ўхшайди. Бу алфавитга асосланган бақтрия тили, айрим маълумотларга қараганда, кушанларнинг давлат тили ҳисобланган. Бақтрияликлар 24 та ҳарфдан иборат юнон алфавитига ўз сўзларини талаффуз қилиш осон бўлсин учун «Ш» ҳарфини қўшиб қўйишган, холос. Бу ёзувни ўқиш биздан роппа-роса бир йил вақт талаб қилди. Эндиликда биз унинг мазмунини тўлиқ билмасак-да, аммо бу ноёб тарихий обидида — Айритом қачон қурилганлигини ва қандай безатилганлигини бемалол айта оламиз. Бу ишда бизга Санкт-Петербурглик лингвист олим, филология фанлари доктори Владимир Аронович Лившиц катта ёрдам кўрсатди.

Бу олим Айритом ёзувини ўқишдан аввал шу соҳада анчагина тажриба орттирган эди. Сабаби, Урта Осиёда ишлаётган археолог олимлар илгари ҳам сопол синиқларига ва биноларнинг деворларига ёзилган қадимий кхарошти, брахми, юнон ёзувларини ўқишни шу олимга топширар эдилар.

Владимир Ароновичнинг хулосасига қараганда, Айритом ёзувининг дастлабки беш қатори қуйидаги мазмунда: «Хувишка подшонинг тўртинчи йил ҳукмронлигида Шодия (ёки Шудия) қурилиш ва тузатиш ишларини олиб бориб, будда ибодатхонасини беади ва истехкомни мустақамлади». Сўнги, энг яхши сақланган олтинчи қаторда эса «Шодия (ёки Шудия)нинг буйруғи билан мирза Меҳрозод ўйиб нақш солди», деган сўзлар битилган экан.

Хувишка кушанлар империяси давридаги кўзга кўринган подшолардан бири бўлиб, таниқли подшо Канишқадан (78—123 йиллар) кейин, яъни милодий II аср бошларида ҳукмронлик қилган. Шодия кушанлар империясининг Айри-

томдаги ёки шу вилоятдаги ноиб бўлса керак.

Айритом ёзуви катта илмий аҳамиятга молик ёдгорликдир. Бу Ўрта Осиё ҳудудида топилган ҳайкаллардаги илк бақтрия ёзувидир. У Айритом диний комплексининг бунёд қилиниш тарихи ва санъатини аниқлашда биринчи даражали манбаа ҳисобланади. Ниҳоят, бу ноёб ёдгорлик бақтрия тили лексикаси ва диалектологияси тўғрисидаги билимларимизни бойитади.

— **«Сурхон» давлат хўжалигидаги тепаликни нима сабабдан кавлагансизлар!**

— Етмишинчи йиллар бошида ҳамкасбларим билан воҳа бўйлаб қадимий ёдгорликларни рўйхатга олиб юрганимизда, «Сурхон» давлат хўжалигининг бир бўлимидаги мактаб ўқувчилари билан учрашган эдим. Шунда 7 синфда ўқийдиган Барот Раҳматов деган бола «менда қадимий тангалар бор», деб қолди. Биз боланинг уйига бордик ва у берган мис тангалар, сопол ҳайкалчаларни кўриб хайрон бўлиб қолдик. Бола бу буюмларни уйдан юз метрча наридаги тепаликнинг бир қисми бульдозер билан сурилганда топиб олган экан. Шундан кейин биз бу тепаликда бир ойча қазув ишлари олиб бориб, яна анчагина буюмлар топдик. Улар ҳозирги «Сурхон» давлат хўжалиги ўрни антик даврда обод бир маскан бўлганлигидан далолат берар эди.

Биз жумҳуриятимизнинг жанубий воҳасидаги изланишларимиз ҳақида илмий рисола ёзганимизда «Сурхон» давлат хўжалиги ҳудудида топилган буюмлар ҳақида ҳам ёздик ва экспедиция аъзолари билан ўзаро келишган ҳолда, бизга кўмак берган ўқувчи Барот Раҳматовдан миннатдорчилигимиз белгиси сифатида, хўжаликдаги номсиз тепаликка Бароттепа деб ном бердик.

— **Санъатшунослик илмгоҳининг археология экспедицияси Сурхон воҳасидан бўлак, жумҳуриятимизнинг яна қарерларида қидирув ишларини амалга оширган!**

— 1978-82 йилларда Афросиёбда, Иштихонда қазилма ишлари олиб борганмиз. Иштихон тумани ҳудудида Кўрғонтепа деб аталган антик давр шаҳри қолдиғи бор, ўша шаҳар харобаларини қазиганмиз. Ибодатхона, оташпарастлик дини билан боғлиқ ҳар хил буюмларни топганмиз. Одамлар дафн этилган кўрғонни қазиганимизда одам жасади қолдиқлари, мурда атрофига қўйилган идиш-товоқлар, ўқ-ёй, ханжарлар топилди.

Зирабулоқда 777 йилда бунёд этилган Араб ота деган мақбара бор. Бу араблар келгач илк бор қурилган мақбаралардандир. Биз бу бинонинг тарихини чизмага тушириб, тарихини аниқладик ва илмий ойнамаларда эълон қилдик.

Бир ҳамкасбимиз Афросиёбдаги куллар маҳалласини ўрганиб, миллий кулолчилик, сополчилик тарихини кенг миқёсда тадқиқ этди ва Самарқанд қадимдан кулолчилик ривожланган шаҳар бўлганлигини исботлади.

— **Бугунги кунда археологиянинг энг жиддий муаммолари нима!**

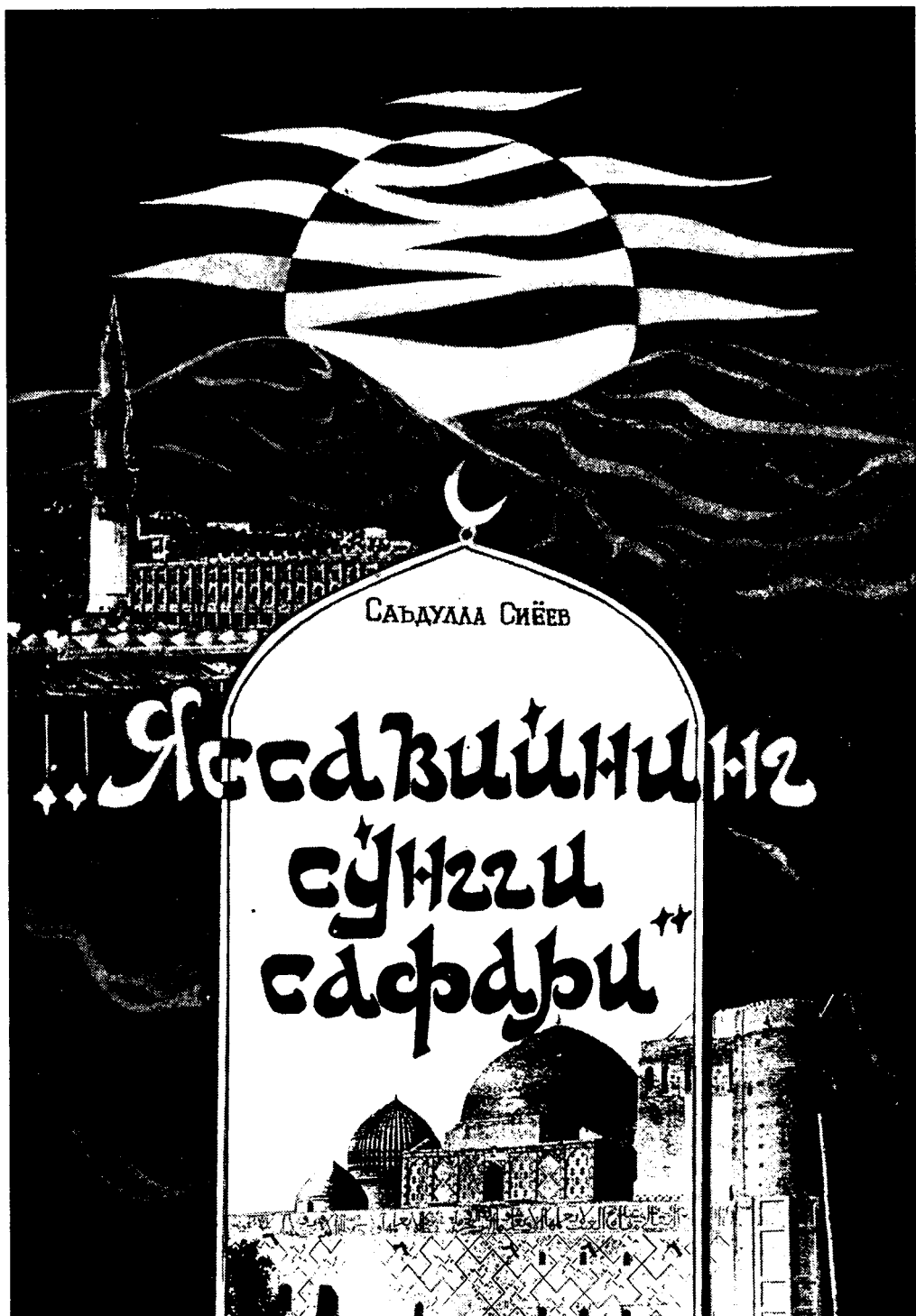
— Сурхондарёда бир мўсафид билан ҳамсуҳбат бўлганман. У менга, қадимда мушук Деновдан Термизгача ерга тушмасдан, томма-том юриб борган, деган эди. Дарҳақиқат, жумҳуриятимизнинг жанубий вилоятларида қаерни қовламанг тарихга оид бирон-бир буюмни топишингиз мумкин. Шундай бўлса, биз ўтмиш тарихимиз билан у ёки бу даражада боғлиқ жойларни авайлаб асрашимиз керак. Лекин афсуски, бизда кейинги даврларгача бу масалага дуруст эътибор берилмади. Қадимий тарихимиз билан боғлиқ, ўлкамиз ўтмиши ҳақида бой маълумотлар бериши мумкин бўлган кўпгина жойлар текисланиб, пахтазорга айлантириб юборилди. Масалан, Ўрта Осиёни араблар истило қилганидан кейин юзага келган Чоғиён давлати пойтахти Будрач шаҳри харобалари 30-йилларда йўқ қилинган. Далварзинтепа билан Денов ўртасида, Қизилсув бўйида қурилган бу шаҳар икки қисмдан иборат бўлиб, 150 гектар майдонни эгаллаган эди. Ҳозир бу ерга пахта экилади.

Яна бошқа бир муаммо ҳам бор. Биз археологлар ер остида минг йиллардан бери тинч ётган буюмларни қазиб оламиз-да, унга иккинчи умр бахш этмоқчи бўламиз. Лекин бунга ҳамиша ҳам муваффақ бўлавермаймиз. Аввало бу буюмларни бир жойдан иккинчи жойга олиб боришда синдириб қўйиш ёки йўқотиш ҳоллари бўлади. Қолаверса, олиб борилган жойида ҳам яхши сақланади, деб бўлмади.

Ҳар бир халқ ўз қадр-қимматини библиши учун аввало ўз тарихидан яхши хабардор бўлиши керак. Бу, айниқса, биздай бой тарихга эга бўлган халқлар учун муҳим. Бунга эришишнинг битта йўли эса тарихимиз билан боғлиқ барча асори-атиқаларга муносабатни ўзгартиришдан, уларни кўз қорачиғидай асраб, кенг тарғиб қилишдан иборатдир.

— **Мазмунли суҳбатингиз учун раҳмат!**

СУРАТЛАРДА: Юнон-Бақтрия ва Кушан салтанатлари подшоҳлари суратлари туширилган тангалар. Мелоддан аввалги II ва эрамининг I асрига оид бу тангалар Сурхон водийсидан топилган.
Суратчи Р. Шарипов

САБДУЛЛА СИЁЕВ

!! **Ҳаёт ва Ҳақиқат**
Сўҳбат
Сафар **

РОМАН

Биринчи китоб

1. Қасамхўрнинг жазоси

Хожа Аҳмад Яссавий Туркистон мулкининг шайхул-машойихдур. Мақомоти олий ва машҳур, каромоти матаволий ва номаҳсур эрмиш. Мурид ва асқоб ғоятсиз ва шоҳу гадо анинг иродат ва ихлос остонида ниҳоятсиз эрмиш.

Алишер Навоий

Сафар оининг ўрталарида мулки Туркистон аро таҳликали хабар тарқалди:
— Шайх ҳазратлари Каъба зиёратини ихтиёр этибдилар!

Бу хабар гавжум шаҳарлар, осуда кентлар, заъфарон қирлар, беҳудуд яйловлар, ораста боғлар оша элдан элга, тилдан тилга кўчди.

Табиийки, ҳижоз сафарини биринчи бўлиб яссиликлар эшитди.

Шаҳар бозорида Қарноқ қишлоғидан келган икки деҳқон олма-узум сотиб турган эди. Бири Низомиддин хушрўй, иккинчиси Камол қора.

— Қоровой, эшитдингми, Ҳазрати Султон ҳажга кетаётган эмиш.

Камол у саватдан бу саватга олма тераётган эди.

— Йўғ-е, ростданми? — деб бир зум тўхтаб қолди.

— Рост, боя сен мустаҳабга кетганингда дарвишлар қичқириб ўтдилар. «Шайхул-машойих, Султонул орифин Хожа Аҳмад Яссавий ҳазратлари байтул-муқаддасга отландилар!» дедилар.

— Бизни худо урибди, Хушрўй, — деди Камолнинг руҳи тушиб, — ўзимиз энди иликхонлар зулмидан қутулғон эдик, лоп этиб қайта қорахитой келиб қолмаса де.

— Келаман деса, келаберади қорахитой. Гўрхонга икки дунё бир қадам.

— Шайх бобо ёнимизда бўлса, иншоолло, келолмайди. Султон Санжар пиримга қўл берган. Бир оғиз хат битиб йибарса, Санжар ботир Гўрхоннинг йўлини кесиб чиқади.

Шу пайт растага кўк мовут чакмон кийган уламонома бир киши келди. Унинг белида қўшбелбоғ, қон талашган ёноқлари туртиб чиққан, кўзлари қисик эди. Бегона кимса индамай узумдан чўкилаб ей бошлади.

— Хушрўй, бу, Шайх бобо шунча йил қилт этмай бир ерда ўтирди. Нега энди қўққисдан... ҳажга отланиб қолди экан-а?

Кўк мовутли киши ҳиринглаб кулди:

— Шунга ҳам ақлинг етмайдими, нодон? Пирингни умри охирлаб қолғон. Завол олдида Маккаи мукаррамага бориб қилғон гуноҳларини сотиб олмоқчи у маккор!

У яна узум чўкилади, узун, сийрак соқолини селкиллаптиб узоқ кавшанди.

— Узум қанчадан бўлди? — деб Низомиддиннинг бетига ишшайиб қаради. Бу кимсанинг бетакаллуф қилиғи Хушрўйнинг ғашига тегиб турган эди, Шайх бобога тил тегдургани жаҳлини чиқарди.

— Агар белингизда зуннорингиз бўлмаса, сув текин! — деди атай уни масхара қилиб.

Кўшбелбоғлик кишининг қийиқ кўзлари каттароқ очилиб кетди.

— Э, напасингни иссиқ қил-е, бетавфиқ! Зуннордин¹ алҳазар! — деб қўл силтади, — алҳамдулиллох, икки қатла ихром² боғлаганмиз. Шаҳобиддин ҳожидесангит ҳам, бит ҳам танийдур, сен эшитмабсан-да, омий!

— Ит бирла бит таниғонни биз қайдин билдик, тақсир...

Икки деҳқон ҳожининг таҳликага тушганини кўриб мириқиб кулдилар.

¹ Зуннор — ислом динини қабул қилмаганлар боғлаб юрадиган тасма.

² Ихром — Макка зиёратида кийиладиган чоксиз либос.

Ҳожи эса, бир шингил узумга чанг солдию бир нималарни ғўлдираганча нариги растага ўтиб кетди.

Камол яна дардини сўйлади:

— Ишқилиб, султоним эсон-омон қайтсин-да ҳаждан.

— Иншоолло!

— Ҳар қалай у киши орқа тоғимиз эди.

— Ҳа, бало-қазо келса Қоратовдай тўши билан тўсиб турарди.

— Ҳажга бормасалар ҳам юз ҳаж қилғон одамнинг савобини олиб юрибдилар, тўғрими?

Низомиддин жавоб беришга улгурмади. Бозор бурчагидаги калта минордан муаззиннинг азони эшитилди:

— Аллоҳу акбар, алло-оҳу ак-ба-а-р!!! Ашъаду олло илоҳа иллолло-о!

Икки дўст шоша-пиша меваларининг устига бўз сириб қўйиб, шотут соясига, пешин намозига ошиқдилар.

...Ҳазрат намозни халифалари билан бирга адо этди. Салот адосида Сўфи Донишманд Зарноқий унинг ўнг тарафида, Ҳақим ота лақабини олган халифаси Сулаймон сўл тарафида ўтирарди. Яна бир яқин маҳрами, устоди аввал Арслонбобнинг дилбанди бўлмиш Мансурхўжа. У дарвишлар ҳалқасига янги келиб қўшилган навжувонларга одоби тариқатни ўргатиб хонақоҳга қайтган ва сафга кўшилган эди.

Пири муршид юзига фотиҳа тортиб, жойнамозни йиғиштирди. Сўнг Сўфи Донишманд билан Сулаймонга ҳам ижозат берди. Шайхнинг йигитлик мавсумидан қолган бир одати бор. Ҳар сафар намоз адосидан кейин танҳо қолишни ихтиёр этади. Илкига тасбеҳни олади, кўзларини юмади. Хаёл отига миниб вужуд шаҳрини кезади, етти иқлимда, тўққиз фалакда сайр этади. Аршу курсини айланади, лавҳу қаламдин огоҳ бўлади. Биҳамдиллоҳ, ана шу учқур от уни Буроқ янғелиқ муродига етказди. Ёлғиз қолиб, салби вужуд айлаш — мулоҳаза, мушоҳада, такбир туфайли у ғавсул аъзам Муҳийддин Жилоний тариқатига кўнгил берди. Бу тариқатнинг бир олтин буюғи бўлғай, деб туркий жаҳрия сулуқини тузди. Зикри қалбий туфайли тили бурро бўлди, ҳикмат айтди. Туркийда латиф ва зарифона байт айтиб бўлмас, деган мутакаббурларнинг оғзига урди. Шукриллаҳким, ҳикматлари мулки Туркистон аро манзур ва машҳур...

Шайх нимқоронғи ҳужрада, гул солинмасдан сидирға тўқилган туркона шолчада такбир келтириб ўтирибди. Унинг кўзлари юмук, қўлида хурмои тасбеҳ. Бармоқлари аста-аста тасбеҳ донасини теради, ҳар дона сурилганда Оллоҳнинг бир исми ёдига келади.

Тўқсон еттинчи дона ўтганда оёқ товуши эшитилди. Шайх кўзини очди. Остонада хос ходими Қутбиддин турарди. Қутбиддин Самарқанд подшоши Маҳмудхон ибн Арслонхоннинг суюкли фарзанди. Ун етти-ўн саккиз ёшларга борган бу йигит ҳалим табиатли, фаҳми тез соҳиби диллардан. Икки йил муқаддам қиблагоҳи бирла Шайх зиёратига келди. Сўнг — туққан юрти, волидаю падаридан воз кечиб шу хилъатда қолиб кетди.

— Бузрукворим...

Шайх индамай тасбеҳини ўгираверди. Юз биринчи донани санаб фотиҳа қилди. Қутбиддин илдам тиз букиб дуога қўшилди. Сўнг истиҳола билан оғиз жуфтлади:

— Бузрукворим... Соброндин Шаҳобиддин ҳожи... изн сўрайдир.

Шаҳобиддин... Бу исм Шайх дилига хиралик элтди. Ҳозиргина жисми жонини чулғаб турган ёғдуни булут қоплагандек бўлди.

Шаҳобиддин махсум бир вақтлар аҳли диллардан эди. Ҳақим Сулаймон, Сўфи Донишманд, Бобо Мочин сингари муридлари қаторида Яссавия тариқатига равнақ тилаб Шайхга қўл берган эди. Сўнг шайтони лаъин уни йўлдан оздирди. Жоҳилиятга берилди. Ҳазрат билан масала талашгани Хоразмдан имом Марвазий келганда махсум унинг ёнини олди, Яссавийнинг лафзига чанг солиб, «Мансури ҳаллож — кофир!» деб бақирди. Неча кунлик мунозарадан кейин Марвазий таслим бўлгач, тавба қилди. Илло-билло, жаҳрия тариқатин қабул қилдим, пирим, гуноҳимдан ўтинг, деб ерга бош урди. Шайх муруват қилди. Бироқ махсум хонақоҳ шартларига чидамади. Туққан юрти Собронга

кетди. Мадрасада мутавалли бўлди. Нафс жилови иликдин чиқса чора йўқ экан. Шаҳобиддин толиби илмларнинг ҳақиға хиёнат қилиб, Соброндан ҳам ҳайдалди.

Махсумнинг бошқа густоҳона ишларини ҳам Шайх эшитиб турибди. Юрт кезиб, халқи оламни Ҳақ Мустафо йўлига даъват этгувчи дарвишлардан хабар келди. Шаҳобиддин бултур Соброндан бадарға бўлгач, Қоратов ортига ўтибди. Шайхул машойих номидан иршод ёзиб, ўзини Қумкент хонақосининг сарвари деб эълон қилибди. Ушал ёлғон иршод, мана, Шайхнинг қўлида турибди. Муҳри қалбаки. Асл муҳрдан нусха кўчирибди бетавфиқ махсум.

Шайх Қумкентга одам юбориб, махсумни чақиртирди. Уни эл кўзи ўнгида масжид устунига боғлаттириб сазойи қилдирмоқчи эди. Бироқ Шаҳобиддин ҳукмга бўйсунмади, Қумкентдан ҳажга қочди. Мана, энди ўз оёғи билан келибди... Нечук анга инсоф ато қилибдур?

Қутбиддин ҳамон қўл қовуштириб пирга итоаткорона тикилиб турарди. Шайх ёнбошидан Шаҳобиддиннинг ёлғон ёрлиғини олди. Енгил кўзғолди.

— Махсум бирла эл олдида сўйлашармиз, — деди ва гулмиҳдаги салласига қўл чўзди. Қутбиддин илдам бориб дасторни олди ва икки қўллаб узатди.

— Барака топинг, ўғлим... Одам қалинма?

— Қалин... Исфажобдан ҳам келибдир...

Шайхнинг юраги сидирилди, кекса кўнгли ғалаён қилди. Исфажоб унинг ота юрти, киндик қони тўкилган манзил. Қиблагоҳининг турбати, онаизорининг бир сиқим турпоғи Исфажобда. Неча йилдирки, зиёратига етолмади. Кўнгилни армон, надомат ўртади. Оллоҳ насиб этса, энди ёвуқ қолди. Бирор ҳафтада тавоф айлаб кўзларига суртгай.

Ҳазрат кичкина эшикдан «Бисмилло!» деб ташқарига чиқди. Масжиди Султония олдидаги улкан майдон одам билан тўлган. Оқ дасторлик уламолар, мўъжаз, кўк саллалик муллабаччалар, хирқа кийган дарвишлару қоп елкалаган деҳқонлар, бола етаклаган аёллар. Майдон чеккасида отлиқ кишилар кўзга ташланади. Эгниларига осган яроғларига қараганда улар ўғуз хони Олтинтошнинг черикларига ўхшайди.

Ҳазратни кўриб, навкарлар апил-тапил отларидан тушдилар.

Султони орифин баланд айвонда бир муддат сукут сақлаб, халойиққа разм солди. Оломон ичида авлиё бобонинг, кароматларини минг бор эшитган, лекин ўзини кўрмаганлар кўп эди. Уларнинг наздида авлиё — девқомат, соқоли кўкрагига тушган, салласи саватдек, тўнининг енгию этақларига турли хил оятлар чекилган ҳайбатли бир кимса бўлиши керак эди. Ҳазрати Султон эса, бутунлай бўлакча эди. Ана, у чарчоқданми, мутолааданми киртайган осуда кўзларини тикиб одамларга ювош, ўйчан боқиб турибди. Эгнида оппоқ, одми яктак, ингичка қилиб ўралган чоғроқ салла. Соқол-мўйлаби ҳам бежирим. Белида зангори белбоғ. Жуссаси-да кичкина.

Одамлар ҳайрат бармоғини тишлади. Шундоқ кичик жусса, тик қоматли, хушсурат бир кишининг авлиё эканлиги, дунёнинг тўрт тарафида тўқсон минг муриди борлиги, ҳатто подшолар ҳам у киши билан маслаҳатлашиб иш қилиши тасаввурга сиғмасди.

Майдон босиқ гувлади. Бесабрроқ кимсалар оломонни тирсаклаб, пешайвон сари интилди. Шайх атрофига қаради. Унг томонда Сўфи Донишманд билан Мансурхўжа, сўлда Ҳақимхўжа Сулаймон, Бобо Мочинни кўриб, қўлини кўтарди. Ғовур андак босилгандек бўлди.

— Бисмиллоҳир раҳмонир роҳийм! — деди Ҳазрат бўғиқ, ширали товушда. Майдон гувлаб акс-садо қайтарди.

— Оллоҳу акбар!

— Оллоҳу акбар!

— Эй, аҳли мўмин! Ораларингизда Шаҳобиддин деб аталмиш Шайхулраисни танийдирғон мўмин мусулмон бўлса, мана бу ерга чиқиб гувоҳлик берсин.

Майдон оғир сукутга чўмди.

— Ҳеч ким танимайдирми?

— Йў-ў-ўқ! Биз Ҳазрати Султонни таниймиз! Шайх Шаҳобиддинни танимаймиз, — деган ҳайқириқлар эшитилди.

— Нечук танимайдирсиз?.. Мана у кишим! — Шайх чап ёнига ўғирилди, — тақсир, муридларингизга ўзларини кўрсатсинлар...

Шаҳобиддин Ҳазратдан бир одимча ортда турган эди, типирчилади, тисарилиб, халқ назаридан қочмоқчи бўлди. Бироқ Бобо Мочиннинг темир панжасидан қутулолмади. Бобо Мочин уни тирсагидан маҳкам сиқиб айвон лабига олиб келди. Одамлар кўк мовут тўн кийиб, белини икки еридан боғлаган қалмоқбашара кишига ажабланиб боқдилар. Шайх боягидек сокин, қатъий овозда хитоб қилди:

— Пайғамбар алайҳиссалом жаноблари «Ал-каззобу ло-уммати»¹ дебдилар. Рўпарангизда турган осий банда бул ҳадиснинг маънисини билмасмиди? Биларди. Илло риоя қилмади. Оллонинг ғазабидан кўрқмай ёлғон сўзлади. Ул нечук инсонки, ҳақ йўлига кирган толиби илмларнинг ҳақини еса! Узини кўлбор Шайх чоғлаб, беҳаёлик бирла ўзига ўзи фатво ёзиб олса! Аҳли мўъмин кўзига чўп солиб риёкорлик қилса, нафси ҳайвоний деб охиратини сотса! Боз устига бетини қаттиқ қилиб эл ичинда ҳожи тўппи кийиб керилиб юрса!

Шаҳобиддин ҳожининг умиди пучга чиқди. «Эҳ, қариб қуюлмаган бошим! — деб қарғанди ичида, — гумроҳ бўлмасанг, шу мутакаббур Шайхнинг олдига мўйин солиб келасанму? Энди не одам бўлдинг? Номаи аъмолингни билмаганлар ҳам билиб олур энди. Водариғо, қайси жин урди сени, ҳожи Шаҳобиддин, нега келдинг бу ерга, а, нега ҳам келдинг? Ана энди хорлик тупроғига беланиб рўсиё бўлдинг, ҳожи!»

Аслида унинг бошқа иложи ҳам йўқ эди. Ёлғон фатво ошкор бўлгач, Шаҳобиддин бир ерда туролмай юртма-юрт тентираб қолди. Анави қовоқбош дарвишлар унинг қилмишларини етти оламга ёйиб улгуришган экан. Махсум қайси кент, овул ё ўбага борса, «ўзига ўзи иршод ёзиб, шайх бўлиб олган кимса сиз эмасми, тақсир?», деб ёзғирдилар. Хуллас, унинг ови юришмади, насибаси қирқилди. Минбаъд Шаҳобиддин номини ўзгартириб ё эл танимас ерда истиқомат қилиши ёки Шайхнинг олдига тавба қилиб, жилла қуриса бирор масжид имомлигини сўраши лозим эди. Махсум иккинчи йўлни танлади. Илло Шайх уни кечирмади. Лоақал истиғфор айтишга ҳам қўймади, билъакс, авом халқ кўз ўнгида шарманда қилди.

— Эй, мўъминлар! — Ҳазратнинг товуши олисдан, гўё самодан гумбурлаб келгандек бўлди, — шарияти Мустафога шак келтириб, бировнинг ҳаққига хиёнат қилғон, ёлғон фатво ила раиятнинг нонига чанг солғон, илм олиб, илмига риоя қилмағон, мунофиқ, ҳарис кимсанинг жазоси не бўлғай, айтинг!

Халойиқ ҳавога мушт ўқталиб шовқин солди. Саф олдига турган уламо-лардан бири, «Сазойи қилинсун!» деб бақирди.

— Сазойи қилинсун!

— Саққол-мурти қирилсун!

— Мачитга киргизмаслик керак бундайин нафси бузуқни!

Шаҳобиддиннинг ўтакаси ёрилгудек бўлди. Жони ҳалқумига тикилди. Назарида ҳозир, шу ерда унинг қўл-оёғини боғлаб соқол-муртини қириб ташлашадигандек, дағ-дағ титради.

— Ёлғон! — деди у хириллаб, — Шайх ўтрик сўллаб турибдур! Ман анинг этагини кўзимга суртмадим. Шул боис менда қасди бор.

Шайх чап ёнига қараб «Мусҳаб!» деди кескин. Мансурхўжа илкидаги Қуръонни икки қўллаб Шаҳобиддинга тутди.

— Олинг! — деди Шайх ҳожига, — мана шу каломуллони ушлаб қасам ичинг! Ёлғон сўллаган бўлсангиз — сизни худо урсин, магар мен ёлғон деган бўлсам, — мени худо урсин! Олинг!

Шаҳобиддин иккиланди. Агар Қуръон ушлаб қасам ичмаса, ҳозиргина айтган гаплари абас бўлиб чиқар, унда (худо кўрсатмасин!) ростдан ҳам қўл-оёғини боғлаб соқолини қириб ташлашлари мумкин эди.

Ҳожи мунофиқлик кечирилмас гуноҳ эканлигини билиб турса-да, «Илоё, ўзингга сиғиндим», дея Қуръонни қўлига олди. Манглайига суркаб ўпди. Сўнги уни кўкрагига босиб туриб халққа ўғирилди.

— Мана шу каломулло бирла қасам ичаманки, Шайх мендек бир бегуноҳ

¹ Ал-каззобу ло-уммати — ёлғончи умматим эмас. (ҳадис).

муъмин муҳаммадга тухмат етдириб туриодур. Бир иил муқаддам бизга ўз қўллари бирла шаҳодатнома ёзиб бериб эдилар, энди бўлса, ўшал ёрлиқдан ҳам, муҳрдан ҳам тониб, каминадек мусулмони комилни бадном қилдилар... Парвардигори олам, ўтрик сўйлаётган бўлсам...

Одамлар нафас олмай, овози, бутун вужуди титраб онт ичаётган ҳожига бақрайиб тикилдилар. Улар, «Наҳот Ҳазрати султон бир мусулмонга тухмат қилсалар, наҳот...» деган гумон юкидан лолу карахт, ҳайрон эдилар.

Шайх эса, ҳожини бунчаликка боради, деб ўйламаган эди. Эллик йилдирки, у тоат-ибодат билан банд, Қуръони мажидни минг карра хатм қилди, қанча-қанча куффорни дини исломга киритди, илло китоб ул-умма устида ёлғонни рост деб онт ичаётган касамхўрни илк маротаба кўриб турибди!

Шайх ёқасига қўл югуртирди. «Астоғфурулло! Астоғфурулло!» дея ичида калима келтирди. Тилида калимаи шаҳодат, дилида — ўзга бир оят, ўзга бир дуо...

— ...агар ўтрик сўллаётган бўлсам, майли, ер тишлайн, оғзи-мурним қийшайиб қолса ҳам розиман...

Ҳожи Қуръонни ўпиб, Мансурхўжага узатди ва Ҳазрат томонга ғолибона қараб қўйди-да, икки қадам четланди. Шайх вужудига жо бўлган ва ёлғиз ўзигагина маълум руҳий қувватини жамлаб ҳожининг кўзларига қаттиқ тикилди. Шаҳобиддин чайқалиб кетгандек бўлди. Сўнг гандираклаб айвон четига қараб юрди. Шайх ҳамон калима келтириб ўткир нигоҳи билан уни таъқиб этиб турибди. Ҳожи «Чангалингдан омон-эсон қутулдим-а, Шайх, энди қалайсан?» дегандек, мамнун илжайди. Ана, у узунчоқ айвон лабига борди. «Бисмилло!» деб зинадан туша бошлади...

Шайхнинг қорамтир юзи тундлашди. Унинг лаблари билинар-билинемас қимирлаб, пешонасида гавҳардек тер кўринди.

Айвон икки газча келарди. Ҳожи уч зина ўтиб, тўртинчи зинага борганда қоқилди. Оёғи осмондан келди. Уч думалаб пастга тушди. Одамлар «Ў-ў!» деб хитоб қилди. Халойиқ ерда додлаб ётган ҳожига эмас, юзини терс ўгириб ичкари кириб кетаётган Ҳазрати Султонга қўрқа-писа қаради.

Шаҳобиддин ҳожининг қўли синган, жағи чиқиб, оғзи қийшайиб қолган эди.

Мансурхўжа билан Ҳаким Сулаймон Шайхнинг ортидан эргашдилар. Сўфи Донишманд халойиқ олдида икки оғиз узр айтди:

— Султони орифин ҳазратларининг сиз қавмларига айтадирғон васиятлари бор эди. Таассуфки, вазият ушмундоқ бўлиб қолди. Олло насиб этса, рабби-ул-аввалнинг иккинчи ҳафтасинда Ҳазрат Маккаи мукаррама сари отланғайлар. Сафар олдидан тағин кўришиб, Шайхимизнинг амри маъруфларини эшитгайсизлар, Қани, омин! Яратган эгам ҳар бир бандаи мўъминни имонидан маҳрум этмасин, бало-қазодин ўзи асрасин, оллоҳу акбар!

Халойиқ жўровоз бўлиб дуога кўшилди.

Одамлар ғовур-ғувур билан тарқала бошлади. Ваъз умидида келган сомелар орасида Камол қора билан Низомиддин хушрўй ҳам бор эди. Улар таҳлика ичида қолган оломонга эш бўлиб сўз олишиб борарди:

— Камол, ёмон бўлди, а?

— Ёмон бўлди, Хушрўй. Тўнғиз егур, ҳожи-ей, ўзинг-ку, ёлғон сўллаб қалтираб турибсан. Тавба қилдим, деб кетавермайсанми?

— Шуни айт-а! Авлиё билан олишиб бўларканми? Отам раҳматли айтарди, Шайх бобо «Кечираман, лекин кеч ураман», дер эканлар.

— Бу нима дегани, Хушрўй?

— Э, ўқимаган! Яъниким, сен гуноҳ қилсанг, у киши бир кечиради, икки кечиради... Аммо учинчисида анави ҳожидек бўласан, қоравой! Кўрдингми, Қуръонни сотгани учун қўли синди, ўтрик сўллаб имонини ютгани учун оғзи қийшайиб қолди.

— Э, қўй-е, унга ит ўхшасин.

Хушрўй дўстига тегишди:

— Ёлғон сўзлама. Гоҳи-гоҳида сен ҳам ёлғон ишлатиб турасан.

— Қачон ёлғон гапирдим, ёлғончи?

— Тунов кун хотинингга, «Сендан бошқасини десам, ҳар нарса бўлай!» деб қасам ичганинг-чи, қоравой?

Камол хурсанд бўлиб дўстининг биқинига туртди.

— Э, ўл-а! Бунақа ёлғон савоб. Шундин бу ёғига хотин тўра ипакдай бўлиб қолди. Юр, кун ботмай, Қорачикнинг йўлига чиқиб олайлик. Ҳали бозорга кириб, болаларга у-бу ҳам олиш керак.

Икки дўст базозликка қараб кетдилар.

2. Йиғлама, онаизор!

Жаннат оналар оёғи остидадур.

Ҳадис.

Ҳижрий 541 йил. Раббиул-аввалнинг ўн учинчиси. Душанбе. Ёз қариб, сунбула кирган. Ярим тун. Шаҳристон ширин уйқуда.

Шайх мутолаа қилиб ўтирган эди, кўзлари чарчаб китобни ёпди. Юзига фотиҳа тортиб ўрнидан турди. Енгил кийиниб ташқарига йўналди. Хобхона эшигидан ўтаётганда Руқия бибига дуч келди. Рафиқаси бош эгиб турарди.

— Отаси, бирон хизмат бормиди?

— Баҳузур дамингизни олаберинг, бекам. Ҳали субҳи содиққа олис. Бир сайр этгим келди.

Руқия биби эрининг ортидан маъюс қараб қолди. У жуфти ҳалолига бе-миннат хизмат қилишни ўзи учун савоб деб биладиган оқила, зийрак аёллар тоифасидан эди. Бироқ... мана, худога шуқур, бир ёстиққа бош қўйганларига йигирма йил бўлибди. Ана шу йигирма йил бадалида Шайх унга оналик хизматидан бўлак вазифани раво кўрмади. Умри масжид хонақосида, халифалар, муридлар қуршовида ўтади. Уйга ҳам тунагани гоҳи-гоҳида келади. Мусофирчиликда ўз хизматини ўзи қилиб ўрганиб кетган эканларми, ҳануз одатларини унутмаганлар. Либосларини ўзи парваришлайди, тугма қадашми, ювишми, йиртиқ-ямоғини чатишми — барини асҳоби ҳол, яъни ҳамтабоқ ҳужрадошлари бирла адо этади. Руқия биби икки қизу бир ўғилни бағрига босиб, масжид ёнидаги уч хонали торгина ҳовлида эл қатори ўртаҳол яшаб келади.

Ҳазрат ташқарига чиқди. Ҳовлидан гуп этиб райҳон иси келди. Муздек ҳаво кўксини тўлдирди. Руҳи ёришди. У кичкина эшикни, оҳиста очиб остона ҳатлади. Шайхнинг уйи шаҳристоннинг баландроқ қисмида, қалъа деворига яқин эди. Ҳазрат сунбула ҳавосига маст бўлиб, бир лаҳза тек туриб қолди. Осмон чечаклари — юлдузлар ўзаро кўз қисиб гўё шивирлашаётгандек, тўлин ой эса, яхши пазанданинг қўлидан чиққан лочирадек ярқирайди. Беихтиёр тилига оят келди: «Ой билан қасам ичаман, юлдуз билан қасам ичаман...»

Масжид сиртига ўтди. Узун, энлик нарвон олдига бориб, бир сония ўйланиб турдию «Бисмилло!» деб томга чиқа бошлади. У ҳеч қачон масжид томига чиқмаган эди. Бу сафар кўнгил истагига қаршилиқ қилолмади. Шаҳарга тепадан назар солишни, кўзлари толгунча боқишни ихтиёр этди. Эҳтимол, бу сўнги назаридир, эҳтимол...

Томга чиқди. Тепа салқинроқ экан, эти жунжикди. Осмон бир қарн яқинроқ келиб қолгандек, юлдузлар ҳам қўл чўзса етгудек, қамари фалак эса, бошига соя солиб тургандек туюлди. Атрофига аланглади. Яссидаги энг баланд иморат мана шу масжиди Султония эди. Шаҳристон гўё муаззам патнис устида тургандек, яққол кўзга ташланади. Кунгураддор қалъа деворлари, қорахонийлар сулоласининг отабеги Буғроҳон қурдирган мадраса, бозор тимлари, мусофирхоналар, бир-бирига улашиб кетган пастқам, япасқи уйлар, сийрак боғлар, сарҳовузлар... бари оёқ остида ётибди. Ана, работда, бошқопқа олдида дарвоза очилишини кутиб ётган мусофирлар кўринади. Кимдир аравада чопонига ўралиб ухлаб ётибди, бошқалар отларини, эшакларини боғлаб қўйиб қаро ерда бош осилтирганча мудрашади.

Шайх кун ботишга ўғирилди. Ғириллаб қибла шамоли — дабур эсди. Бу унга яхшилиқ аломати бўлиб туюлди. Шукрона келтирди. Узини масжид томида эмас, Арофат тоғида тургандек ҳис этди.

Юлдуз учди. Митти бир юлдуз оловга айланиб, олтин ёйдек ҳавони тилиб ўтди. Бу ҳолатни Шайх ўзига қиёс қилди, таъбир йўйди. Нурли чизиқ нимтатир фалакдан вужудига кўчди. Кекса кўкси жизиллаб, тепасидаги мана шу қубба-тул осмон каби мавҳум ва беҳудуд хаёл ичра фарқ бўлди. Қиблага қараб туриб муножот қилди: «Халлоқи олам, иноят айлаб, йўлимизни берса, бугун Маккаи

мукаррам сари отлангаймиз. Насиб этса, ҳажар-ал-асвадни кўзга суртиб, яна она юртга қайтармиз. Мабодо бир сиқим тупроғимиз бегона элларга буюрган бўлса, на чора, яратганнинг иродаси... Қайтиб сизни кўролмадик, ризо бўлинг, ота юрт осмони! Ғарибларнинг кўз ёшидек потраган юлдузлар, сизлар ҳам ризо бўлинг биздин. Кечалари гумроҳ йўловчиларнинг йўлини ёритувчи қамари фалак, ризо бўлинг! Ҳадемай жамол кўрсатадиган офтоб! Сиз тиркичилик сабабчиси, кулли башарият умрини давом эттиргувчисиз. Олтмиш бир йил она бешик янглиғ мураббийлик қилғонингиз учун ризо бўлинг! Ариқлар, сиздин ичган сувим учун ризо бўлинг! Дарахтлар, сиздин тотинган шириншакар меваларим учун ризо бўлинг! Еллар, юз-кўзларимни сийпалаб маҳзун чоғларимда тасалли бердингиз. Гуллар, чечаклар, сизлар димоғимни хушбўй исларга тўлдирдингиз, бағримга жаннат нафасини уфурдингиз. Сизлар ҳам ризо бўлинг! Ё азим Сайхун! Сени беҳишт дарё дейдилар. Илоҳа, чучук сувинга юз чайиш қайта насиб этсун. Доноларнинг дардидек вазмин тоғлар, мискин, мусофир кимсанинг хаёлидек поёнсиз саҳролар, маъмур кентлар, овуллар, сизлар ҳам ризо бўлинг! Қул Ҳожа Аҳмад Яссавий отлиқ бир умматим бор эди, тили бурро, вале кўзи намлик, дили ғамлик хокисор эди, дея ёд қилгайсиз. Токи дийдам очиқ экан, мен ҳам. сизларни дуо бирла ёд этгаймиз. Ризо бўлинг барчангиз, ризо бўлинг...»

Ҳазратнинг кўнгли ҳувиллаб қолгандек бўлди. Бироқ руҳияти равшан тортди. Тўрт тарафига ўгирилиб ҳамон ғафлат уйқусида ётган шаҳарга қайта-қайта боқди. Гўё унсиз видолашди. Сўнг шошмай пастга туша бошлади.

Масжидга кирмоқчи бўлди. Аммо Руқия бибини эслаб уйга бурилди.

Руқия биби ёниб адо бўлаётган хира шам олдида эрини ўйлаб, иягига суяниб ўтириб эди. Оёқ товушини эшитиб илдам қўзғолди. Ҳазрат индамай хос хонасига ўтди. Руқия биби унга эргашди. Шайх меҳроб ёнига ўтирди. Руқия биби тоқчадаги катта шамдонни ёқди. «Бизга хизмат борми?» дегандек рўмонининг учини тишлаб итоаткорона кутиб турди.

— Нон билан сув келтиринг, Гавҳарнинг онаси, — деди Шайх. Руқия биби эрининг олдига бўз дастурхон ёзди, нариги хонадан икки нон, бир косада сув олиб кирди.

— Утиринг, онаси, — деди Шайх, — сизга икки оғиз гапимиз бор.

Руқия бибининг юраги бир сесканди. У оҳиста тиз чўкди. Назарида эридан шу маҳалгача эшитмаган қалтис бир гап эшитадигандек, чўчиди. Хуркиб, Шайхнинг тунд юзига зимдан разм солди.

Шайх коса билан нонни ўртароққа сурди. Ердан кўз узмай мунғайиб ўтирган Руқия бибига қараб аста деди:

— Гавҳарнинг онаси, мен сиздин ризолик тиламоқчиман. Олло ниятимизга еткурса, бугун йўлга чиққаймиз. Сиздин яширмайман, йўл олис, бориш — келиш орасида бир йил ўтади. Иншоолло, фарзи айинни адо этиб, қайта мана шу дастурхон ёнига қайтгаймиз, деган умиддамен. Валекин, инсон боласи эртага нима бўлишини билмас. Бу қутлуғ нафас барчамизга омонатдур. Мабодо қазоимиз етиб... бу тупроқни қайта кўриш насиб этмаса, ризо бўлинг, Гавҳарнинг онаси...

Руқия биби пиқиллаб йиғлади.

— Кўз ёш қилманг. Кўз ёшларни кейинга асранг.

Руқия биби дарров кўзларини артди.

— Йигирма йилдирки, волидалик, завжалик хизматларини беминнат адо этдингиз. Чеккан заҳматларингизга рози бўлинг. Кўнглингизни ўқситган бўлсак — узр, биздин ўтди. Вақтида қаттиқ — қуруқ гапирдик, аларни ҳам кечиринг, онаси. Мен сиздин розиман, сиз ҳам биздин рози бўлинг. Илоё, қиёмат куни ёруғ юз бирла дийдор кўришгаймиз.

Руқия бибининг боши эгилиб, тиззасига тегай деди. У эрининг ўгитини унутиб, унсиз йиғлашга тушди.

— Мен... минг қатла розиман, Шайхим... Сиз ҳам р-рози б-бўлинг...

Ҳазратнинг яна бир гапи бор эди. Уни айтса, Руқия бибининг рози бўлмаслигини билади. Бу мушфиқ аёлнинг маҳзун кўнглини баттар вайрон қилишини ҳам сезиб турибди. Бироқ, барибир, айтишга жазм қилди:

— Онаси, мен Иброҳимни ҳам ҳажга олиб кетсам деб ният қилиб эдим... Сиз рози бўлсангиз, албатта.

Руқия бибининг юраги пора бўлди. У Шайх томонга қўл чўзиб мукка йиқилди. Эрининг этагини маҳкам чангаллаб ўкириб йиғлади.

— Мени ёлғизимдин жудо қилманг, Шайхим! Мен шўрликка раҳм қилинг!.. Бир йўла икковингиздин ҳам айрилсам,.. иккала қўлим кесилмасму? Биз дуои жонингизни қилиб ўтирайлик. Олло таоло йўлингизни равон қилсун. Ёлғизинамни ташлаб кетинг, Шайхим...

— Йиғламанг, Иброҳим ёнингизда бўлади, — деди ҳазрат. Бир заифани икки ожиза қизи билан ташлаб кетиш ноинсофлик эди. Шайх хатосини англади.

Руқия биби бошини кўтарди. Юз-кўзини артиб, косадаги сувдан ҳўплади. Ҳаприққани андак босилгандек бўлди. Шукр қилди. У, отаси кўнмайди, деб чўчиган эди. Негаки эрининг феълини билади. Камсухан, чўрткесар. Бир нима айтдимиди-тамом, айтганини қилади. Шайхнинг сўзи, азми қарори муҳокима этилмас, у фарз бўлмаса-да, вожиб эди.

Ҳазрат битта нон олиб иккига бўлди. Ярмини Руқия бибининг олдига қўйди.

— Мен улушимни олиб кетгайман. Буни сиз асранг. Омон-эсон қайтиб келсам, икки ёртини бирлаштиргаймиз. Олло ҳар кимнинг ризқини бутун қилсин. Омин! Валлоҳи зулфазлил азийм!

Шайх сувдан бир ҳўплаб косани ўртага қўйди. Ўрнидан турди.

— Биз қайтгунга қадар сизлар Исфижобда истиқомат қиласизлар, туққан ерингиз дурустроқ, — деди кўнгли бўшаб. Руқия биби ҳам исфижоблик, Мусо шайх деган руҳонийнинг кенжа қизи эди. Ҳазрати Султон «Бир йилча уйда бўлмас эканмиз, булар рўзғор заҳматин чекмасин» деган хаёлда оиласини қайнотасининг ҳовлисига омонат топшириб кетмоқчи эди.

Руқия бибининг кўз ёшидан кўпчиб кетган лўппи юзига қон югурди.

Шайх шаҳдам юриб масжидга чиқиб кетди. Масжид ичи чароғон, халифау муридлар сафар тадоригини кўраётган эдилар.

Муаззиннинг азони янграши билан шаҳарнинг тўрттала қопқаси баравар очилди. Ҳазрати Султонни ҳажга кузатмоқчи бўлиб келган иродат аҳли ёпирилиб ичкари кирди.

Тонг отди. Қадим Яссининг машҳур оқтерақлари учида ипак нур ўйнайди. Шаҳристон одам билан тўлган. Ҳамма масжиди султонга тарафга йўналади. Работда ҳам одам қалин. Мусофирхоналарда, карвонсаройларда бўйрадек бўш жой йўқ. Қалъа деворининг ортида отлар кишнайди, хачирлар тепинади, араваларнинг ғийқиллагани, нортуяларнинг пишқиргани эшитилади. Ясси Ясси бўлиб эҳтимол бунчалик талатўпни кўрмагандир. Қоратоғ этагидаги қишлоқлардан, дашти қипчоқ яйловларидан, Сайхун бўйларидан, исломият сарҳади — Жанд ва Янгикент шаҳарларидан тўп-тўп бўлиб миришқору сайёд, қўйчивону косиб, тужжору деҳқон оқиб келмоқда. Бировининг тилида дуои хайр, бировининг дилида ихром боғлаш нияти, бири ҳаж закотини бериб савобга ноил бўлмоқчи. Шайх ҳазратлари марҳамат қилиб бизни ҳам сафарга ола кетарми-кан, деган умидвор кимсалар ҳам йўқ эмас.

Кун найза бўйи кўтарилди. Эл-улус ила ҳўшлашув чоғи етган эди. Ҳазрат халифалари, уламо, муридлари қуршовида масжид айвонига чиқди. Халойиқ тунов кунгидан ўн чандон кўп эди. Майдонга сиғмаганлар атрофдаги уйларнинг томига, қалъа деворларига чиқиб, Султони орифининг ваъзини тинглашга маҳтал бўлиб туришарди.

Шайх киприк қоқмай мўлтираб турган юзлаб қоракўзларга боқиб бир лаҳза хаёлга толди: «Буларга не дейди? Тагин амри маъруфга чорлайдимми? Амри маъруф, панд-насиҳат ила ёмон киши яхшига айланса, дунёда ўғрию каззоб, зинокору очкўз қолмасди. На илож, чиқмаган жондин умид, дейдилар. Томчи тош тешар эмиш. Зора бу заррадек панду насиҳатимиз минг қулоқнинг бирида тўхтаб ижобат бўлса».

Ваъз айтганда Шайхнинг кўксида ўтли бир илҳом пайдо бўларди. Ҳозир ҳам ўша илҳом тошқинидан дили потраб сўз бошлади:

— Биродарларим! Ораларингизда ўксиганларни кўриб турибман. Улар, кошки биз ҳам Маккаи мукаррамага етиб савобга ботсак, дея ўртанадилар. Ўртанмасинлар! Ҳаж — фарздир, илло Ҳақ Мустафо, «Олло таоло суратларингизга эмас, қалбингиз ва амалларингизга қарайди», демишлар. Жаннат бадали Макка йўлида эмас, ҳар бир бандани мўминнинг мана бу ерида, сийнаи

покидадур. Баъзи бир худо беҳабар гумроҳлар бор, фарзандларининг ризқидин қийиб, емай-ичмай ҳаж харажатини йиғнайди. Бундай йўл билан йиғилган мол ҳам, ихрож ҳам куфрони неъматдур. Аҳли аёл, авлод, қўни-қўшни, мискин-фақирнинг ҳақини сарфлаб савоб оламан деган кишига оллонинг лаънати бўлсин! Кўнгли синиқ ғарибни овутинг, хайр-эҳсон қилинг, мусофир кимсага бир оғиз ширин сўз айтинг, етимнинг бошини силанг, зулм қилманг, бировнинг дилини оғритманг, ариқ очиб, икки туп оғоч кўкартиринг, қўлингиздан келса тўртта нодонга илм ўргатинг, масжид қуринг, мўъмин-қобил фарзанд тарбияланг... Ана шунда жаннат дарвозалари сизга пешвоз очилғай.

Иҳром боғлай олмадик, деб ўксинмасинлар, яхшилар! Арофат тоғини гир айланиб, иҳром боғлаб қайтган тили бўлак, дили бўлак мунофиқларни хўп кўрдик. Улар олғон савобларини пучак пулга сотдилар. Бири қозиман, деди, бириси муфти, бириси ҳокимман деди, бириси имом. Вале ҳаромдин ҳазар қилмади. Оллодин кўрқмади, бандасидин уёлмади. Ана шулар ҳам ҳожи дўппи кийган. Зеро, эшакнинг белига ихром боғлаб, ҳожи дўппи кийдурган бирла эшак — эшаклигича қолур, ҳаргиз инсонга айланмас.

Фаҳри олам Муҳаммад саллалоҳу алайҳи вассалам, одамлар орасинда олти хил тоифа бордики, улар тонгла маҳшардин бурун дўзах ўтига куйгай, деб башорат қилганлар. Бул тоифа жумласига зулм қилғон ҳоким, кишиларни бир-бири билан уриштирувчи фитначи, мутакаббур раҳбар, хиёнаткор тужжор, фароғатда кун кечиргувчи нодон ва ҳасадгўй олим киргай. Бас, эй мўъминлар, дуои баддан алҳазар! Дуои баддан кўрқмай ғафлатда қолғон осийлар унутмасинларки, ота-онанинг фарзанд ҳаққига қарғаб туриб қилган дуоси, мусофирнинг тилаги ва яна мазлум кимсанинг муножоти мустажоб бўлғай. Хоҳ васият денглар, хоҳ насиҳат, аҳли суннат, сизга айтар охир сўзим шул: то баданга ҳарфи мад¹ етгунча яхшилик тухмини эксинлар. Яхшиликдин не ёмонлик кўрдингки, яхшилик қилишни истамайсан, ёмонлиқдин не яхшилик топдингки, ҳаргиз ёмонлиқ қилғайсан? Оллонинг мағфирати ила ҳикмат келди:

**Қул хожа Аҳмад, ёмонларнинг ёмонисан,
Барча бугдой, эл тутмоғон сомони — сан...**

Вассалому биссавоб!

Ҳазрат юзига фотиҳа тортди. Одамлар унга тақлидан такбир айтиб, баланд овозда дуо қилдилар. Шу пайт ўртароқда турган чимматли аёл боласининг елкасидан туртди:

— Бор, болам, Шайх бобонгни оёғига йиқил. Отамни ташлаб кетинг, деб йиғла. Зора раҳм қилса. Бора қол, бор...

Етти-саккиз ёшлардаги ола тўн кийган ориқ болакай иккиланиб оломон орасидан чиқди. Айвон лабига бориб, ортига қаради. Аёлнинг ўктам товуши эшитилди:

— Уялма, болам! Дардингни айт, пирим ёрлақайди.

Шайх халойиқ ичидан кўзи билан аёлни ахтарди. Кейин энгашиб болани даст кўтариб олди. Бошини силади:

— Сўйланг, ўғлим...

Бола индамади. Ерга қараб тек тураверди. Аёл яна товуш берди:

— Юкун, болам! Шайх бобонгга қуллуқ қил! Ҳали не дединг йўлда, Яшаржон, отамни сўраб оламан демадингми? Айтгин-да, кўзичоғим...

Боладан сас чиқмаётганини кўриб, аёл бир-икки қадам илгарилади. Айвонга яқинроқ бориб ҳасратини айтди:

— Пирим, ана шу норасиданинг отаси, ёлғиз ўғлим, ўламан саттор Маккага кетаман, деб турибди. Худонинг зорини қилдим, сен бўлмасанг, биз қандай кун кўрамиз, дедим. Чолимни тупроққа топширганман, ишонганимиз ҳам, суянганимиз ҳам шу ёлғиз ўғил. Орқасида атак-чечак беш боласи бор. Жон пирим, садағангиз кетай, ўғилгинамга насиҳат қилинг, бола-чақасининг ёнига қайтсин. Бизни ташлаб уйдан бош олиб чиқиб кетганига бир йил бўлди. Бир йилдин бери дарвишларнинг орасида юрибди. Илоё, охиратингиз обод бўлсин, пирим, болагинамни қолдириб беринг...

¹ Ҳарфи мад етгунча — то ўлим етмасдан бурун, тирик чоғингда.

Аёл хўнграб йиғлади. Шайхнинг кўнгли вайрон бўлди. Етимлик жабрини чекиб, оналик дийдорига тўймагани ўчунми, аёл кишининг кўз ёшини кўрса, кўнгли бузилади, ич-ичидан бир заифани йиғлатиб, зор қақшатган кимсани жазолатиб таъзирини бергиси келаверади. Шайх чимматли аёлга қаради, хитоб қилди:

— Йиғламанг, онаизор! Иншоолло, ўғлингиз ёнингизда қолғай. Анинг исми...

— Рауф, Абдурауф! — деди бечора аёл умидворликдан ҳовлиқиб. Ҳазратнинг товуши янада кескинлашди:

— Биз амри маъруф айтиб не дедик? Тирик етимларини чирқиратиб Макка йўлида савоб излаганлар хор бўлғай! Ровийлар андоқ ривоят айтурлар. Бир гумроҳ ҳаж йўлида ҳориб ибодат қилгани масжидга кирди. Кўрдики, мусофир кимса либосини ямаб ўтирибди. Ул сўради: «Олло ёр бўлсин, қайға борурсан?» «Маккага» деди йўловчи. Мусофир, «Онанг борми?» деб сўрди. «Ҳа, бор» деди йўловчи. «Азиматингдин онаизоринг розими?» — деди мусофир. Йўловчи, билмадим, деб елка қисди. «Андоғ бўлса, фурсатни ўтказмай онанг хизматиға отлан, — деди мусофир, — мен эллик маротаба ҳаж қилдим. Бош яланг, оёқ яланг оч-наҳор дашту биёбон кездим. Вале ҳажим қабул бўлмади. Мен волидаи меҳрибонимни норизо қилғон эдим. Эй, осий банда, фурсат борида онанг ҳузурига шошил, анинг оёқларига йиқил! Истасанг, мен ҳаж савобини сенга берай, сен онангни ризо қилгину топқан шодлиғингни менга бер!» Гумроҳ йўловчи зига қайтди.

Халойиқ гувранди. Хитоблар, баралла дуолар янгради. Шайх давом этди:

— Эй муридимиз Абдурауф! Биз сизга волидаи меҳрибон шодлиғини раво кўрдик! Онангизни тавоф айланг! Зероки, жаннат оналар оёғи остидадур. Ҳазрат Яшарни оҳиста пастга тушириб қўйди. Бола чопқиллаб момосининг пинжигга бориб суқилди.

Оломон тарқала бошлади.

Бир соатдан кейин Шайх карвони йўлга тушди.

3. Фитна ёки наққошнинг хатоси

Агар олим бўлса, жоним тасаддуқ,
Қани олим, қани омил, ёронлар!!

Хожа Аҳмад Ясавий

Шаҳобиддин ҳожи икки кун уйида «вой-вой»лаб ётди. Қўли гуп бўлиб шишиб кетди. Йиқилганда тилини тишлаб олган эканми, тили ҳам айланмай қолди. Оғзини очолмайди, бурни билан пишиллаб нафас олади. Ингранади, тўлғанади, Оллога ёлвориб, дардига шифо тилайди. «Нажас босиб нега Шайхнинг олдига бордим?» дея пушаймон қилади, масжиднинг баланд айвонини, ошқолдоқни, қути ўчган Шайхни қарғайди, бироқ... «Қуръон ушлаб туриб қасамхўрлик қилган ўзим эмасми?» деган гап хаёлига ҳам келмайди.

Учинчи куни дард зўрлик қилди. Ҳожи «Олло жоним»лаб йиғлашга тушди. Уғли дарё бўйдан Бойбўсин синиқчини олиб келди.

Бойбўсин бўсаға ҳатлаб кирдию Шаҳобиддиннинг башарасига қараб тўхтаб қолди.

— Уйпирмой! Қудай урибдигўй! — деди ёқасини чангаллаб. Сўнг беморнинг ёнига чордона кўрди. Ҳожининг ўнг қўлини йилқи мойи билан анчагача силаб ўтирди. Кейин кутилмаганда унинг қўлини силтаб тортиди. Ҳожи дод дегани улгурмади. Синиқчи чиққан қўлни қайта жойига солди.

— Э, бўлди, жилама, ҳе шешенгди... Улкен мўлда бўлсанг-да, бала сиёқтисин, — деб уришган бўлди. Ҳожининг биллагини тахтакачлаб боғлаб қўйди.

Шаҳобиддин имо-ишора билан афтини кўрсатди.

— М...жуз...бет...тим не бўл...лодди?

Синиқчи ҳожининг бежо кўзларига, қийшиқ оғзига тикилиб қаради.

— Уй, Олло-о! — деди уҳ тортиб, — бул бетингди не қилдинг, мўлда? Шаҳобиддин нимадир демоқчи бўлиб кучанди, бироқ тили калимага келмади.

— Утрик сўлладингма? Мўлда деген ўтрик сўйламови керек-қўй. Ий-

йа-а... Ай, тугеси сени жин жин ургон бўлмасин. Унда шилёсин қилдир, қароғим. Ундада одам бўлмасанг, Азретимга бориб, ўзинен дуға сўрайсин. Мен не қиламин, байқуш мўлда аке?

Синиқчи ҳожини Ҳазрати Султон даргоҳига йўллаётган эди. Шаҳобиддин бош чайқади.

— Й-ў-ў... бо...бо-майман...

— Жўқ бўлса, ўзинг билесин, — деди синиқчи, — не бўлса-да, бир жаман ис қилгансинғўй. Кунани жувиб олув керек. Ол, мен кетдим.

Бойбўсин чиқиб кетди. Шаҳобиддин ойна олиб афтига қаради. Қўрқиб кетди. «Наҳотки бир умр қийшиқоғиз бўлиб қолсам? Тиловат не бўлади? Шундай қироат билан биз бу ёқда қолиб, анави занчалиш Мавлуд қорига ўхшаганлар тўрга ўтиб кетаверадими? Шайхнинг олдига бориб оёғига йиқилсаммикан? Йўқ, бормайман. «Ҳм, қораялоқ, итдай бўлиб келдингми?» демайдими? Ё, Олло, янглишдим, сенинг муборак сўзингга шак келтирдим, ўзинг шафқат қил, осий бандангман, эл-юртга рўсиё, қилма. Тавба қилдим, тавба қилдим, парвардигори олам!..»

Эртасига ҳожи маҳалладан тўрт муллани чақиртирди. Улар Шаҳобиддинни ўртага ўтқазиб қўйиб, босим ўқишга тушдилар. Тўрт мулла уч кунгача сураи «Ёсин»ни қирқ мартадан қайтариб чилёсин қилдилар. Ҳожининг дарди енгиллашгандек бўлди, лекин қийшиқ оғзи, бежо кўзлари аслига келмади. У кечалари худога муножот қилиб йиғлади, дуонинг кучини яна беш-олти кун кутди. Охири бетини сидириб ташлаб Ҳазратнинг олдига тавба қилиб боришга жазм қилди. «Биз кетмон чопиб нон ейишга ўрганмаганмиз, ризқимизни Олло ўзи яратган, ризқимиз авом халқ кўнглига каломулло нурини ёғдуриш бирла бутундир. Шу такаббур Шайхнинг олдига тағин бир бораман, гуноҳимдан кечса — кечди, бўлмаса, уволимга қолади, тонгла маҳшарда ўзи жувоб бергай».

Шаҳобиддин ўғлига эшакни эгарлашни буурди. Кийиниб ташқари чиқди. Уғли ёнбошидан олди. Ҳожи, бисмилло, деб эшакка мина бошлади. Энди эгарга қўнганда посонгисини йўқотди. Айил бўш тортилган эканми, ё боши айландими, гупиллаб ўнг томонига йиқилди. Сўкиниб ўрнидан турди. Уғли эса, отасининг афтига қарадию бақрайиб қолди.

— Ҳм, ҳароми, қилғилиқни қилиб, тағин нега без бўлиб турибсан? — деб бақирди ҳожи, — отам қулаб ўлсин дебмидинг, нега айилни бўш тортинг?

— Айил... қаттиқ эди, ота... — деди ўғил ҳамон ўзига келмай, — ота, бётингиз... қадимгидай бўлиб қолди.

— А?! — Ҳожи жон ҳолатда бетини ишқади, — югур, ойна олиб чиқ! Уғил югуриб ичкари кириб кетди. Кўзгу олиб чиқди. Ҳожи кўзгуга қараб ишшайди.

— Худога шукур-ей, одам бўлибман. Қара. Нуриддин, бетим аслига қайтибди. Ё Олло!..

Унинг кўнглига «Шайхнинг олдига аввалроқ борсам бўлмасмиди?» деган хаёл келди. Уғил эшакнинг жиловидан тутди.

— Ота, минасизми?

— А? — деди ҳожи телбанамо кулимсираб, — эшакка миниб нима қиламан, болам?

— Узингиз Султонимга бораман, деганингизга...

— Э-э, қўй, болам. Шайхнинг олдига пишириб қўйибдими? Шайхсиз ҳам кунимиз ўтиб турибди. Бор, эшакнинг эгарини олиб ариқнинг бўйига арқонлаб қўй. Мен қозиникига бориб келаман.

Нуриддин эшакни етаклаб ичкари ҳовлига кирди. Ҳожи кўзгуни чўнтагига урди ва бетим тўғри бўлди, деб суюнчи олгани Ашрафхон қозиникига қараб йўрғалади.

Ашрафхон қози пайғамбар ёшидан ўтган бўлса-да, кичкина чағир кўзлари тийрак, оқ-сарикдан келган лўппи юзи тиниқ, тил-забони ўткир қария эди. Ёшлигида уни гумбазқори дейишарди. Аввал муфти, сўнг қози бўлиб бу лақабдан қутулди. Аммо тенг-тўшлари ҳамон унинг пакана, хомсемизлигига шама қилиб, мазахлаб кулади. Ростдан ҳам бечора қози тикка турганда ярмигача сомон тиқилган катта қопни эслатар, ётганда устига тўшак ё тўн ёпиб қўйилган тандирга менгаб кетарди. Мана, беш йилдирки, Ашрафхон Совронда қозилик

қилади. Бу йил пайғамбари мурсал ёшига етганини ёд этиб, Маккага отланди. Оллоҳ йўлини берса, Шайхга ҳамроҳ бўлиб бир ҳафтадан кейин йўлга тушади. Шу боис, неча кундирки, эшигидан одам узилмайди. Биров ҳаж закотини олиб, биров оқ йўл тилаб, келиб-кетиб турибди. Ашрафхон барча тадорикни кўрдию энг муҳим юмушнинг уҳдасидан чиқолмай дилгир бўлиб ўтирибди. У Самарқанд ҳоқони Маҳмудхонга мактуб битмоғи лозим. Аммо бу мактубни муфти, имом дегандек, уламо иштирокида ёзишлари керак эди. Ушбу иншони тах-лашда анави пандавақи Шаҳобиддин ҳожи ҳам иштирок этиши лозим эдию уни худо уриб қўйди. Оғзи қийшайиб, қўли қиқиб гўшанишин бўлиб ётганмиш. Бир-икки чақиртирди. Келмади. Сўйлагани қурби йўқ, забони оғзига сиғмас эмиш. «Келабер-да қасамхўр, — деб ичида ёғжинди қози, — тилинг, бўлмаса, кўзинг бор, хатни ўқиб бармоқ боссанг бас».

Қозининг олдида патқалам, бир даста ипак қоғоз. У муфти билан Мавлуд қорини кутиб ўтирибди.

Даҳлизда кимдир оёқ қоқди. Салдан кейин пастак, ўймакор эшик очилди. Остонадан Муҳаммадрасул муфти энгашиб ўтди. У пешонасини силаб илжайди.

— Ашрафхон, бу дейман, иморат солғонда ёлғиз ўзингизни ўйлабсиз-да, биродар. Бу эшикдан рисоладаги эркаклар ҳам ўтса керак, деб ҳисоб-китоб қилмабсиз. Тағин манглайни уриб олдик. Уйингизга кирмасдан шапа-лоқ улашасиз.

Муфти дароз, унинг бўйи салкам уч газ келар, қозикалон билан бир за-монлар кўп йил мадраса тупроғини ялаганликларидан ҳадди сиғиб, исмини айтар, қалтис ҳазил ҳам қилаверар эди.

Муфти жўрасининг «Сен паканасан», қабилидаги илмоқдор ҳазилига Аш-рафхон кулиб қўя қолди. Кални кал, десанг, бир-икки марта ранжийди, бора-бора бети қотиб ўрганиб кетади. Ашрафхон қози ҳам бақалоқсан, пакана, хомсемизсан», маъносидаги ботиний ҳазилларга кўникиб қолган. Кўнглига оғир олиб ўтирмайди. Аксинча, рақибининг бирон қусурини топиб ҳисоб-китобни тўғрилайди.

— Туядек бўй бергунча туймадек ақл берсин, деган экан валлакатлар, — деди қози «салом»га муносиб «алик» олиб, — эшикдин ўтганда ақлни ишлатиб кириш керак. Қовуннинг уруғи ҳам кўп бўлади шекилли, дўсти қадрдон, а?

Муфтининг калласи сўпоқ, халқ тили билан айтганда «қовунбош» эди. Қози шунга ишора қилди. Муфти муртини силаб кулимсиради, дўстининг думалоқ калласини нишонга олди.

— Орий рост, тақсир, ҳар қалай тарбузникидин кам эмас уруғи. Кулишдилар.

Агар меҳмонхонага «Ассалому алайкум!» деб Шаҳобиддин ҳожи билан Мавлуд қори кириб келмаганларида даҳанаки жанг яна анчагача давом этиши тайин эди.

— Ке, Шаҳоб, — деб қози ҳожига қўлининг учини берди. Унинг рўмол ўралган ўнг кўлига, сўлгин бетига қараб қўйди, — турқинг одам-башара бўлиб-ди. Ит тугул эшак ҳам ҳуркмайди. Не чора қилдинг?

— Кеча ҳам қийшиқ эди, — минғиллаб ўзини оқлади ҳожи, — шул... чилё-синдин сўгин жоғим қимирлайдирғон бўлди...

У узр сўрагани Шайхнинг ҳузурига кетаётганини ҳам, эшакдан йиқилиб аслига қайтганини ҳам яширди.

Қози тағин нишини суқиб олди:

— Мундин буён қасамхўрлигинг тутиб тилинг қичиса, аввал чилёсин қил-дириб ол. Сўнг қасам ич! Навзамбилло! Мен сенга неча марта айтдим, пўнгбош! Шайх билан олишма, дедим. Шайх бамисли гуриллаб ёниб турган олов. Узоқдин туриб анинг тафтига исинмоқ керак. Ёвуқ бориш керак эмас, ёвуқ борсанг, кўйдирадур!

Мавлуд қори чийиллаб гапга аралашди:

— Хўп доно насиҳат бўлди, тақсир. Орий рост айтдилар, ёнига ёвуқ бор-санг, кўйдирадур! Илло, қайси бир паллада алҳазар, деб олисроқ юрсангиз-да, ул оловдин учқун сачраб, этагингизга илашадур. Кеча бозоршабга бориб эдим. Бир жунунсифат дарвиш халойиқни оғзига қаратиб густоҳона байтлар айтиб юрибди экан. Садақасини бериб, ўшал байтларини ёзиб олдим. Шайх шаъни-мизни ерга урибдур, тақсир!

Қори салласининг қатидан ўрама қоғоз олди ва икки қўллаб қозига узатди. Қози шошмай қоғозни ёйди, ёруққа солиб пичирлаб ўқиди. Лабларининг тано-би қочди. Баралла товушга ўтди.

— Мулло, муфти бўлғонлар... ёлғон фатво берғонлар... оқни қаро қилғонлар, ул тамуфга кирмишлар...

Қози муфтига қараб маккорона кулиб боқди:

— Лаббай, муфти жаноблари? «Оқни қаро қилғонлар» дебдими?

— Давом қилинг, қози, давом қилинг! — деди муфти қизариб. Ашрафхон қоғозга тикилиб турди-да, бир байт ташлаб ўқиди:

— Ҳаром еган ҳоқимлар...

Муфти илкис қўл чўзди. Аммо қози чаққонлик қилиб қоғозни ортига бекитди.

— Бир байтни ташлаб кетдилар, тақсир! — деди муфти аччиқланиб. — Номардлик бўлмасин. Қани, бу ёққа берсинлар-чи!

Қози қоғозни бермади.

— Ўзлари ўқигани ор қилсалар, биздин эшитсинлар, — деди муфти. Ясса-вийнинг бу ҳажвий шеъри икки кун бурун унинг қўлига тушган эди. Муфти товушини кўтариб завқ билан қироат қилди:

— Қози, имом бўлғонлар, ноҳақ даво қилғонлар,
Ҳимор янглиғ бўлубон юк остида қолмишлар...

Муфти хохолаб кулди:

— Қаранг, ҳимор янглиғ бўлубон, дебдими? Тили кескир-да Ҳазратимизнинг. Сўзини топиб айтади.

Муфти, қозининг ғашига тегиш учун, «ҳимор янглиғ» деган сўзларни турли алфозда қайта-қайта такрорлади. «Ҳимор» эшак дегани эди. Мавлуд қори, энди қози чангимни чиқаради, деб чўчиди. Шаҳобиддин ичида мамнун бўлди: «Сени ҳам тузлайдиган бор, гумбаз».

Қози жон ҳолатда ҳавода қоғозни шилдиратиб эътироз билдирди:

— Ҳимор эмас, ҳимор эмас! Бу ерда бир сакталик ўтган! — у қорига ўшқирди, — ҳўв, нодон, бу жоҳил дарвиш не деса ёзиб олабердингми, меъров?! Ҳимор деб аниқ айтдими ё сенинг шалпангқулоғингга ҳимор бўлиб кирдими?

— Айтганини ёздим, тақсир...

— Ана, эшитганини ёзибди қори, — деб муфти баттар қозининг ғашига тегди. Ашрафхон жамоатнинг хаёлини чалғитиш учун ҳикматнинг давомини ўқий бошлади:

— Ҳаром еган ҳоқимлар, ришва олиб еганлар,
Ўз бармоғин тишлабон кўрқиб туриб қолмишлар.

Буниси тўғри. Ҳоқимларда инсоф қолмади. Қозиликнинг ишларига ҳам бурнини тикадир. Амлоқдан келган дунёга тўймайдир.

Ашрафхон қози тағин ҳадиксираб қоғозга кўз югуртирди. Ўзининг таърифи йўқлигини кўриб, бемалол ўқишга тушди:

Тотлиқ-тотлиқ еганлар, турлик-турлик кийганлар,
Олтин тахт ўлтирғонлар тупроқ аро ётмишлар.
Мўмин қўллар, содиқлар, сидқи бирла турғонлар
Дунёлиғин сарф этиб, учмоҳ ҳурин кучмишлар.
Қул хожа Аҳмад билмишсан, ҳақ йўлига кирмишсан...

— Бе-е, бу ёғи пучак экан, ўзини махтабдур, — деди қози ва қоғозни беилтифот ўраб орқасидаги тоқчага отиб юборди.

Бир неча дақиқа ҳеч ким чурқ этмади. Бу сукунат нопок бир юмуш устида тил бириктириб, сўнгра бир-бирини сотган ҳамтабақларнинг мулзам ҳолатини эслатарди.

Сукунатни қози бузди.

— Шайх андишани буткул унутди. Шарият пешволарига маломат тошларини ёғдиришга ўтди. Байт битса, байтига қози, муфти, аъламни қўшадир, ваъз айтса — ваъзида мулло, имом, қорини мазахлайдир. Бил-балои собир айни, дедик — сабр айладик, ул кишидин инсофу тавфиқ тиладик. Шайхга Олло

инсоф бермади. Ул ҳаддидин чиқди. Бас, минбаъд, бил-қазои рози айни, деб тухмат тошлариға мўйин суниб турмакка сабру тоқат қолмади. Биз ул тошларни Шайхнинг ўзи томон отмоғимиз даркор, токи ул такаббур билсунки, аркони дин Шайхнинг нақорасиға зикр тушадиргон телба дарвишлар эмас, билъакс, аҳли мўминни шариат аҳкоми ила йўлға бошлайдиргон зоти шарифлардир.

Муфти сўради:

— Тақсир, ул нечук тошлар эканки, биз ҳам билсак...

— Ниятимиз шулким, Самарқанд ҳоқони Маҳмуд тамғачхон бинни Иброҳимга арзнома битгаймиз. Қози бирла муфти Шайхнинг халифаси эрмас, анинг оғзига тикилиб иш юритмайдур. Биз тамғачхон ҳазратларига тобедирмиз. Бас, тамғачхон тайин этган зотларни бадном қилмоқ, Маҳмудхон ҳазратларига шак келтирмак бирла баробардир. Бу Шайхнинг биринчи айби.

— Яна айби борми? — деди муфти, ичида қозининг калтафаҳмлигига кулиб.

— Иншоолло, бор! — калла силкитди қози ва чап биқинидаги парёстиқ тагидан хатчўп олди, — Шайх тил учида, «Ҳақиқатнинг эшигини очдим», деб ваъз айтади, илло ўзи риёкорлик қилиб, улуг ҳоқонимизнинг душманларига равнақ тилайди. Мана далил!

Муфти безовта қимирлаб қўйди. Қози хатчўпни очиб, ичидан ингичка қоғоз олди, миннат билан муфтининг олдига ташлади.

— Марҳамат қилиб ўқисинлар, жаноби муфти. Бул иншо Жандга, Хоразмшоҳ Аллоиддин Отсизнинг валиаҳди Абдулфатҳга юборилган. Отсиз шамсул-ислом Султон Санжар ҳазратларининг қаттол душмани. Султон Санжар бўлса, Маҳмудхоннинг туғишгани, боз устига соябони. Хўш, бундин не маъно англадилар, муфти жаноблари?

Муфти аллақачон хатга кўз югуртирган эди, ёлкасини қисди.

— Шайх Абдулфатҳнинг босқинлари хусусида бир нима демабди. Анинг қилгон хайр-эҳсонига ташаккур билдириб, нури исломни ёйиш йўлидаги саъй-ҳаракатларина кушойиш тилабдур. Бунинг нимаси риёкорлик, жаноби қози?

Қози шапиллатиб семиз сонига урди.

— Оҳ, суханим-а, воҳ, суханим! Мен не дейману қўбизим не дейди? Тасаввур қилингики, иккаламиз биродармиз, бир дастурхондин томоқ еймиз. Аммо мен сизни дўст тутиб туриб, сизнинг душманингиз бирла оғиз-бурун ўпишсам, унга муҳаббатнома ёзсам! Мен не деган одам бўлдим? Ҳадемай Шайх Самарқандга боради, Маҳмудхон ҳазратларининг тузини ичади. Хўш, бул мактубни олғоч, тамғачхон Шайхга марҳамат кўзи билан боқадими? Боқмайди. Бизга мана шуниси керак дўстим, Муҳаммадрасул!

Муфти қозининг кўпириб кетган ўймоқдек кичкина оғзига қаради, хаёлга толди: «Ўзи ҳам, сўзи ҳам кўпик бунинг. Кўзи дарёнинг кўпигини кўради, бироқ кўпик остидаги сувга фарқ бўлиб кетишини ўйламайди». Муфти индамай калла чайқаб қўйди.

— Ҳм, муфти, сарак-саракка ўтдилар. Кўнглингизга бир иштибоҳ ораладими?

— Жаноби қози... Ашрафхон, — деди муфти уҳ тортиб, — сиз қалтис ишга қўл урибсиз. Илло оқибатини сарҳисоб қилмаган кўринадирсиз. Маҳмудхон мазкур мактубни ўқиб, бул нарса қандоқ илкингишга тушди, деб сўраса... не жавоб қилғайсиз? Хожа Аҳмад Яссавийдек шайхул-машойихнинг шаҳзодаларга ёзадиргон мактуби йўл устида думалаб ётмаса керак, тақсир?

Қозининг бети хино суртгандек қизарди. Муфти уни қўли нопокликда айблаётган эди. Мана бу оғзи ола ҳожи билан лақма қори бўлмаганда очигини айтарди, олис жигарим, Жанд кутволи Садриддин оталиқ юборибди дерди. Ҳозир айтолмади. Муғамбирона илжайди.

— Узумини енг, боғини суриштириб нима қиласиз. Буни бизга тамғачхоннинг дўстлари етказди. Хон ҳазратларининг дўстлари ҳар ерда ҳозир нозир.

— Бундин чиқдики, суханчиларингиз етказган. Кишиларни айблағучи суханчининг ҳолига вой, дебди Оллоҳ таборак. Ўпкаламасинлар, тақсир, аммо мен бундай... макруҳ ишга бош қўшолмайман.

— Демак, сизга хонимизнинг обрўси бир пул, ўзингизнинг қадрингиз ҳам сариқ чақа экан-да? Биров бетингизга шапалоқ урса, индамай ишқаб кетаверасиз, шундоқми, муфти жаноблари?

— Йўқ, ундоқ эмас. Менга биров бир шапалоқ урса, мен жавобан икки шапалоқ ургаймен. Аммо сувни кўрмай, элдин бурун этик ечмайман. Дунёда қози билан муфтининг тўғриси ҳам, эгриси ҳам тўлиб ётибди. Шайх байт битиб, Ашрафхон демабди, Муҳаммадрасул демабди! Ҳайронман, нега бунчалик безовтасиз?

— Мен ҳам сизга қараб ҳайрат бармоғимни тишлаб ўтирибман. Мабодо сиз қадим ҳамсабағим бўлмаганингизда, сиз бирла қирқ йилдин берисига бир табақдин таом емаганимизда ва... икковимиз бамисоли бир варақнинг икки саҳифаси бўлмаганимизда сизни шак-шубҳасиз, Шайх, одами деб гумон қилур эдим. Ўзлари биздин пинҳона Яссавий тариқатига кириб кетмадиларми, дўстим?

— Йўқ, кирмадик. Иншоолло, кирмасмен. Рост, Шайхнинг кўп жиҳатларини мен ҳам қоралайман. Чунончи, у кишининг илми зоҳирдин илми ботинни афзал билишлари ёҳуд вужуди вожибдин кўра вужуди маумкинга мойил эканлиги шариатга хилофдир. Аммо фуқаропарварлиги таҳсинга лойиқ. Буни кўрмаслик ҳам гуноҳ, тақсир.

Муфтини ўз тарафига оғдиrolмаслигига қозининг кўзи етди. Муфти билан орани очиқ қилишнинг иложи йўқ эди. Аввало қозини ҳам, муфтини ҳам уламолар кенгаши сайлайди. Сўнг хон тасдиғидан ўтади. Қози истаҳса-истаҳаса, муфти билан муроса қилиб ишлашга мажбур. Негаки, фатвони муфти беради, сўнг қози ҳукм чиқаради. Фатвосиз ҳукм ношаръий, бефатво қози бамисли қурол-яроғи йўқ навкар эди. Шуларни ўйлаб, Ашрафхоннинг фиғони чиқди. Муфтига ён босиб, қоралаб қўйган арзномасини ёқиб ташлай деса, бултурги алам кўнглида тош бўлиб турибди. Бултур манави бузоқбош ҳожи мадрасада қўлга тушиб ҳайдалгач, жанжал бўлди. Тафтиш пайтида, Шаҳобиддин, муллабаччаларнинг ҳақини бир ўзим еганим йўқ, ҳар пайшанба куни қози жаноблариникига ҳам эт-пет ташлаб турардим, деб оғзидан гуллаб қўйди. Бу гап Шайхнинг қулоғига етган экан, жумъа номозида халойиққа ошкор қилибди. Қози тонди, сўнг, мадраса ҳайъатининг маслаҳатига кўра муллабаччаларга бир серка эҳсон қилиб, миш-миш қопқоғини ёпди. Яхшиям у чоғда муфти Совронда эмас эди, ҳажга кетган эди, эшитмаган экан. Йўқса, бугун юзига чизғириб кўз очирмасди. «Тили узун муфтининг, мен қўл кучи билан кун кўраман, деб гариллайди, сўқим семиртириб сотишини писанда қилади. Шайхга тақлид қилмоқчи бўлади. Шайх ҳам белкурак ясармиш, қошиқ йўниб эҳтиёжига ишлатармиш. Қайси аҳмоқ ишонади бунга? Кунда ясайдирғон тўртта оғоч қошиқ бирла бир жуфт белкуракнинг ақчаси не бўлади? Беш жоннинг нониға етади-ми?.. Хўш, бу дардисар муфтини не қилсам экан, деб ўйлади қози, ўзим ҳам кулмайман, ўзгани ҳам кулдирмайман, деган касофат шу эмасми?»

Қози ўйлаб-ўйлаб муросаи мадорани маъқул кўрди:

— Начора, бухороликлар айтмоқчи, ихтиёри башумо, — деди кўса юзидаги сийрак соқолини қашлаб, — зоримиз бор, илло зўримиз йўқ, дўстим.

Муфти бош чайқайди:

— Албатта. Ҳар кимнинг мозори бошқа, номаи аъмоли бошқа. Алалоқи-бат ҳар ким ўз қилмишига ўзи жавоб бергай.

Муфти мударрислик ҳам қиларди. Деразадан офтобга қараб қўйиб фотиҳа қилди.

— Бизга ижозат, тақсирлар. Толиби илмлар мунтазир бўлмасин.

У эшикка етмай энгашди, ҳадемай ҳовлидан ҳам қораси ўчди.

Гарчанд исломда марҳум ила ўзи йўқ кимсани ғийбат қилиш гуноҳи азим саналса-да, қози муфтини ёмонлаб, рўпарасида ўтирган икки муриддини алқаган бўлди.

— Битар ишнинг бошига яхши келар қошига, — дебдилар. Муфти қариб, мияси айниб қолибди. Энди ошни учовлон пиширгаймиз. Шайхнинг кўзини очиб қўймасак, эрта ўтиб бириси куни Шаҳобиддиннинг куни бошимизга тушиб қолмоғи ҳеч гап эмас... Хўш, мана мен Соврон уламолари номидин Хон жаноблариға арзнома битиб қўйдим. Энди буни бир хаттотга кўчиртирмоқ лозим. Ё ўзинг ёзасанми, Шаҳоб?

Ҳожи ямланди:

— Мен Шайхни ўлимга буюрғон ҳукми ҳам жон-жон деб адо этурман. Илло қўл бундоқ... Қори ёзсин.

— Қори бадхат, — деб қози кўнмади, — қорига бўлак хизмат бор.

«Қозикалон мени не балога гирифтор қилар экан?» деб Мавлуд қорининг юраги така-пука бўлиб кетди. Ашрафхон қози Шайхнинг шаҳзода Абдулфатҳга йўллаган мактубини олиб дастурхонга қўйди. Сўнг жувздондан яна бир варақ қалин қоғоз чиқарди. У Шайх муҳридан кўчирилган қинғир-қийшиқ нусха эди.

— Сен манавиларин олиб ҳозир Салим наққошга борасан, — деди қози Шаҳобиддинга, — Шайхнинг хатини кўчирсин, сўнг муҳридин нусха олиб қол-лип ясаб берсин.

Ҳожи чўчиб тушди:

— Тақсир, наққош кўнармикан? Бировнинг муҳридин нусха ўғирмоқ учун... муҳр эгасининг ризолиги керак.

Қози тупук сачратиб ўшқирди.

— Сен ўзинга ёлғон фатво ёзиб муҳр босқонингда не қилиб эдинг, Шайхнинг ризолигини олибмидинг, овсар?!

— Унда мен... қолип ясатмадим... Нусхадан нусха кўчириб, бош пиёзни икки паллага кесиб... сиёҳлаб босганман...

— Шайтоннинг илмини ўқигансан, ҳожи! Сен қўрқма. Манави хатни кўргач, уста гумонга бормаиди. Ақчасини бераман, рози қиламан, де. Бу хатни қозикалон билан муфти кутиб ўтирибди, эртага намози асргача тайёр бўлсин, де. Уқдингни?

Ҳожи калла силкиб соғ қўлини кўксига босди.

— Бўпти, сенга жувоб. Хушёр бўл, анграйиб, йўлда тушириб қўйма! — Ҳожи муҳр билан хатни чўнтагига уриб чиқиб кетди. Қози чўк тушиб ўтирган қорига синовчан тикилди. Мавлуд қори қирқни қоралаган, жунсавағичдай ингичка, қўйкўзлари мастона сузилган, юзи кулчадек бир парча, мўмин-қобил йигит эди. У ҳам Шаҳобиддин ҳожи каби қозининг муридларидан. Аммо ҳожи ўжар, писмиқ, ўлгудай маккор. Бир мирилик фойда чиқадиган ерда жонидан кечиб ётиб олади. Қори эса, лақма, кўнгилчан, уни икки оғиз мақтаб қўйсанг, бас — ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам ураверади. Кейин қўрқоқроқ, қовоқ уйиб дўқ қилсанг, юзтубан оёғинга ташлашдан ор қилмайди. Қози бунга хўб билгани учун томоқ қириб, кулимсиради:

— Хўш, қалай, Мавлудбек, сафар жабдуғи тайёрми?

— Тайёр, тақсир, тайёр! — деди қорининг юраги ўйнаб. — Юр деган кунингиз изингизга тушиб кетаверамиз.

Мавлуд қори бир йилдан бери, «Тақсир, ҳажга зиёратга борсалар, бизни ҳам ола кетсангиз, тун-кун хизматингизда бўлардик», деб ҳиқиллаб юрарди. Қози уни бу сафар рўйхатга қўшди. Шу-шу, қачон жўнаймиз экан, дегандек қори кунига икки маҳал қозиникига келиб кетади. Ҳозир қози асл ниятга кўчишдан аввал қорини жиндай қўрқитиб олмоқчи бўлди.

— Яхши-и, мулла Мавлудбек... Аммо анави тошмачитнинг имоми бору...

— Қайси, Турдикул говми?

— Ҳа, баракалла, ўша. Мени ҳам олакетасиз, деб бўсағамни тўздириб юборди. Шайх бир кишига базўр рухсат берган. Қандоқ қилиб икковингни олиб кетаман? Ё имом боруви керак, ё сен...

Қорининг жони товонига тушиб кетди. У аҳли хонадон нари турсин, жамики қариндошу биродарларига эълон қилиб қўйган ҳажга кетишини! Ҳатто оби замзам учун кигиз ғилофлик идишгача тайёрлаб ўтирибди. Наҳотки қўхна бир масжиднинг имоми уни суриб ташлаб Шайх карвонига қўшилиб олса!

Мавлуд қори беихтиёр ўрнидан туриб кетди.

— Тақсир, мени шарманда қилманг! Ула-ўлгунча хизматингизда бўлай! Мен сизни отам деганман. Бир оталик қилинг! Не хизмат десангиз, розиман...

— Утир! — деди қози мамнун илжайиб. Қори тузсиз хамирдай бўшашиб турар, энди ундан истаган зувалани яшаш мумкин эди.

Қори тикка тураверди.

— Утирмайман, тақсир... Токи, бир оғиз «хўп» деган сўзингизни эшитмагунимча... хуфтонгача тикка туравераман...

— Қандоқ беодоб боласан, хўп дедим-ку, ўтирғин энди.

Қори бўш қопдай букланиб жойига чўкди.

— Майли, имомни эмас, сени ҳамроҳ қилиб оламан. Аммо сенга-да

арзимаган хизмат бор. Анави Шаҳоб ёздиратурғон арзномаларни сенга берман. Самарқандга борғонда хон ҳазратларининг қўлига топширасан.

Қорининг жони ҳалқумига келди. У икки ўт орасида қолган эди. «Йўқ» деса, Маккага алвидо айтиш керак, хўп деса... Хўп, деса, қўлга тушиб расвои олам бўлиши мумкин.

Қорининг калласи осилиб тиззасига етди. Ниҳоят, у шармандаликни бўйнига олди.

— Хўп, тақсир, хўп бўлади... — деди эшитилар-эшитилмас товушда.

...Уста Салим, вақтим йўқ, деб аввал ўзини тарозига солди. Сўнг Шаҳобдиннинг қўлида ярқираб турган пухта тиллога кўзи тушиб, рози бўлди. Шайхнинг мактубини чиройли қилиб кўчирди, муҳрга қолип ўйди. Лекин бепарволик қилиб, бир хатога йўл қўйди. Бу кичкина хато кейинчалик қози билан қорига қимматга тушди.

Бобо Мочин билган сир

Шариати ораста, тариқати пайваста,
Ҳақиқати шойишта, Шайхим Аҳмад Яссавий.
Ун саккиз минг оламда, исми бордир каломда,
Ўрни Доруссаломда, Шайхим Аҳмад Яссавий.

Сулаймон Боқирғоний

Карвон шаҳристондан чиқиб Ўтрор сари бурилди. Олдинда ҳирқа кийган дарвишлар. Улар «Ё ҳақ!» деб асоларни зарб билан ерга урадилар, шамолга кўкрак тутиб йўл танобини тортадилар. Ниятлари Каъба зиёрати эмас, билъакс, Шайхга ҳамроҳ бўлиб Исфижобгача бориш ва у ерда зикри кабирда иштирок этиб, тағин изларига қайтиш.

Дарвишлардан юз қадамча бериди, тўриқ отда Ҳазрат хаёл суриб келаяпти. Тўриқни Бобо Мочин етаклаб олган. Шайхнинг икки ёнида шариат пешволари — муфтилар, қозилар, аъламу саййиду хўжалар, эшонлар. Улардан кейин аҳли раият — косиб, тужжор, деҳқону қўйчивон, мударрису толиби илм, хуллас, етмиш икки хунар эгалари боришмоқда. Топганнинг тагида от, хачир ё эшак минганлар ҳам бир талай. Топмаган ғарибу ғурабо пойи-пиёда, дилига каъбатилло савобини жо қилиб йўл босади.

Қумкент шаҳрининг ҳокими ҳадя қилган икки нортуюга Ҳазратнинг китоблари, шахсий буюмлари юкланган.

Туя қўшилган соябонли аравада Руқия биби, қизлари Гавҳари Шаҳноз, Гавҳари Хушноз, ўғли Иброҳим.

Карвоннинг икки тарафида ўғиз хони Ёвқур Олтинтошнинг хос навкарлари зиёратчиларни қўриқлаб кетаяпти.

Сафнинг қўйруғида чанг-тўзонга ботиб, тилларини осилтирганча бир гала този ит лўкиллайти. Авом халқ ҳайрон бўлиб ортига ўгирилади, итларни қувади, аммо тозилар бир лаҳза думларини қисиб четланадию тағин карвонга эргашади. Шайх сафарга чиқса унинг ортидан бир гала ит эргашиб юрарди. Бунинг сабабини ҳеч ким билмайди, аммо ҳар ким ўзича таъбир айтади.

Работдан чиқдилар. Яссининг қалин боғлари ортда қолди. Қалъа деворлари элас-элас кўзга чалинади. Шайх отининг бошини тортди. Бобо Мочин тўхтаб ўгирилди.

— Сўфи, энди хўшлашайлик, — деди Шайх ўнг томонида келаётган Муҳаммад Донишмандга. Сўфи Муҳаммад Ҳазратнинг учинчи халифаси эди. Лекин Шайх унинг ўзгалардан афзал жиҳатларини яхши биларди. Муҳаммаднинг ақли теран, тадбиркор. Фаросати гуриқ. Бирор ихтилофнинг оқибатидан бурун сабабини пайқаб бартараф эта олади. Унга «донишманд» деган лақабни бежиз бермаганлар.

Отдан тушдилар. Шайх Муҳаммад Донишманд билан уч карра елка олишиб хўшлашди.

— Сизни ўзи паноҳида асрасин, — деди Шайх.

— Барчамизни асрасин, шайхим. Йўлингизга ҳидоят нури ёғулсун.

Бобо Мочин Шайхни тирсагидан олиб тўриққа миндирди ва жиловдан

тутди. Муҳаммад Донишманд отининг бошини буриб, Яссига қайтди. У Ҳазрат йўқлигида унинг ўрнига муовин бўлиб қолган эди.

Карвон қадим ипак йўлига чиқиб олди. Боғлар ичра кўмилган пастқам уйлар ортда қолди. Қипчоқ дашти деб аталмиш сарҳадсиз яланглик бошланди. Икки тараф кета-кетгунча кўкимтир ёвшонзор. Ҳув олисларда қора кўнғиздек ер искаб юрган қўй подалари кўринади, ҳавода тўзиб, титилиб кетган кигиздек булут парчалари сузади. Ҳамон қибла томондан дабур ели эсади. Ғарбий шамол гўё йўловчиларга мададкордек, уларни тезроқ манзилга етказмоқчидек ортдан кўмак бериб уруғ боғлаган ёвшанларнинг талх ҳидини олиб келади, юзлаб туюқлар этигу чорик кийган зиёратчиларнинг чангини олға учиради.

Дарвишлар ҳамон бир маромда, босиқ, ўктам қадам ташлайди. Уларнинг асоларига тақилган темир ҳалқачаларнинг жўровоз жиринги ўзаро қўшилиб, ажиб бир нағмадек янграйди, салқин сунбула ҳавоси, даштнинг тароватли эпкинидан сархуш-сарфароз кўнғилларга майин кўнғироқ товушидек ором бағишлайди.

Шайх кўзи билан Қутбиддинни излади. Кулоҳларини селкиллашиб, хирқаларини ҳилпиратиб, асоларини ерга тегизиб-теккизмай кетаётган жонфидоларга боқиб, Қутбиддиннинг бўй-бастини қидирди. Шайхнинг минглаб муридлари, ўнлаб халифалари, дил маҳрамлари бўлса-да, балоғат ёшига етган ўғил фарзанди йўқ эди. Тўнғичи Абдуллатифни Оллоҳ даргоҳига чорлаб олди. Кенжаси Иброҳим ҳали норасида. Шу туфайлими, Қутбиддинни Ҳазрат наинки бир содиқ мурид, тутинган фарзанд қаторида кўрар, одатича буни Қутбиддинга сездирмас, аммо ҳар сафар унинг надимлик хизматидан баҳраманд бўлганида, «Тангри Таоло ўғил берса, шундайидин буюрса», дея қалбининг қаъридан ҳавас қиларди. Қутбиддин ота-онасининг таъқибидан қочиб, салтанат даъвосидан воз кечиб Яссига буткул қайтиб келди Ҳазратнинг этагини ўпди. «Остонангизни супурсам — розиман, пирим, тилагим шулким, муборак назарингиздан бадар кетмасам, дейдирман, марҳаматингизни дариғ тутмангиз», дея илтижо қилди. Шайх унинг оёқ олишини, фаҳмини, феълиҳўйини синади. Қутбиддин эндигина ўн олти ёшнинг юзини кўрган эди. Аммо унинг сурати билан сийрати ўзаро рақобат қилар, бири-биридан аъло эди. Адл дуркун қомати одоб-икромидек мукаммал, қоп-қора, мунғлиқ ва ақлли кўзлари киши кўнғлига ёруғлик элтар, нозиктаъб, фаҳми югурик эди. Шайх бу йигитнинг жисмига жо бўлган ғайратни ҳам дарров илғади. Ҳаракатлари тез, бироқ ножўя эмас, гаплари бажо, лекин лафзида ич-ичини ёндириб тургувчи руҳий олами жилоланиб туради. Шайх Қутбиддинни кўрса кўзи қувонадиган бўлди. Фарзанд ўрнида бағрига олди. Энди Қутбиддин Ҳазратнинг хос надимига айланган эди.

Орадан салкам икки йил кечди. Қутбиддин одоби Яссавияни обдан ўрган-ди, мушкул синовлардан ўтди. Ўзи ҳам балоғат ёшига етди. Фазлу камоли зиёда бўлди. Энди у халифаликка ҳозирлик кўрарди. Шайх Исфижобда зикри кабирдан сўнг Қутбиддинга ўз қўли билан хирқа кийдириб халифаликка қабул этмакни ният қилиб қўйган эди. Қутбиддин Самарқандда албатта отаси билан кўришади. Ғарчанд ота-онаси ундан юз ўгирган, Қутбиддин ҳам шаҳзодалик мартабасидан воз кечган бўлса-да хон падарининг ҳузурига ёш солиқ тарзида эмас, иршод олган комил халифа сифатида кириб борсин, деган хаёлда эди Шайх.

Ҳазрат бўйдор, дадил зокирлар тўпига кўз югуртириб Қутбиддинни ахтарди. Ниҳоят уни кўргандек бўлди. Ана, у, қўлидаги асони ҳавога ўқталиб ёнидаги дарвиш йигитга неларнидир маъқуллатар, барра ёвшонларни асов отдек тепиб ўктам қадам ташларди. Шайх туркий нақлни эслади: «Эл минг қўйчига бир бошчи, дебдур. Оллоҳ умрини зиёда қилғон бўлсин. Биз ўтгандин сўнг чироғимизни ёқиб қоладирган халифаларнинг бири Қутбиддин бўлса, ажаб эрмас. Иннамо ал-амал бил-хавотим¹, илоё ўзинг шафе бўлғил!»

Шайх осмонга қаради. Офтоб икки терак бўйи кўтарилибди. Ҳазрат аспр намозини Ийқонда ўқиб, хуфтонгача Утторга, устоди аввал Арслонбоб мақба-рига етиб боришни мўлжаллаб қўйган эди.

¹ Ҳар бир иш хотимаси, натижаси билан ўлчанади. (Ҳадис).

— Жадалланг, Бобоқул, — деди Шайх аста. Бобоқулга асли шу керак эди. Бирор соатдан бери у от жиловини эмас, гўё Шайх Бобоқулнинг жиловидан тортиб келаётгандек эди. Бобо Мочиннинг лақаби елоёқ. Еши элликни қоралаб қолган бўлса-да, қўними йўқ, бетоқат. Бир ерда ўтирса, бадани қизиби кетаверади. Кунига ўн-ўн беш фарсах, яъни камида юз чақирим юриб турмаса, занжирбанд арслондек типирчилаб ўзини қўйгани жой тополмай қолади. Шайх хизмат юзасидан уни бир-икки марта олис овулларга юборди. Яхши йўрға от бир кунда босадиган ерга Бобо Мочин ярим кунда бориб келарди. Кейин Шайх «кучиб-қўниб» юришни унга ман қилди. Яссавия одоби шуни тақозо этарди.

Шайхнинг «жадалланг» деганини эшитиб, Бобо Мочинга жон кирди. Вазмин қадамдан қийналиб, терлаб кетган эди, одимини тезлатди. Ҳазратнинг ўнг тарафидан бораётган Ҳакимхўжа Сулаймон жиловни бўшатиб Бобо Мочинга тегишди:

— Хоразмга ёвуқлашдикми, сорбоним?

— Ҳовва, икки фарсах ёвуқлашдик,— деди Бобо Мочин бош бурмай.

— Хайрият, хайрият, етиб қолибмиз,— деди Сулаймон ва оҳиста уҳ тортиб қўйди. Кўз ўнгидан айқирган Жайхун... намхуш қумлоқларда ялангоёқ чопқиллаб юрганлари... сафсар гулли юлғунлар... ўтди. Бетига осмон гумбазидек кўмкўк гужумларнинг салқин шамоли урилгандек бўлди... Онаизорини эслади. Юраги жизиллади.

Сулаймон асли хоразмлик эди. Қорахонийлар даврида Бухорога кўчиб келдилар. Ун-ўн икки ёшларда бўлса керак, Имом Бухорий ҳадисларини ўтиб, Қуръон тафсирида тушган кезлари эди. Отаси уни садрий жаҳон деб ўнвон олган Бурхониддин Абдулазизхон мадрасасига берди. Шайхни шу ерда топди. Пирим, деб унинг этагидан тутди. Тариқатини қабул қилди. Ғофил эди, фозил бўлди, соликлар сарвари деб ном чиқарди. Сўфийлар ҳалқасига кириб етти мақомни ўтди. Лайлу наҳор тиловағ қилди, Оллоҳнинг зикри бирла, мана ўттиз йилдирки, умр кечирди; Еши қирқни қоралади, ҳақиқат эшигини очгандек бўлди, илло то ҳануз бирон соҳибжамолнинг чеҳрасидаги ифбат пардасини очмоқ насиб этмади. Сулаймон сўнгги пайтда бу хусусда бот-бот ўйлар, лекин пирига кўнгил ёргани ҳадди сиғмасди. У Ҳазратнинг мурувватига умид боғларди.

Шайх ҳам эгарда аста чайқалиб Сулаймонни ўйлаб келарди. Бобо Мочин билан Сулаймоннинг қисқа лутфи унга таъна тошидек туюлди. «Ингичка оҳ чорасизлик белгисидур. Ва ё беморниқидур. Дарди оғир кимса кўксини тўлдириб оҳ уролмас, дилидин шикаста уҳ чиқазур. Аё Сулаймон, сенга не бўлди, сени Ватан тупроғи чорлайдиму?»

Сулаймон, пири унга хитоб қилаётганини сезгандек, ялт этиб қаради. Шайх ўз хаёли билан банд, эгар қошидан кўз узмай, Сулаймонни илк бор учратган кунини хотирлади.

...Бухоро. Минораи калон рўпарасидаги мадраса. Шайх пири муршид Юсуф Ҳамадоний хизматларини тамом қилган. Энди ўзи сўфийлар сулукини тузиш хаёлида эди. Шайх минора тагидаги кўктошда муроқабга берилиб ўтирибди. Кузнинг ўртаси — меҳржон. Мадрасадан чуғурлашиб бир тўп бола чиқди. Тўданинг охирида ўн тўрт-ўн беш ёшлардаги дуркун, бўйдор, қорамағиз ўсмир келарди. Унинг юриши ғайри табиий эди. Ўсмир эл қатори жилдини бўйнига осмаган, билъакс уни икки қўлида баланд кўтариб мадрасага юз ўғирмай — орти билан келарди. Шайх боланинг қилиғидан таажжубланди. Ёнига келгач, чорлади. Бола жилдини кўкрагига босиб таъзим билан салом берди.

— Ваалайкум ассалом... Ўғлим, нечук бундоқ юриб келурсиз? Жилдингизни боғичи узилибдирму?

— Боғич бутун, тақсир,— деди бола тавозе билан,— мен кўзимни равшан қилғон бул каломуллони елкага ташлаб юрмакни ножоиз кўрдим. Дилимни равшан этган мадрасага орқамни ўгириб кетмакни тарки адабдин деб билурман...

Боланинг жавобидан Шайх завқланди, кўнгли эриди.

Ўшал бола мана шу Сулаймон эди. Шайх унинг ота-онасини суриштирди. Уларнинг ризолиги билан Сулаймонни шогирдликка олди. Унга фаросатингга балли деган маънода Ҳаким лақабини берди.

Бухорои шарифда Шайх силсилаи сулуки турк — Ясавия тариқатига асос солганида Сулаймон унинг ёнига кирди. Пирим деб жонини берди. Солиқларга бош, Ҳазратга йўлдош бўлди. Сулаймон қорувли, кучга тўлган эди, жунбушга келган тўрт дарвишга кучи етарди, шавқи тошган кезлари Жайхундек жилов билмасди.

Ота-онаси тағин Хоразмга кўчиб кетганида Сулаймон Бухорода қолди. Шайхнинг халифаси, ҳамдарди ва маслакдошига айланди. Унга тақлидан байтлар айта бошлади.

Шайхнинг хаёлчан юзи ёришди. Рўпарасида чарақлаб турган офтобдан кўнглига бир ҳовуч нур ингандек бўлди. Тилига Сулаймоннинг икки байти келди. Пичирлаб ўқиди:

**На хуш бу дунёда Иймон ва Қуръон,
На бўлғай дунёда Иймондин ортиқ!
Менинг бу дардимни ҳеч кимса билмас,
Агар билса, Ҳаким Луқмондин ортиқ!**

Сулаймон Шайх тарафга жон қулоғини тикиб бораётган эди, қулоғига ўзининг байтлари илашди.

— Дардингизни биламиз,— деди Шайх Сулаймонга кўз қирини солиб,— бил балойи собирайни, дебдилар. Сабр айланг. Ҳар неки ибтидо топди, интиҳо топқай. Ёлғиз оллонинг ибтидоси, интиҳоси йўқдир, қул Сулаймон.

Сулаймон хижолат бўлди. У ватан орзусига ғарқ бўлиб, Шайхни буткул унутибди. «Шайх ишроқ илмининг соҳиби камоли. Савқи табиийси ила кишининг фикрини бемалол ўқий олади, билмасмидинг? Эҳ, гумроҳ! Пир кўнглини жароҳатладинг, узр айт!»

— Шайхим, биздин осийлик ўтди, кечиргайлар...

— Биз сизни фарзанд деганмиз, Сулаймон. Барчамиз оллонинг қулимиз, илло бир-биримизга қул эмасдирмиз... — Шайх кўмкўк осмонда парвоз этиб юрган бир жуфт қушга ишора қилди,— қаранг, ана шу қушлар ҳам қўшалок бўлиб юрибдилар. Ва мин кулли шайъин фалақно завжайн¹. Иншоолло, яратганнинг фарзини адо этиб қайтайлик, андин сўнг сизнинг мушкулингизни ечгаймиз.

Сулаймоннинг орзуманд кўнгли пушаймон тошига урилиб чил-чил сингандек бўлди.

— Бобоқул!

— Лаббай, пирим! — Бобо Мочин ортига ўгирилди.

— Ушал... онаизорнинг арзи не бўлди?

— Уғли бирла сўллашдим. Шайхим ижозат бермасалар, ҳажга бормасмен, илло уйга ҳам қайтмасмен, дейди.

— Нечун? Сабабини сўрамадингизми?

— Сўрадим. Сир очмади. Кўксида жароҳати бор эмиш. Мушкулимни Шайхим ечгай, ёлғиз пиримга айтадурғон розим бор, дейди.

Шайх индамади. Эрталаб Абдурауфнинг онаси фарёд қилганида, бу йигит ҳам аҳли аёлидан безиб юрган мингларнинг бири бўлса ажаб эрмас, деб ўйлаган эди. Йигитнинг дарди оғир, тақдири чигал кўринадир. «Нечук беш қорақўз зурёдини икки заифа илкига ташлаб бошини рўзғордин қуториб юрибдур? Бул юмуш эркак кишига муносибму?»

— Бобоқул!

— Лаббай, пирим!

— Ушал... Абдурауф қайда ҳозир?

— Ана, зокирлар тўдасида,— деб Бобо Мочин дарвишлар томон ишора қилди,— уйга ёвуқ юрмакни кўнглим тиламайдир, дейди. Энасининг кўз ёшини кўрса, беҳуш бўлармиш.

— Эртан бомдод намозидан сўнг ҳузуримизга чорланг. Дардини эшитайлик.

Бобо Мочин гўё ўзининг мушкули осон бўладигандек суюнди.

¹ Биз ҳар бир нарсани жуфт қилиб яратдик. (Қуръон).

— Садағангиз кетай, Шайхим! Дардига дармон беринг. Бир мусулмон ўртаниб қора косовдек бўлиб қолибди.

Қуёш тиккага келди Пешин намозини ўқиб, бир нафас истироҳат этгани Ийқон қишлоғида тўхтадилар.

Ийқон қадим ипак йўлининг бўйига жойлашган мўъжазгина, маъмур манзил эди. Қишлоқнинг тўрт тарафи биёбон, чуқур қудуқлардан чиғириқ билан тортиб олинадиган сув боғ яратиш ё деҳқончилик қилиш имконини бермайди. Шу жиҳатдан қишлоқ аҳлининг машғулоти чорва билан устивор. Ийқоннинг чопқир отлари депарада машхур, Хоразм шоҳи Алоиддин Отсиз ҳам навкарлари учун арғимоқ истаса, Ийқонга харидор юборади. Ийқон чўлларида юзлаб нортауялар, қўш ўрқачли моялар ўтлаб юради. Олис Урусия мамлакатидан Шош орқали Самарқандга борувчи савдогарлар ёки Болосоғундан Ясси, Жанд, Хоразм денгизи орқали Хуросону Шомга ўтувчи сайёҳлар албатта, Ийқонда бир кун қўнади, бу ерда ҳорғин уловларини бақувват, ёш туяларга алмаштириб йўрға отлар, миқти хачирлар сотиб олиб яна йўлда давом этадилар.

Зиёратчиларни Иқон кенти оқсоқоли бошлиқ уламолар кутиб олдилар. Шайхнинг оёғига ҳўкизлар, қўйлар сўйилди. Оқсоқол тўрт таноб келадиган катта боғида камида минг киши намоз ўқиса етгулик жой ҳозирлатди.

Шу ерда Бобо Мочин бир сирдан воқиф бўлди. Зиёратчиларга атаб кент оқсоқоли ўнлаб омонат таҳоратхоналар қурдирган эди. Бобо Мочин ҳам сопол қумғонни кўтариб бир бўлмага кирди. Энди ички таҳорат олишга ундаганда чеккароқдаги бўлмадан Ашрафхон қозининг товушини эшитиб қолди. Қози кимгадир пўнғиллади:

— Неча марта айтдим сенга, қўтир эчкига ўхшаб менга суйкалаберма, олисроқ юр!

— Кўрқсам не қилай, тақсир,— деди бир йигит ўзини оқлаб,— қўйнингдагини билурмиз, деб барча халойиқ менга қараб тургандек...

Қози оғзига сув олди, ғарғара қилди, сўнг тағин йигитга таадди тошини отди:

— Шайхнинг кўзидан йироқроқ юр. Унинг жодуси бор. Афтинга бир тикилса, сен лапашанг қўйнингдагини икки қўллаб олиб тутқазишдин ҳам тоймайсан.

— Орий рост, тақсир, Шайхнинг кўзидин қўрқадирмен, кўзлари...

Қози жеркиб ташлади:

— Ҳиқиллама, қўёнюрак... Сўғин, анави Бобо Мочинга ўхшаган исковучлари ҳам сезмасин, уқдингми?

— Уқдим, тақсир...

— Ўтрорда қошимға кел,— деди қози,— ма, манови қумғонни эгасига элтиб бер.

Бобо Мочин таҳорат олиб чиқди. Қараса, ўн қадамча нарида ҳалиги мулла-намо йигит йўрғалаб кетяпти. Унинг ёқасидан олмоқчи бўлди. Кейин, аввал пиримга маслаҳат солай, ранжимасин, деб шахдидан қайтди. Бобоқул паҳлавон бўлгани учун ҳар бир юмушни билак кучи билан ечиб қўя қолгиси келади. Шайх бунини ёқтирмайди. «Инсоннинг қудрати ақл-идрокида,— дейди у,— заковат ила қўлға кирган ғалаба мўътабардир. Зўрлик — нодонлар, жоҳиллар қуроли».

Хуфтон чоғи Ўтрорга етиб келдилар. Шайх отининг бошини Арслонбоб хилхонаси томон бурди. Арслонбоб устоди аввал, бир вақтлар ёш Аҳмад етимлик биёбонида зору нолон бўзлаб юрганида бошини силаб, ўз хонадонидан иссиқ жой берган, маърифат бўстониға етаклаб кирган зоти шариф эди.

Ҳазрат марҳамат соҳибининг турбатини кўзига суртди. Қабр тепасида токи шам сўнгунча тиловат қилиб ўтирди. Шайхнинг руҳий қудрати зўр эди, бом-додгача қуръоннинг ўн порасини хатм қилиб улгурди. Ўтрорнинг юксак минорасидан муаззиннинг хитоби эшитилганда Мансурхўжага кўз қирини солди. Шайхни сўзсиз англаб ўрганган Мансурхўжа шамни пуфлади ва қиблагўҳининг ҳақиға дуо қилиб, Ҳазрат изидан кўзғолди.

5. Бировга айтиб бўлмайдиган дард

Эру хотин бир-бирининг либоси.

Қуръони карим. «Бақара» сурасидан.

Ҳалол аёлга ҳалол эркак равои шаръийдир.

Ҳадис.

Бобо Мочин Абдурауфни излаб кетди. Одатда дарвишлар бирор Шайх ёки авлиё қабри ёнидаги хонақоҳда, масжидларда ёхуд бой-бадавлат кишилар томонидан солинган мусофирхоналарда истиқомат қилишарди. Бобо Мочин елоёқ эмасми, бир чой қайнайдиган фурсат ичида шаҳарни икки айланиб чиқди. Абдурауф топилмади. Бобоқул лабини тишлаб карвонсарой олдида туриб қолди. Бироқ ичкари кирмади. Негаки, биллади, дарвиш зоти борки, карвонсаройга қадам босмайди, уларнинг аҳди шунақа. Карвонсарой — ўз номи билан карвонсарой. Бу ерда майхўрлик ҳам бўлади, қимор ҳам ўйналади, қул савдоси ҳам авжига минади. Карвонсарой тижорат аҳлининг, сийму зар дардида жон тикиб, жафо чекиб юрувчиларнинг суюмли маскани. Абдурауфдек мубҳам ва чигал дардга гирифтор бўлган бечора бу ерда не қилсин? Абдурауф кутилмаган ерда йўлиқди.

Бобо Мочин елдек изғиб масжидлар, мадрасалар ҳовлисини айланди. Ҳафсаласи пир бўлиб изига қайтди. Шу пайт эски қабристон ёнидаги ташландиқ такяхона олдида бир итни кўриб қолди. Қулоқлари, думи кесилган саҳрои ит такяхона тарафга бақрайиб қараб турарди. Бобоқул ёмон хаёлга борди. «Бир-ярим гўр очилиб қолган бўлса, ит майитни кўзлаб турган бўлмасин», дея бурилди. Бобо Мочиннинг важоҳатли келбатини кўриб ит тайсаллади, ёнбошлаб чекинди. Бобоқул такяхонага мўралади. Ичкарида, энди кўтарилган куз офтобига ўзини солиб бир дарвиш ўтирарди. Бобоқул яқин борди. Дарвишнинг эғнида енгил малла тўн, бошида тўрт бурчакли жунқалпоқ. Ўзи калласини осилтириб хаёлга толган. Темир ҳалқалик асоси тиззасига кўндаланг ташланган. Гўё асо уни суяб тургандек, йўқса, боши бутига кириб кетадигандек эди.

Бобоқул қисқа йўталди. Дарвиш парво қилмади. «Салби вужуд айлабди фақир», деб ўйлади Бобоқул ва яқинроқ борди.

— Нечун бу харобада ёлғиз ўлтирибсан, эй мўмин? — деди Бобо Мочин бегонанинг тепасига бориб. Дарвиш бошини кўтарди.

— Жуфт эдим, ёлғиз бўлдим¹.

Бу — Абдурауф эди.

Бобо Мочин унинг билагини ушлаб томирини пайпаслади. Абдурауфнинг юраги тез-тез урарди.

— Шайхим сен бирла сўллашмоқчи, — деди Бобо Мочин, — қани, бисмилло, деб ўрнингдан тур.

Дарвиш бош чайқади:

— Шайх олдина ҳам, уйга ҳам бормийман. Бошимни олиб чўлу биёбонга чиқиб кетаман. Ё Оллоҳ, не кунларга солдинг бу қулингни?

— Телбалик қилма, Абдурауф! — деди Бобо Мочин ва асони олиб йигитга тутқазди, — ихтиёран юрмасанг, қўлтиқлаб кетурман. Пирим ҳар кимсани ҳам ҳузурларига чорлаб суҳбат қурмайду. Дардингни ўз оғзингдан эшитмоқчилар. Юр, олдимга туш!

Абдурауф ноилож ўрнидан турди.

Шайх Арслонбобо хонақосида ўтрорлик руҳонийлар билан суҳбатлашиб ўтирган эди. Бобо Мочин кирди.

— Пирим, ўшал йигитни топдим. Иноятингизга мунтазир.

Уламолар бирин-бирин чиқиб кетишди. Шайх ёнида ёлғиз сирдоши Ҳакимхўжа Сулаймон қолди. Абдурауф кирди. У ҳужра ўртасига борганда тиз чўкиб юкинди. Шайх Абдурауфнинг пажмурда ҳолатига, нурсиз кўзлари, синиқ юзига қараб қўйди. Бу йигит ҳозиргина энг азиз кишини кўмиб келган кимсани эслатарди.

¹ Жуфт эдим, ёлғиз бўлдим — сўфийлар ҳикмати. «Оллоҳ билан суҳбатдош эдим, сен келдинг унинг васлидан жудо бўлдим», дегани.

Абдурауф бошини кўтариб Ҳазратга қаради. У бир йилдан бери дарвишлар тўдасига қўшилиб юрибди. Лекин Ҳазрат билан илк дафъа юзма-юз бўлиши эди. Шайхнинг кароматлари ҳақида кўп ривоятлар эшитган. «Шайхнинг сусти босармиш, унинг рўпарасида ҳокимлар ҳам ўзини эмин-эркин тутолмас эмиш», десалар, бу бир ҳамоқат-да, деб ишонмаганди. Мана энди ўзи шу аҳволга тушди. Шайхнинг қандайдир синовчан ва мунгли нигоҳига дош беролмай, ерга тикилди. Юраги дукиллади. Қулоғига босиқ, гўё таҳдидли, тиниқ товуш эшитилди:

— Сўйланг, йигит, не бўлди? Нечук икки ғарибани танг аҳволда қолдириб, тарки хонадон этиб юрибсиз?

Бу — Шайхнинг овози эди. Абдурауф индамади, калласини осилтирганча ўтираверди. Шайх иккинчи маротаба сўраганда Абдурауф оқ кигиздан кўз узиб Ҳазратнинг тунд юзига чўчиброқ разм солди. Тили аранг калимага келди:

— Ш-шайхим... Менинг дардим оғир... Бировга айтиб бўлмайдиган савдога йўлиқдим...

Шайх бу йигит бегона кишилар олдида сир очгани номус қилаётир, деган андишага борди ва Бобо Мочинга имо қилди. Бобоқул эшикни аста ёпиб чиқиб кетди. Абдурауф Ҳакимхўжа Сулаймонга қараб қўйди.

— Бу бизнинг маҳрамлардин,— деди Ҳазрат, Сулаймонга ишора қилиб,— гапингизга бир гувоҳ керак бўлса, мана шу Сулаймон гувоҳлик беради. Хўш, сўлланг энди, йигит, бировга айтиб бўлмас дард не экан ўзи? Зора, олло таоло шафоати бирла мушкулингизни ечсак.

Абдурауфнинг қоронғи кўнглида умид учқуни чақнади. У Шайхга сирини айтиши лозим. Биринчидан, буни Ясавия тариқатининг аҳкоми талаб этади. Муриднинг ўз пиридан яширадиган сир-асрори бўлмаслиги керак. Иккинчидан, бир йил ичида Абдурауф бир неча кишига дардини айтди, маслаҳат сўради. Барчаси Абдурауфнинг хотинини қоралади, тарки хонадон айлаб тўғри қилибсан, деди. Энди сўнгги йўл қолган эди. Агар Шайх ҳам унинг дардига малҳам тополмаса, Абдурауф бу фоний дунёдан этак силкиб кетмоқчи ёхуд Туркистон элидан чиқиб тарки ватан қилмоқчи бўлган эди.

Ҳазрат «қулоғимиз сизда» деган маънода томоқ қирди. Абдурауф ердан кўз узмай фожий қиссасини айтмакка тушди.

— Ўзим деҳқон боласиман. Қоратовнинг оёғида Қайнарбулоқ деган қишлоқ бор, шу ерданман. Олти йил бўлди, қиблагоҳимизни ерга топширдик. Менинг бошимни икки қилиб улгурдилар, раҳматли... Биз тарафларда сув кўп, яйлов кўп. Шунинг учун чорва тутамиз. Чорва семиз бўлади. Эл қатори насибамизни териб еб юриб эдик. Болаларнинг ҳам усти бут, қурсоғи тўқ эди. Нафс доманига тушиб. шу кунларга қолдим, пириим...

Абдурауф ютинди. Боши пастроқ эгилди. Хўрсиниб давом этди:

— Икки йил бурун тижоратга бордим. Ўзим умримда олди-солди қилиб кўрмаганман. Қайнарда Ўтаган бой деган савдогар бор, шу қўймади. Мен билан юр, бир йил Хуросону Шомни айланиб келсанг, аҳли аёлингга бир табақ марварид топиб келасан, деди. Мени карвонбоши қилмоқчи бўлди. Ёш вақтимдан от-туя ичида катта бўлганман, жониворларнинг феълини яхши биламан. Худога шукур, билагимда тўрт қароқчига етгулик кучим ҳам бор. Бир ёқдан олдимда икки ўғилнинг суннати турибди. Уларнинг қўлини ҳалоллаб мусулмон қаторига қўшиш керак. Бир сиқим ортиқча дунё бўлса, йиртиғимга ямоқ бўлар, деб ўйладим. Ўтаган бойга хўп дедим.

Кетдик. Бухоро, Марв, Нишопур, Басра қилиб Қайсари Румгача борибмиз. Хуллас, бир йилу саккиз ой деганда қайтдик. Озиб-тўзиб, волидаи меҳрибон, икки ўғил, бир қиз, аларнинг онасини ўйлаб... соғинчдан жигарларим хун бўлиб, ўлиб-ўлиб уйга кириб келдим. Энамиз йиғлаб бўйнимга осилди. «Шарманда бўлдим, болам, икки дунёда рўсиё бўлдим!» деб бўзлайди. Боисини сўрадим... сўрасам... Сўрасам... бетини чангаллаб шу гапни айтди: «Абдурауф, сен кетгандан кейин бир йил ўтиб хотининг ҳомилали бўлиб қолди. Қорни қаппайгач, эл-юртдан номус қилиб ота-онасиникига элиб ташладик», деди. «Бу шармандалиқдан кўра мусофирчиликда, бирон қароқчининг қўлидами, риштамиштага чалинибми ўлиб кетганим авло эмасми, худойим!» деб нола қилдим. Уч кун гўнага чиқмай кўкрагимни ерга бериб ётдим.

— Аёлингизни олдига бормадингизми? — деди Шайх.

— Бордим. Мени кўриб беҳуш бўлди. Бошини оёқларимга уриб йиғлади. «Мен бадбахтни ўлдириш! Бундоқ юрганимдин кўра тириклай мазорга кирганим яхши!» деб фарёд қилди. Бир хаёлим, уни ўз сочи билан бўғиб ўлдир, биратўла азобдин қутулсан, деди. Аммо оғзидин она сути кетмаган норасида гўдакка раҳим келди. Чирқираб турибди. Энди у аёл менга ҳаром эди. Боланинг отасини сўрадим. Билмайман, деди.

Ҳалитдан бери жим ўтирган Сулаймон ёқасини ушлади:

— Навзамбилло! Ул нечук инсонки, қурсоғида пайдо бўлган мавжудотнинг сабабчисини билмас! Сир очгиси келмаган, энағар!

Шайх бир муаммонинг тагига етмай туриб ҳукм чиқарадиган кимсаларни ҳуш кўрмасди, Сулаймонга ёқтирмай қараб қўйди. Сўнг, гапираверинг, дегандек йигитга бош силкиди. Абдурауф Шайхнинг юзида илгаридек қаҳр эмас, андак ҳамдардлик белгисини кўриб, дадиллашди:

— Қуръон келтирдим. Аёлим Қуръонни бағрига босиб қасам ичди. «Ҳаром йўлга кирган бўлсам, шу ўтирган еримда тил тортмай ўлай, тўрт боламининг ўлигини кўмай», деб уввос солди. «Сиз йўғингизда бегона эркакни қўлини ушлаган бўлсам, қаро ерга кирай», деб сочларини юлиб йиғлади. Ҳайрон бўлдим, пирим...

— Аёлингизни авлод-аждоди қандай одамлар? Аларнинг уруғида каззоб, қасамхўр, хотин қўйган, эридан чиққан кимсалар борми?

— Йў-ў... Аёлим ўзимизни қавмимиз, пирим. Тоға юртимдан олганман. Бизни уруғдан қийшиқ қадам босадиган бирон эркак ё хотин чиққан эмас шу маҳалгача.

— Қавмингиз имонли одамлар экан,— деди Шайх,— ўғлим, аёлингиздин сўрадингизми, ул киши... мабодо эркаклар ҳаммомига бормаганмикин?

Абдурауф ажабланиб елка қисди. Ўйланди.

— Сўрамадим, пирим. Эркаклар ҳаммомига бормас... бормайди. Қишлоқда иккита мўрча бор. Бири мардона, бири зайпана. Ҳафта ўтиб, энам қизим учови бориб туришарди.

— Маъқул. Хўш, оға-инидан борми?

Абдурауф Шайхнинг муддаосини англади. Хаёлига шувиллаб балоғатга етмаган укаси Абдуқодир келди.

— Инимиз бор, пирим. Аммо ул ҳали ёш, ўн тўртга чиқаётир. Янгасини ўзининг туққан энасидек кўради. Уз оғасига хиёнат қилса кўр бўлар...

— Баракалла! Хўш, заифангиз бепарволиқ оқибатида ўшал инингизнинг либосларини кийган бўлиши мумкинми?

Абдурауф анграйиб қолди. У тўпори қишлоқ боласи эди, Шайхнинг сўроғидаги пинҳоний маънони англамади.

— Кийса, кийгандир,— деди кўз олдига йиғлаб қолган укаси келиб,— мол-полга қарайдиган бўлса, хотин менинг тўним билан бўркимни кийиб оларди. «Отаси, мен сиз бўлдим, энди отингиз тепмайди», деб куларди.

Абдурауфнинг руҳи тушиб кетди, тағин оқ кигизни тирноқлаб, сукутга чўмди.

— Менга қаранг, йигит. Кўнглингиз не дейди? Аёлингизни зино қилганига имонингиз комилми?

Абдурауф чўзиқ уҳ тортди:

— Ишонгим келмайди... Ишонмай десам, олдида далили турибди. Ишонмай десам, гувоҳим йўқ. Ўзи бўйнига олмади, боланинг отаси бетайин. Қишлоқда туришга бетим чидамади, бош олиб чиқиб кетдим. Йигирма етти ёшимда тирик мурда бўлиб юрибман. Энамнинг ҳоли не кечди, ёлғиз жигарим билан анави уч гўдакнинг ҳоли не кечди... Уҳ...

Ҳазрат кўзини юмиб мушоҳадага берилди. Тўрт унсур¹ни ўйлади, етти иқлимни, носут оламини, лоҳут оламини² кезди, бутун қувваи ҳофизасини жамлаб, бу йигитнинг бошига тушган фожианинг шарҳини излади. Кўз олдидан ёшлигида ўқиган китоблари, валилар билан бўлган мулоқотлар ўтди. Шайх

¹ Тўрт унсур — тупроқ, сув, олов, шамол

² Носут олами — инсон ақли етадиган моддий олам.

Лоҳут олами — илоҳий маконлар.

Самарқандда, сўнг Бухорода пири комил хожа Юсуф Ҳамадоний хонақоҳида таълим олар экан, пирга ҳамроҳ бўлиб, Шому Ироқдан Бағдоду Кашмир элигача кезиб чиқди. Бу саёхатларда юзлаб ровийларни учратди. Улар орасида сарбозлар, қушчилар, собиқ шаҳзодалар, қарғиш теккан одамлар, куффорлар, майхўрлар, бир тунда мислсиз бой бўлиб қолган гадолар, бир кечада тахтдан айрилган султонлар, аҳли аёлини қиморга бой берган бадбахтлар, ишқ ўтида телба бўлган машраблар... алқисса, юлдуздек беҳисоб кимсалар бор эди. Уларнинг тундек қаро, тоғдек оғир, ув-заҳардек аччиқ қиссалари то ҳануз Шайхнинг кўксига қат-қат бўлиб қатланиб ётибди. Мазкур бахти қаролар ичиде мана бу Абдурауфга ўхшагани йўқми? Бор бўлса, у не деган эди?

Ҳазрат кўзини очиб йигитга қаради. Абдурауф ҳамон калла солиб, ҳаёт-мамотини Шайх ихтиёрига топширгандек қилт этмай ўтирарди. Шайх тагин бутун заковатини жамлаб, бу мушкул муаммони мантиқ илми асосида таҳлил этишга киришди. «Аёлидан кўнгли тўқ, инисидан гумони йўқ. Аёл зинокор эмас. Зино қилган аёл талоқ сўрайди. Ёҳуд айбини ёпмоқ қасдида боладан қутулишни ўйлайди. Маккора бўлса, кишиси йўқ пайтда хиёнат қилиб қўлга тушмасди. Зинокор аёл эрининг бурнидан ип ўтказиб юради, уйда ўтириб ҳам бегона эркакни қабул қилаверади. Ҳув ўшал бағдод савдогарининг хотинига ўхшаб...»

Ҳазратнинг кўз олдига Абдурауфнинг хотини келди. У тўрт боласини бағрига босиб, бўзлаб турар, «Имдод беринг, пирим, менда гуноҳ йўқ, мана бу қоракўзларни тирик етим қилманг», дея қўл чўзиб нола қиларди.

Воқеалар тасбеҳ донасидек бир-бир ўтаяпти. Савдогарнинг хотини ҳақидаги қисса бошқа бир ҳикоятга туртки берди. Иттифоқо Шайх «Шукриллоҳ!» деди оҳиста. Унинг таранг тортган қорамтир юзи ёришди. Шайх тугуннинг учини топгандек эди. Ёдига ўсмирлигида ўқиган рисола тушди. Ҳаким Луқмонники эди ва ё... бирон авлиёнинг битиклари эди. Ўшал рисолада ҳикоят қилишларича, бир шоҳнинг бокира қизи ҳомилала бўлиб қолади. Шоҳ қизини ўлимга буюради. Аммо яхши одамлар қиз ўрнига бошқа бир гуноҳкорни ўлдириб қизни саҳрога элтиб ташлайдилар. Кўп йиллар ўтиб қизнинг бегуноҳлиги маълум бўлади. Унинг ифрат пардасига бегона тош тегмаган экан...

— Узингизни қўлга олинг, ўғлим,— деди Шайх,— аёлингиз зино қилган эмас. Ул бир тасодиф қурбони бўлган муслима экан.

Ҳаким Сулаймон ялт этиб Ҳазратга қаради.

— Биби Марямми? Рухдан озиқ олиб...¹

— Йўқ, биби Марям эмас, биби Ойшадек Оллонинг суйган бандаси. Бу олам сирлар олами. Инсоннинг гавҳар қатрадан пайдо бўлиши, анинг сурати, сийрати, жисман йўқодса-да, руҳан абадул-абад барҳаёт бўлиб қолиши... сир эмасми? Бул асрорни юз минг Луқмони Ҳаким бир бўлиб минг йилда ечолмас... Дарвоқе, Абдурауф!

— Лаббай, пирим!

— Ул бегуноҳ норасиданинг исми Ғайбулло эмасми?

— Ғайбулла, пирим, Ғайбулла! — деди Абдурауф энтикиб. У Шайхнинг кароматига энди астойдил ишонган эди. Ахир ўзи айтмади боланинг исмини. Авлиё-да, авлиё бўлмаса, дабдурустан қандоқ билади?

Аёлнинг покдамонлигига энди Шайхда ҳам гумон қолмаган эди.

— Ғойибдин бўлган — Ғайбулло... Иншоолло, биз ул гўдакнинг отасини топқаймиз. Сиз сабр айланг, биз сафардин қайтайлик, андин сўнг турғон ерингизга бориб таҳқиқ этгаймиз.

— Мен эсон-омон қайтишингизни кун-тун яратган эгамдин тилаб ўтирғайман, пирим.

Абдурауф тиззасига суяниб аста турди. Асосини олди-да, шарпадек судралиб чиқиб кетди. Бобо Мочин кириб бир четга ўтирди.

Шайх Сулаймонга қараб деди:

— Мен ўшал гўдакнинг сабабкорини кўргандек бўлдим. Миқти, қорасоқол йигит экан. Боғда ўроқ кўтариб юрибди.

¹ Биби Марям — ривоятга кўра, Биби Марям илоҳий руҳдан қувват олиб Исо пайғамбарга ҳомиладор бўлган экан.

— Демак, ул заифа биби Марям эмас экан. Ё олло!..

Ҳазрат Сулаймоннинг қитмирона луқмасига эътибор қилмади. Бир гап айтмакка шайланиб, лабини жуфтлаб турган Бобо Мочинга ўгирилди:

— Ҳм, Бобоқул, ул нечук хабарки, айтмоққа ошиқасиз?

— Шайхим, Ашрафхон қози бир фитнага бош бўлиб келаётир,— деди Бобо Мочин ва Иқонда, оқсоқолнинг боғида эшитганларини қисқача айтиб берди.

— Сезиб юрибмиз,— деди Шайх бош силкиб,— неча кундирки, қози сертавозе бўлиб қолди. Душманинг хушомадга ўтса — хушёр бўлмақ керак.

— Ушал мулланамо йигит совронлик Мавлуд қори экан. Қўйнидаги фитнахатни ўқиш чорасини кўрган эдим, қуйруғини тутқазмай кўздан ғойиб бўлди иблисини боласи.

Шайх Бобо Мочиннинг енгилтаклик қилмоқчи бўлганидан ранжиди.

— Вазнингиз етти пуд, Бобоқул, феълни ҳам вазмин қилинг. Қўлга эрк бермакдин бурун ақл гавҳарини ўртага қўйиб мушоҳада айламак лозим. Қозикалон Маҳмудхон билан орамизни бузмоқчи бўлган экан, демак ўзига шул юмушни муносиб кўрибдир. «Одамларнинг энг ёмони ким?» деди, саҳобалар. «Икки мўминни гиж-гижлаб уриштирувчи умматим», деди Ҳақ Мустафо. Иннамо ал-амал бин-ниййа. Неки қилсанг, мукофотини олғайсан. Қаранг, қори билан козикалон безовта, жонида ҳаловати йўқ. Шунинг ўзи аларга жазо эмасми? Самарқанд олис, камида тагин бир ой йўл босамиз. Улар тўқ этган товушдан чўчиб азоби жон ичинда ўртаниб юрадилар. Бундан ортиқ уларга не жазо керак, Бобоқул?

Бобо Мочин мундоқ ўйлаб қараса, Ҳазратнинг гапида теран маъно бор экан. «Мен хомкалла билмасдан қорига яхшилик қилмоқчи бўлган эканманда,— деб ўйланди Бобо Мочин,— энди индамайман. Лекин ҳар қўналғада бир кўриб, қалай, қори йигит юкинги оғирлик қилмаяптими, деб тегишиб қўяман. Жонини ҳовучлаб юрсин».

Афсуски, Бобо Мочин Мавлуд қорини қайтиб кўролмади. У, қозининг маслаҳатига кўра, Шайх карвонидан ажраб қолди ва Ўтрордан Самарқандга кетаётган савдогарларга қўшилиб, тўғри Маҳмудхоннинг ҳузурига йўл олди.

Ҳазрат Ўтрорда бир кун туриб, Исфижоб сари отланди.

6. Рукниддин отдан тушди

Аҳмад Яссавийнинг ота-онаси Сайрамсув бўйида экин экиб деҳқончилик қилишар экан. Бола Аҳмад уззукун дала кезиб юрар экан. Бир куни ота-онаси ўтоқ қилиб тоза қийналибдилар. Шунда Аҳмад эгатга тушиб олибди-да, бармоқлари билан сабзи учини силаб, «Бегона чиқ, ягона қол!» деб кетаверибди. Мўъжиза рўй берибди. Бегона ўт-алаф Аҳмаднинг бармоқларига илашиб чиқибди, сабзипоялар эса, эгатда ярқираб қолаверибди. Яссавийнинг авлиёлиги ана шундан бошланган экан.

Ривоят.

Исфижоб Туркистоннинг фаровон ва хушҳаво шаҳарларидан эди. Қадим битикларда уни «шаҳри азим» дейдилар ва Нуҳ пайғамбар номи билан боғлайдилар. Дарҳақиқат, Исфижобнинг у бошидан бу бошигача камида икки фарсах келар, шаҳристонда ўн минглаб киши истиқомат қиларди. Шаҳарни ёмон кўздан асрагандек, кун чиқарда баланд тоғлар тўсиб туради, кунботарда у маъмур, ям-яшил водийга туташади. Бир ёнидан буралиб Сайрамсув ўтади, бир ёнида ўйноқлаб Туволоқсой оқади. Сув мўллигидан яйлов билан боғлар мўл, дарахт сероблигидан мева — чева кўп, чорва семиз, деҳқон билан молбоқарнинг димоғи чоғ эди.

Аммо кейинги йилларда Исфижоб аҳлининг шодлиги омонат бўлиб қолди. Етти йилда шаҳар икки марта қорахитойларнинг босқинига учради. Қорахитой-

ларнинг ери асли Еттисувдан нарида, ичкари Хитойда эди. Улар текин ўлжа излаб аста-секин Еттисувни ишғол қилдилар. Сўнг қорахонийларнинг ота юрти Болосоғунни эгаллаб, турк элатига мансуб қорлуқлар билан тил бириктирди. Қорлуқлар Самарқанд хони Маҳмуд ибн Иброҳим тамғачхоннинг вассали эди. Бу элат қорахитойлар хони Гўрхон ёрдамида Маҳмудхон тобелигидан чиқиб ўз давлатларини тузиш ниятида диндош, элдош халққа қарши жангга отландилар. Боғлар пайхон этилди, ўн минглаб отлар туёғидан минг-минг таноб экинлар шудгорга айланди, юзлаб эр йигитлар асир олинди. Қорахитойларнинг аксарияти бутпараст эди. Улар масжидларга ўт кўйди, Исфижоб атрофидаги, Ичкентдаги авлиёлар мақбарасини вайрон қилдилар, қалъа девори бузиб ташланди.

Тўрт йил бурун Гўрхон юз минг кишилик лашкарига бош бўлиб Самарқанд сари юриш қилганида яна Исфижобни талади, гўё инграб ётган бемор шаҳар кўксига ханжар уриб кетди. Бир-икки йилдирки, Исфижоб олов ичидан омон чиққан афсонавий қақнусдек аста-секин ўзига келаётган эди. Ёш ниҳоллар ўтқазилди, экинзорлар тикланди, кўмилган ариқлар қайта очилди, масжид-мадрасалар таъмир этилди.

Исфижоб ҳокими Рукниддин эди. У Султон Санжарнинг жияни, Маҳмудхоннинг оғаси марҳум Аҳмадхоннинг ўғли. Энди ўттиз ёшларни қоралаган бу йигит такаббур, жиззаки ва ўзбошимча эди. Рукниддин ўзини ботир жангчи деб санар, дарҳақиқат, ўқ отмоқ, қилич чопмоқ бобида у моҳир эди. Лекин диний илмларга бефарқ қарарди. Боз устига уламоларни ёқтирмас, отамнинг ўлимида уларнинг қўли бор, деб кўнглида дин аҳлига кек сақларди. Шу туйғайли Шайх истиқболига чиқишни аввал ўзига муносиб кўрмади. Исфижоб қозисини чақиртирди. Рукниддин Сайрамсув бўйида, ўн икки қанотли шоҳона оқ ўтовда қимиз шопириб ёнбошлаб ётарди. Қозикалон кирди. Тўрга яқин, ҳоқимнинг ўнг тарафига ўтиб ўтирди. Қозикалон етмишлардан ошган нуроний қария, Бағдодда илм олган алломалардан эди. Отаси тенги фозил кишининг иззати учун Рукниддин ақалли бўксасини ҳам кўтармади. Заранг косадан қимиз симириди, энги билан лабини артиб, қозига ўгирилди:

— Қози жаноблари, биз сизни бир юмуш важҳидин чорладик. Биласиз, Шайх ҳазратлари келаётир. Ҳозир Бодомсув бўйида тўхтабди. Насиб этса, номози дигарда шаҳарга етиб киргай. Ёнингизга аркони диндан уч-тўрт кишини олиб икки оғоч ерга борсангиз, Шайх ҳазратларини бошлаб қароргоҳимизга олиб келсангиз, деган тилагимиз бор. Биз Ҳазратга ёнимизда хос ўтов тиктириб қўйдик.

Таомилга кўра, қози «Бажонидил, тақсир!» деб ўрнидан туриши керак эди. Лекин у бундай қилмади. Сукут сақлаб ўтираверди. Рукниддин қозига ажабланиб боқди.

— Не мулоҳазага бордилар, тақсир?

— Мулоҳаза шулким, Шайх Ҳазратлари Самарқанд ё Исфижоб қозиси эмасдур, Туркистон шайхларининг сарҳалқасидур. Хожа Аҳмад Яссавий жаноблари шоҳлар ҳузурига бормас, билъакс, шоҳлар ҳазратнинг ҳузурларига бориб дуо тилайдилар.

Рукниддин беихтиёр қаддини кўтарди. Наздида, қози муболаға қилаётгандек, унга қасдма-қасд дин пешволарининг обрўсини атай юксак рутбага чиқараётгандек эди. Рукниддиннинг ҳавойи кўнгли ҳамон Ҳазрати Султоннинг улуғ маснадини тан олгиси келмасди.

— Биз ҳазратга астойдил марҳамат кўргазмакни ният қилғон эдик,— деди Рукниддин, қозини амрига бўйсундирмоқчи бўлиб,— вале, Ҳазрат бизни назарга илмасалар, таассуф қилғаймиз, тақсир.

— Ҳазратдин шоҳу гадо баробар марҳамат тилайдур,— деди қози ҳам бўш келмай,— улуғ тағойингиз амирал-муслимин Султон Санжар ҳазратлари Шайхга қалин-қалин ҳадялар юборадур, бу сир эмасдур. Хон оғангиз, давлатингиз посбони Маҳмудхон жаноблари Ҳазратга қўл бериб мурид бўлғонларининг ҳам бохабарсиз.

Рукниддиннинг иззати нафси лат еди. Жиззакилиги тутиб, заҳархандали кулди:

— Шул боисдан ҳам ўзимиз кўрмаган иззату икромни Ҳазратимга кўргазмак ниятида эрдик...

Ҳокимнинг бефаҳмлиги қозига оғир ботди. «Илми адёндан¹ йироқ бир сарбоз бола ўзини авлиёлар сарварига тенглаштириб ўтирибди, ё раббий!

Қандоқ кунларга қолди?!»

Қози ичида «Астаъфурулло!» деб қўйди.

— Иншоолло, ниятингиз йўлдошингиз бўлсин, ҳожим. Фикри ожизимиз шулким, Ҳазратнинг истиқболига ўзлари бош бўлиб чиқсалар, халқнинг раҳмати ёғилгай.

Қозининг «халқ»қа урғу бериб гапиргани Рукниддинни ўйлантириб қўйди. Бир йилдан бери вилоятда осойишталик йўқолди. Уқтин-уқтин деҳқонлар исён кўтариб, мулкдорларнинг ерларини тортиб олмоқда, солиқдан бош тортмоқда. Қишлоқ оқсоқолларига кўмакка борган сарбозларнинг яроғию отларини тортиб олиб қолишаётир. Эл орасида миш-миш кўпайди. Қорлуқлар аскар йиғнаётган эмиш, қорахитойлар тағин босиб келармиш... Рукниддин айниқса абдоллардан² кўрқарди. Токи улар бор экан, Исфижобда фароғат кўпмайди. Абдоллар осий банданинг айтганига юрмайди, ёлғиз Шайхул-машойихнинг гапига қулоқ солар эмиш...

Таҳлика туйғуси кибрдан устун келди. Рукниддин белидаги тилло камарини бўшатиброқ қўйди.

— Сиз вожиб десангиз, Ҳазратнинг истиқболига пешвоз чиққаймиз,— деди ноилож,— аҳли уламони чорланг, қози жаноблари.

Қози кулимсираб таъзим қилди: «Ана энди эсинг кирди, меъров!»

Рукниддин уламою умаро дегандек йигирма-ўттиз чоғлик ҳамроҳи билан йўлга тушди. У шоҳона либосда, оқ бедов отда, ёнида сарбозлар. Шайх карвони Бодомсув бўйидан кўчиб, шаҳарнинг ғарбий қопқаси томон бурилган эди. Белдарвозага етмай, Хонариқ ёнида Абдулазиз отанинг марқаби бор. Абдулазиз ота тобеинлардан, яъни пайғамбарнинг саҳобаларини кўрган авлиёлардан. Авом халқ ичида Балоғардон деб ном чиқарган бу валининг қабрини зиёрат қилмай шаҳарга киришнинг ҳосияти йўқ, деб ҳисобланарди.

Карвон олдида ерга шитоб билан асо уриб келаётган юзлаб дарвишларни кўриб, наинки, ҳоким, ҳатто сарбозлар ҳам четланди. Дарвишлар ўтиб кетгач, Рукниддиннинг кўзи Шайхга тушди. Дарҳол отининг бошини тортди. Қозикалон билан уламо аҳлининг эгардан узилганини кўриб, Рукниддин ҳам беихтиёр отдан тушди. Уламо унга йўл берди. Ҳоким илдам бориб Ҳазратнинг этагини кўзига суртди. Муборақбод қилди. Қутлов учун руҳонийлар навбатга тизилди.

Рукниддин тағин отга минмоқчи бўлди. Аммо Шайхнинг авзойига қараб фикридан қайтди. Оқ яктагини қилпиратиб, ерга қараб сассиз бораётган Ҳазратга эргашди. Шайх, ота шаҳрига ўз оёғи билан миннатдор қадам босиб пиёда киришни кўнглига тугиб қўйган эди. Рукниддин Шайхнинг қайфа боришини билмай гаранг эди. Аввалига, қайнотаси Мусо шайхнига кўнса керак, деб ўйлади. Қараса, Мусо бобо қизи билан набиралари тушган соябонли аравани бошлаб йўлини тескари солди. Ҳоким, «Шайхим, жанобларига биз махсус жой ҳозирлаган эдик», дея илтифот қилмоқчи бўлдию, тили калимага келмади. Ҳазратнинг сусти бор, деганлари ростга ўхшайди. Бўлмаса, сеҳр қилингандек унга итоаткорона эргашиб келаверармиди?

Исфижобнинг қоқ белида, Жоме масжиди билан Сайрамсув ўртасида хонақоҳ бор. Унга Шайхнинг қавмларидан Исмоилхўжа Раҳнамолик қиларди. Шайх карвони унинг изидан эргашди. Ҳазратни кутиб олишга чиққан минглаб оломон кузатувида зиёратчилар хонақоҳнинг катта ҳовлисига бориб кирдилар.

Отлар сайисхонага топширилди, сарбозлар кўналғаларига кетдилар, дарвишлар ўзларини сувхонага урдилар. Исмоилхўжа Шайх учун ажратилган хосхона эшигини очиб четланди. Бисмиллоҳ деб аввал Султони орифин, унинг изидан Рукниддин, Сулаймон, Ашрафхон қози, Бобо Мочин, Исфижоб уламолари ичкари ўтдилар.

Шайхнинг ишораси билан Сулаймон «Таборақ» сурасини тиловат қилди. Рукниддин хиёл эгилиб таъзим бажо келтирди:

— Ота юртингизда хуш кўрдик, Шайх ҳазратлари, қадамлари қутлуғ бўлғай...

¹ Илми адён — диний илмлар.

² Абдоллар — халқни исёнга чорловчи авлиёсифат шахслар.

Ҳазратнинг тунд чеҳраси ёришмади. Аста бош силкиб қўя қолди. Энди Рукниддин мезбонлик вазифасини адо этмоғи лозим эди. У тагин хиёл энгаши:

— Пирим, фурсатлари мусойида этса, бир пиёла чойимиз бор эди. Биз сиз жанобларига атаб сайрамсув ёқасидан жой ҳозирлаб қўйиб эдик. Сухбатларидан баҳраманд бўлсак, деган умиддамиз...

Шайх гапни чўрт кесди:

— Бизнинг чойимиз ҳам, жойимиз ҳам шу ерда. Ўзлари марҳамат қилсинлар, хизматларига тайёрмиз.

Рукниддин мулзам бўлди. Гўёки, Шайх-мезбон, Рукниддин меҳмон эди. Шайхнинг гапини ҳоким ўзича йўйди: «Атаганинг бўлса, шу ерга келтир, мени овора қилма!»

Рукниддин ўрнидан турди. Шайх билан Сулаймондан бўлак барча дув қўзғолди. «Исфижоб ҳокимини писанд қилмайдиган бу чўтир мулло ким бўлди экан?» дегандек, Рукниддин Сулаймонга олайиб қараб қўйди.

Ҳадемай хонақоҳ ҳовлисида дошқозонлар осилди. Шотили араваларда нимта-нимта қилинган бузоқ этлари, бутун қўйлар, қуш гўшти, сават-сават мева-чева, қоп-қоп қовун-тарвуз келтирилди. Бу Рукниддиннинг зиёратчиларга эҳсони эди.

Рукниддин эртасига ҳам, индинига ҳам Шайх ҳузурига етишолмади. Вилоят пучмоқларида исёнлар бошланган эди. У қўзғолончилар билан музокара олиб боргани кентларга чиқиб кетди.

7. Диндан чиққан қорлуқ

Эй Муҳаммад! Сени бутларга чўқинишга ундовчи кофирларга айтгинки: «Сенларнинг дининглар ўзинглар учун, менинг ҳам диним ўзим учун».

Қуръони карим, «Кофирун» сурасидан.
Мўмин мўминнинг кўзгусидир. Мўмин мўминнинг биродаридир.

Ҳадис.

...Тонг отишини Шайх интизор бўлиб кутди. Олис йўлдан ҳориб-чарчаб келган бўлса-да, саҳаргача мижжа қоқмади. Уни падари бузруквор ила волидаи меҳрибон арвоҳи чорларди.

Ташқарига чиқади, киндик қони тўкилган юрт осмонига разм солади. Қоронғи гумбаз ичра шамдай милтираб турган беҳисоб юлдузларга тикилиб антикади. У ўзи туғилиб ўсган маҳалласига ёвуқ ерда турарди. Шу ерда таваллуд топди, отасининг қўлида савод чиқарди, қаландархона биқинидаги кўкмачид таълим олди. Муаллими аввал — отаси бўлса, муаллими соний — китоблар эди, оламнинг инжу сирларини ўзида мужассам этган тазкиралар, рисоалар, маноқиблар, баъзлар, куллиёту битиклар эди. Унинг қўлидан китоб тушмасди. Ҳовузга сувга борса ҳам, дўконга чиқса ҳам қўлтиғида ораста қилиб ўралган китоб бўларди. Эсида, у етти ёшида Қуръонни ёддан айта бошлади, пакана, абжир домласи Тойчоқ домла ёқа ушлади, сабоқдошлари ҳавас қилди, шўрлик онаси эса, «Бола деган ҳам шу қадар тинимсиз ўқийдимми, мияси айниб қолса, нетаман?» деб чўчиган эди. Аҳмад мутоааладан бош кўтармас, унинг қувончи, бахти, топган ҳазинаси ақлини лол қолдирадиган доно китоблар эди. У ёш эди, ҳали Исфижобдан тўрт қадам ҳатлаб нарига чиқмаган эди, бироқ танҳо ва закий маслаҳатгўйлари бўлмиш китоблар орқали ўзича дунёни кашф этмоқчи, бола кўнглини алғов-далғов қилаётган мубҳам, чигал сўроқларга жавоб топтомоқчи бўлар эди.

Аввал онаизоридан айрилди, саккиз ёшга кирмай отаси ҳам Оллоҳнинг раҳматига борди. Ёлғиз жигарпораси Гавҳари Шаҳноз иккови бўтадай бўзлаб қолдилар. Шукрим, Сайхун тарафдан, яссилик бобоси Арслонбобдан нидо келди. У икки етимнинг бошини силаб иссиқ бағрига олди. Гавҳарга жой бериб қизим, деди, Аҳмадни ўғлим деб ёнига ўтказди. Нон-туз берди, таълим-тарбия берди. Ушанда бола Аҳмад опаси икковининг маҳзун аҳволидан, Арслон бобосининг меҳру шафқатидан мутаассир бўлиб, илк бора шеър тўқиган эди.

Музлаб ётган кўнгил қафасини бойчечакдек ёриб чиққан бу сатрлар то тирек экан, ёдидан ўчмас:

**Ғарибликда ғариб бўлган ғариблар,
Ғариблар ҳолини билган ғариблар.
Сабаб бирла йироқ ерга борибон
Қариндош қадрини билган ғариблар...**

Шу кетганича салкам эллик йилдан кейин, тўрт йил бурун Исфижоб тупроғига қайтиб қадам босган эди. Мана, энди яна келди. Бу сўнгги зиёрати. Шайхнинг элдан махфий бир сири бор эди. Агар Тангри таоло фазл айлаб муродига еткурса, ҳаждин қайтгач, бу фоний дунёдин этак силкимокчи. Узлатга чекиниб, қолган умрини тоат-ибодат, зикру сано билан ўтказмоқчи. Шайх хаёлан она шаҳрига видо айтди. Худди тунов куни Яссиди, масжид томида тургандек, сарҳовуларга, юлдузларга, болалиги кечган жинкўчаларга, Сайрамсувга, ўзи билан ер тепишиб катта бўлган тенг-тўшларию унга бир коса сув тутган меҳрибон қора-кўзларга ичида таъзим қилиб, ризолик тилади.

Кўкда юлдузлар сийрақлашган, аммо субҳи содиққа ҳали бор эди. Шайх хонақоҳ ҳовлисини айланди. Сербар айвонда бир-бирининг пинжиги суқилиб ширин уйқуга кетган дарвишларга қараб меҳри жўшди. Улар бир занжирнинг кумуш ҳалқачаларига ўхшарди. Бу ҳалқани турк сулуки дерлар. Сарҳалқаси — Хожа Аҳмад Яссавий. Бир онийлик фахрдан кўнгли нурафшон бўлди. Шайх йўл-йўлакай, Уттордан Исфижобга етгунча, «Е, ҳабиб!» дея яхшилик элчиларидек шамолга тўш уриб бораётган руҳий фарзандлари — дарвишлар шаънига байт тўқиб келган эди. Ҳозир тилига ўша байтлар маржондек тизилди:

**Куйиб-ёниб кул бўлғон, ишқида булбул бўлғон,
Кимни кўрса кул бўлғон, мардон бўлғон ошиқлар.
Йўл устида хож бўлғон, сийналари чок бўлғон,
Зикрин айтиб пок бўлғон, нолон бўлғон ошиқлар.
Ҳикмат кўрин боғлаган, юрак-бағрин доғлаган,
Фарёд уриб йиғлаган, гирён бўлғон ошиқлар.
Гоҳи юзи сарғариб, гоҳи йўлида ғариб,
Тасбеҳлари «Е, ҳабиб!», жавлон бўлғон ошиқлар.**

Дарвишларнинг бир номи ошиқ, бир номи содиқ, бир номи зокир, бир номи солиқ эди.

...Сарҳовудан сув олиб бетини чайди. Ичкари кирди. Тасбеҳ ўгириб минг дона ўткарди. Танҳолик мақомати — зикри қалбийга берилиб, яна бирор соат кечирди.

Тонг бўзарди. Қадим Исфижоб ҳар кунгидан эрта уйғонди. Ҳазратнинг ташриф буюргани бутун шаҳарга ёйилган эди. Халойиқ тўп-тўп бўлиб сўфийлар хонақоҳи томон оқиб кела бошлади. Аммо Шайх аллақачон Сулаймон билан Бобо Мочинни эргаштириб ҳужрадан чиқиб кетган эди.

Волидаси — Қорасоч онанинг қабри қалъа ичида, падарининг марқаби шаҳар ташқарисида, работда эди. Шайх аввал онасининг бошига борди. Етти қора тош қўйилган кўримсиз дўнглик ёнига тиз чўқди. Она ҳокини кўзига суртди. «Ёсин»ни ўқиди. Тиловотни тугатиб бир чимдим тупроқ олди ва қўл рўмоли учига тугди. Тагин қабрни тавоф айлаб, анчагача сукут сақлаб ўтирди. Сийнаси оғриди, кўксидан унсиз, изтиробли нидо келди: «Ризо бўлинг, онаизор. Оллонинг ҳукми экан, бизни бевақт тарк этдингиз. Тирикликда хизматингизни қилолмадик, иншоолло, тонгла маҳшарда фарзандлик бурчимизни адо этгаймиз. Илоё, сизни беҳиштнинг тўридин топгайман, меҳрибоним...»

Шайх ота хилхонаси томон кетди.

Исфижоб шимолида, Қизилсувга етмасдан баланд тепалик бор. Бу ер қўҳна қабристон. Унда қиблагоҳи Иброҳим шайх ибн Маҳмуд сокин бўлган эди. Қабр ёнида азамат оқ тут ўсиб турибди. Уч йўловчи тут остига бориб юкиндилар. Шайх ният қилиб, «Бақара» сурасини ўқиди. Бу Куръони каримдаги энг узун сура эди. Тиловот давомида ён-атрофда яшовчилар бирин-бирин тепаликка кўтарилдилар. Шайхни таниб, ўн-ўн беш қадам берида тиз чўқдилар.

Сунбула тонгининг таровати, жимжит қабристон сеҳри, Шайхнинг андак

бўйиқ, аммо одамни сел қиладиган ширали товуши... сомеларнинг бошини эгиб, кўзларини юмишга мажбур этди.

Ҳазрат атроф-теварагида жамоат жам бўлганини пайқаган эди. Шу боис, қисқа дуо қилди-да, юзига фотиҳа тортиб, илкис кўзғолди. Бош эгиб, отасига видо айтди: «Рози бўлинг, қиблагоҳ, ҳаётлигингизда қилган дуои хайрингиз юрган йўлимизда йўлдош бўлғай».

Тепанинг у тарафидан пастга эндилар. Шайх дарё томон бурилди.

— Сув ёқалаб кетайлик. Бу сувларни яна қачон кўрамиз.

Унинг кўксига неча кундан бери ловуллаган соғинч ўти ҳануз босилмаган, сойдан эсаётган эпкин бу олов тафтини сўндириш ўрнига гўё баттар гуркиратарди.

Ўртада Ҳазрат, Сулаймону Бобо Мочин икки ёнда, сой бўйидаги тор, тақир йўлдан аста-аста кетиб бораяптилар. Сунбуланинг суви тиниқ дейдилар. Сойда ложувард осмоннинг бир парчаси акс этади, сув юзасидаги оқ тераклар гўё ёнбошлаб ётгандек.

Шайх сой лабига яқин бориб тўхтади. Сувнинг босиқ шовқунига қулоқ тутди. Сокин, салобатли оқим уни болалигига қайтарди. Бир вақтлар мана шу сой бўйидаги камарлардан балиқ тутиб, мажнунтолнинг новдасига тизиб олишарди. Севиниб-севиниб уйга олиб кетишарди. Эсида, бир кун и ўрта бармоқдек кичкина балиқчаларни кўриб, отаси уялтирган эди. «Болам, вояга етмаганларини тутибсан, бу ғарибларни онаси излаб юргандир, бор, қайта сувга ташлаб кел!» Еш Аҳмад чавақларни олиб яна сув бўйига борди. Жони кирсин деб кўлмакка солди. Қараса, балиқчалар ўлиб қолган экан. У йиғлаб юборди. Шундан буён балиқ емай қўйди. Балиқ кўрса, мурдага қарагандай, кўнгли сесканади.

Тоғ ортидан қуёш кўтарилди. Сув бетиде яшин чаққандай бўлиб заррин чизиклар ўйнади. Оқар сувда қалқиб турган оқ тераклар сояси сарғимтил тусга кирди.

Йўлда одамлар кўринди. Улар сув бўйида қилт этмай турган оқ либосли, одми саллалари уч кишига ортларидан салом бериб таъзим қилиб ўтдилар. Бобо Мочин билан Сулаймон гоҳо ўгирилиб алик олиб қўйишади. Шайх эса, дарёдан кўз узмайди. У теграсидаги борлиқни батамом унутган, ўз таъбири билан айтганда, «дарду ҳолат пайдо қилган» эди.

Бобо Мочин оқим бўйлаб тикилиб турарди. Бирдан «О-оҳ-ҳ!» деб сайҳа тортиб юборди. У бир нимадан қаттиқ мутаассир бўлганда ҳаяжонини ичга ютолмас, ҳатто мажлис чоғи, жамоат кўз ўнгида ҳам хитобдан ўзини тиёлмас эди. Бундай қилиқ беадаблик саналарди. Шайх неча бор дашном берди, устунга боғлаттирди. Бироқ Бобо Мочин тавбадан чарчамади, сайҳа урмоқни ҳам тарк этмади.

— Тавба қилдим, пирим... Ҳўв ановини қаранг. Ё мажнун, ё куффор!

Шайх билан Сулаймон чап томонга назар солдилар. Сув бўйидаги ўтлоқда ёлғиз қапа кўринади. Қапа олдида бошланг бир кимса қизил баркашдек бўлиб чиқаётган офтоб сари қўл чўзиб, нималардир дейди. Ана, у илкис тиз чўкди, чўккалаб ўтириб яна кунга хитоб қилди. Сўнг ирғиб турди. Қуёшга уч бора эгилиб салом берди...

— Юринглар! — деди Шайх ва йўл бошлади. Ёлғиз оёқ йўлдан пастга эндилар. Қапа эгаси кўринмасди. Сои тошидан ясалган омонат ўчоқ устида қора қумғон қўнқайган. Ҳаммаёқ тутун. Шох-шаббадан тикланган қапа сиртидаги арқонга кичкина-кичкина тўрсаватлар илиб қўйилган. Ўчоқ олдида қора қумғон турибди.

— Ҳўв, тирик жон борми бу ерда? — деб Бобо Мочин чор атрофга қараб қўйди. Қапа ичидан товуш келди:

— Бизни борлаб каган тийрик жонға тийрикман!

Ичкаридан жун чакмон кийиб белини чилвир билан боғлаган келбатли йигит чиқди. У ялангбош эди. Сочи ўсиб елкасига тушган, йирик-йирик кўзлари одамга нохуш боқарди. Йигит уламонамо уч саллаликка менсимагандек қараб қўйди. Сўнг бошини хиёл эгиб таъзим қилди. Бироқ қўлини кўксига қўймади.

— Нечук салом бермайсан, бетавфиқ? — деди Бобо Мочин қаҳрланиб, — масиҳиймисан?

— Йў-ў, ўтпарастман.

Бобо Мочин, «Ана, айтмадимми, куффор!» дегандек Ҳазратга ялт этиб қаради. Яланғош йигитнинг тили қорлуқ шевасини эслатарди.

Шайх бегона йигитнинг патак соқолига синчков боқди:

— Элатингиз не? Қорлуқмисиз?

Йигит бош силкиди:

— Ҳайа, қорлиқман.

— Қорлуқлар аҳли суннат ҳисобланур. Улар мусулмонликни қабул қилган. Сиз нечук элдин ажраб юрибсиз?

— Мен ҳам бир вохлар мусурмон бўлғонман,— деди йигит зарда қилиб,— энди мусулмончиликдин чиқдим. Мундай ўйлаб қарасам, туркнинг сўзи тувриякан.

— Қайси сўзи? — деди ҳалитдан бери сукут сақлаб турган Сулаймон. Йигит унга юз бурди.

— Турк эйтканакан, тангрим, қуръондин айирсанг айирғил, бироқ тигирмандин айирма, деганакан.

Бобо Мочин пичинг қилди:

— Ҳой, мажусий, диндан чиққан бўлсанг — чиқибсан, аммо одамгарчиликдан ҳам чиқдингми? Эшигингга келган меҳмонни тикка қилиб қўй, деган гап қайси мазҳабда бор?

Йигит индамади. Чўрт бурилиб ичкари кирди. Бўйра олиб чиқиб қапа олдига тўшади. Устига йиртиқ — ямоқ кигиз ёзди.

— Утирсинлар, тахсирлар,— деди кигизга ишора қилиб. Меҳмонлар қора наматга чиқиб чордона қурдилар. Куффор йигит рўпарага, қўхна теракнинг тўнкасига чўнқайди. У бевақт ташриф буюрган кишиларга ажабланиб боқди. «Ким бўлди булар? Муптими? Қозими? Не иши бор? Не дерди, ё динга кир ё кўч, дейди-да».

Куффор йигит Бобо Мочинга ер остидан кўз ташлади. Ҳайиқди. «Манови ола кўзлиги ёмонға ўхшайди. Узиям олбостидай бесўнақай-акан».

Шайх тикка савол берди:

— Хўш, биродар, сиз нечук тегирмонни қуръондин устун қўйдингиз? Нафсингизга қулмисиз?

Куффор совуқ кулимсиради:

— Ким напсига қул эмас? Мулласими, қозисими, оқсоқолими? Ё қорахитойими? Бари қул. Барининг томоғи тешик.

— Бундин чиқди, дунёда қурсоғингиздан бўлак ғамингиз йўқ экан-да? Еб-иши, ётиб-туриш...

— Махсадингизни билдим. «Э, қорлиқ, сенга иймон керак эмасми?» демоқчи бўласиз. Иймон керак. Паямбар эйткан экан, иймонсиз киши яланғоч одамга ўхшайди деган экан. Не қилай, менинг иймонимни сизнинг мусурмонларингиз ечиб олдилар.

Шайхга қорлуқнинг мажози ёқди. Лекин, «Сизнинг мусурмонларингиз» дегани ўйлантирди. «Танидимми? Қайдин танийди, энди келишди бу ерга».

— Демак, сиз халқи оламдин безиб, мана бундай хилват ерларда, тоғу тошда яшамакни азм қилдингиз, тўғрими?

— Туври. Қайдин билдингиз?

— Билдик-да. Яланғоч одам эл ичида қайдай туради?

— Бети йўқ одам тураберади. Шармандага шаҳар кенг, деган гапни эшитмаганмисиз? Ана, бизнинг имом турибди. Балоям ургани йўқ. Мачитга бориб бир хил сўзни сўллайди, уйига келиб бир хил сўзни сўллайди.

Куффор ортига ўгирилди. Тумшугидан оппоқ буғ чиқариб шақиллаб турган қумғонга қараб қўйиб, ўрнидан турди. Бобо Мочинга тишининг оқини кўрсатди.

— Бир чой дамлай. Азонғи насибадан қайтма, депти бурунғи машо-йихлар. Йирканмасанглар, бизни қўлимиздин бир лар косадан чой ичиб кетинглар, тахсирлар.

У қапага кирди. Икки сопол косача билан тугунчак олиб чиқди. Косаларни қайноқ сувда обдон чайди. Кейин тугунчани очиб, ҳидлади-да, чимдим-чимдим бир нима олиб қумғонга сола бошлади.

— Чой ўрниға бир ғалати нарса дамлаб бераман. Упкаламасинлар. Чойни уйдаям ичасизлар. Бу нарса пақат бизда бўлади. Узим товдин териб каганман.

Бу чўпни меҳригиё дейди. Эки одам дамлаб, бир косадан ишса-чи, бирови-бировини ёқтириб қолар эмиш. Энди, бу бир чўпчак-да, туврими, тахсирлар?

Йигит жовраб ўтириб чой дамлади. Дастурхон ўрнига кирчимол белбоғ ёйди. Қумғондан бир коса чой қуйиб, ўнг қўллаб Шайхга узатди. Чой ниҳоятда хушбўй, мазали, ундан тоғ райҳони, ифор, кийик ўти, яна аллақандай гиёҳларнинг муаттар иси анқиб турарди.

Сулаймон чойдан бир ҳўплаб, мезбонга кулимсиради:

— Бундан имомингизга ҳам дамлаб бермабсиз-да. Меҳри тушиб қолармиди сизга...

Куффор йигит ёниб кетди:

— Э, қўйинг, тахсир! — деди қўл силтаб,— ул каззобни кунига уч маҳал меҳригиёга чўмилтирсангиз ҳам пойдаси йўқ! Мени диндан чиқорган ҳам асли шул қасамхўр! Умаса, кентимдин беруна бўлиб, тоғу тош кезиб кетармидим? Лоилоҳаиллол, деб аробамни тортиб юрмасмидим!

— Нима қилди?

— Э, сўраманг, тахсир, кун бермади. Кундузи кулкимни бузади, тунда уйқумни бузади. Бўйим сўрайбериб жинни қилиб юборди. Сўраса майли, қўшни бўлғандин кейин олди-бердисиз бўмайди, туврими? Бироқ десангиз бу имом оғанини қайтиб бермайди, шуниси ёмон. Чўт сўрайди, ўроқ, кетман, чилбир, қозон, болта... э, қўйинг-чи, кўзига не илашса, сўрайберади, сўрайберади, сўрайберади. Бў кетиши бўлса, бир кун эмас, бир кун аялимни ҳам сўраб қолмаса, гўргайди, деб кўрқаман. Йў, худо инсоф бердими, ишқилиб индамади... Олишга келганда — бисмилло, беришга келганда — астаъфирилло. Ишқилиб, қайтиб бермайди. Синиб қолди, дейди, йўқолди, дейди... Бир куни уйига чиқсам, етти-саккиз ўроқ, болта, тангиз думалаб ётибди. Ҳаммадан сўрайсан экансан-да, каззоб, дедим. Шу-шу, игналик ип ҳам бермай қўйдим. Кейин мени чейнашга ўтди. Хотиним ёш бўшаниб атала ичиб ўтирган эди, дуволдин кўриб қолибди. Полончининг заипаси мусулмон эмас, рўза тутмайди, деб гап тарқатибди. Бола тувғон аял бир нима ейишга ҳақи борми, йўқми? Ё, бўбагини очидин ўлдириши каракми?

Буям ўтаберсин. Бир куни эшикка гадой келиб қолди. Нон-пон бердим. Қарасам, усти-боши ит талагандай бир ёмон, тўкилиб турибди. Уйга обкирдим, эски-туски кийимларимдин бердим. Имонсиз имом буниям эшитиб қобти. Мачитда халойиққа жар собди: «Не дейсан, полончи қорлиқ яҳудийни уйига обкириб бир тобоқдин ош еди, бундайин кофирни маҳалладан ҳайдаш карак!» дебти. Тавба, дедим, ким кофир ўзи? Бир ғарибга томоқ бериб хайр қилғон мен кофирманми ё бўлмаса, бировнинг ҳақини еб, кўзини лўқ қилиб турадигон ул имом кофирми? Биз ўқимағон омий одаммиз, мана ўзларинг айтинглар, мусулмонми, капирми, ишқилиб инсон боласи эшигингда зор қақшаб турса, унинг ҳожатини чиқариш каракми ё йўна, деб кетига тепиш керакми?

— Ҳожатини чиқармаган мусулмон эмас,— деди Бобо Мочин.

— Улмаг, оға! Қул хўжа Аҳмад пирим ҳам шундай депти. Ул ҳазратнинг бир ҳикмати бор эди. Олдин юрган йўлимда ёдлаб юргучи эдим, энди, мана бу тахсирим айтгандай қурсоқ қайғиси билан бўлиб... эсимдин чиқибди.— Қорлуқ бошига муштлаб-муштлаб қўйди.

Бобо Мочин таваккал қилиб Шайхнинг машҳур байтини ўқиди:

**Суннат эрмиш, кофир бўлса берма озор,
Кўнгли қаттиқ дилозордин худо безор...**

Куффор қўл сермади, баланд товушда хитоб қилди:

— Шу-шу! Аммо турқингиз ҳайбатли бўғони билан ўзингиз яхши одамга ўхшайсизакан. Ҳазрати Султонимни ёддан биларакансиз.

Сулаймон ер остидан Шайхга қараб қўйди, сўнг Бобо Мочинга ишора қилди:

— Бу тахсир Шайх Аҳмади Яссавий ҳазратларининг қўлларида таҳсил олганлар...

— Воҳ-воҳ! — деб юборди куффор ва ирғиб ўрнидан турди,— мен диндан чиққан бир осийман. Барибир этагингизни тавоп қиламан. Султонимни кўрганакансиз-а?! — У Бобо Мочиннинг этагини тутиб кўзига суртди. Шу пайтгача ҳеч ким Бобо Мочинга сажда қилмаган эди. Шайх муртидан кулди. Бобо-

кул қызарди. Куффор йигит ўрнига қайтиб оғир тин олди,— Қани энди, Шайх бобо бизнинг кентимизга ҳам бир келса, золимларни йиғнаб олиб инсофга чақирса, ҳей, худо беҳабар, бир ғарибни оёқости қилаберма, буям сендай инсон боласи, деб қўрқитиб қўйса... Келоммайди-да... Ҳазрати Султон ёлғиз, эзғувчи кўп, туврими, тахсирлар?..

Орага сукунат чўмди. Шайх ўйларди: «Бу йигит ҳали исломдин буткул юз бурган эмас. Бургага аччиқ қилиб кўрпа куйдирибдур. Иншоолло, уни ҳақ йўлига қайтарса бўлғай».

Сулаймон куффорга боқди. Бир нима сўрагани оғиз жуфтлади. Шу пайт йигит ўзи гап очди:

— Достоним чала қолди, қумғон қайнагунча бу ёғини ҳам сўллаб берай. Бир куни ўртамиздаги дувол бузилди. Ёмон хотиннинг оғзига ўхшаб очилиб ётмасин, ке, кўтариб, қўяй, дедим. Лой қордим, гувала қилдим. Энди дуволни уриб турсам, лўкиллаб имом кеб қолди. «Ҳой, бетавпиқ, нага мен тарапимдин дувол олдинг, сен копирга ер етмадим!» деб бақирди. Эски дуволни ўрнини кўрсатдим. Имом кўнмади. «Бу манинг ерим, икки газ сурасан!» деб туриб олди. Қўшнилари чақирди. Мачитга одам юборди. Икки саллалик келди. Бу ёқда бизни гувоҳлар, қашшоқ, ўқимаган, омий. У ёқда имомнинг гувоҳлари, мартабалик, оғзида илми бор, бетлари қип-қизил. «Мусурмон мусурмон билан ер талашмайди» деди мулло. «Имомингиз мусурмон бўлса, нега бировнинг ерини даъво қилади, бундин чиқди икковимиз ҳам кофир эканмиз-да?» дедим. Имом вайдод солди. Қозига чақиртираман деб ўдағайлади. Оқсоқол келди, одам йиғилди. «Икки газ ер кимдан қолмайди, Самад, деди оқсоқол, бу ёлғон дунёда ҳамма икки газ ер деб юрибди, бер, шунинг кўзи тўйсин».

Даъвогаринг қози бўлгандин сўгин... Не қилардинг, туврими, тахсирлар? Э, қўйинг-чи, дуволни уйга қаратиб икки газ сурдим. Барибир имомга инсоф кирмади. Қозига чақибди. Қози, Самадни маҳаллага қўшманглар, деб патво берибди. Сартарошга борсам, сочимни олмайди, қассоб эт бермайди, баққол туз. Уйдан чиқолмай қолдим. Яхшиям ола сигир борақан, ўмаса очимиздан қотардик. Хўрликларим келди... Аробамни ҳайдаб чиқиб кетдим. Мана, бир йил бўлди, эгасиз товни орасида ғорни уй қилиб тентираб юрибман...

Шайх ичидан зил кетди. Кўз ўнгида қуръон ушлаб, масжид айвонида қасам ичиб турган Шаҳобиддин ҳожни, толиби илмлар ҳақиқа хиёнат қилиб мадраса ҳовлисига тирриқ эчки етаклаб кирган Ашрафхон қози, мана бу ғариб қорлуқнинг кулбасига панжа ураётган имом ўтди. У куффор йигитга тикилди.

— Менга қаранг, йигит.

Қорлуқ қўлидаги чўп билан ер чизиб ўтирган эди, бошини кўтарди.

— Сизни бир ўй безовта қилиб турибди. Бу тақсирлар мени динга қайтаргани келган деб хаёл қиласиз. Бу хаёлингиздан кечинг. Мен сизни исломга даъват қилмайман. Шукриллоҳким, жоҳилият даври оёқлади. Ислом мана бу оқар сувдек ҳаёт элтувчи дарёдурким, ташнаком кимсалар унга интилгайлар. Имон ва яхшилиқ тилаган, поклик ва савоб излаган ҳар банда борки, муродини дини исломдин топқай. Ислом бамисли бир улуг дарахтдирким, анинг мевалари беадад. Сизга ўхшаган бир-икки меваси узилиб тушгани билан бул дарахтга шикаст етмағай.

Қорлуқнинг қайсарлиги тутди.

— Ҳузур, тахсир, гапингизни бўламан, ил... (у эски одати бўйича илоё, деб юборишига оз қолди) ишқилиб дардингиз бўлингай. Бундин чиқди, биров мени уриб-сўкса чидашим қарак, ғиринг демай, мўйнимни ийиб турай, овзимдаги нонимни юлиб олсаям, қулуқ, тахсир, энди нон емайман, деб очимдин тиришиб ўлишим керак экан-да? Мен бунга рози эмасман. Қўл кучинг билан эл қатори кун кўрай десанг, қўймаса, ҳар куни бошингда қуръоннинг оятини таёқдай ўйнатиб турса... Бундай динни не қиламан? Дини ислом биздай усти юпун, оёғи яланг, қурсоғи оч кимсаларни ҳам ёқлаши қаракми, йўқми? Қуръон ким учун ёзилган ўзи? Ёлғон муллалар учунми ё ҳамма учунми?

— Қуръони карим Оллонинг сўзи. Ул барчага вожиб. Шоҳга ҳам, гадога ҳам. Алломага ҳам, авомга ҳам, авлиёга ҳам, дарвишга ҳам. Бир диёнатсиз қози, сотқин муфти, нодон мулло, баднафс оқсоқол ислом кўзгуси эмас. Осмондан ёмғир ёғса, жумла олам баҳра олади, қирларда турфа гиёҳлар кўка-

риб чиқади. Бу кўкатлар ичинда мана бу меҳригиёдек одамга малҳам бўлади-гани ҳам, тотсангиз заҳарлаб ўлдирадигани ҳам бўлади. Худди шундоқ, тўққиз фалак эгаси одамларни ҳам яхши-ёмон қилиб яратмиш. Бири доно, бири жоҳил, бири саҳий, бири қурумсоқ, бирининг кўзи тўқ, бириники оч. Бири қаноат соҳиби, ўзгаси нафс бандаси, бири ҳаё билан андишадин либос кийган, тағин бири шармандалиқни касби ҳол қилиб олган... Не чорангиз бор? Сиз бир каззоб имом туфайли диндан чиқибсиз. Бундан ул каззобнинг гуноҳи камаймади, сизнинг-да қимматингиз ортмади. Имом сизни хўрлаган бўлса, билинги, ул эл орасида қарғишга қолди. Мазлумнинг илтижоси ҳаргиз муста-жоб бўлмай. Кентингизга бориб қози билан имомнинг бугунги ҳолатини су-риштиринг. Ё имомликдин қувилган ё бир балага гирифтор бўлган. Бир ғариб-ни йиғлатган золимнинг кулиб юришини Олло хуш кўрмагай. Ал-қасосул миналҳақ, ҳар кишига ажру мукофот бор.

— Умаса не қил дейсиз?! — қорлуқнинг хуноби ошди, — бошимни тошга уриб ёрай десам, икки норасиданинг уболига қосам.

— Туркнинг мақоли бор. Адашсанг — кўпчилик билан адаш, дейди. Кўриб турибмиз, бир йилда гадо бўлибсиз, икки йилда адо бўласиз.

Қорлуқ нимадир демоқчи бўлиб оғиз жуфтлади. Шу пайт олисда от киш-нади. Қорлуқ ялт этиб ўгирилди. Сувнинг нариги бетиде саман от минган оқ қалпоқли бир киши турарди. Саман ер тепиниб кўкка сапчийди, сувори тизгин-ни тортиб бир қўлини ҳавода ўйнатиб ҳайқирди:

— Ҳе-ей, қор-лу-уқ! Жонинг бо-орму-у?!

От тағин чўзиб кишнади. Отлиқ такрор товуш берди:

— Ҳа-ҳа-хў-ў-ўй!!

Қорлуқ йигит ирғиб турди. Ранги дув қизарди, кўзларида тўсатдан ғазаб чақнади. Тўрт сакраб сув бўйига борди. Соҳилдаги кишига бир тикилди-да, қўлларини оғзига карнай қилиб жавоб қайтарди:

— Жо-о-он!.. Ҳа-ҳа-ҳай!..

Илдам изига қайтди. У ёқ-бу ёққа аланглади.

— Ҳузур, тахсирлар, — деди ҳовлиқиб, — ман бормасам бўлмайди. Қор-лиққа бало келибди. Мен кетдим.

У елиб ичкари кирди. Нималардир тарақлади. Қорлуқ билагига катта ўрма қамчи ўтказиб чиқди. Капа сиртидан чилвирни олиб, тез-тез белига боғлади. Кумуш баркашдек ялтираб турган офтобга шоша-пиша эгилиб салом бердию лўкиллаб сой бўйига қараб кетди.

Тўғри бориб ўзини сувга отди. Соҳилдаги суворий унга пешвоз юрди. Қорлуқни ортига мингаштирди, саманига қамчи босди. Улар бир зумда кўздан ғойиб бўлдилар.

— Нон талашгани кетдилар, — деди Шайх ўзига ўзи гапиргандек, — қор-луқнинг кўзи тўқ, қорни оч, Рукниддиннинг қорни тўқ, кўзи оч. Ё, раббий!

Уч зиёратчи дуо қилиб ўринларидан турдилар. Ҳазратнинг кўз олдидан ҳозирги манзара кетмай қолди. У қорлуқни чорлаб келган суворий исёнчилар-дан эканини сизди. Икки кундирки, Рукниддин ўз халқи билан жанг қилади. Ердан бош кўтармай, қалъа сари оғир одим ташлаб бораркан, Шайх кўнглида пажмурда хаёллар кезади. «Ё раббий! Наҳот тўқлар билан очлар жанги то абад давом этса? Одам зоти мунча бешафқат! Ахир қашқир ҳам тўйса, оғзида-ги луқмасини қавмига илингай. Одам боласи ўзидин ортса, бировга бермақдин қозғонар, емай-ичмай чиритгай, ерга кўмгай, молга бергай, илло муҳтожга лизим кўрмас. Раббано! Бир ҳикматингга ақлим етмай ўртанурман. Қайсики инсон илму ирфон эгаллаб мулло бўлди, олим бўлди, ул ўзини ўзгалардин бир қарич баланд қўйди. Нафсига эрк берди. Турлук-турлук киймакка, тотлиқ-тотлиқ емакка интилди. Бировнинг ризқига илик чўзди. Элдин уёлмади, Олло-дин қўрқмади. Билъақс, кимики кўнгил кўзи сўқир эрса, мактаб кўрмаган омиё бўлса, эмгак остида кун кечирса, ул киши қаноатни ўзига зийнат деб билди, ҳаромдин ҳазар қилди. Бир нон топса, ярмини муҳтожга илинди, иймониңи сотмади. Осий бандангман, шак келтирсам, ўзинг кечиргил, илло бу ишингдан ақлим лол, раббано. Наҳот замондин замон ўтиб уламо бирла фуқаро ораси-даги бу тахлит ихтилоф мудавом этса? Улуснинг кўз тиккани ўшал олимлар эмасми?! Қўли қадоқ, оёғи яланг, курсоғи бўш эмгакчини, кўзлари ёшлиқ етим-есирни хону беклар зулмидин ҳимоя этиб, жонларига малҳам бўладиғон ким

ўзи? Аҳли илм, фазлу камол соҳиблари эмасму? Халқ аларни фарзандларим демиш. Баски, ўз ота-энасининг дардига дармон бўлмоқдин бош товлаган гумроҳларни не деб атагаймиз? Алҳазар, оқпадар! Йўлдин адашган бандаларингни кўксига инсоф ва диёнат уруғини сочқил, парвардигорим, сендин бўлак кўмакчим йўқ, сен ўзинг меҳрибонсан, ёлғиз сенга сиғиндим...»

8. Қора довондаги жанг

Ўзинг мадад бергил, ёда тош,
Отлиқ эмас, пиёдаман, ёда тош...

Мажусийларнинг қадимги қўшиғи.

Рукниддин Шайх билан омонат хайрлашгандан кейин уч кунгача унинг ҳузурига етиб келолмади. У қорлуқлар исёнини бостириш учун Қора довон этакларига жўнаб кетган эди.

Қорлуқлар юрти асли Марки билан Қулондан нарида, Болосоғун музофотида эди. Лекин улар Исфижоб вилоятида ҳам анча-мунча яшар, миришкор деҳқон, абжир чорвадор эди. Тўрт йил бурун қорахитойлар бостириб келганда улар ерликлар тарафини олди, қирғин-баротга қатнашмади. Бироқ, қорлуқ деса, Рукниддиннинг елкаси тиришарди, уларнинг бари бир гўр, тили бошқа, дили бошқа, деб жини суймасди. Шу хаёлдами, ўз яқинларига сувлик, семиз ерлардан иқтидо-ҳадя тарзида мулк тақсимлаганда қорлуқларнинг азалий экинзорларига ҳам кўз олайтирди. Уларнинг ота мулкларини кесиб-қирқиб қўлларини калта қила бошлади. Қорлуқлар бунга норози бўлишдию тишларини тишларига қўйди. Қорахитойлар мағлуб Исфижобдаги ҳар бир хонадондан товон тариқасида беш-ўн динордан солиқ ундиради. Устига устак, Рукниддин янги солиқлар жорий қилди. Бу қорлуқларга ҳақорат бўлиб туюлди. Кентларда ғалаёнлар кўтарилди. Уруғ оқсоқоллари маслаҳат қилишиб, Рукниддинга совға-салом билан элчи юбордилар. Ҳокимни муросаю мадорага, инсофга чорладилар. Буни Рукниддин ожизлик, кўрқоқлик белгиси деб англади. Қорлуқ элчисининг кўз ўнгида қимматбаҳо ҳадялар — хитойи шойилар, бухорий зарчопонларни ўтга ёқтирди. Элчининг соқол — муртини қирдириб сазойи қилиб жўнатди. Шарт қўйди: «уч кун ичида қишлоқни бўшатиб Қулонгами балогами кўчасанлар, бўлмаса, уйларингни ўтга бериб, мана бу латта-путтадай кулини кўкка совуражакман».

Вилоятнинг турли шаҳарларида яшайдиган қорлуқлар Рукниддиннинг бу жоҳиллигидан дарғазаб бўлиб, қўлларига қурул олди. «Мард бўлсанг — эртага Қора довонга кел, сенга сўғишни бир ўргатайлик!» деб хат йўлладилар. Рукниддинга асли шу керак эди. Ёнига эллик чоғлиқ сара туркман йигитларидан тузилган жангчиларини олиб пешинга яқин Қора довондаги дўланазорга қараб кетди. Дўланазор атрофи очик майдон, бир томони довонга туташ, бир тарафи тор ўзакка бориб тақаларди. Рукниддин оқ отининг жиловини қаттиқ-қаттиқ тортади, бедов осмонга сапчийди, гўё у ҳам эгаси каби урушни хумор қилгандек, безовта типирчилади.

Ўзак томонда бир тўп қорлуқ кўринди. Уларнинг йигирма-ўттиз чоғлиги отлиқ, хачир, эшак минганлари ҳам бор, аммо аксарияти пиёда эди. Қорлуқларнинг қўлларида чўқмор, сўйил, ҳатто ёғоч айри кўтарганлари ҳам кўринарди. Исёнкорлар даранинг у бетида тўхтадилар. Бир ерга жам бўлиб нима-ларнидир маслаҳат қилдилар. Тўдадан бир қизил отлиқ ажраб чиқди. Ҳоким томон яқинлаб келди. Ўзакда бир қулоқ сув оқарди. Отлиқ ариқ бўйида тўхтади. Қўлларини оғзига карнай қилиб қичқирди:

— Хў-ўв, мирзолим, кеш ўсаям ҳақлингни йиғна! Сўзингни қайтиб ол! Солиғингни тўлайик, юртимизга кўз тикма! Бу ерлар Самарқанднинг ерлариямас, қорахонлардин бурун ҳам бор эди. Йўқ, десанг, ке, сўғишамиз, оғаннга ўхшаб киргани тешик тополмай қоласан, ҳе-ей, бола!..

«Бола» деган сўз Рукниддиннинг ҳамиятига тегиб кетди. У садоғига қўл чўзди. Сулҳ таклиф этиб сув бўйида турган қорлуққа қараб ўқ узди. Ўқ визиллаб бориб элчининг ёнидан ўтдию қари дўлонага санчилди. Отлиқ қорлуқ ортига чекинди. Икки қўлини кўтариб қавмларига ўгирилди. Баралла, «Овмин!

Тангри тош узи ёрлақаб золимнинг оғзидин қони кесун!» деган хитоб эшитилди. Шу заҳоти исёнкорлар ёпирилиб сувнинг бу бетига кўчиб ўта бошладилар.

Туркман йигитлар қилич яланғочладилар. От ўйнатиб, чўқморларини ҳавода силкиб, ёғоч айриларини чўзиб ҳайҳайлаганча сув кечиб ўтаётган қорлуқларга пешвоз чиқдилар. Рукниддин орқароқда, ясси тепаликда турарди. У илғордаги тўриқ от минган қорлуқнинг кўкрагини мўлжаллаб ўқ отди. Қорлуқ шалоπλαб сувга йиқилди. Буни кўриб исёнкорлар уввос тортди. «Ҳе-ей, қорлуқ, жонинг борму?!» дея бу қирғоққа бостириб ўта бошладилар. Туркман йигитлар отларига қамчи босди. Юзма-юз жанг бошланди. Аскарлар, аввал қорлуқларнинг суворийларини бир ёқлик қилиб олайлик, деб ўйлашдимиз, жайдари от, хачир минганларга ҳужум қилди. Бир аскар елиб бориб отлиқ қорлуқнинг кўкрагини мўлжаллаб найза отди. Қорлуқ бош эгиб қолди, найза тўрт қадам нарида жанг қилаётган туркман йигитининг елкасига санчилди. Омади келган қорлуқ найзалик аскарнинг қўлидаги қиличини уриб синдирди. Шу пайт қорлуқ билагидан қилич еди.

Жанг тобора авжига чиқди. Қорлуқлар гоҳо-гоҳо бақириб-чақириб бир-бирини руҳлантирар, «Бос, қорлиғим! Қоч, номард! Етган еринг шу бўлди! Ё Ватан, ё ўлим!» дея дарани янгратарди.

От туёқлари остида бир неча қорлуқнинг ўлиги чўзилиб қолди. Аскарлар жасадалар кўкрагига найза санчиб, тагин суғуриб олар, куз офтобида найза учида ялтиллаб турган исёнкорлар қонига телбаларча кулиб боқар, отларига устма-уст қамчи босиб, пиёдами, отлиқми — танламай, қорлуқларни гир айлантириб саваларди.

Чўқмору сўйилга умид боғлаган қорлуқлар қилич-қалқон, ўқ-ёй билан қуролланган босқинчи аскарлар олдида ожизлик қилди. Уларнинг отлари, хачирлари нобуд бўлган, ўн-ўн бештача суворийни ҳисобламаганда аксарият пиёда бўлиб қолган эди. Исёнкорлар отдан тушиб, белларидаги арқонларини ечдилару қилич ўйнатиб бостириб келаётган аскарларнинг рўпарасига туриб олдилар. Аскар энгашиб қилич ураман, деганда қорлуқ чўқмор билан отнинг калласига солади, сўнг қулочкашлаб арқон отади. Аскар чилвирга ўралиб, тўрга тушган беданадай бўлиб қолади. Қорлуқ уни силтаб ерга қулатадию қўлидаги қиличини тортиб олиб дарров калласини узади. Ҳаш-паш дегунча кўруқ-тузоқдан етти-саккиз навкар ер тишлаб бошидан жудо бўлди. Ерда думалаб ётган аскарларнинг отлари кишнаб, жанг суронидан овлоққа қочди. Энди Рукниддин бошлиқ бир тўда навкарлар ҳам чилвир тузоқдан чўчиб пиёда бўлиб олишди. Улар қорлуқлар билан яккама-якка олишувга киришдилар. Айри билан чўқморнинг бесўнақайлиги, сўйилларнинг оғирлиги қорлуқларнинг тинкасини қуритди. Бунинг устига қорлуқлар умрбод биров билан уришмай меҳнат орқасида кун кечирган, ҳарб-зарб сирларидан беҳабар эдилар. Рукниддиннинг сарбозлари исёнкорларни жазолаш учун махсус тайёрланган, бўйдор, абжир, одам ўлдириш машқини олган қотиллар эди.

Номози асрга бориб ҳар икки тарафдан қўли кесилган, ўқ еган, чопилган ярадорлар кўпайди. Оқсув қизил қонга бўялди. Бирор соатдан кейин Рукниддиннинг қўли баланд кела бошлади. Қорлуқлар Қорадовонга чекиндилар. Энди уларнинг нажоти ёлғиз ёда тошдан эди. Рукниддин ҳам ўзини андак совутди, сувда бет-қўлини чайиб тин олди. Жанг майдонини кезиб чиқди. Аскарларидан беш-олтитаси ўлиб ётар, яна бир нечтаси дўланага суяниб инграб ўтирарди. Аммо қорлуқларнинг жасади кўринмасди. «Қани улар, қавмлари еб қўйганми?» деди Рукниддин хуноб бўлиб. Қорлуқлар шаҳид бўлганларни тошлар қавагига яшириб кетган, кейин келиб кўмишни мўлжаллашган эди. Ярадор биродарларини эса, орқалаб олиб кетишди.

Қорлуқлар доvon ўртасида бир замон дам олдилар. Улар энди хотиржам эди. Бу халоскор доvon уларни неча бор фалокатлардан сақлаб қолган, ҳозир ҳам золимнинг қасдидан асраб қолишига ишонишарди. Қорлуқларнинг умиди — ёда тош. Рукниддин келгинди, аскарлар ёлланма. Улар сирли доvonнинг кароматини билишмайди. Шунинг учун тепадан туриб тош думалатдилар. Қозондай қора тош Рукниддиннинг олдига бориб тушди. Рукниддин ирғиб турди. Тепага қараб пўписа қилди.

— Ҳей, ҳайвон, ҳозир чиқиб боргайман! Энангни тополмай, қўзғунга ем бўлғайсан, ҳароми!

Тепадан куффор Самад товуш берди:

— Эркак бўлсанг, мунда чиқ! Улигингни санаб бўлдингми, ҳезалак?

Рукниддин қолган-қутган жангчиларини тўплади. Қирққа яқин экан. Узи сапчиб отига минди.

— Босдиқ, лочинларим! Ҳар қорлуқнинг бошиға минг тилло бераман! Султонлиқ сўзим! Бу ҳаромзодаларнинг ёстиғини қуритганга уларнинг ҳовли-ери, аҳли аёли мукофот! Лочинларим, шерюрак бўлинглар, ғозий бўлғай-миз, ғозий!

Аскарлар орасида Исфижоб вилоятдан Эртўғон мерган ҳам бор эди. У Рукниддинни йўлдан қайтармоқчи бўлди.

— Тўрам, шу товға чиқмайлик. Ёв қочди, қувсак балога қоламиз. Бу товға отда чиқиб бўлмайди. Хосияти йўқ.

Рукниддиннинг кўнглига шубҳа оралади. «Қазисан, қартасан, аҳир аслингга тортасан. Мерган шу ерлик, қорлуқнинг тарафини олади-да».

— Сиз кимдин нон ейсиз, биздинми ё анов муттаҳам қорлуқданму?

— Алҳамдулиллоҳ, сиздин нон еймиз, тўрам... Шу важдин товға отда чиқмайлик, дедим. Йў, чиқаман, десангиз туёғига кигиз бойлаб олайиқ.

Рукниддиннинг жазаваси қўзди:

— Мен пишак эмасман писиб чиқадиғон! Учса юлдузга етадиған арғу-моқларим бор. Булар чу деганда товни ун қилиб майдалаб ташлайди! Қани, эранларим, номард қорлуқнинг устига от солдиқ! Илоҳим, улуғ тағойим Суд-тон Санжарнинг музаффар кунларини берсин! Ғозий! Худо ёр, ғозий бўлғай-миз, ғозий!...

Рукниддин қилич ўйнатиб довонга от солди. Унғача кун ботди. Қорлуқлар довон ичкарасига кириб пистирмада пойлаб турдилар. Уларнинг кўнгилларида кўрқув, умид, тилларида илтижо: «Эй, муқаддас ёда тош! Биз ғарибларга раҳминг келсин! Золимнинг жазосини бер! Жўжиқларимизни етим қилиб қўйма. Сиғинганимиз ўзингсан. Ёда тошим, ёда тошим, халоскорим, ўзинг мадад бер, ёда тошим!...»

Қирқ отлиқ довонга кўтарилди. Шу пайт ажиб ҳол юз берди. Отлар туёғидан ўт чакнади. Тошлар қасирлади, атрофни аввал оқ тутун, сўнг қорамтир туман қоплади. Бирдан қаттиқ шамол эсди. Гир атрофни зимзиё булут чулғади. Аскарларнинг кўзи тиниб, қайга от суришни билмай қолдилар. Қора туман қуюқлашиб ёмғир томчилади. Ҳадемай, шариллаб жала қўйди. Отлар типирчи-лаб кишнади, шамол кучайди, ёмғир дўлга айланди. Отлар туёғидан чиққан бўғиқ товуш, дўлнинг тошга урилиб ваҳимали шақиллаши, зулумот қоронғилиқ навкарларнинг юрагини ёрай деди. Улар қайга қочишни, тарновдан туша-ётгандек шаррос қўйиб турган ёмғир зарбидан не илож қилишни билолмай довдираб қолдилар.

Дўл тиниб майдалаб ёмғир ёға' бошлади. Ер балчиққа айланди. Довон соғтупроқли эди, у лаҳзада елимга ўхшаб, отлар туёғини ерга михлаб қўйди. Аскарлар «бу лаънати тов-тошдин» қутулмоқчи бўлиб, отларига қамчи уради, аммо арғимоқлар нечоғлик силтангани билан худди юмронқозик инига тушиб қолгандек, оёқларини тортиб ололмайдилар.

Ярим соатларда жала тинди. Булут тарқади. Кун ёришди. Аскарлар отларининг жиловидан тутиб, учта-тўрттадан ғужанак бўлиб туришар, ҳозиргина бошларига тушган савдодан лолу карахт эдилар. ¹

Рукниддин мағлуб бўлганини бўйнига олди. Индамай отининг бошини бурди. У навкарларининг тўққизтасини йўқотган, «юлдузни урадиган» арғимоқларининг ярмидан айрилган эди.

Хуфтон палласи ғозий бўлолмаган ҳоким хос навкарларини эргаштириб қалъага қайтди. Дарвоза тақа-тақ берк эди. Товуш берди. Дарвозабон бўсағага келдию, эшик очмади. «Оч эшикни, ит ули, мен Рукниддинман!» дея ҳайқирди. Бироқ то катвол келмагунча дарвозабон зулфинга калит солмади.

¹ Қорлуқлар элидаги бундай ҳодисани Беруний бир китобида ёзиб ўтади. У ёда тошни «ҳажар-ул жалиб ул-матар» дейди. Бу тошга темир буюм тегса дарҳол ҳавони булут қоплаб ёмғир ёғиши мумкин экан.

Кутвол тошчиरोқ тутиб Рукниддинни кўрдию, ҳокимнинг авзойидан чўчиб четланди. Мағлубларни ичкари ўтказди. Дарвозани қулфлади. Сўнг иккиланиб Рукниддинга қоғоз чўзди.

— Бир қаландарнамо кимса ҳали оқшом бериб кетиб эди, жанобларига аталган экан...

Хат-пат ўқишга ҳозир Рукниддиннинг тоқати йўқ эди.

— Ўқи! Не арз экан? — деди отда туриб. Кутвол липони йиртиб, тошчиरोқ ёруғида ҳижжалаб ўқиди: «Номард Рукниддин! Ўғлингни ахтариб овора бўлма. У бизнинг қўлимизда. Эртан қайта сўғиш қиламан, деб уринсанг, жонини олғаймиз. Сени қочиргон қорлуқлар...»

— Аблах! — деб бақирди ҳоким ва гўё хатни қасоскор қорлуқлар эмас, мана бу титраб-қақшаб турган кутвол ёзгандек унинг боши-кўзи аралаш қамчи тортиб юборди. Бир хаёли, яна дарвозани очдириб, ёнига юз аскарни олиб қорлуқлар элига бостириб бормоқчи, уларни текис қатли ом қилмоқчи эди. Кейин шаҳдидан қайтди. Аввало, ўлардай ҳолдан тойган, қолаверса, етти хуфтонда ухлаб ётган қишлоққа бостириб кирса бутун эл-улус ўнгида обрўси тўкилишини ўйлади.

У тўғри ўрдага борди. Ичкари кириб ечинди. Мўйнали иссиқ либосларини кийди. Кетма-кет шароб чақиртирди. Шаробни косалаб ичди. Довонда, қора булут тагида, жалада музлаб қолган навкарларига ҳам узлуксиз май ичирди. Тонгга яқин маст-аласт бўлиб ёнбошлаб қолди.

Кўзини очганида бомдод номози ўтиб кетган эди. Эшикоғаси кумуш баркашда хат олиб кирди. Рукниддин ўрама қоғозни очиб, хатга мастона кўзларини тикди. Сармаст кўзлари каттароқ очилди, юраги урди. Мактуб икки оғизгина, илло, фироқ ўтида куйиб турган дилига малҳам бергувчи эди: «Ҳоқим жаноблари. Болангизга раҳм қилдиқ. Сиз ҳам кўнглингизни кенг қилинг энди. Ўғлингизни Яссавий пиримнинг қўлидан олғайсиз».

Рукниддин, тўнғичимдан айрилдим, қорлуқлар кечаги майитлар эвазига ўғлимни жувонмарг қилади, деб кўрққан эди. Умид тарк эта бошлаган вужуди-га қайта жон киргандек бўлди. Шитоб билан ўрнидан турди. Қарс урди. Эшикоғаси кирди.

— Кутволни чорланг! — деб бақирди ҳаяжон ичида. У Шайх ҳузурига қалъа дарғаси — кутволни юбориб, ўғлини тилаб олмоқчи эди. Кутвол киргунча ўйга толди: «Қорлуқлар Фазлиддинини бекорга Шайхнинг олдига олиб бормаганлар. Ҳокимнинг ўзи эланиб келсин, деган. Бормасамчи? Ўғлимни бермайдими Шайх? Нега бермас экан, фарзанд кимники?»

Унинг жизғанақ бўлиб турган кўнгида икки туйғу жой талашади. Бири, бор, ўғлинг нигорон бўлиб бандиликда ётибди, дейди. Аммо азалий ғурури оталик меҳрига бўй бермайди. «Борсанг, Ҳазратнинг қаҳрига йўлиқасан. Сени қотилликда айблайди».

Кутвол кирди. Унинг кетида Исфижоб қозиси Зухриддин ҳожи кўринди. Рукниддин кутволга қўл силтаб жавоб бердию қозини ёнига чорлади. Дардини айтди. «Шу қария не деса, маслаҳати билан иш қилай».

Қози гапни калта қилди:

— Эгилган бошни қилич кесмас, тўрам. Пиримни зиёрат қилиб фарзандингизни дийдорига тўйсангиз, бир йўла икки савобга ноил бўлғайсиз.

Рукниддин қаторига қози калонни, икки хос навкарини олиб, Ўрдадан чиқди. Хонақоҳ ўрдаги ёвуқ бўлгани учун, пиёда йўлга тушди.

9. Зикр олдидаги ҳодиса

Мухаммад алайҳиссалом демишларки, уч нарса одамни ҳалок қилади: хасислик, ҳаросат ва кибру ҳаво. Бу унсурлардан ҳалос бўлмоқ учун аларнинг боисини билмоқ ва андин сўнг даф этмоқ лозимдур.

Ҳадисдан.

Орадан икки кун ўтди. Жумъаи муборак. Хонақоҳ ҳовлисида зикрга тай-ёргарлик кўрилмоқда. Одатда дарвишлар эрта кўкламдан то қора кузгача Дашти қипчоқ бўйлаб тариқдай сочилиб кетар, фақат меҳржон охирида ё қиш

бошида ханоқоҳга тўпланар, қишни тиловод, зикр билан ўтказар, ҳар ким салоҳиятига қараб етти мақомни ўтмак умидида бўларди. Сўфийлар тариқати-га кўра, ишқи илоҳийга етиб, ҳусни мутлоқ — Оллонинг васли билан қовушмоқ учун етти мақомни босиб ўтмоқ шарт эди. Булар қуйидагилардир: биринчидан, тавба, яъни яратганнинг олдида гуноҳлари учун тавба-тазарру қилиш, муножот ва қасам. Иккинчидан, варо, яъни ҳушёрлик. Бу мақомни ўтган солиҳ ҳалол билан ҳаромни ажратиб олиши, биров берадиган текин луқмага эмас, қўл кучи билан топиладиган неъматга ишонмоғи лозим. Кейинги мақом зуҳд, ёинки тийилиш. Зуҳд этган дарвиш аввало нафсини тиймоғи, яхши либослардан, тотли таомлардан, аҳли аёлдан, хуллас, бу фоний дунёнинг ўткинчи лаззатларидан йироқ юрмоғи даркор. Шу йўл билан сўфий тўртинчи мақомга етиб, фақр ёҳуд мискин унвонини олади. Сўфийлар ҳалқасида, «Фақирликда тирик бўл, тирикликда фақир бўл!» деган ҳикмат юради. Улар Муҳаммад алайҳиссаломнинг «Ал-фақр — фаҳри» (фақирлик — фаҳримдир) деган ҳадисини ўзлари учун бўйинтумор деб биладилар ва унга қаттиқ амал қиладилар.

Бешинчи мақом — сабр. Мурид туну кун Оллодан сабр тиламоғи, ўз иродасини қўлга олиб, вужудини, қалбини, руҳини сабру сукут ила зийнатлаши лозим. Оғриққа сабр, озорга, хўрликка сабр, балоқазога сабр, сабр ва яна сабр... Сабру бардош уни олтинчи мақомга — таваккулга элтади. Энди зоҳид ўзини буткул Оллонинг ихтиёрига топширади, ёлғиз парвардигорининг марҳаматига, лутфу карамига суянади. Олло таоло ҳам ўз бандасининг ғамини ейди. Ана шунинг учун ҳам сўфийлар лафзида, «Ал-сўфилар давр фарзандларидир», деган калима мўътабар калимадир. Таваккули Оллога берилган сўфийлар омонат нафас-нафаси қарбунни муқаддас биладилар, улар ўтар-кетар бу дунёнинг ғам-андуҳларию можароларини кўзга илмайдилар, билъакс, ёлғиз Оллонинг ишқини ёд этиб шу соат, шу дақиқа, шу лаҳза ҳаёли билангина яшайдилар.

Ниҳоят, узоқ йиллик азиятлардан кейин сўфий сўнгги босқич — ридога қадам кўяди. Ридо — тобелик, Оллонинг ҳукмига бўйин эгиш. Бу ҳолатни сўфийлар шундай шарҳлайдилар: туғилмоқ бор, ўлмоқ бор. Демак ҳаёт билан ўлим орасидаги фурсат бизга омонат берилган. Омонатга хиёнат бўлмасин, десанг, руҳингни покла, ўзингни ёмон хислатлардан халос қил. Ҳар бир кимса ўзини яхши хулқлар билан зийнатласа, жамики инсоният софланади, дунёда инсоф, адолат, имон қарор топади ва жабр, зулм, ёвузлик, заллат барҳам ейди.

Тасаввуф аҳқомига кўра, чин солиқ «қол» илми — маърифатни эгаллаб, «хол» илмига ўтмоғи лозим. Тариқатдан кейин ҳаққул яқин — ҳақиқат босқичи келади. Аммо ҳақиқат эшигини очмоқ ҳаммага ҳам насиб қилавермасди, бунинг учун инсонда буюк руҳий қувватдан ташқари авлиёлик нишонаси ҳам бўлиши керак эди. Фанофиллоҳ деб аталмиш энг олий мақомга ноил бўлган зот — жисман ерда, қалбан самода малоикалар оламида яшайди гўё. Бундай мартабага муяссар бўлганлар учун замон билан маконнинг фарқи қолмас, улар қушлар, ҳайвонлар тилини билар, атроф борлиқда рўй берадиган ҳодисаларни олдиндан башорат қилишга қодир эдилар. Арабларда Жунайд Бағдодий билан Боязид Бистомий, форсда Юсуф Ҳамадоний, турклар элида Шайх Аҳмад Яссавий ана шундай авлиёлардан саналарди.

Муҳтарам ўқувчим! Дарвишлар, ва умуман, пиру муршид, зикру сано ҳақидаги ҳикоямизни сўнгги фаслларга қолдириб, яна ҳонақоҳга қайтайлик.

Шундай қилиб, хонақоҳда зикрга тайргарлик кўриларди. Хонақоҳ ташқи, ички ҳовлилардан иборат. Ташқи ҳовли мўъжазгина, бу ерда хонақоҳ бошқарувчиси Исмоилхўжа оиласи билан истиқомат қилар, сулукка бош уриб келган ёш солиқларнинг ош-сувиға қарайдиган баковуллар ҳам шу ерда турардилар. Ички ҳовли кенг, ҳар тарафи камида етмиш қадамдан келарди. Кираверишда, ўнг тарафда қиблага қаратиб солинган масжид. Ҳовли ўртасида саккиз қирралик улкан ҳовуз. Этак томонда бир-бирига туташ катта-кичик ҳужралар. Уларнинг сони роппа-роса қирқта. Бу — дарвишларнинг қишлиқ ўрни. Ҳали айтганимиздек, улар ёзда хонақоҳга оёқ босмас, битта-яримта бемор дарвишни ҳисобга олмаганда то кеч кузгача кентлар, овуллардан бери келмасди. Не чораки, тўрт кундан буён худонинг бу суюкли бандалари — дарвишлар хонақоҳ ҳовлисидан тўрт ҳатлаб ташқари чиқолмайди. Муштоқ бўлиб зикри султонийни кутади. Шайхул машойих фатво бериб, зикр бош-

лансаю руҳни поклаб, тағин бепоён кенгликлар, азамат тоғлар қўйнига, сарин еллар ўйнайдиган боғлар ва шарқироқ сойлар бўйига отланишса! Ям-яшил сабзаларни тўшак, тошними, ёғочними ёстиқ қилиб ўрганган хур фикрли озов қушлар — дарвишлар учун кенг ҳовли қафасдек торлик қилаётган эди. Улар тўп-тўп бўлиб баланд девор тагида куншувоқлаб ўтирар, сарҳовуз ёнида ложувард сувга термулиб турар, ёки чет-четда ёлғиз-танҳо ҳолда зикрда айтилаётган шеърлар — Яссавий ҳикматларини пичирлаб юришарди. Хуллас, хонақоҳ ҳовлисида зоҳиран бир осойишталик ҳукмрон эди.

Бу сукунат тўсатдан бузилди.

Ҳовлига тўрт қуролли йигит оч чоптириб кириб келди. Иккита йигит ташқарида қолди. Учинчиси, бошига қора либос ўраган, ёнбошига ханжар таққан, белини чарм камар билан боғлаб, оёғига узун қўнжли этик кийган гавдали йигит отдан ирғиб тушди. Жиловини шеригига тутқазди ва унинг олдига ўнгарилган болани даст кўтариб олди. Бола саккиз-тўққиз ёшларда, қопга солинган эди. Навкар йигит болани қопдан чиқариб икки панжасига қўйди, худди мева тўла баркашни кўтаргандек қўлларини олға чўзганча ҳовлига қараб юрди. Унинг важоҳатини кўриб, гангиб юрган дарвишлар ҳам йўл берди, баъзилари, «бу занжи қайга бораркин?» дегандек, унга эргашди.

— Бола кўтарган барзанги ҳовуз ёнига келиб тўхтади. Атрофида аланглаб турган дарвишдан ўдағайлаб сўради:

— Хўв, инсон, Яссавий пиринг қайда?!

Дарвиш гарангсиб қолдими, индамади. Қора либосли йигит бақирди:
— Хўв, карқулоқ, нимага миқ этмайсан? Яссавий пиринг қайда, деб сўраб турибмен сендин!

Дарвиш қўлини чўзиб тўрдаги ҳужрага ишора қилди. Аскар катта-катта қадам ташлаб тўрга қараб юрди. Бола бир-икки типирчилади. Йигит парво қилмади, боланинг бетига қаттиқ туфлаб қўйди-да, тўғри ҳужрага етиб ичкари кирди. Кўзи қоронғиликка ўрганмаганликданми, ичкаридагиларни ажратолмай, бўсағада бир нафас тек туриб қолди. Ниҳоят, давра қуриб ўтирган қарияларга кўзи тушди. Улардан иккитасини танигандай бўлди. Булар тунов кунни капасида чой ичиб кетган кишилар эди.

— Султоним қайсингиз бўласиз? — деди йигит, ўтирганларга бир-бир кўз югуртириб.

Шайх бўлажак зикр олдидан суҳбат қуриб ўтирган эди. Даврадошлари — Бобо Мочин, Ашрафхон қози, Исмоилхўжа, яна Исфижоб уламоларидан ҳам бор эди. Бобо Мочин куффор йигитни таниди, унинг бетакаллуфлигидан ғаш келди. Агар ёнида шайх бўлмаганида ирғиб туриб, куффорнинг бетига шапалоқ тортиб юборарди. У оғир чайқалди-ю, ғазаби тилига кўчди:

— Хўв, куффор! Сени ҳам инсон боласи тувғонми ё ҳайвондин бўлғонми-сан?! Ижозат сўрамай эшикдан кириб келдинг. Салом берсанг, тилинг кесулгайм, ноинсоф?! Бир уриб бетингни бузайми ҳозир?!

Ашрафхон қози «куффор»ни эшитиб, ёқасини чангаллади, «навзамбилло» деб қўйди. Куффор йигит аввалги шаштидан тушди. Калласини хиёл эгиб таъзим қилди.

— Оламни ёритқувчи офтоб сизларни ёрлақасун, тахсирлар, — деди «Ас-салом» ўрнига.

— Ана энди дардингни айт, Шайхимда не юмушинг бор эди? — деб сўради Бобо Мочин.

— Мана бун топширмоқчийдим...

Қўл-оёғи боғлиқ бола типирчилади. Бошини у ён-бу ён чулғаб ғудранди. Ашрафхон қози гўё фахрланган бўлиб нимтаъзим қилди ва шайх томон бурилди:

— Ҳазрати султон жаноблари бу киши бўладилар.

Куффор йигит ишонмагандек шайхга қараб қўйди. Жуссаси кичкина, қотма, буғдойранг. Усти-боши ҳам фақирона. Тунов кунни биров унга «Мана бу кишим Яссаий пирим бўладилар» деса, бекорнинг бештасини айтибсан, аҳмоқ қилма, дерди. Авлиёлар авлиёси ҳам шундоқ... жайдари одамга ўхшайдими?

Куффор йигит болани тап эткизиб шайхнинг олдига қўйди. Шайх, бу ким, деб сўрамади. Куффор йигит энди гапга оғиз жуфтлаган эди, шайхнинг ўзи сўз очди:

— Рукниддиннинг фарзандими?

Куффорнинг ранги бўзарди. «Қайдин билди, мендин бурун отаси хабар қилганмикан?»

— Таниднгизми, тахсир? — деди куффор каловланиб ва шайхнинг кўзига довриаб боқди.

— Бу болани илгари кўрмаганман,— деди Шайх,— сиз бунотасига қасд-ма-қасд гаровга олиб келгансиз, тўғрими?

Куффор энгашиб шайхнинг этагини ўпди.

— Авлиёлигингизга энди инондим. Ўзи тунов куни кўнглимга келиб эди. Сув бошида-чи, қапада. Анчайин мулло одам... бундайчин гапларни топиб айтолмас деб ўйлаган эдим-а...

Куффор яна нимадир демоқчи эди, шайх унинг гапини кесди:

— Ечинг!

Йигит асир боланинг оғзидаги латтани олиб ташлади, қўл-оёғини ечди. Бола ирғиб турди-да, куффорга ёпишди. Йигит ўзини тортиб қолди. Барибир, бола унинг соқолидан бир чимдим юлиб олишга улгурди.

— Ҳей, итдан тувғон, тек тур, ўмаса қайта қопга тиқаман! — деб сўкинди куффор. Бола тағин даф қилди. Куффор уни итариб юборди. Бола гупиллаб Бобо Мочиннинг тиззасига ўтириб қолди. Бобоқул уни темир панжаси билан сиқиб ёнига ўтказди. Рукниддиннинг тўнғичи ўтирган еридан пўписа қолди:

— Катта бўлай, энангни кўрсатаман, диндин чиққан кофир! Сенга ўхшаган имони йўқларни аямай қириб ташлайман!

Куффор йигит унга олайиб қараб қўйди. Шайх, болани йўқотинг, дегандек имо қилди. Ҳовлидан бир ходим кирди, болани етаклаб олиб чиқиб кетди: «Куффор Самад» бўйрага тиз чўкди. У шошиб турган эди, икки оғиз дардимни айтаман-кетаман, деган хаёлда тамшанди. Бироқ Шайхнинг кўзига қарадию гапининг калавасини йўқотди. Ичида изоси келди. Қизиқ, шу билан иккинчи марта ўзини йўқотиши. Ҳув ўша куни, сув бўйида ўтирганида ҳам шундай бўлди. Шайхнинг кўзларида нимадир бор, одамга қараса, тилингнинг учида турган гапингни тополмай, баданинг қиза бошлайди.

— Бу гўдак сизга омонат, шайх бобо. Биз Рукниддинга яраш-яраш қилайлик, деб элчи юбордик. Номард экан, элчимизнинг қулоқ-мурнини кесиб қайтарибди. Қорлуқнинг бешикдаги боласигача қириб ташлайман, дебди. Отнинг тезагини ебсан, дедик. Дунёнинг ёримини олғон Санжар тағойинг не бўлди, ҳўв Самарқандда шўппайиб ўтирғон Маҳмудхон оғанг не бўлди, бир ўйла, деб хат бердик. Шайх бобо, сиз авлиё одамсиз. Рукниддин золим келса... боласини излаб келади, биламан... агар келса-да, айтиб қўйсангиз, отамиз бир — Одам ато, энамиз бир — Момо ҳавво, беш қўлини овзига тиқмай тинчига юрсин. Бизнинг бир бурда нонимизни ўзимизга егизса, биз унга тиймаймиз. Қорлуқ ҳам шу ернинг ияси. Ўтпараст бир кофир бўлатуриб сиздин ўтинаман, бобо. Йўқ, тияберса, уйини вайрон қилиб, болаларини оловга солғаймиз... Ана энди, тахсирлар мен кетдим. Номард кеб қолмасин. Келса, шундай азиз ерда қон тўкилади.

Куффор бош чайқади, уф тортди. «Вой, қорлуқ бўлиб яралғон жоним-а!» дея афсус-надомат ичида чиқиб кетди.

Чорак соатлардан кейин хонақоҳ ҳовлисига Рукниддин кириб келди. Эгнида кўк мовут тўн, бошида ёқут қадалган салла, белида тилло камар. У илгариги такаббур Рукниддинга ўхшамас, улуғ бир гуноҳ қилиб қўйиб, тазарру айтмакка келаётган собиқ шаҳзодани эслатарди.

Рукниддин тош терилган улкан ҳовлини миннат билан тепиб, шайх ҳужраси томон юраркан, оёқлари тагидан чиқаётган товуш ғашини келтирди. Гўё бу тошлар саси кечаги, ўша доводнда фалокат келтирган қора тошларнинг аксадосидай юрагига ваҳима, ўкинч солди. Рукниддин хонақоҳ тўридаги ҳужрага кириб юкинди. Паст товушда салом берди. Шайх ҳам оҳиста алик олди. Рукниддин қорлуқларни ёмонлади:

— Бу имонсизлар подшолик солиғини тўламакдин бош тортадир, пирим. Раиятни ёвдин асрайдирғон қўриқчиларни не бирла боққайман? Сўғин, анави кофир қорахитойлар мазҳабига кириб бир-иккитаси диндан чиқибди. Иншоолло, мен белимга ҳазрати Алининг қиличини бойлаганман, шайхим.

Ҳоқим, дини исломни ёқлаб гапирсам, шайх ёнимни олар, кечаги қирғин-

баротни юзимга солмас, деб ўйлаган эди. Акси бўлиб чиқди. Шайх икки кун бадалига Рукниддиннинг барча қилмишларини эшитган эди. Қора довондаги хунрезликни куффор йигит ҳам айтиб берди. Шайхнинг энг ёмон кўзгани мунофиқлик эди. Мана, рўпарасида, жаннатдай бир вилоятнинг ҳокими кўзини лўқ қилиб риёкорлик қилиб ўтирибди. Шайхнинг мискин қалби жунбушга келди, даврадаги уламою умаро ичида ҳокимнинг пўстагини қоқиб мулзам қилмоқчи бўлдию, фикридан қайтди: «Садқаи сухан. Олло Таоло азал лойини қорғонда бу бадкирдорға бир чимдим инсофу диёнат насиб қилмабдими, энди ўттиз ёшли гўдакка ваъз-насиҳат ҳайф». Ёнбошидан муштдай халтача олиб ҳокимнинг олдига отди. Барча — Сулаймондан Ашраф қозию Исмоилхўжагача ажабсиниб қараб турди. Рукниддин халтачани олиб пайпаслади. Унда қуруқ тупроқ борлигини сезиб, қизаринди. Шайх отган тупроқ халта унга тарсаки мисол таъсир қилди. Турк авлиёси гўё, «Кўзингга тупроқ тўлганда ерга тўясан», дея таъна қилаётгандек эди. Рукниддин қаттиқ-қуруқ гап айтиб юборишдан ўзини тийди, лекин ирғиб ўрнидан турди. Остонага борганда ўгирилди:

— Мен сизни бу қадар бешафқат деб хаёл қилмагандим, таассуф...— деди гезариб.

— Бегуноҳ, қуролсиз, заҳматкаш, ғариб кимсаларнинг қонини тўкмак шафқатли инсоннинг ишиму, ўғлим? — деди шайх аста. Кейин Бобо Мочинга юзланди,— омонатини берингла.

Бобо Мочин Рукниддинга эргашди. Фазлиддин кўшни хонада йиғлаб-йиғлаб ухлаб қолган эди. Бобоқул болани уйғотиб отасининг олдига олиб чиқди. Ота ўғли томон интилди. Бироқ бола қилт этмай тураверди. Рукниддин яқин бориб ўғлининг бошини силамоқчи бўлди. Фазлиддин отасининг кўлини силтаб ташлаб чекинди.

— Боринг! Қўрқоқ... Сиз қўрқоқсиз! Таёқ кўтарган ҳайвонлардин қочиб келдингиз...

Рукниддин ўғлининг бетига шапалоқ тортиб юборди. Бола йиғламади. Юзини силаб четланди.

— Уриб ўлдирсангиз ҳам бормаيمان уйингизга! Самарқандга кетажакман! Санжар тағойимнинг одига қочиб кетгайман!

Рукниддин ёнидаги навкарларига қараб ўшқирди:

— Бу оқпадарни тутиб оёқ-қўлини боғлангла!

Фазлиддин ура қочди Югуриб бориб ҳовли этагидаги балх тутга чиқиб кетди. Рукниддин кўчага сакрашни мўлжаллаб турган ўғлига хавфсираб қараб турди-да калла чайқаб қўйди. Сўнг навкарларини эргаштирганча тарс-турс юриб ҳовлидан дохил бўлди.

10. Зикр

Рухини пок қилган одам асл муродига етгай.

Қуръони карим, «Шамс» сурасидан

Зикр — жоннинг роҳати.

Аҳмад Яссавий.

Қутбиддин зикрни соғинди. У эҳтиросли, халқ тили билан айганда юрса ерни ёндирадиган йигитлардан эди. Тўрт кундан бери томирларида йигитлик қони хуруж қилар, бадани қизиб, ўзини қўярга жой тополмай беҳуд бўларди. Қутбиддин пир ҳазратларидан бир ҳикоят эшитган эди: мозийда ўтган бир сўфийнинг шавқи ва ихлоси таважжуҳи шу қадар зўр эканки, у номоз ўқиётганида сўнгаклари шақирлаб товуш берар эмиш. Неча кундирки, Қутбиддин ҳам ўша сўфийнинг кўйига тушиб қолди. Ун саккиз ёшни бедов отдек эгарлаб миниб олган бу давангирдек йигит жисми жонига яширинган оташин қувватни тезроқ сарфлаб, вужуд шаҳрини ўтли ҳислар тутқунидан озод қилмоқчи бўлади. Бунга ёлғиз зикри самоъ орқалигина етишуви мумкин эди. Зикр эса, аксига олиб кечиктирилди. Одатда у жумъа кунлари бошланиб то кечкага давом этар, сўнг зокирлар тунни салби вужуд, тиловот ила ўтказиб, азонлаб сайру саёҳатга чиқиб кетардилар. Бу сафар Исфижобдаги ғалаён ва анави куффор қорлуқ билан такаббур Рукниддиннинг ғовғаси туфайли зикр бир кунга қолдирилди.

Қутбиддин хос надим бўлганлигидан шайхнинг ҳужраси ёнида, Бобо Мочин билан бир хонада истиқомат қиларди. У икки остона орасида бетоқат кезади. Шайх ҳужрасига бориб, ичкарига қулоқ осади, яна изига қайтади, ерга боқиб, «Девони ҳикмат»ни пичирлаб ёддан ўқийди. Ҳовуз атрофида сувдаги аксларини томоша қилиб турган дарвишлар ёнига боради, девор панасида, балхут тагида калла осилтириб ўтирган солиқлар қаторига бориб чордона қуради. Юраги ҳаприқади, ирғиб туриб нари-бери юради, интиқ бўлиб Шайх эшигига термулади. Зора Ҳазрат фатво берсаю тезроқ зикр бошланса...

Қутбиддин ташқи ҳовли билан ичкари ўртасидаги кичкина айвонга бориб чўнқайди. Ёнбошига қирқ ёшларни қоралаган қотма, чувак юзли бир дарвиш келиб ўтирди. Қутбиддин одоб юзасидан сал сурилди. Дарвиш қуллуқ қилди. Қутбиддиннинг қорақўлдай товланиб турган калта соқолига, анордек қон-талашган қип-қизил бетига, эгнидаги озода либосига қиё разм солди. Ҳаваси келди. У Қутбиддинни танирди, унинг шайхул-машойихнинг яқин муридларидан эканини ҳам билади. Шунинг учун атайин ёндошиб келган эди.

— Биродар, нафсийа бирла руҳийяни бир кўрсатинг, э уриндим, нафас етмайдур,— деди дарвиш энтикиб. Қутбиддин унга кўз қирини солди. Дарвиш сезилар-сезилмас энтикарди.

— Оға, нафасингиз қисадурми? Нечук бу сифат қийналиб дам олурсиз?

— Зотилжамдин қолғон дардим бор. Ҳаво айниган кунлари кўзимга дунё тор кўрингай.

— Иншоолло, жаҳрия бирла тез-тез машғул бўлиб турсангиз, бу дарддин фориф бўлиб кетурсиз,— деди Қутбиддин,— сулукка яқинда кирдиларми?

— Ҳовва. Қирқ кун бўлди. Тўрт сафар зикрга тушдим, холос.¹

— Ундоқ бўлса, зикри ал-авқотни¹ тарк этманг. Ўпкангиз тоза ҳаводан тўйиб симириб турса, нафасингиз равонлашгай, оға. Энди менга разм солиб туринг-чи.

Қутбиддин зикри нафсийа билан зикри руҳийа йўриқларини кўрсатди.⁷

— Мана, қараб туринг, оға. Мен ҳозир ўпкамни тўлдириб нафас оламан. Кейин оғзимдан чиқараман.— Қутбиддин кенг кўксини кўтариб эркин нафас олди ва «пуф-ф!» — деб дам қайтарди,— буни зикри нафсийа дейдилар. Бу — ичак-қориндан келадиган нафасдур. Ва ул оғиз-бурун орқали ташқарига чиқади. Қани, нафас олинг-чи, оға.

Дарвиш қийналиброқ ҳаво сўрди, Қутбиддинга тақлидан «пуф-ф!» деб дам қайтарди.

— Тўйиброқ нафас олинг, оға, кўкрагингиз ҳавога тўлсин! Шунда ичингиздаги ел бирла иллат ҳам кўчиб кетгай. Қани, нафас олдик! И-у-юф! Ҳа-а-а! И-у-юф! Пуф-ф! Ўзингизни аяманг! Жоним оғримасин, десангиз аввал жонингизни оғритинг. Боя қоринга олғон ҳавони ҳалқум орқали чиқардик, а? Энди бўлса, оғизни юмиб, бурундан пуфлаймиз. Мана бундоқ қилиб, оға, қараб туринг.

Қутбиддин кўкрагини тўлдириб нафас олди ва «пиш-ш» эткизиб бурнидан ҳаво чиқарди.

— Нафас олғонда ҳам, нафас чиқорғонда ҳам хаёлингизда бир фикр бўлсин. Мен миямни поклайдирман, деб ўйланг. Зикри руҳийадан муддао шуурни, ақлни тозартиш, калладаги жамики бегона ғаризаларни қувиб чиқаришдур. Қани, бир машқ қилиб кўринг-чи, оға.

Дарвиш ихлос билан нафас олди, бурнидан ҳаво чиқармоқчи бўлди, бироқ танг ҳолга тушдим, оғзини кап-кап очиб эплай олмади.

— Хижолат чекманг, оға, худо хоҳласа ўрганиб кетасиз. Мусулмончилик аста-секин дейдилар. Камина ҳам руҳийяни забт этмак учун икки йил заҳмат тортдим. Руҳингиз мисоли бир учқур от, баданингиз жилов бўлиб уни тутиб турибди. Руҳингиз тизгиндан озод бўлғоч, бадан зулмидан қутулгай.

— Иншоолло.

Шу пайт ён эшикдан Исмоилхўжа кирди, Қутбиддин билан дарвиш хонақоҳ соҳибининг ҳурмати учун ирғиб пастга тушдилар. Исмоилхўжа илдам

¹ Зикри ал-авқот — кундалик зикр. Сўфийлар кунига уч маҳал якка-якка тартибда зикр адо этиш орқали ўпка-юрэк фаолиятини яхшилаш йўлларини билар эдилар.

юриб шайх ҳужраси томон ўтиб кетди. Бир пасдан кейин қайтиб чиқди. Уч марта қарс урди. Бу зикр бошланганидан дарак эди.

Ҳовлида тўзғиб юрган дарвишлар бирин-сирин ҳовуз ёнидаги сада остига жам бўла бошладилар. Сада олдига ўнлаб бўйралар тўшалган, устига туя жунидан тўқилган кигизлар ёзилган эди. Одатда, одина кунлари бу ерда қирқ-эллик чоғли дарвиш тўпланиб зикр тушарди. Бу сафар, шайх ташрифи муносабати билан зикри кабир уюштирилган, шу туфайли, Яссидан, Утрордан келган зокирлар жам бўлиб, юзга яқин солиқ йиғилди.

Исмоилхўжа қоқ ўртага келиб чордона қурдию «Фотиҳа» сурасини ўқиди. Сўнг кўзларини юмди. У қадим ақидага кўра, Яссавий ҳикматларини ўқиб зокирларни ҳалқага чорлай бошлади:

**«Хув» халқаси қурилди, эй дарвишлар, келинлар,
«Ҳақ» супраси ёйилди, андин улуш олинлар!
Қол илмини ўқибон, ҳол илмига етибон,
Йўқлик ичра ботибон, борлиқлардан олинлар!
Йиртиб шафқат пардасин, тилаб дийдори дуо
Очиб кўнгил дийдасин, мушоҳида қилинлар!
«Хув» аррасин олибон, нафс бошига солибон
Туни кунни толиблар жонни фидо қилинлар!
Халқа ичра «хув» денглар, ишқ ўтига ёнинлар,
Тан-жон бирла, толиблар, тақбир бошлаб айтинлар!
«Хув-хув» тею зор инграб, хув демақдин маъни бор,
Дийдоридин умидвор раҳматидин олинлар!
Қул хожа Аҳмад қул бўлгон, йўл устида қул бўлгон,
Толиблар комил бўлгон, андин ибрат олинлар!**

Исмоилхўжа ҳикмат ўқиб бўлгунча зокирлар бир ерга жамланиб кигизда давра қуриб турдилар. Энди таҳлил-тақбир айтиш керак эди. Жаҳрия тариқатининг шарти шул: зикр олдидан қиёмга туриб, калимаи шаҳодат ўттиз уч карра такрорланади. Шу йўл билан зокир гўё баданидаги уч юз олтмиш томирини аста-секин жунбушга келтиради, хаёлидаги беҳуда фикрларни овлоққа ҳайдайди, бу фоний дунё унсурларидан узилиб, буткул борлиқни унутади, ёлғиз Оллонинг ёди, парвардигори оламнинг дийдори билан банд бўлади. Тақбир ниҳоясига етганда ҳақ йўлига кирган солиқ учун на замон, на макон тушунчаси қолади — оламда ўзи бору оллоҳ бор, холос.

Исмоилхўжа калимаи тоййиба айтди:

— Лоилоҳа иллолло-о! Муҳаммад-ур расулиоллоҳ!

Чор атрофдан жўровоз келди:

— Лоилоҳа иллолло-ҳ! Муҳаммад-ур расулиоллоҳ!

Энди зокирлар навбат билан иймон келтирабошладилар. Бир дарвиш калимаи тоййибани қироат қилар, ҳалқада саф тортганлар уни баралла товушда такрорларди.

Муборак калима кўпроқ айтилган сари зокирларнинг ғайрати жўшиб борар, товушлари тобора жарангдор чиқар, юзга яқин солиқнинг йўғон, ингичка, чўзиқ қироатларидан улкан ҳовли ларзага келгандек бўларди. Калимаи тоййиба ўттиз уч марта айтилгач, зокирлар нафас ростладилар ва хонақоҳ соҳибининг ижозати билан ерга ўтирдилар. Худди шуни кутиб тургандек ичкаридан Ҳазрат чиқиб келди. У Сулаймон, Бобо Мочин, Ашрафқози билан сарҳовуз четига, балхтут остига тўшалган бўйрага бориб ўтирди. Шайх зикр бошлашга фатво берди.

Орага бир лаҳзалик сукунат чўқди. Дарвишларнинг калласи ҳам, кўзлари юмуқ, улар шу ўтиришда гўё парвоз олдидан бир сония она заминдан қувват эмаётган қушларни эслатарди. Шайхул акбар ҳам уларни бежиз хув қушлари — дарвишлар, деб атамаган. Ҳозир улар «ҳақ! хув!» яъни «Ё азим оллоҳ!» деган хитоб орқали кўкка — арши аъло сари учмоққа тайёр эдилар.

Ниҳоят, Исмоилхўжа салмоқ билан зикрбоп ҳикматлардан бирини бошлади:

**Қаҳқор отлиқ қаҳрингдин
Қўрқиб йиғлар Хожа Аҳмад...**

Чор атрофдан дарҳол «ҳақ! хув!» деган жавоб янгради.

**Раҳмон отлиқ раҳмингдин
Умид тутар Хожа Аҳмад...**

Энди дарвишлар таомилга кўра чорзарб урди:
— Ҳақ! Ҳув! Ҳақ! Ҳув!

**Гуноҳим кўп, оллоҳим,
Кечиргайсан гуноҳим,**

— Ҳақ! Ҳув! Ҳақ! Ҳув!

**Барча қуллар ичинда
Осий қулдир Хожа Аҳмад...**

— Ҳақ! Ҳув! Ҳақ! Ҳув!

Исмоилхўжа зокирларнинг бадани қиза бошлаганини кўриб, байтларни жуфтлаб, тезроқ ўқишга тушди:

**Мунофиқлар юрурлар,
Фисқу фуҷур қилурлар,
Ҳаром луқма еюрлар,
Қўрқиб йиғлар Хожа Аҳмад...**

Дарвишлар воизнинг шиддатига мос ҳолда суръатни тезлаштирдилар, чап томонларига қараб «ҳақ! ҳув!» дей солиб, дарҳол ўнгга ўгирилар ва ўткир нафас билан айтилган «ҳув»дан сўнг ҳансираб шеърнинг давомини кутишарди.

**Тариқатни билмадим,
Ҳақиқатга кирмадим,
Пир буйруғин тутмадим —
Узри кўпдир Хожа Аҳмад...**

Зокирларнинг жазаваси кўзди. Улар энди ўзларини, атроф-муҳитни, унута бошлаган эдилар. Шунинг учун бошда дона-дона, ички бир эҳтирос билан айтилаётган сўзларни қисқартириб, ямлаб бақирришга тушдилар:

— Ҳақу! Ҳақу! Ҳақу! Ҳақу!

**Охир замон бўлғондир,
Подшо золим бўлғондир,
Ҳаром шубҳа тўлғондир,
Ҳайрон бўлур Хожа Аҳмад!**

— Ҳақу! Ҳақу! Ҳақу!!!

Шайх азим даврага назар солиб кўзи билан Қутбиддинни ахтарди. Ана у, Исмоилхўжанинг рўпарасида ўтирибди. Зикр шарофати туфайлими, яғринлари янада кенгроқ чўзилгандек, ёқаси очиқ, кўзлари ажиб бир жило билан ёнади. «Ҳаққу»лаб икки ёнбошига юз бурганида арчадек учлик, катта кулоҳи бошидан учиб кетгудек бўлиб селкиллайди. Қутбиддиннинг жон-жаҳди билан чорзарбни ўрнига қўйиб зикр тўшаётганини кўриб, шайхнинг ҳаваси жўш урди, завқиёб кўнглини фахр туйғуси эгаллади, хаёлидан бир муқояса липиллаб ўтди: «Агарчандким, қуш сувга тўш уриб роҳатланар экан, бу ёлғиз сувнинг фазилати бўлмай, ўшал қушнинг эҳтиёжи ҳамдур».

Исмоилхўжа мақтаъга ўтди:

**Қул Хожа Аҳмад, тоат қил,
Йиғламоқни одат қил,
Бало келса, тоқат қил —
Ҳақдин бўлур, Хожа Аҳмад!..**

Дарвишлар шоша-пиша чорзарб урдилар ва туришга тайёргарлик кўрдилар. Исмоилхўжа қарс урди. Зокирлар ирғиб-ирғиб ўринларидан туришди. Қўлларини ёзиб бир-бирларининг елкаларига қўйдилар. Энди зикрнинг мураккаб, ва эҳтимол, энг ҳаяжонли дамлари бошланиши керак эди. Буни зикри арра дейдилар. Шайхул машойих бир вақтлар, Бухорода юрганида турк сулукини тузаркан, янги тариқат учун қайси бир зикрни танласам экан, деб узоқ

хаёлга толди. Сўфийлар маслағида икки хил зикр ҳукмрон эди. Бири зикри қалбий. Бу зикр якка-ёлғиз дарвишнинг машғулоти. Зикри қалбийга ружу қўйган солиқ имкони қадар жамоага қўшилмайди, танҳо юриб, танҳо туради, жамоатдан овлоқ ерларда тиловот қилиб, лайлу наҳор Оллонинг ёди билан яшайди. Зикри қалбий тарафдорлари инсон танҳоликда — мулоҳаза, мушоҳада, таҳлил орқалигина ўзининг кимлигини, бу оламдаги ўрнини кашф этади, деб ҳисоблардилар. Хожа Юсуф Ҳамадоний тарғиб этган ва камолга етказган зикри қалбий фалсафаси бир ҳикматда жам бўлган эди: «Кўзингни юм, эй дарвиш, шунда икки олам кўрингай сенга!» Яъни инсон сабру сукун, тавба-тазарру, узоқ йиллик зоҳидона таҳлил натижасида ўзини англайди, у ҳам ўн саккиз минг оламнинг бир бўлаги эканлигини туяди, олами носутдан олами лоҳутга ча¹ бўлган ғойибона ва шарафли йўлни босиб ўтади. Мухтасар қилиб айтганда, зикри қалбий — бу якка-ёлғиз ҳолда, ички бир ирода, интизом, эътиқод ва тоат-ибодат ҳамда машқ орқали руҳан ва маънан камолга етмоқ тариқати эди. Шайх бу зикрни инкор этди. Негаки у турк элатининг феълени хўп билади. Бу халқ жангари, ғайратли, бир ерда кўними йўқ, тиниб-тинчимас. Унинг устига қони қайноқ. Унга бир оғиз гап кўплик, ярим оғиз гап камлик қилади. Бўз қирларда қурай-қурайлаб мол ҳайдаб юрган, учи-қири йўқ дашти қипчоқда от топтириб шамоллар билан баҳс ўйнайдиган кўчманчиларнинг саҳродай кенг, тоғдай эркин кўнгилларига банд²уриб, зикри қалбийга кўндириш амри маҳол. «Ҳар ернинг тулкисини ўз тозиси билан овлайдилар,— деб ўйлади, шайх,— асов отни уйрисидан ажратиб олсанг, эгарга бўйсунмас. Уйриси бирла бир ерга жамлаб баравар қўлга ўргатмоқ авлороқ эмасму? «Шайх наздида, инсон бада-нида мудраб ётган гавҳардек бебаҳо ҳисларни уйғотиб, одам боласининг кўзини очадиган, унга оби ҳайвондан² ичириб, дардига дармон, дилига севинч бағишлайдиган руҳий неъмат — бу жаҳрия, яъни қаттиқ товуш билан айтиладиган зикри самоъ эди. «Туркий эл телбадек ўз-ўзи бирла тиллашмоқни хуш кўрмас, анинг саъй-ҳаракати, шижоати, жисмоний қуввати товуш бериб зикр тушмакка мойилдур» — ўйланди шайх ва ғавсул аъзам Абдулқодир Жилонийдан мерос қолган ҳадра — баралла, жўровоз зикрни Ясавий тариқатининг бир шарти, деб қабул этди. Унинг яна бир муҳимроқ, олис келажакни кўзлаган пинҳоний нияти ҳам бор эди: «Туркистон заминиде бир-бирининг гапига кирмай, оғзи олалик қилиб, юрган тарқоқ элат зора ушбу зикр баҳонаси ила беш панжадек маҳкам бирлашса, ва иншоолло, замондин замонлар ўтиб туркий лафзда сўзлагувчи эли машриқдинми, мағрибдинми келгувчи зобитлар, ватангадолар илкида кўпқаридек талош бўлмаса», дея саҳарлар оллоҳ таолога муножот айтарди.

Жилоний жаҳрияси гўёки бир мевали дарахт эди. Неча йилдирки, раббим, деган дарвишлар бу дарахт мевасидан баҳраманд бўлиб, соясида истироҳат топиб келмоқдалар. Шайх бу муаззам оғочга икки яшил бутоқча пайванд қилди. Бирини зикри арра, иккинчисини зикри султоний деб атади. Дарвишлар ҳозир ана шу зикри арра ҳолатида оғизларидан, бурунларидан тез-тез нафас олиб, халифа амрига илҳақ бўлиб турардилар. Қутбиддин ҳам ҳансирайди, унинг етмиш икки бўғинида ажиб бир роҳатбахш сезги ўйнайди, икки ёнида, рўпарасида ўзидек жанда кийган ва терлаб-пишган биродарлари билан сирли бир олам сайрига жўнайдигандек, дили гупиллайди.

Исмоилхўжа Муҳаммад алайҳиссалом шаънига битилган ғазалнинг бир байтини салмоқлаб ўқиди:

— Ун саккиз минг оламга сарвар бўлгон Муҳаммад,
Ўттиз уч минг асҳобга раҳбар бўлгон Муҳаммад!

Дарвишлар сўнги сатрни баралла, бўғинма-бўғин такрорладилар:
— Ўт-тиз уч минг — ас-ҳоб-га — раҳ-бар — бўл-гон Му-ҳам-мад!..

Улар халифага тақлидан шеър айтиш баробарида гоҳ чапга, гоҳ ўннга эгилар, олға хиёл таъзим бажо келтириб, ортга чалқаяр, сўнгра кенг, танобий ҳовлини ларзага солиб «ҳақ! ҳув!» дея бақирардилар. Таомилга кўра, ғазал-

¹ Олами носут — моддий олам, олами лоҳут — илоҳий дунё.

² Оби ҳайвон — тириклик суви, ҳаёттилик.

нинг давомини энди зокирларнинг ўзлари навбат билан айтиб, зикри самовдан зикри аррага ўтишлари лозим эди.

Уртароқдан бир дарвиш товуш берди:

— Йўлдин озгон гумроҳга ҳидоятлиқ Мухаммад,
Муҳим тушса ҳар кимга кифоятлиқ Мухаммад!

Зокирлар тағин тўрт томонга шох ташлаб ҳув тортдилар. Байт қироати тезлашди:

— Маломатни собуни, саломатлиқ Мухаммад!..

— Ҳақу! Ҳақу!

Ҳаракатлар янада илдамлашди. Аввал дарвишлар ҳар бир байтдан сўнг бир сония тинчиб, навбатдаги зокирнинг хитобини кутса, энди байтдан байтгача ер тепиниб, бетўхтов тебраниб турдилар. Қутбиддинга навбат келди. Унинг овози ширадор ва кучли эди. Қутбиддин ким тез айтар деган боладек ғазалнинг бир байтини нафас олмай шариллатиб ўқий бошлади:

— Тариқатга раҳнамо иродатлиқ Мухаммад,
Ҳақиқатга муқтадо ижозатлиқ Мухаммад!

Зокирлар ич-ичларидан тошиб келаётган ҳисларини жиловлай олмай, жазавага тушди. Улар энди шеър айтувчи воизнинг товушига қулоқ осмас, ҳар қайсиси ўз билганича баралла овозда бақирар, шитоб ила тўрт томонга чайқалиб, бир-бирларини йиқитгудек алфозда арзу самога илтижо қилардилар:

— Ямонлиққа яхшилиқ! Ха! Хи! Ха! Хи!
— Кароматлиқ Мухаммад! Ха! Хи! Ха! Хи!
— Товфиқ берган золимга! Ха! Хи! Ха! Хи!
— Жалолатлиқ Мухаммад! Ха! Хи! Ха! Хи! Х-ха-а!!!

Суръат тағин бир парда тезлашди. Зокирлар томоқларини йиртиб жон ҳолатда бақирар, уларнинг кўзлари олайиб кетган, оқ кигиздан оқиш тўзон кўтарилар, ҳаракат шиддатидан баъзи бир зокирларнинг бошидан қалпоқлари учиб кетган ёки белбоғлари ечилиб оёқ остида ётарди. Бироқ бу ёруғ оламдан тамом мосуво бўлган, таналари таносухга йўлиққан дарвишлар ҳеч нарсани пайқамас, уларнинг онги, шуури қайларгадир, ўзга фалакларга кўчган, ҳозир фақат оёқлари ер тепиб, вужудларини ларзага солар, елкаларга чангадек ёпишган қўллари-ю оғизга сиғмай кетган тиллари Яссавий каломини бидирлаб, ҳайқириб такрорлар эди.

Қутбиддиннинг ичи-таши терлаб либослари баданига ёпишиб қолди. У бақувват қўллари билан икки тарафидаги ҳамроҳларини маҳкам ушлаганча ҳамон ҳай-ҳайлаб зикрга тушмоқда. Исмоилхўжа кетма-кет қарс урди. Бу ишорани англаб, дарвишлар гир айланишга тушдилар. Бетиним бақириб байт айтмоқ, ер тепиб чорзарб уриш, устига-ўстак гоҳ чапга ўн қадам, гоҳ ўннга ўн қадам селкиллаб айланиш, орада, баҳоли қудрат дегандек, зикри аррани айтиб ҳув тортиб туриш зокирларни обдон ҳолдин тойдирди. Ғазалнинг сўнги байтлари айтилганда илгариги шиддат сусайди. Исмоилхўжа қадди дуто бўла бошлаган дарвишларга қиё боқиб қўйиб, зикрга хотима ясади:

— Мискин Аҳмад қулига китобатлиқ Мухаммад,
Етим, фақир, ғарбига саховатлиқ Мухаммад...

Барча «Ё Мухамма-а-ад!!!» деб қичқирди. Исмоилхўжа жойига келиб чордона қурди. Зокирлар ҳам таппа-таппа ўтирдилар. Нафас ростлар-ростламас, «Олло! Олло! Ў Олло-о!!!» деб узун уҳ тортиб қўйдилар. Ҳаммаларининг боши эгилди, қўллари қовушди. Шу алфозда, аста-аста юрак ҳапқиришини босиб, дарвишлар бир неча дақиқа сукутга кетдилар. Қутбиддин ҳам кўзларини юмди. Рўпараси оппоқ нурга тўлди. У гўё оқ кигиз устида эмас, кумушранг тахтада, арши аълода ўтиргандек эди.

Таомилга кўра, зикр сўнгида яна Яссавий ҳикматлари ўқилар, бу сокин, ўйчан шеърлар орқали ҳали юрак ўйноғи босилмаган жозиб дарвишлар тағин

осойишта ҳолатга қайтар эдилар. Шайх Қутбиддин томонга назар солди. У суюкли шогирдининг қироатини жуда-жуда истарди.

— Қутбиддин, қайдасиз?

Қутбиддин ирғиб турди, қўлларини қовуштириб таъзим қилди.

— Ҳикмат айтинг, ўғлим,— деди шайх. Қутбиддин пири не битган бўлса, барчасини ёд биларди, кўзларини юмиб, ўзи севадиган бир ҳикматни қироат қилишга тутинди:

**Ваҳдат ҳуми очилди, майхонага кирсам мен,
Бир жом ичиб шул майдин масту ҳайрон бўлсам мен.
Ушал майнинг мазаси ич-бағримни қон қилди,
Бағир қоним оқизиб, жонон сари борсам мен.**

Ҳансираши босилай деган дарвишлар шеър завқиданми ёки бу назмнинг ҳозирги ҳолатларига мос тушганиданми, «Бале!» дея Қутбиддинни алқаб қўйдилар.

**Соқий сунди ҳарнафас қайфиятнинг шаробин,
Сармаст бўлиб ўшал дам нола, фарёд-урсам мен.**

— Ҳақ!

**Инсоният яқосин шавқ оташи куйдирди,
Ваҳдоният дарёсин ўшал дамда сўрсам мен.**

— Водари-иғ!!!

**Ул дарёнинг мавжидин тегма ғоввос дур олмас,
Жондин кечиб дур учун баҳр қаърига чўмсам мен.**

— Ё фалак!

**Хожа Аҳмаднинг ҳумида муҳаббатнинг шароби,
Ошиқларга шул майдин муродинча берсам мен!**

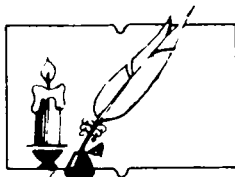
Чор атрофдан «Пийрим!» деган хитоблар янгради. Ҳазрат дуога қўл очди. Хонақоҳ ҳовлисида йиғилган аҳли жамоат, дарвишлар, хизматқору ходимлар «Овмин!» дея кафтларини жуфтлади.

— Ва қурраббӣ анзилни мунзалан муборакан ва антахайрул мунзилин! Раббано! Менга шундай манзил бергилки, у манзил менга ва эгасига муборак бўлғай! Сен яхши манзил бергувчисан. Оллоҳу акбар, вассалом!

— Оллоҳу акбар!

Шайх энгил кўзғолиб, ҳужраси томон юрди. Зикр тамом бўлган эди.

Давоми келгуси сонда

Чори Аваз

Айрилик ер булан осмонлар қадар

Сукут шарҳи

Атроф жимжит. Қоп-қоронғулик.
Нигоҳ кўздан нари кетолмас.
Бу ўйлаб топилган кўргилик,
Унча-бунча ақл бузиб ўтолмас.
Атроф жимжит. Қоп-қоронғулик.
Мени бугун чўчитмагай у,
Гарчанд бағрим яримта — куйдим.
Соям каби энг таниш жой у,
Унинг билан чархланган туйғум.
Мени бугун чўчитмагай у.

Мени қийнар буткул ўзга ўй,
Нотаниш хавф, бегона хатар.
Албатта, у кўрсатажак бўй,
Қоронғулик тугаса агар.
Мени қийнар буткул ўзга ўй.
Бу хавф наҳор, тонгдир бу хатар,
Бир бор умрим буйи кўрмаган.
Мен адашиб кетгум муқаррар,
О, сен, нега?— дея сўрмагин.
Бу хавф наҳор, тонгдир бу хатар.

Балки шубҳам беҳуда, бекор,
Балки тақдир қўллайдир бешак, —
О, қандай соз бўларди агар,
Тонг отса-ю, ёрилса юрак,
Балки шубҳам беҳуда, бекор.

«Инсон йўли узун эмас. Ҳар бир инсон йўлининг сўнгида бир уюм тупроқ билан белги қўйишади. Аммо ҳеч ким ўша бир уюм тупроқни ўз қўллари билан уя олмайди. Бунини бошқалар ўзларининг беҳад паршон хотирликларидан сақланиш учун адо этадилар. Инсон ўз йўли сўнгида қўйилган бу белгидан бошқа ҳамма тўсиқлардан ўта олади».

Чори Аваз бу сўзларни ўзининг «Насаф» нашриётида босилган «Бахтиёрлик шу эмасми?» номли эсселар китоби муқовасининг орқасига ёзган экан. Бу сўзларни изоҳлаш, ҳар хил тахминлар қилишнинг кераги йўқдир, деб ўйлайман.

Ҳар гал уни эсласам кўнглим ёришиб кетади. «Чори мен учун доимо тирик, ўлмаган», деган китобий гўлларни айтмоқчи эмасман. Йўқ, жуда яхши биламанки, у энди йўқ. Бу камсуқум, камгап ва камгарин дўстим ҳануз мени аяйдими — уйқумни бузишдан уялгандек — ҳатто тушимга кирмайди.

Биз дорилфунунда бирга ўқидик. Кейин бир нашриётда бирга ишладик. Ун икки йил ҳақиқий туғишганлардек дўст бўлдик.

Бундан тўққиз йил аввал бўйрагим оғриб, қаттиқ азоб бера бошлади. Чори уч кунгача ҳар кеча ёнимда ўтирди. Ҳар гал ўзимга келиб, кўзимни очсам, унинг индамай китоб ўқиб ўтирганини кўрардим. Фарғонага бориб даволанмоқчи бўлдим. Чори мени қишлоққача қузатиб борди. Дарров дўстлар, қариндош-уруғлар йиғилишди. Даладан кечроқ қайтган амакимга Чорини таништирдим. «Ҳа-а,— дедилар амаким,— бизнинг ўқишдаям қаршилик зўр йиғитлар бор эди. Беш йил ака-укадек юрганмиз». У кишининг «беш йиллик ўқиши» нималигини билганлар мийғида қулиб

Шабнам —
кумуш тонгинг
муслима қизи,
Мунисгинам,
умри озгинам.
Жисми ишққа лиммо-лим, кўрки,
кўхлик, дуркун, созгинам.
Менинг сендек яшагим келар,
Фақат сенда,
ёр жамолин кўрган заҳоти,
ҳеч нарсага ачинмай, мағрур,
висол сари парвоз этмоқ имкони.
О, Шабнам,
қаердан олгансан,
висол йўлида,
ақиқдек жисмингни нисор этмоқ
ва она тупроқни тарк этмоқ имконини.

Кўнгил ҳаволанур, дод! — дейди жисмим.
Ер — Ватан, кучоқлаб ёт! — дейди жисмим.
Кўнгил сенга ағёр, ёт! — дейди жисмим.
Жисмининг сўзидан дил пора-пора.
Айролиқ ер билан осмонлар қадар,
Жисмим дил кўзига наштарин қадар,
Мен кўрмадим бундан буюкроқ қадар,
Туним тийра бўлди, кундузим қора.

қўйишди. Чори эса фақат ўзига хос соддалик билан: «Қайси институтни тугатгансиз, амаки?» — деб сўради. «Э, Чоривой, биззи ўқишлар ҳавас қиладиган эмас, — дедилар амаким, — у ёққа кириш учун битта одамга шикаст етмаса бўлмайди». Чори изоҳ қутиб менга қаради. Мен кулиб тушунтирдим: «Қамоқни айтяптилар». Шу-шу, қачон қамоқдан гап чиқса: «Аъзамнинг амакиси ўқиган институт», деб қўярди.

Ўшанда Чорининг қистови билан озгина даволаниб, тузалиб кетдим. Буни қаранги, Чорининг ўзи айнан бўйраги шамоллаб, вафот этди.

Бешинчи курсга ўтганимда, вақтида келиб, ётоқхонадан жой ололмадим. Бор-йўғим — дафтар, кўйлақ, тиш чўтка, совун ва сочиқдан иборат бўлиб, улар бир дипломатга сиғарди. Пешингача дарс, кейин то ярим кечагача чўзиладиган «тушлик» билан овора бўлардим. Энг охирида ким билан ўтирсам, ўшаникига кетардим. Ҳар уч кунда Чорининг хонасига «меҳмонга» келардим. У менинг бу хил бетайин юришларимдан ҳам завқланарди. Бир куни дипломатим шундоқ эшик тагида қолиб кетибди. Чори уни олиб менга қаради-да: «Квартирангизнинг ўрнини алмаштириб қўйсам, майлими?» — деди кулиб. У жуда камдан-кам кулар, ҳазиллашмасди. Ҳар замонда дипломатимни чертиб: «Аъзамжон уйдаими?» — деб қўярди.

Бугунги кунда «навқирон шеърятимизнинг энг истеъодли вакили» сифатида тилга олинadиган бир йигит Чори билан бирга ўқиганди. Чори ундан шеърлариңи ўқиб кўриш учун сўрабди. У эса: «Кўлэзма нашриётда. Китобим чиқса, ўқийверасиз», — дебди. Чори унинг китоби босилишидан суюниб: «Яқин орада чиқадиганими?» — деб сўрабди. «Ҳа, саксон бешинчи йилда», — деб жавоб берибди шоир. Бу сўхбат саксонинчи йилда бўлган. Аслида Чори жуда кечиримли инсон эди, лекин ўзидан беш-олти ёш кичик бу йигитнинг ўшанда уни масҳара қилганини ҳеч кечиролмаганди.

«Омон-омон замони» энди бошланган пайтларда, илгари марказқўмнинг маъсул ходими бўлган бир шоир иборамизга келиб ярим соат партия ва ҳукуматнинг томорқасига тош отди. Энсaмиз қотса-да, эшитиб ўтиравердик. Бир оздан сўнг хонага Чори кириб келди. Собиқ амалдор жуда «авжига» чиққанди. Уни яхши танимасан одам ҳақиқий миллатпарвар, чинакам ватанпарвар деб ўйлаши аниқ эди.

— Шошманг, — деди Чори бирдан, — шу гапларнинг биронтасини нега тепада ишлаб юрганиңизда айтмагансиз?

У қизариб-бўзариб илгариям ҳур фикрли бўлганини исботлай кетди.

— Аъзам, юринг, сизда гап бор, — деди Чори унга қулоқ солмай.

Мен қутулганимга шукр қилиб, Чорига эргашдим.

— Нимага унга қулоқ солиб ўтирибсиз? — деди Чори айвонга чиққанимиздан сўнг.

— Яхши гапларни айтаётганди, — дедим мен. — Ниҳоят буям тузалибди, деб суюниб ўтиргандим-да.

Тангрим, мадад бер бу — мангу низодир,
 Жисмим дилга тинмай қабр қазодир,
 Жисм ғолиб келса, кўнгил озодир,
 Жисмим ҳар он дилим тортадир дора.
 Кўнгил меникидир, мен ҳам у тараф,
 Жисмим ҳам бегона эмас-ку, ё раб,
 Бу ҳолга бўлмагай бепарво қараб,
 Нахот, йўқ ўлимдан ўзга бир чора?!

Алдов қанча турар,
 айтолмайсизми?
 Харидорлар билмай гарангдир боши.
 Алдов қанча турар,
 таги мўлмикин,
 тугаб қолмасмикин турсам навбатда.
 «Алдов қанча турар?
 Қанчадир ёлғон?
 Бўлмасмикин ёзиб кўйишса нархин?
 Баҳоси, ҳар қалай, эмасдир осмон,
 Уч, беш, э, йўқ, барини тортинг!»
 Нима, сиздан бошқа эмасми одам,
 Сиздан бошқага ҳам керақдир ёлғон.
 Ахир, менинг бор олтига болам,
 Мен уларни қандай алдайман, инсон.
 Бир килодан ортиқ берманг ҳеч кимга.

— Ҳечам тузалмайди! — деди Чори. — Яна бир амалга мингунича холос, буларнинг довураклиги. Ҳали кўрасиз.

Бу гап кейин кўп мартаба исботланганини айтиб ўтмасам ҳам бўлар.

Чори кичик муҳаррир бўлиб ишларди. Муаллифларга қалам ҳақи бериш учун ҳамма ҳужжатларни у тайёрларди. Бир кун телефон жиринглаб қолди. Гўшақни олсам, нашриётлардан бирининг бош муҳаррири экан. Чорини сўради. У ишлайдиган жойда Чорининг илк китоби беш йилдан буён ҳаракатсиз ётганди. Уша бўйича сўраётгандир, деб ўйладим-да: «Каттақон сўраяптилар. Ишлар юришибди шекилли», дедим. Чори гўшақни олди. Қулоқ солиб турибман.

— Йўқ, ҳали ўтказолмадиқ, — деди Чори. — Йўқ, атайлаб қилаётганимиз йўқ. Жўнатамиз пулингизни. Муҳаррирингиз айрим қоғозларни тўлдириб берса бўлди. Ҳа. У кишининг ўғли вафот қилди... Бирон ҳафталарда келса керак. Хўп, майли.

Чори гўшақни қўйди-да, индамай ташқарига чиқиб кетди. Орқасидан чиқсам, айвонда чекиб турибди. Юзи бўғриққан, асабий.

— Ҳа, нима бўлди? — дея сўрадим.

— Одамзод қизиқ экан-да, — деди Чори ҳазин овоз билан. — Ановининг китоби ҳали босилиб бўлгани йўқ, қалам ҳақини талаб қиляпти. «Муҳаррир қани?» — дейди. «Ўгли вафот этган, ўз юртига кўмиш учун кетган», — десам: «Э-э, қачон келар экан?» — дейди номард! «Худо раҳмат қилсин!» — демайди.

Орадан кўп ўтмай ўша одам меҳр-оқибат, дину диёнат ҳақида кетма-кет мақолалар эълон қила бошлади. Чори ударни менга кўрсатиб: «Худо раҳмат қилсин!» — дея аччиқ кулиб қўярди. У бировлар учун ҳам уялар, азобланарди.

Чори ишга ҳар кун иб ўз вақтида келар, тинмай ишларди. Шахмат ё теннис ўйнагани судрасам, фақат тушлик танаффус пайтида ё ишдан кейингина рози бўларди. «Чори Аваз — ўлимидан ибрат олса бўладиган йиғит эди, — дейди исломий олим Муқим Маҳмуд. — У кам кулар, бекорчи ҳазил-ҳузўлдан йироқ, меҳнаткаш, камгап ва камтарин инсон эди».

Дарҳақиқат, шундай. У ҳақда айтадиган гапларим, хотираларим жуда кўп. Айримларини энди эслай бошласам, унинг вафот этганлиги ҳақидаги ҳали эскирмаган ҳақиқат эсимга тушиб, гангитиб қўяди ва чалкашиб кетаман.

Бу эълон - қилиниётган шеърлар — Чори Авазнинг дафтарда қолган сатрларидир. Уларни мен шоирнинг рафиқаси — Зебодан олдим. Уқиб ўтириб унинг нақадар дилбар шоир эканлигига яна бир карра ишондим. Уларни ўқиганлар дўстимизни холис дуо қилиб қўйсалар, беҳад шод бўлардик. Мабодо бизники зое кетса, уларнинг дуоси мустажоб бўлар, иншооллоҳ!

Аъзам УҚТАМ

Тонги ўйлар

Ой бор эди. Ой ботиб кетди.
 Юлдузлар ҳам бўлди зим-ғойиб.
 Демак, яна битта тун ўтди.
 То тирикман, менинг борлигим
 Шодлик ато этсин дўстларга.
 Ҳатто исмим ёдга олса ким,
 Бир жилмайиб қўйсин дўстларча.
 Ғамгин бўлса қайғуси ариб,
 Нарӣ кетсин қўнғил ғубори.
 Майса янглиғ чиққан тош ёриб,
 Енга олсин ғамнинг залворин.

Зоҳид қувончи

Мен сени ҳар куни кутиб яшадим,
 Кутдим роппа-роса беш кун мен сени.
 Сен боис ҳар кунни енгиб яшадим,
 Беш кунлик дунёни енгдим сен боис.

Мана сўнги онлар, сўнги лаҳзалар,
 Еприлиб келмоқда севинч тумани.
 Юрагим уришдан тўхтар ҳозир ва
 Ҳузурингда пайдо бўламан сенинг.

Ёшлиқ ўтди, ҳислар оташин
 Ҳарорати сўнди, пасайди.
 Тирикликни не деб аташни
 Ўргандиму бирдан кексайдим.

Яна мендек бир зот бормикин
 Ёлғизликдан куйган, ўртанган?!
 Одамларга талпинган, лекин
 Талпинмаслик дарсин ўрганган.

Ундаш

Умр ёзнинг тунидек қисқа,
 Қолаб яшади офир шуни ҳам.
 Қоп-қоронғу бўлмасди йўқса
 Бу қадарли бечора олам.

Майли, тонгни, дейлик, кўп узоқ,
 Унга етмоқ, ростдан-да қийин.
 Аммо, жонни койитиб озроқ
 Юлдузларни уйғотмоқ мумкин.

Нимадандир мамнунман бугун,
 Демак, ҳали нимадир тирик.
 Боисини билай деб секин
 Кўнга боқдим асаларидек.
 Қалин туман, куним — изим йўқ,
 Ўтирмаса бўлар уриниб.
 Ёлғизгина учта-тўртта чўғ
 Хирагина турар кўриниб.

Мамнунлигим шуъласи мисол
 Порлаб турар туманда улар.
 Чўққа томон интилди, алҳол,
 Нигоҳ ила бирга туйғулар.
 Танидим қувондим тўйиб,
 Ахир, билдим нечун мамнунман?!
 Чўғлар менинг бугун кун бўйи
 Рост яшаган онларим экан.

Эътиқод

Йилларнинг тўридан емрилган кўнглим
 Узоқ ва муттасил этдим мен таъмир.
 Қўли гул меъмордай тер тўқди ғамим,
 Хунарманд мисоли гул чизди сабр.

Шу-шу бир ойдинлик фаришталардай
 Кўнглим қатларини силаб ёзадир.
 Энди ҳар нарсага мен тайёр, мен шай,
 Рўҳим ҳам сафарга таппа-тахт, ҳозир.

Шом

Шом — кундузнинг туби, шубҳасиз,
 Жимжит, сокин илоҳий маҳал.
 Кундуз шарофати боис сиз
 Шомда сергак тортасиз ҳар гал.

Чиндан, сергак тортилар шомда —
 Турган пайтда тунга дучма-дуч.
 Сергак тортмоқ бошқа бир дамда
 Эрта бўлар ё, албатта кеч.

Сабриддин Садриддин маҳдум ўғли

Олмос қўнғироқлар

ҳикоя

Онам Мавжуда Муҳаммад Солиҳ қизи хотираларига ҳамда Сизга бағишланади, покдоман ҳилқат.

1. Саҳродаги сайёҳлар

У тонг отиб қолганини англаса-да, ўрнидан тургиси келмади. Эркаланиб кўзларини яна юмди: зора тушини... Ғалати эҳтирос чулғаб олди унинг вужудини. У тушининг давомини кўргиси келиб, кўзини шундай юмиб олдики, гўё ўзини гувиллаб ётган шаршара кучоғига ёки чарсиллаб ёнаётган олов бағрига, ёки эса ўзи яшаётган тўққизинчи қаватдан пастга — қулф уриб ётган кўкатлар қўйнига отишга аҳд қилгандек эди. Қўрқувданми, туйғулар шиддатиданми юраклари орзиқиб кетди. Бу кезде камдан-кам аёл зотига насиб қиладиган метин иродаси сийнасида оқ булутлар каби юмшаб бораётганини ҳис этди. Ростдан ҳам тўққизинчи қаватдан тушиб кетаётгандек сесканиб, кўзларини очди... Узи ҳам хаёлидан сесканиб очди кўзларини... Гўё бир жуфт маънос атиргул гунча очди бу чоғ. Бир жуфт нāргис чирой очди бу кез. Лекин бу нарғиснинг ҳарир баргларида шабнам пирпираб турарди.

У туш кўрибди...

Тушида ўша... Мажнун... бошлари эгик, ўзи ярим ўгирилиб турганмиш.

«...Сенга... сизга гапиролмайман,— дермиш-у, лаблари қимирламас эмиш. Унинг гаплари бунинг юрагига эшитилармиш.— Нима қилай, ўзингиз кўриб турибсиз...»

«Гапираверинг, гапираверинг»,— дебди илтижо билан.

«Билмайсизми, биласиз-ку, ахир...»

«Билишга-ку, биламан,— ўзича ўйланиб қолибди у,— лекин, мен ҳарқалай аёлман.

Сизнинг ўз оғзингиздан эшитишни истайман».

«Мен гапиролмайман»— дебди у ғамгингина.

«Сабаб?»

«...»— гапиролмабди у.

«Утинаман... акажон...»— деб юборганини ҳам билмай қолибди. Беихтиёр тилидан учган шу сўздан аъзойи бадани жимирлаб кетибди.

Мажнун кўзларини ерга тикибди. Кейин томоғига тикилган ниманидир ютиб, фўлдирабди:

«Болаларим бор...»

«Менинг ҳам ўғлим бор...»

«Биламан, ўғлингизни ҳам жуда... яхши кўраман. Уз фарзандларимдек...»

«Гапиринг, гапираверинг...»— дермиш сабри чидамай.

Лекин Мажнун нимагадир гапиришга журъат қилолмай, иккиланармиш.

«Сиз кўрқоқ экансиз!»

Бу сўзларни айтишга айтибди-ю, ножўя гапириб қўйганидан дил-дилидан афсусланиб кетибди. Начора, айтилган сўз — отилган ўқ. Лекин, Мажнун аёл ўйлаганидек ўзини оқламабди, жаҳли ҳам чиқмабди, унга ўксик бир нигоҳ ташлаб қўйибди-ю, чеккаси мошкичири бўла бошлаган сочлари дувва оқариб қолибди.

«Йўқ, Наргиза,— дермиш унинг юраги.— Мен кўрқоқ эмасман. Агар болаларимни сен, фақат сен тарбиянга ололганинга эди, шунга ишонганимда эди, кўрқоқ эмаслигимни исботи учун ҳам мана шу ярқираб турган дудамани кўксимга ҳеч иккиланмай санчиб, бир неча марта роҳат қилиб айлантирган ва ўзимнинг ҳалол қонимга қўлимни ювиб жон берган бўлардим. Йўқ, аллақандай зинокор каби ўзимни осиб ёки мурдор ҳаромхўрлар сингари захар ичиб эмас, қонимни сочиб, ҳалок бўлардим. Фақат, болаларим...»

«Йўқ, истамайман, керак эмас,— нидо қилибди у.— Керак эмас, фақат айтинг, хоҳишингизни айтинг...»

«Айтолмайман... биламан, эркак одам биринчи иқрор бўлиши лозим. Лекин мен айтолмайман. Агар ўн ёшгина кичик бўлганимда, йиллар давомида муттасил миз узра мук тушиб, букурсифат бўлмаганимда, лоақал тўрт нафар фарзанднинг ташвишини чекмаганимда ҳам эди, ўзимни сенга муносиб санармидим...»

Мажнуннинг овози товланиб, кўзларига ёш қалқди. Ҳаяжондан ўзи бунга пайқамасди ҳам.

Энг азиз кишининг киприкларига инган зарралар ўзининг вужуд-вужудини титратиб юбораётганини ҳис қиларкан, уйқу аралаш «наҳотки, бу ўша бўлса?» деган ўй ҳозиргина чечакзордек мавж уриб турган кўнглига тошдек келиб тушди-ю, борлиғи зириллаб кетди.

«Наҳотки, бу ўша бўлса?!»

«Наҳотки, бу кўз ёшлар — ожизлик аломати, тараддуд белгиси, таслим бўлиш рамзи?...»

«Кимда қанақа... Йўқ, у забт этилмайдиғанлар тоифасидан! Ахир, ёмғирдан сўнг осмоннинг бағри қанчалар шаффоф, қанчалар юксак бўлиб кетади-ку! Унинг бағри ҳам осмон!»

«Кўзда ёш билан солишадиган рақибдан кўрқ!»— Аллақаерда қулоғига чалинган гапдан чеҳраси ёришиб кетди.

«Ҳа, ҳа,— фахрланиб кўнглидан ўтказди аёл,— у лозим бўлса, кўзда ёш билан курашга кирадиганлар қабилдан, агар мўминларга зарур бўлса, борлиғини ёқиб, вужудини байроқдай қизил алангага айлантириб, сўнги жангга отила олади.»

«Эй, азиз зот, айтинг, нега ўзингиз учун, осмон қалбингизда ғуж-ғуж қалдирғочлардек чарх уриб ётган эзгуликлар хурмати ҳаққи истиқболингиз учун кураша олмайсиз?! Нега, бошқаларга ўхшамайсиз, айтинг... айтинг истагингизни...»

«Нимани истайсиз, дейсанми? Тушунмадингми?! Менга ҳам, болаларимга ҳам меҳр керак. Меҳр!!! Ана шу меҳрга зорман, ташнаман! Юрагим, бўғзим қўйиб, чанқаб ётибди унга. Эшитганмисан, саҳроларда мешкобчиларнинг карвонига дуч келган саёҳатчиларни? Кимлар томчи сувни олтинга сотиб оладилар, менинг эса олтиним йўқ! Кимдир мешкобни зўрлик билан тортиб олади, менинг бундай пасткашликка имконим ҳам, хоҳишим ҳам йўқ. Кимдир эшак, хачир ва байталлар туёғи остида тупроққа қоришиб, нафақат инсоният, балки жами мавжудотнинг энг тубан сарқити каби, аянч ҳамда ожизликнинг пошнасини ялайди, ялтоқланади. Бу ночор бандалар кучлари етса тортиб оладилар, етмаса риё, иғво, фириб тандирини қиздира бошлайдилар, бунда ҳам мақсадларига етмасалар, энг буюк зотларни шафеъ келтириб — тиланадилар, тиланадилар... Мени ана шуларнинг қаторида билишингни истамасдим. Дарвоқеъ, яна бир тур «ақлли» зотлар борки, гарчи улар томчи сувга зор эмасалар-да, ўзларини минг оҳангга соладилар, хуржунларида талаш бўлган оби-ҳаётни ҳаммадан кўпроқ тўплайдилар ва бу билан ташна саёҳатчилардан ўзларининг устунликларини, абжирликларини намойиш этиб, ҳам ошкора, ҳам яширин мағрурланадилар. Бу менинг эътиқодимга зид.

Кечир мени, дилбарим. Мен биламан, биз зор бўлган ўша меҳр сенинг кўксингга кўзи очилмаган булоқ каби лиммо-лим, лиммо-лим, лиммо-лим...»

У эслолмайди, эҳтимол, ҳаётида биринчи бор уйқудан кўз очиб, эринчоқ келинчалардек илк марта тургиси келмай ётарди. Кўзи ёриганда энгил тортиб, бўйлиқ, оппоқ кўкракларига сут тўпланаётганини ички ёниқ ифтихор билан туйганини ва бу туйғу латофатидан руҳи оппоқ капалаклардек хушҳаво чаманзорларда майин учаётганини ҳис қилганди. Бу ҳисни яна туйди. Йўқ, фақат латиф кўкракларида эмас, бутун вужудида: ҳужайраларида, қон томирларида, асаб сингирларида кимнидар, кимнидир эмас, муносиб ҳамда ҳаммадан кўпроқ муҳтож бўлган ҳалол бир кимсани сероб эта оладиган меҳр тирқираб турганини пайқаб қолди. Бу гоят лаззатли эди. «Мажнун» деди у оҳиста. Лекин унинг номи «Мажнун» эмаслигини билади. Аммо, шу тобда ўша «Мажнун» асал арига айланиб учиб келса, у чаппар очилган гуллари шарбатини аямасди. Агар «Мажнун»и...

Каравотни аста гичирлаши ва ёшгина боланинг уйқи аралаш инграган овози эшитилди. У дастлаб буни англамади, ниҳоят, ток ургандай ўрнидан сачраб туриб, боласининг ёнига отилди. Усти очилиб қолган икки ёшдаги гўдак ғужанак бўлиб олиб, пишиллаб ётганича яна ингранди. Тагини ҳўл қилиб қўйибди, шекилли. Бирдан сергак тортиб, чойшабни кафти билан пайпаслаб кўрди. Муздек. Ўзини ёмон кўриб кетди. «Наҳотки, бўлмағур хаёлларга берилиб, ўглининг усти очилиб қолганини пайқаман бўлса?..» Жон ҳолатда болагинасини бағрига босди. Пешонасидан, бўриқиб, қизариб турган юзларидан ўпди. Гулдастасидек нозик бўйинларидан, сочларидан тўйиб ҳидларкан, ҳали ларзон жуссасининг тафти кетмаган ўрнига олиб келиб болани ётқизди. Узи ҳам тирсақларини ёстиққа тираб, ёнбошлади.

«Бечора Мажнунни-чи, Меҳр; дейди-я. Ким ҳам зор эмас унга? Қизиқ, нега ўглингизни ҳам жуда яхши кўраман, дедикин? Сочлари дувва оқариб кетди-я,— деган ўй ўтди кўнглидан ва ўзича аҳд қилиб қўйди,— ҳали, албатта, киши билмас сочини кўради, ростдан ҳам...»

Сўнг кўнглидан бўлиб қолмаяпмиканман деб, ўзини тергаб қўйди. Йўқ, унинг кўнгли ниманидир тусарди.

Ёнбошлаган кўйи боласини яхшилаб ўради, каравотни қимирлатмасликка ҳаракат қилиб ўрнидан турди-да, таги қорайиб қолган човғумни газ плитасига қўйиб, отасига сув илита бошлади.

У ҳамон туш таъсиридан қутулолмасди...

• «Ростдан ҳам одамлар саёҳатчиларга ўхшайди...»

Бироқ у негадир турмушга чиққанини ҳам, тезда ёш оила бузилиб, қорнида гумонаси билан уйига қайтиб келганини ҳам, собиқ эрини ҳам бутунлай эсламас эди. Хаёли «Мажнун»да эди.

«Ахир, хотини бор-ку. Хотини унга нега бунчалик бефарқ? Уни танибдики, ўша иккита шими, пиджаги. Узи туппа-тузук муҳандис, соҳасини яхши билади, дейишади. Топиш-тутуши омбор мудирлариники қадар бўлмаса-да, ўртача кийинишга, еб-ичишга етса керак. Тавба, дунёда ҳар хил одамлар бор-а?»

Одатдагидек учовлари ўтириб нонушта қилдилар. Кейин, дадаси кичкинтойни бошлаб боғчага чиқиб кетди. Узи ёлғиз қолиб ишга отлана бошлади.

Ана, унга тошойнадан чарос кўзлар боқиб турибди, уларда бироз мунг кўринади. Балки, бу шаҳло бўлгани учун шундай тус бераётганмикин? Балки, бундан бир неча юз йиллар муқаддам Эрон ёки Арабистондан Мовароуннаҳр подшоҳлари саройига келтирилган канизакларнинг она юртини тусаё, нигоҳларида қотиб қолган Соғинчининг тўма изимикин? Эҳтимол, ўзбек тилида номи билан аталса, қўполроқ эшитиладиган, айни чоқда ноиложликдан «бева» деб ғудраланадиган сўзнинг эгаси бўлишдек кўнглисизлик зуҳур этар бу кўзларда? Аммо бу қўшалок чарослар ўткир ҳиссиётнинг, юракларда пинҳон назокатнинг мукамал аксига ҳам ўхшамайдими? Чинданам бу кўзлар соҳибаси сурма тортар экан, сурмани — кўз, кўзни — сурма безайди. Сирасини айтганда, уларнинг орасидаги меёрни аниқлаб олишнинг ўзи биз ҳикоя қилаётган хонимнинг дидини белгилаб беради. Шу тарзда қош билан қора қалам, юз билан упалик аҳиллик касб этади.

Бекатда одам дегани қалашиб ётибди. Аёл бунга ҳамма қатори кўникиб кетган: лекин, бугун эриш туюлиб, яна Мажнуннинг сўзлари қулоқлари остида янграб кетди: «Саҳродаги саёҳатчилар...»

У кўникиб кетган: бўз бола йигитларни-ку, қўяверасиз, ҳатто аёллар ҳам унга ғалати қараб ўтишади. Айниқса, майдатароқ атласдан тиктирилган кўйлагида, узун сочини битта қилиб ўриб чиққанда сурбетроқ, шоирнамо йигитлар ғазалхонлик қилиб тегишадилар:

Нозуқликда белича йўқ тори гисуйи,

Ўз ҳаддини билиб белидан ўлтирур куйи.

Баъзида ўзи ҳам таъсирланиб, билдирмай кулиб қўяди бундай кезларда.

Бугун эса, унга ўшдан таниш нигоҳлар эриш туйилиб, ғашини келтира бошлади, зотан, қулоқларига ўша таниш бўғиқ овоз:

«Чанқоқ саёҳатчилар... Кимдир тортиб олади, кимдир тиланади, тилёғламалик қилади, соғинади, завқланади, чидайди»,— деяётгандек эди.

«Эҳ, бу нигоҳлар,— деб ўйлади у, ишхонага яқинлашиб бораркан,— мен улардан чарчадим шекилли.— Шу пайт юраги ориқиб тушди.— Ҳозир қаршимдан чиқади Мажнун. Қизиқ, ростдан ҳам сочлари...»

Чиндан, эшик олдида уч-тўртта катта-кичик ходимлар сигарет чекиб туришар, унинг кўзлари эса, кашандалар орасида энг кўримсиз, йўлга тескари қараб, кимнидир тинглаётган «Мажнун»ни дарров ажратиб олди. Беихтиёр сочларига қаради.

«Йўғ-ей, унчалик оқармаган-ку,— деган фикр ўтди хаёлидан. Негадир юраги ачишди. Шу пайт тескари тургани ҳолда «Мажнун»нинг елкаси биланари-билинмас учиб тушганини пайқаб қолди. «Наҳотки, шу туришида мени пайқайди?»— деган ўйда ичкарига кираркан, кўз қири билан худди тушида кўргандек, унга ён томондан назар ташла-

ди, қадамларини беихтиёр жадаллатди. То хонасига етиб келгунича орқасидан ўтли бир нигоҳни ҳис этиб борди.

Ишхонада уни ҳурмат қиладилар. Фақат гўзал бўлгани учун эмас. Ҳозир чиройли қиз-жувонлар камми, ахир? У — осойишта, ўзини тутиб олган, шу билан бирга камтар, камсуқум аёл. Тўғри, бояги бекатдаги каби турли назар билан қарашади-ю, лекин «уни қўлга ўргатиш»нинг иложи бўлмагани сабабли баъзилар янада ҳурмат этса, баъзилар шунчаки қўлни ювиб, қўлтиққа уриб қўяқолганлар.

Рост, бир-икки чала мулла, супургибел ёшлар ниманидир илинжида «бахт»ларини синаб кўриш орзусидан кечганича йўқ, буни у ҳис қилиб туради, лекин улар ҳам журъат қилиб оғиз очолмайдилар.

У ишга шўнғиб, тушини унутди. Кун давомида «Мажнун»нинг изтиробли нигоҳини икки-уч бор туйган бўлса-да, ўзини кўрмади. Фақат иш тугашига озроқ қолганда кўшни хонадаги қизлар уни чойга чақириб кетдилар. Қўлидаги ишни тугаллаб у ёққа чиққанида, суҳбат қизиган эди.

— Вой, хотин кишини қўлга ололмаган эркак-эркакми?— шанғиллайди тикмачоқ-дек жуссаси лорсиллаб, барваста аёл,— қуриб кетсин аммамнинг бузоғига ўхшамай. Тўртта бола туғдириб қўйибди-ку, хотинига сўзи ўтмайди.

— Қўйсангчи, Саи, хотинда ҳам хотин бор-да. Инсоф билан айтганда, бу ерда ҳеч ким Анвар ака каби жон-дилдан ишламайди. Ойлигининг тийин-тийинигача ҳалоллаб олади. Айби сенга ўхшаган серқитиқ жононаларга писка гап қилишни ўзига муносиб билмаганими?

— Уйда ҳам тартиб-интизом, деб сўлжайиб юрса керак-да, бунақалар билан яшашнинг ўзи бир азоб. Хўп, хотини сўзига кирмас экан, солмайдими қулоқ-чеккасига ё жўнатвормайдими?

— Тўртта бола билан қаёққа жўнатади?

— Бўлмаса, чопонини елкасига ташлаб чиқиб кетсин, боши оққан томонга, э лан-довур! Шунақа эркакларни кўрсам ғажиб ташлагим келади!

— Тўғриси айтайми, қизлар,— кулиб гапга қўшилди Барно.— Агар менинг шунақа эрим бўлганида елиб-югуриб парвариш қилган бўлардим. Сен-чи, Саи?

«Гурр» этиб кулги кўтарилди.

— Э, йўк, мен тегмаган бўлардим. Эртаю кеч чизмадан бош кўтармайдиган эрни бошимга ураманми?

У эса индамади. Еноқлари қизиб, юраги сиқила бошлаган эса-да, сир бой бермас, ора-чира атрофдагиларга жилмайиб кўярди-ю, туриб кетишни ҳам, гапни бошқа мавзуга буриб юборишни ҳам билмасди...

«Айтганча, мең нима қилган бўлардим,— деб яна ўйлаб қолди у, ўғлини ухлатиб ўрнига чўзиларкан. Бу хаёлдан қайта бошдан томирларидан олов оқа бошлаганини ҳис қилди. Кимдир чақиргандек ўрнидан сапчиб турди. Чироқни ёқмасдан дераза ёнига келиб, уни очиб юборди. Кўзлари... Унинг кўзлари рўпарадан гугурт қутидек бўлиб кўриниб турган озиқ-овқат дўкони ёнида сигарет тутатиб, деразасига тикилиб турган митти одамни дарров таниди. Ҳатто журъатсиз жавдираётган унинг нигоҳини, ҳатто бу кўзлардаги мулоҳаза, тараддуд-аломатларигача кўрди. У ҳам негадир таниди. Кўзларини олиб қочди. Аста ўгирилиб ердан бош кўтармай юриб кетди.

«Мен... м е х р г а зорман, сенга зорман, аммо сен... этиб бўлмас хилқатсан»— деган садо келарди ердан.

«Менинг бутун вужудим, қон томирларим, асаб сингирларимдан то сочларим толаларигача меҳрга лиммо-лим, лиммо-лим, аммо асрлар бўйи ер остида кўзи очилмаган чашма мисоли ётибман, унинг кўзини фақат сиз, акажон, оча оласиз!»— деган нидо келарди осмондан.

Бу икки пок хилқатнинг бири ерда, иккинчиси осмонда яшар эди гўё...

2. Имон ва имкон

У уйига яқинлашганда ўзига келди. Юрагини муздек бир тиф ачитиб, ялаб ўтди. Сесканди. Ҳовузга тушган тош атрофга тўлқин тараб юборгани каби, дилига урилган шарпадан бутун вужуди жимирлаб кетди. Эшик тутқичини ушлаганча бир зум тўхтаб қолди. Орқага, номаълум томонларга қайтгиси келди, ўзида пайдо бўлган бу кайфиятни идрок этиб, алам билан кулиб кўяркан, эшикни итарди. Берк! Юрагини қисиб турган муздек қўл бармоқларини ёзиб юбориб, у энгил тин олди.

«Қайтсаммикин?»

«Нима учун?»

«Балки, чироқини ўчириб, ётиб қолгандир?»

«Фарқи нима?»

«Қизиқ, бировни кутяптимикин? Нега бирдан чироқни ёқиб, кўчага, мен томонга тикилиб қолди?»

«Тўхта, тўхта, унинг кўзларидаги ёлқин мунчалар ҳазин парпирадийкин, кенг уйда ёқилган шамчироқ ўз ёғдуси билан хонани тўлдириб юборолмай, ҳасратда зўр бериб чираниб, дувва-дувва кўз ёшларини тўккандай, ҳализамон бу қўшалоқ чарослардан армон селга айланиб, оқадигандек эди. Бу интизорлик эмасми?...»

«Йўғ-эй, хаёлпарастлик ҳам эви билан-да. Орада шунча масофа бўлатуриб...»

«Нима қилибди? Аниқ кўрди-ку, ахир...»

Хаёлларидан қаттиқ уялиб кетди. Ана шу туйғу исканжасида дарвозани қоқабошлади. Эшик ортидан уч-тўрт боланинг югурган қадам товуши, кейин, қиз боланинг, «Дада, сизмисиз?» деган саволи эшитилди.

— Мен, қизим, мен.

Эшик очилиши баробарида ярим эркаланиш, ярим танбеҳ ва ним ҳайрихоҳлик оҳангларига тўла ўн уч ёшлардаги қизнинг овози келди:

— Тавба қилдим, дада, одамни хавотир олдириб... Кеч келишингизни айтиб кетсангиз бўлмайдими?

Дадалари истиқболига чиққан болалар шод чуғурлашди.

— Ассалому алайкум, дада.

— Хавотирландик росаям.

— Менга нима олиб келдингиз?— Тиззасидан қучоқлади кенжатоийи.

— Суқатой бўлмагин, Илҳом,— деб танбеҳ берди катта қизи ва кўнгли эриб кетган дадасининг Илҳомни кўтариб олаётганини кўриб шоша-пиша укасининг қўлтиғидан олди...— Сизга мумкин эмас, кўтарманг.

— Тергашни жуда яхши кўрасан-да, Нигора,— дея кулиб тўнғиллаб қўйди у, лекин, Илҳомни аста ерга қўйди.— Нега ухламадинглар?

— Сизни кутиб, дарсимни тайёрлаб ўтирган эдим, укаларим ҳам дадам келсинлар, деб ухлашмади.

— Нозим қани?

— У...— деди шашти тушиб Нигора,— оймлар билан...

— Ҳа, майли... Энди ёта қолинлар, раҳмат сизларга...

У ўзининг хонасига қараб юрди. Лекин, фарзандларининг қандайдир ўзгариш содир бўлаётганини элас-элас пайқаётганлари ва бу сезги ўт билан сув орасида қолдириб, болаларни маънан эзиб қўйиши эҳтимолини ўйлаганида ҳар сафар юрагидан нимадир «чарс»иллаб узилиб бораётганини ҳис қиларди. Нима қилиш керак? Нима қилиш керак, ахир?!

Ичкаридан шанғиллаган овоз эшитилди:

— Ҳа, даданга ўхшаб лалаймай ўл! Ким бўлмоқчисан ўзи? Бутун умримни заҳар қилдиларинг!!!

Болалари нимадир дейишди, лекин уларнинг сўзларини англамади.

— Э, қуриб кетсин, очдан ўлвормайдимиз? Қўшнидан қарз сўраб олиб чиққанман унни. Эркак деган...

— Падарлаънат...— у ғазабдан қалт-қалт титрарди. Айниқса, кейинги пайтларда нозиклашиб кетган, таранг тортилавериб узилишга яқин келиб қолган асаблари гўё саҳролардаги косасиз тошбақа сингари, ялонғоч бир ҳолга тушган эди.

Бояги муз панжаларнинг исканжасидаги юрагида оғриқ туриб, ҳолсизланиб бораётганини яна ҳис қилди. Кийимларини ҳам ечиб ўтирмай, диванга бемасдор чўзилди...

«Наҳотки, август ойдан бери икки қоп ун ва бир қоп гурунчини тамом қилишди? Бугун ўн тўртинчи ноябр. Қизиқ»,— хаёлидан ўтказди беихтиёр ва асосий масала ун-гурунчда эмаслигини идрок этиб, ғайришуурий тарзда ҳайқириб юборди: «Ойи-и!»

У ўз фожеасини теран ҳис қилар эди-ю, лекин, сўнгги кунлар мобайнида онасига, дунёга келиб, яхшиликлари эвазига ҳам, ёмонликлари эвазига ҳам охир-оқибатда, фақат меҳрига сазовор бўлган волидасига фикран мурожаат этар, шу билан таскин топгандай бўларди:

— Ойи-и-и!

У дилдан мурожаат қиларди. Лекин бу нидо дилларидан тошиб лабларидан ҳам сирғалиб учаётганини англамас, фақат кенг пешонасини негадир муздек тер босиб борарди.

— Ойи-и-и!

Бу сафар юрагида такрорланди у овоз. Кейин онасининг чеҳрасини кўз олдида гавдалантиришга ҳаракат қилди. Ана, зоҳиран содда, айни пайтда талабчан кўринадиган, бодом қовоқли, бироз жиддий, бироз осуда, бироз файласуфларники каби мулоҳазакор қўй кўзлар. Бу кўзлар ўз эгасининг ақл-идрокини ҳам, ғайратию тантилигини ҳам бирваракайига намойиш этишдан ожиз, аксинча, серажин, бироз тўлишган, умри бино бўлиб упа-эликдан баҳра олмаган юзларида бутун фазилатлари шундайгина бўртиб турарди.

...Онасининг йигирмаси ўтган кезлар эди. Отаси маҳзун бир ҳолатда ўтирарди. Уни бундай тарзда биринчи кўриши — юраклари эзилиб кетди. Чўкка тушиб кўришаркан, бу оиллага одат бўлмаган ишни қилди: отасининг пешонасидан меҳр билан аста ўпди. Қизиқ, ота буни сезмади ҳам.

— Бундай ўйлаб қарасам,— деб гап бошлади отаси,— онанг билан қирқ етти йил ҳаёт кечирибман. Ун олти ёшида тушган эди. Кўп иссиқ-совуқни бирга тотидик. Онагдақа аёллар ҳаётда кам учрайди. Раҳматли жуда зийрак, сабрли эди. Сира эсимдан чиқмайди, ўттиз учинчи йил жуда оғир келди. Халқ қаттиқ қийналган ўшанда. Мен бозорга қатнайман. Бувамлардан жуда кўп китоблар қолган экан. Шуларни пуллайман, битта-яримтанинг юкларини кўтаришиб бораман, ишқилиб, бир кунда иккита нон топиб келаман.

Ҳозир ўйлаб ҳайрон қоламан. Тавба, оз эмас, кўп ҳам эмас, иккита нонга етарди-я. Хуллас, бир куни бозор бўлмади. Уйга қайтпман-ку, қаршимда кўзлари ожиз бўлиб қолган ойим, катта опанг ва аканг (ўша кезлари жуда ширин бўлиб қолишган эди), ойининг аҳволини ўйлаб, оч қоладиган бўлишди-да, деган хаёлдан дунё кўзимга қоронғу бўлиб боряпман. Офтоб ёнбошлаб қолган бўлса-да, дўзахнинг эшиклари очилиб кетгандек, еру осмон қизиб ётибди. Бир ёқда иссиқнинг таъсири, бунинг устига бозорга оч-наҳор кетганим, ўзимни бир ҳолатда сездим. Эшикдан кирсам, онанг кир ювиб ўтирибди, кела солиб:

— Вой, отаси, сизга нима бўлди, рангларингиз ўчиб кетибди,— деб қўлтигимдан суяб олди.

— Бугун нонга лойиқ пул топа олмадим,— дедим аранг.

Хаёлимда эса, эркак одам бола-чақасига нон топиб кела олмаса, деб жавраб қолишини кутиб турибман. Бироқ, раҳ... раҳматли онанг қўлимни қўйиб юбормай, кулимсираб туриб:

— Вой, тавба, шу арзимаган гап экан-ку, одамни қўрқитиб юбордингиз-а, барака топкур,— деди.— Худога шукр, боғимизда ўрик бор, памилдори ҳам ранг келтириб қолди, ҳозир бирпасда аччиқ-чучук қилиб келтираман. Бугун нон олиб келолмаган бўлсангиз эртага олиб келарсиз.

Гап шу ерга келганда, дадаси бир ютиниб олди. Кейин бироз бўғиқ овозда давом этди.

— Шарқираб оқиб турган ариқчадан юз-қўлимни ювиб, супага чиқиб ўтиришим биланоқ, онанг ачиқ-чучук тайёрлаб келиб олдимга қўйди-да, ичкарига кириб кетиб, қўлида сочиқ билан чиқди. Уни авайлаб очиб, олдимга бир бурда нон қўйди.

«Ялт» этиб унга қарадим. Онанг яна кулди:

— Эрталабки насибангиз-ку, отаси, олинг, сиз еб туринг, мен боғдан ўрик олиб чиқиб бераман.

Тамоғимдан нон ўтадиган аҳволда эмасдим. Ёнимга чақириб олдим. Қайтиб келиб ўтирди.

— Болаларга нон берганмидинг?

— Вой, апанди бўпсиз, отаси, болаларимга нон бермас эмишманми, иккаловлари ҳам ўз тегишларини еб олишган, бой бўлгур.

Онанг ниҳоятда зийрак аёл эди. Шафқатли ҳам эди. Кўнглимдан ўтган гапни сизди. Албатта, сизди-ю, бор ғазабини ҳам, шафқатини ҳам, биргина «апанди бўпсиз», деган гапга жо қилаолди.

Дадаси алланима келиб қадалган томоғини қириб, биров безовталангандек бўлди, лаблари титраб кетди, бўлмади шекилли, мутаассир юзларидан оппоқ соқоллари қадар кўз ёшлари думалаб туша бошлади. Елкасидаги гулдор ҳошияли оппоқ рўмолни титроқ қўллари билан чангаллади, аммо олисдаги хотира устун келиб, кўз ёшларини артишни унутди.

— Сўнг онанг раҳматли: «Отажониси, бу ўзингизнинг эрталабки нонушталигингиз, уни бемалол еб олаверинг, болалар ҳам, ойимлар ҳам насибаларини ейишди. Айтганча, бугун нон олиб келолмаганингизни ойимларга айтмай қўяқолинг. Тушликдан кичикроқ бир бурда нон ортиб қолган, уни ойимларга бериб қўяқоламиз, ҳархолда кекса одамга мадад бўлади»,— деган эди овозини пасайтириб.

Кейин билсам, раҳматли, ўзининг бир бурдагина улушидан орттириб, кекса ойимларга илиниб юрар экан.

— ...Бечора онагинам!— пичирлади унинг лаблари.

Бироқ, бу пичирда энди шуурсиз ҳайқирик эмас, меҳр-муҳаббатга лиммо-лим бир изтироб ётарди...

Шу пайт эшик очилиб, қўлида коса билан Нигора кириб келди. Кўзлари ерга қадалган кўйи:

— Дада, овқатингизни ичиб оласизми? Турақолинг,— деди айбдордай хомуш тортиб.— Туринг, кийимингизни ҳам ечмабсиз-ку!

— Ичмайман, раҳмат.

— Туринг энди, мошини кам қилиб сузиб келдим. Мана, ўзингиз бир қаранг.

Шу пайт ҳовли томондан ойнага учли темир суркалганда чиқадигандек этни сескантирувчи овоз келди:

— Ичмаса, заҳарни ичсин, олиб кел, бу ёққа!

Нигоранинг кўзларида ёш ҳалқаланди:

— Ойи-и!..

У ёноқларидан сизиб тушаётган ёшни кафти билан артиб, ҳовлига чиқиб кетди. Лекин, коса жойида қолди.

«Нима қилиш керак?!»

«Нима қилиш мумкин?!»

«Нима қилсайкин?!»

Йуқ, уйдан бош олиб чиқиб кетиш учун на маҳалла оқсоқолидан, на ишхонасидаги местком вабошқа-бошқалардан чўчийди. Аюҳаннос солиб хотинининг барча идораларга югуришидан ҳам энди асло чўчимаydi. Аслида инсоннинг шахтини бир марта синдириш мумкин, ўтган йиллар мобайнида ана шу хотин қозига ҳам, миршабларга ҳам, яна турли-туман бошлиқлари маҳалла оқсоқолларига рўпара қилавериб, этини ўлдириб бўлган. Рост, авваллари хотини ёки маҳалла хотин-қизлари бўлимидаги қариқизнинг қайси иш жойига боришганидан ва у ердагиларнинг бунга қандай муносабатда бўлганларидан қатъий назар, шартта ариза ёзиб ишдан бўшаб оларди. Уз оиласининг достонини ҳамманинг билиши шарт эмас, деб қаттиқ куюнарди. Ориятга қаттиқ ботарди. Оқибатда бундан фақат ўзи эзиларди, холос. Фарзандларини ўйлаб, яна иш излаб қоларди. Ҳамма каби уларнинг ўйинчоқ ўйнаши керак, тоза кийиниши, еб-ичиши керак.

У энди бутун вужуди билан тинчлик истарди. Унинг сезгир ва кучли идроки баландликка оғир юк тортаётган машина каби бутун қисмларигача титраб-қақшаб, ана шу энг азиз тинчликнинг фақат иккитагина йўли қолганини туйиб турарди.

Биринчиси, таслим бўлиш, таслим бўлганда ҳам ўн беш йил давомида ўзини деярли барча идораларга «эскилик сарқити», деб таништириб келган «янгилик сарқитлари»га таслим бўлиши керак.

У «янгилик сарқити» деган иборани хаёлан талаффуз қилиб, синиққан юзларида табассум зоҳир бўлди, зотан, ўзи янгилик бўлса-ю, яна сарқитга ҳам эга бўла қолти-да? (Аммо бундан ҳам муносиброқ ибора унинг хаёлига келмади).

Дунёда шундай одамлар бўладики, эти юпқа бўлиши туфайли муҳитдан ўзини ҳимоя қилолмайди, бинобарин, атрофдаги ҳамма касалликлар унга дарров таъсирини

ўтказади. Уларни шаффоф одамлар, дейишади. У эса, руҳан шаффоф кишилар қаторига кирардики, унинг гўзал руҳини фақат имонгина бир филофга ўраб четдан ҳимоя қилиб турарди. Табиатда ҳар бир нарсанинг ичкисини бўлганидек, шаффоф одамларга қарама-қарши шундай кимсалар ҳам борки, улар ялқовлиги, бепаросатлиги ва фосиклиги боис шаффоф зотлар эришган даражани эгаллай олмайдилар, шунинг учун уларни ҳаддан ташқари ёмон кўрадилар ҳамда таъқиб қиладилар. Бунинг учун мавқеъ излайдилар, ана шу мавқеъ учунгина ҳар нимани, ҳатто номусларини қурбон қилсалар қиладиларки, мансабга, фақат мансабга интиладилар.

Иккинчиси эса...

«Иккинчиси фақат сен!»— хаёлан мурожаат этди кўз олдида фаросат ва меҳрининг, кўёш ва чечакларнинг, адолат ва садоқатнинг соҳибаси бўлиб қад тиклаган ўша ёш жувонга,— фақат, афсус...»

«Сиз нима дейсиз, ҳазрат Султоним?»

Орифлар султони — унинг сеvimли қаҳрамони. У ҳаётида хатоларга йўл қўйганида, қийин шароитларга тушиб қолганида ана шу буюк фидойи, темир ирода соҳибига хаёлан саволлар берарди. Бу сафар ҳам ўзи кутмаганида кўнглидан ғайририхтиёрий тарзда ўтган саволдан жижолат тортди. Улуғ зот қаршисида бу савол шундай аянчли, мағзава, тубан кўриниб кетдики, оқибатда инграб юборди, жонҳолатда кескин ҳаракат билан ўрнидан туриб олди.

Бу жон талвасасига ўхшаб кетарди. Чиндан ҳам у ҳаёт-мамот учун курашмоқда эди. Йўқ, у обрў ёки бирор бир амал, ҳатто, иззат-нафси учун эмас, атрофида қуюқлаша бораётган очкўзликка, бепаросатликка, бадбинликка қарши курашмоқда эди. Наҳотки, таслим бўлса?

У билади, баъзилар унинг орқасидан киноя билан «Шоир!»— деб қўйишади. Бу уларнинг лаҳжасида ўз фойдасини билмаган дарвеш деганлари. Бировлар «нон эмас!» дейишади. Бу бизга ва бизга ўхшаганларга аралашмайсан деганлари.

«Сув юкмас!»— дейдилар яна бировлар. Бу бизнинг таъсирга ҳеч тушмадинг-тушмадинг-да деганлари.

«Иложинг қанча! Бу — ҳаёт»,— дейди яна кимдир хокисорлик билан ноилож қолиб.

У яхши билади: имкон сарҳадлари имон уфқлари билан чегараланади.

У яхши билади: ҳаёт — остонангдан бошланади, у оёқости бўлмаган уфқлар қадар давом этади.

У ўша покиза ҳилқатнинг ҳам шундай ўйлашига қаттиқ ишонади! Шунинг учун ҳам ўзини ёлғиз сезмайди, ўз атрофида қуюқлашиб бораётган булутларни вақтинча деб билади.

Аммо одамларга ҳам тараф йўқ.

— Уйим, жону жаҳоним қўланса ҳид таратиб, куйиб ётсин-у, менга пул бўлсин!— дерди бир жияни нимагадир ишора қилиб.

— Ўз кўнгилларида фаришта бўлмоқчилар, бошим кал-у, кўнглим нозик,— мазақ қиларди баъзи қўшнилари.

У ҳам бўш келмасди. Бундай ним яширин, ним ошкор заҳархандаларга бироз дудуғланиб, аммо, дадил жавоб қиларди:

— Топган илму амалларинг, зару зеварларинг ёнар тоғ бўлганда ҳам т... т... тово-нимни илитмайди!

Силлиқ одамлар уни коскиликда айблардилар. Бўлса, бордир.

Қўпол одамлар уни жижзакиликда айблайдилар. Бўлса, бордир.

Фитначилар уни айёрликда айблайдилар. Бўлса, бордир.

Четдан билганлар уни лақма дейдилар. Бўлса, бордир.

Лекин уни ҳечким дўстга хиёнатда, ҳақиқатга мунофиқликда, эътиқодга субутсизликда айблай олмасди. У интилган манзил шу эди. Тавба, эрта етиб келмадимикан!?

...Тонг чоғи болаларнинг чуғур-чуғурдан кўзини очди. Беҳуш ётдим, ухладими ё тунни бедор ўтказдим, билолмади. Гарчи, лаблари қуруқшаб, томоғида нохуш таъм сезаётган бўлса-да, асаблари бир қадар тиниққанини ҳис этди. Айниқса, ўн ёшлар чама-сидаги Нозимнинг бор овозда қулиб, укасини эркалаётганини эшитиб, чеҳраси очилиб кетди. Укасини кулдириш учун ўзини ҳар оҳангга солаётган Нозимнинг ёқимли қилиқларини кўз олдига келтириб, ўзини майин, оппоқ булутлар устида учиб юргандек бахтиёр сезди. Лекин, бу булутлар уни ўз парқу қанотларида бир дамгина учирдилар, холос.

— Кийимларингни кий, деяпман, ҳўкиз!— деган совуқ овоздан диллари парчала-ниб, тўсатдан, ўз осмонидан қулади. Қаттиқ қулади. Нашъу намога тўлиб турган вужуди зириллаб кетди.

«Аблаҳ,— алам билан хаёлидан ўтказди яна.— Бўйнига олмос қўнғироқлар осган эшак!»

У ана шу бир-биридан асил олмос қўнғироқлар учун ҳам чидашга маҳкум. Олмос қўнғироқлар... эҳ, уларнинг шод жаранглашлари учун нималарга рози эмас! Йўғ-э, катта кетвормадимми? Имон ва имкон даражасидагина ҳамма нарсага рози! Аслида, Инсоннинг имкон даражалари — чексиз, унинг сарҳадлари, фақат, имон уфқлари билан чегараланади. Имконнинг изидан тушиб бу ҳадни босиб ўтиш... йўқ, асло!

Яна ўша совуқ товуш эшитилди:

— Ҳа, дадангга ўхшамай...

У чеккасида аллақандай томир «чирс» этиб узилиб кетганини, кўзларидан учкун чатнаб, димоғини куйинди исига ўхшаш қон ҳиди тўлдирганини ва юрагида қаттиқ санчиқ пайдо бўлганини, мактабга, боғчага шошаётган болаларининг қувноқ овозларидан негадир у қадар яйрамаётганини, бу сонияда, бефарқлик, у умрида туймаган ва ўзи қаттиқ нафратланадиган ана шу туйғу бутун вужудини эгаллаб олаётганидан ҳайратланиб ётарди.

Яна бояги оппоқ булутлар сари парвоз қилаётганини, лекин бу парвоз ҳам негадир кўнглига завқ-шавқ солмаётганини элас-элас пайқаб ётарди. Кейин, зум ўтмай, у ҳеч нимани сезмай қолди.

У манзилга энди етиб келган эди...

3. Тоғ қулади

Учинчи соатдан кейин дарс бўлмаслигини айтишганида Нигоранинг юраги «шув»иллаб кетди. Қани энди ўқийверса, ўқийверса...

Синфдошлари «ур-ре» деб қичқирганча даҳлизга отилишаркан, тенгдошларига қараб, ўзи билан улар орасидаги қандайдир тубсиз, қоп-қоронғи бир жарликни ҳис қилди. Бир зум уларни ёмон кўриб кетди. Кейин, ўзини... Кўзларида ҳалқаланаётган ёшни аранг тийиб, устига қуюқ ҳарфлар билан «мактаб фонди» деб ёзиб қўйилган китобларини чети жигарранг ҳошияли оч тарғил сумкасига истар-истамас жойлай бошлади. Сўнг синфдан чиқди.

Гарчи уйига боришни истамаётган бўлса-да, йўлкадаги кўлмакни беписандлик билан кечиб борар, на ўтган йили дадаси олиб берган қизғиш-сариқ этигининг тўпиғига ча илашган лойга ва на бу йил кийгани — ним пушти плашининг этагига сачраган лойқага эътибор берарди. Хаёли дадасида эди.

«Дадамла ҳам қизиқла-ўзи. Ҳар кун уйдала. Собирнинг адасига ўхшаб командировкага ҳам чиқиб кетмайдилар, тавба. Фурқатнинг адаси эрталабдан чойхонага чиқиб ўтириб олади...»

«Тўғриси, Шавкат амакига ўхшамаганлари яхши-я. Лекин... — у оёғи остидаги тошни ўғил болалар каби тепиб юборди,— қийналиб юралла-де, доим...»

Одатдагидан пастлашиб қолгандек кўринаётган кулранг осмон ҳам, кулранг бўлиб туюлаётган дарахтлари бирдай кулранг иморатларгача — ҳамма-ҳаммаси яккаш бўёқда кўриниб, унинг жажжи қалбига ғашлик соларди. Ҳозир кўз олдидан ўтаётган дадаси билан онасининг ит-мушук бўлаётган башаралари ҳам бўғиқ кулрангга эди. Ана дадаси, асли буғдойранг, лекин, кейинги йиллардаги бетоблиги сабабли синиққан, кўз остлари шишинқираган ва юз териси ҳам сезиларли ҳалпираб қолган ўттиз беш ёшлар чамасидаги киши ғазабдан бўриқиб, баттар тасқараси чиқиб, оғзига келганини қайтармай ҳайқиради. Унинг рўпарасида тишларини оч бўри каби иршайтириб, онаси туради. Онасига бундай туришни катта онаси ўргатган. Бу машқнинг номи — ҳўкиз сўйиш. Катта ойиси топган бу ғалати номни. Балки, у ҳам бундай қассобликни ўз онасидан таълим олгандир. Бироқ унисини билмайди Нигора.

Унинг эсида қолган нарса бошқа. Ўша пайтларда жуда ёш эди. Онаси кафтдеккина ҳовлидаги памилдорилар орасини теша чопиқ қилаётган эди, катта ойиси келиб қолди. Кўришиб, айвонга чиқиб ўтиришгач, онаси бир парча газета билан қопқоқланган самоварнинг ўтинхонасига пуфлаб, зум ўтмай қайнатиб келди.

— Бунча рангинг чиқмайди десам деҳқончилик ҳам сен бояқишнинг бўйинингда экан-да, а?— деди келинчақларники каби энли ўсма тортилган ва бугунга келиб сийраклашган қошларини ўйнатганича.

— Вой,— кулди онаси ерга қараб.— Ўлгур памилдоримиз ўзи ўн тўрт тупгина. Нима қипти!

— Ўл қипти, бало қипти,— кампирнинг ранги ўчди.— Сен шўрпешонага минг марта айтаман, ҳозирда қайириб олмасанг, эрта-индин малай қилиб олади сени. Ахир, киноларда кўрсатади-ку, хирсдай-хирсдай азамат йигитлар таъвия-тасқара хотинларнинг хамирини қориб, кирини ювишади. Чала боладеккина эрингни энди пахтага ўраб, тоқчага ўтқазиб қўйишинг қолди, холос. Нимани қойил қилибдики, қулоғидан кириб, бурнидан чиқасан? На эринг борми — бор, дегудек ёнингга савлат тўкиб юролса, на топар-тутарининг тайини бўлса!

— Вой, опа, нега унақа дейсиз? Жуда ҳалол одам у киши.

Кампирнинг ранги гезарди:

— Ҳе, ҳалоллиги бошида қолсин! Ҳалоллиги учун биров мояна берармиди? Сен

гўл ўлгур, қани айт-чи, эрга текканиндан бери нима кийдинг? На эгингдан ёлчийсан, на ейиш-ичишдан. Шунинг учун рангинг чиқмайди.

— Рост, опа,— унинг нигоҳи маъюс тортди.— Кеча туфли олсаммикин деб маслаҳат солган эдим, бултургингиз ҳали янги шекилли, деб рўйхуш бермади.

— Ана, айтмадимми,— ҳайқириб юборди кампир тўмтоқ бармоқларини қизининг кўксига нуқиб.— Ул-а, бу кунингдан...— шиддат билан ўзининг иккала бўксасини чимчилади у.— Баттар бўл, ўзинг ишлаб топган пулга ўзинг эғалик қилолмасанг!

— Нима қилай бўлмаса?

— Агар жуда бўй бермаса, «ҳўкиз сўйди» қил. Бир шармандаси чиқсин...

Мурғаккина қизчанинг хаёлида бу жуда қизиқ бўлиб туюлганди. Негаки, ўшанда онаси четга қараб мамнун кулиб юбормаганда эҳтимол, бу нарсалар эсида ҳам қолмасмиди.

Бир куни дадасининг онаси келиб қолди. Унинг эркалашларидан эриб кетган Нигора худди суюнчи оладигандек бижиллаб тушинтирди.

— Биз дадамларни ҳўкиз сўйди ўйнаймиз...

— Вой, дадангни топган ўйинини қара-я, даданга айт! Бошқа ўйин ўйнатсин. Қиз болалар ўйнайдиганини топсин.

Пешонасидан тер чиқиб кетган онаси эса, зўрға ўзини тутди. Бувисини кузатишгач, ҳеч нарсадан беҳабар қизчасига «бурама қанд» бериб, чимчилаб-чимчилаб, иккинчи бор ўша сўзни айтмасликка сўз олди.

Эҳ-ҳе, ўшандан бери онаси неча марталаб «ҳўкиз сўймади?» Лақмагина дадаси ҳам, чини билан чала бўғизланган ҳўкиз каби бўкиргани-бўкирган.

...Эшикдан кириб келган Нигорага кафтдеккина ҳовли ҳам саҳродек бўм-бўш кўринди. Худди рўпарасида эртақлардаги баҳайбат аждаҳо сени ютаман, деб тургандек, юраклари шувиллаб кетди.

Папқасини деворга суюб, одатдагидек, дадасининг хонасига кирди.

Дадаси ишга кетаётганида столига ёки дераза тоқчасига бирор, тансиқроқ ширинлик қолдириб кетар, бу эса, болалардан уйига энг эрта қайтганига насиб этарди.

У эшикни очиб кирди-ю, ҳайрон бўлиб таққа тўхтади. Уй совуб кетибди. Дадаси эса, кечаги кийимини ҳам ечмаган кўйи ётибди... Кўзлари катта очилган... Оппоқ... Аллақандай ётибди... Бир қараганда дадасига ҳам ўхшамайди... Ажал — кекса-ёшга баробар. Қизча илк бор у билан рўпара бўлди, лекин, савқи табиий билан ўлимни таниди. Унинг бутун даҳшатини жажжи қалби билан туйиб, ўкириб юборди:

— Дадажо-о-о-н!

* * *

Уни пакана деб бўлмайди, ҳаққи кетади. Ўрта бўйли деб ҳам бўлмайди, ҳаққингиз кетади. Кўсанамо, бир бурдагина башараси, соат кафтгири каби ўйнаб турувчи олазрак кўзлари, кампир даҳанидан тортиб, жипс ёпилган юпқа лабларига қадар Нормат шайтоннинг касб-коридан ҳабар бериб туради. Бундайлар даромад кунда тушиб турадиган соҳанинг вакиллари...

Йўқ, яна магазинчилар ҳақида, шу кунларда кўпчилик қаламга олиб қўйган магазинчилар ҳақида сира гапиргим йўқ. Мен Тошкентдай шаҳри азимда яшаб ўтган бошқа бир магазинчини яхши билардим. Пойтахтнинг шимолий-ғарб қисмида, Қўштут маҳалласидаги нон магазинининг мудури эди у одам. Ёшлар Воҳид ака, дердилар. Катталар ҳеч қандай сипорисиз Абдувоҳид деб қақирардилар. Тахминан учинчи синфларда ўқисам керак. Нон танқисроқ кезлар. Онам бомдодга турганларида мени ҳам уйғотардилар. Тургим келмайди. Танча иссиқ. Аллақанча «навозиш»лардан сўнг, уйқим чала ўчиб, четига қизил гулли матодан ямоқ тушган танча кўрпа остига қистириб қўйилган пайтавамни томирскилаб қоламан. Раҳматли онам кўзёшларини аранг тийиб, ҳадемай узун кунлар бошланиб, кунлар исиб кетишини худодан сўрай-сўрай маҳсимни кийдириб қўядилар. Ўз ҳолимга қўймай, майин туқлари тушиб кетиб, дағал тўқилган шолчани эслатувчи, лекин, «пуховой» деган номи қолган рўмолни, ўртоқларимнинг ғашига теккан чол теллагимнинг устидан ўратиб қўяётган онамларга аччиқ қилиб ечганимча улоқтираман.

— Мени номусга ўлдирмоқчимисиз, қиз боламанми ман сизга!

— Совуқдан асрайди, ўжар бўлмагин,— ялинадилар онам.

— Э, боринг-эй!— деганимча ташқарига отиламан.

Атрофга парча-пурча ойналарни сочиб юборгандек, оёқ изларидан ҳосил бўлган ўйдим-чуқурликлардаги сувлар яхлаб бир қават юпқа муз ҳосил қилган ва бу яхларни қасирлатиб синдира-синдира гузарга югураман.

Зора бу сафар биринчи бўлсам!

Қайда дейсиз?

— Келақол, Анвар, мендан кейин бўласан!

— Сендан олдин ким бор?

— «Кўноқ».

— «Довучча» чиқмадимми?

— Танчага тиқилиб ётгандир ҳали.

Мени чорлаган ўртоғим танчада иссиққина ётган «Довучча»ни кўз олдига келтирди шекилли, совуқ егани яна ҳам билиниб, жунжикди.

— Воҳид ака тезроқ чиқа қолсайди.

— Олти яримда чиқади.

Қачон чиқиши мен айтмасам-да, барчага маълум. Баланд бўйли, чақчайган кўзлари катта-кичikka баравар тик боқадиган Воҳид аканинг умрида бирон-бир вақт ўзи жорий қилган қондани бузганини ҳеч ким эслолмайди, гўё унинг иш вақти чегараланмагандек. Чунончи, нон тушишидан ярим соат муқаддам навбатда турганларни тартибга солади: ёшу кекса кафтини ялаб-ҳўллаб туради. Воҳид ака эса виқор билан келиб, кафтимизга навбатимиз рақамини ёзиб кетади. Шунга қараб бориб нон оламир. Бировга навбат олиб қўйиш, деган гап йўқ. Ҳатто, ўз навбатингни ҳам бировга беролмайсан.

— Агар еттинчи бобом тирилиб келганда ҳам, очиритсиз хемирини ололмайсан! — керилиб қўяди у.

Бу гапдан завқланиб куламиз. Ахир, бизни, болаларни ҳам катталар билан тенг кўрганларидан сўнг кимга ёқмайди дейсиз? Воҳид аканинг одатини билган ота-оналаримизнинг-да кўнгиллари тўқ.

Кеча тўқсонинчи бўлган эдим, бугун тузукман, мана, ҳозиргина бу ҳақиқатгўй одам кафтимга ўттиз тўртинчи деб ёзиб кетди. Нон машинаси эса ҳали келганича йўқ. Уйга югуриб бориб исиниб келсам ҳам бўлади.

Совуқ қотиб борганим учунми, танча элитиб, қунишиб қўлларимни тиззаларим орасига суққанимча ухлаб қолибман. Ойимларнинг овозларидан уйғониб кетдим.

— Вой, ўлмасам, тур, турақолсанг-чи, очиртинг ўтиб кетади.

Бу гап ҳар қандай уйқуни ўчириб юборади. Телпагимни апил-тапил бошимга қўндирганча магазинга югураман. Хайрият, кеч қолмабман. Секинламай бориб навбатимга турдим. Беихтиёр кафтимга қарадим-у, юрагим орқасига тортиб кетди. Кафтимга атайлаб сиёҳ суриб қўйилгандай, рақамлар ёйилиб ўчиб кетибди. Мендан кейин навбатда турган юқори кўчалик Нормат қув буни дарров пайқаб қолди. Одатича ишқал чиқармоқчи бўлди:

— Чиқ очиртдан!

— Нагайкан?!

— Номерингни кўрсат бўлмасам!

— Номеримни нима қиласиз, боя мендан кейин келиб турган эдингиз-ку!

У мендан кўра каттароқ, бешинчи синфда ўқийди. Доим катталигини пеш қилади. Кулиб гаплашиб туриб ҳам башарангга тушириб қолиши ҳеч гап эмас.

— Нормат ака, у ўттиз тўртинчи бўлган, очирти бор.

— Сен аралашма, ўзингни бил, — ўшқирди унга қув. Мени энгимдан торганича дўкон олдида турган Воҳид акага қараб қичқира бошлади:

— Воҳид ака, мавини очирти йўқ!

— Б... епсан сан қув, унинг очирти ўттиз тўрт!

Лекин «очиртсиз» деб эълон қилинганимнинг ўзидаёқ кўзларимдан ёш чиқиб кетган эди. Ҳуқуқим дадиллик билан, аммо, бироз қўполроқ тарзда эътироф этилган бўлса ҳам, ёшларимни тиёлмасдим. Воҳид ака бироз оқсоқланиб, (оёғида қадоғи бор эди шекилли) биз томон юриши билан Қув ҳар эҳтимолга қарши ўзини четроқ олди.

— Сан ярамас, юз-қўлингни ювганмисан ўзи, тонг саҳарлаб бировни қақшатмоқчисан-а! Яна шунақа қитмирлик қиладиган бўлсанг, манга рўпара бўла кўрма!

— Ҳазиллашувдим, — хунук тиржайди Қув.

— Ҳе, ҳазилинг ўзингни ҳар нарса қилсин!

Кейин менга ўгирилди. Мен ҳам ширингина насибамни эшитишим керак эди-да.

— Сен обидийда қилавермай қулоқ чеккасига туширмайсанми, муттаҳамни! Қучинг етмаса, мана, халқ бор. Қачонгача кўрқасанлар булардан!

...Орадан йиллар ўтди. Совуқда дийдирашиб, кафтини ялаб турадиган биз болалар ҳам улғайдик. Ҳозир турли соҳаларда ишлашимиздан қатъий назар, бир маҳаллани болалари эмасмизми, назаримда баримиз учун битта умумий фазилат бор: бу — заифга ҳамдардлик, ҳақиқатга таъзим! Баъзан ҳақиқат ҳақидаги мулоҳазаларимиз бир жойдан чиқмай қолса ҳам ўзимиз ҳақиқат деб билган нарсамизни астойдил эъзозлай биламиз...

— Қачонгача муттаҳамлардан чўчийсанлар!)

Раҳматли Воҳид ака хотирамизда шундай қолганлар.

Гапнинг сирасини айтганда, Қув ҳам улғайди. Лақаби ҳам улғайиб, «Шайтон» бўлди. Нормат шайтон жаноза хабарини озиқ-овқат омбори ёқасидаги мўъжазгина магазинида, навбатдаги мўлани тушириб олаётган чоғида эшитди:

— Қўшингизни бериб қўйибсиз-ку!

У пул санаётган эди. Бир даста пулнинг белини букиб турган чилчўпдек нозик, нам бармоқлари аввалгидек ҳаракатда давом этар экан, ғайритабиий овоз чиқариб сўради:

— Ким?

— Кўшнингиз...

— Ия, ўладиган сиёки йўқ эди-ку, қайси бири?

Шу аснода пулни санаб бўлган, ҳатто кепак қоғознинг бир парчасига сиёҳ қалам билан суммани ёзиб улгурган эди. Кейин саволига жавоб ҳам кутмасдан бармоқлари учини пешонасига тегизиб қўйди.

— Худо раҳмат қилсин, — деди-ю, қайтариб сўради:

— Қайси бирини айтяпсиз ўзи?

— Бор-ку, анави... ранги чиқмай юрадиган, ҳалиги, шоирми-ей, бечора жуда ёш кетибди-я.

Норматнинг кўзлари тантанавор чақнаб кетди. Гўё ҳал қилувчи оғир жангда ғолиб келган саркарданинг кўзларида акс этган ёлқиндай бир шўъла унинг исталган чоқда, исталган қиёфага кира олишга одатланган кўзларига кўчди. Елкасини зилдек эзиб ётган тоғ қулагандай бир енгил тортди:

«Ҳаҳ, шашвор, кирадиган жойингга кириб кетибсан-ку!»

«Тўхта, тўхта, — унинг зимистон кўнгли хаёлига келган фикрдан бирданига чўғ тушгандай ачишиб кетди. — Ҳеч кимга бўйин эгмай ўлиб кетди-я!!!»

Тўсатдан эсига келган бу гапдан ўзи додлаб юборай деди. Аслида ҳам Нормат шайтонга алам қиладиган нарса шу эди.

4. Олмос қўнғироқлар

...Кўча эшиги очилиб қолган. Ҳовли бўм-бўш. Ошхонада у қўлини ювиб, қозон сочиққа артинди, юраги сиқилди шекилли, сочиқни стол устига итқитди. Этигини эса ўнг оёғи пошнаси билан босиб туриб ечди, кейингисини қўли билан ечиб олди-да, полга отди.

— Ҳаммаси ҳам қуриб кетсин!

Шифтидаги гулқоғоз доғ-дўғ бўлиб кетган эски уйга кирди. Тахмондаги кўрпалар ёнига қўлини тиқиб, қоғоз халтадаги олмалардан икки донасини ажратиб олди-да, столга қўйди. Голланд печканинг иссиқхонасини очиб, чойнакка қўл узатган ҳам эдики, у томондан қиз боланинг инграган овози эшитилди.

— Нигора!

Ажаб, жавоб бўлмади.

— Нигор деяпман?! — деди асаблари таранглашиб. — Ўлиб кетгур, нега индамайсан!

Ҳазин ингроқ яна такрорланди.

— Вой, ер юткур, чиқ бу ёққа! Уша сув юқмаснинг уйда пишириб қўйибдим, сенга!

Яна садо чиқмади.

— Чиқ деяпман, ҳозир оғзи-бурнингни қоп-қора қон қилиб олиб чиқаман! — Лекин ўзи уни кутмай, эшикни қалдиратиб очганча урғочи бўри каби уйга кириб борди.

Диванда ётган эрига парво ҳам қилмасдан савил қолгур дадасининг оёқларини қучоқлаб, тиззасига бош қўйиб ётган қизининг елкасидан куч билан тортди. Нигора инграниб орқасига қулади. Полнинг зарбиданми ё чўчиб тушганиданми кўзларини очди. Бирор нарсани англаб улгурмай яна йиғлаб сиқтади.

— Дадажонгинам...

Тавба, бунча ҳазин? Аёл сергак тортди. Чиндана унинг йиғиси жуда ҳам ҳазин, ҳазин бўлганда ҳам бир портлагудек, ҳозир оламини вайрон қилгудек... ҳазин эди.

Қизи ўкириб-ўкириб эмас, балки, жимгина аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкмоқда эди.

Хотин шундагина фавқулодда бир ҳодиса содир бўлганини англади. Каравотда ўнг қўли билан кўксини чангаллаганча тош қотиб ётган кишига, йиллар давомида ёниқ орзуларини барбод этиб, барча истакларини етим қолдириб кетган кимсага-ялт этиб қарадию гўё ...бирдан улкан дарёга қурилган тўғон очилиб кетди.

Йиллар давомида карахт бўлиб келган шуурга бамисли жон битди. Кимни йўқотганини англаб бор овозла ув солди:

— Кўксида тоғи бор эди, у қани энди? — йиғларди у.

— Кўксида доғи бор эди, етмасмиди шу? — жўр бўлди аллакимлар.

— Вой, жигарим, жигарим.

Жигар десам ёнар юрагим, — дод солишди эгачилар.

Бир маҳал йўлакка қошларига қалин ўсма тортилган кампир лапанглаганича ҳарсиллаб-гурсиллаб кириб келди. Ёшсиз, шира ёпишган мунчоқдек кўзларига рўмолчасини босганича удумнинг қироатини ўхшатиб айта кетди:

Суйанган тоғинг қулади, болам,
Паҳлавонингдан айрилдинг, болам...
Қарчиғайнинг қанотлари қайрилди,
Қорақўзлар хонзодидан айрилди...

Қоракўзлар эса бурчак-бурчакда ув солмай, «пиқ-пиқ» йиғлашмоқда эди. Гўё олмос кўнғироқлар ҳазин-ҳазин ун солмоқда эдилар.

Қоракўзлар... хотиннинг шуурига энди жон битмоқда эди.

Чала бола ўлиб — тоғга, сув юқмас ўлиб, — паҳлавонга, ландовур — қарчиғайга айланган эди!

«Қайси бири ҳақиқат?!»

«Ҳақиқат? Тавба, бу унинг сўзлари эди-ку!»

Тўрам, деб йиғлагайсан, болам,
Утди тўраларнинг сараси...

«Тўрам? Ким у!»

«Сен Зайнабнинг, замонавий Зайнабнинг қилиғини қилма!» — ўтган ўн йиллардаги садо эшитилди қулоқларига.

«Зайнаб? Мен — Зайнаб!»

Шағам сўниш олдидан бир кучаниб олганидек, унинг янгигина тирилган шуури бирваракайига юзлаб ҳолатларни қамраб олди, бирваракайига минглаб ҳақиқатларнинг моҳиятини ёритди, аммо, бефарқ чақмоқ каби шу оннинг ўзидаёқ сўнди.

— Мен Зайнабман! — кўксини пора қилди у. — Мен — Зайнаб!

Шуурсиз равишда айтилган бу гапдан ҳамма донг қотди.

— Мен Зайнабман! — ҳайқирди у ва ёшсиз кўздан рўмолчасини олиб, бақрайиб турган онасига ташланди. — Кет мундан! Кет! Кет шўрпешона, мени сен Зайнаб этдинг, Зайнаб. Кет!!

* * *

Маъсума вужуд субҳи содиқнинг оппоқ беланчагида кўзларини очди. Гўё қонсизгина, жонсизгина оқлик бағрига унинг кўзларидан нур йўғрилди. Оппоқ тоннинг совуқ бағрини илитди, жон ато этди. Унинг покиза вужуди ҳам, ғуборсиз, озода туйғулари ҳам тонгнинг бир қисмига айланган, агар у кўзларини очмаса, қушлар уйғонмайдирган, агар бахтиёр нигоҳлар зиё таратмаса, унинг майин толаларини ўзида жамлаш учун қуёш уйқудан бош кўтармайдирган, агар у ларзон ва айни чоқда маъсум жуссасини тикламаса, оппоқ саҳар истиқболига кундуз қучоқ очмайдирган каби эди.

Оппоқ тонгнинг ҳарир либосига ўралганича бош кўтариб, яланғоч, келишимли қўллари билан кўрпа остида тиззаларини қучганича бир зум хаёл сурди. Хаёл унинг билинар-билинемас сепкил босган юзларини, ҳаё билан порлаб турган кўзларини мунис ва дилдор бир тусга бўяди. Ана шу ўйлар оқибати бўлса керак, чехрасида уялиш билан қўшилиб кетган ним табассум балқиди, шунинг оқибатида ўрнидан сачраб туриб кетди.

Дадаси қўшни маҳаллага ошга чиқиб кетган экан, ўғли икковлон нонушта қилдилар. Бояги туш таъсиридан бўлса керак, ўз вужудининг парчаси бўлмиш гўдагининг бармоқчаларини эркалаганича гапга солди:

— Баъзида сени «Яхшивой» деб атасам майлими?

Чой қошиқни кафти билан тутиб, ширгурунччи оғзига солиб улгурган бола тасдиқ ишорасини қилди.

— Хўп, сени Яхшивой деб қақираман, фамилиянгни-чи?

Оғзидаги овқатини тўла ютиб улгурмаган бола чучукланди:

— Вох-шивой!

У бундай жавобдан қотиб-қотиб куларкан, бир қўли билан ўғлини қаттиқ қучди.

— Вой, ўзимнинг Яхшивойим, ўзим ўргилиб ке ай сендан.

Лекин бу билан унинг истаги қонмаган эди, қандай бўлмасин ана шу норасида гўдагини гапга солиб, унинг ширин, эрка тилидан «Мажнун»нинг номини эшитишни хоҳларди.

— Яхшиво-ойим, боғчангдаги ҳамма болаларнинг отини биласанми?

— Биламан... — деди пиёлага қўл узатган бола мағрурланиб.

— Қайни айтиб бер-чи?

— Ҳозилми? — чойдан ҳўплаган кўйи сўради у. — Ҳасанбой бой, Ҳусанбой бой, Нигола бой, Ҳилола бой, Жилола бой, Найгиза...

— Ия, ия, — кулимсиради онаси, — боғчангда фақат иккитагина ўғил бола борми?

— Йўқ, кўп. Мана шунча, — у жажжи бармоқчаларини ёзиб кўрсатди. — Анвални оти-чи, ойи, иккита. Дадаси Анвал диса, ойиси Ботил дийкан.

Аёлнинг кўзлари мамнун порлади.

— Кимни дединг?

— Анвални.

— Анвар, дедингми, жуда чиройли оти бор экан-да ўртоғингни.

Узи бу номни талаффуз этаркан, юрагида майин бир оғриқ туйди. Хаёллари олис-ларга парвоз этганини ҳам сезмай қолди. Бирдан туси ўзгариб, кўз олдида худди тушда каби Мажнун намоён бўлди. У қўллари билан кўксини чангаллаган кўйи чуқур-чуқур нафас олиб ётарди...

Қошиқнинг пахта гулли пиёлага тегиб жаранглашидан ўзига келди. Сесканиб ўғлига қаради. Болагинаси лабларини буриб онасига қараб турарди:

— Чақийсам ҳам индамайсиз-а! — лабларини чўччайтирди у. — Боғчага ўзийз обойиб кўясизми?

Унинг мунис юзларига бир зум мунгли табассум кўчиб, кейин ўрнини жиддийлик, одатдаги кундалик ташвиш эгаллади. Уғлига ғамгин бир нигоҳ ташлади-да, зўраки жилмайди.

— Албатта, жоним...

Ишхонага етиб келганида, қор ёғиб, ҳаволар совуб кетгани туфайлими, ҳеч ким эшик олдида кўринмас, ўзи эса одатига хилоф равишда «аллаким»га бир нигоҳ ташлаб олиш иштиёқида ҳаяллаб, оёқларини қоққанича пойафзалининг зийидаги қорларни ҳам туширишга уриниб туриб қолди. Гарчи бу ҳаракат бир дақиқага етмаган бўлса ҳам унга уз-о-оқ туюлиб кетди ва ўз истаги атрофдагиларга ошкор бўлишидан ҳайиққандай ичкарига шошди.

Тушликка эртaroқ чиқди, бу кезде унинг доимо осуда кўзларидаги яширин мунг ошкора қалқиб чиққан, кенг пешонаси, қалдирғоч қанотидек пайваста қошлари, ним очилган анор лаблари орасидан қийғоч кўриниб турган инжулари — барчаси йиғилиб, унинг беҳаловат қалбига ҳамдардлик изҳор қилиб тургандек эди. Жавдираб қаради атрофга. Шовқин-сурон билан одамларга лиқ тўла ошхона кимсасиздек ҳувиллаб кўринди унга. Навбатда турган дугоналари уни ёнларига чорладилар. Беихтиёр борди. Орқароқда турган ёши улўғроқ хизматчилар норози нигоҳ ташлашди. У пайқамади буни ҳам. Ярим соатлардан сўнг қандай таом истеъмол қилганини сўрасалар у жавоб беролмайдиган бир ҳолатда эди. Илгарилари ошхонадан тўппа-тўғри ўзи ишлайдиган хонага чиқиб кетадиган аёл, бу сафар овқатдан сўнг мириқиб сигарет тутатиб турувчилар даврасига разм солиб чиқди, негадир, ойнаванд эшик олдида ўша маъюс, ўша меҳрга зор, ўша оч яшил костюмдаги, жиккак хаёлпараст кишини учратмади.

Шум хабар ишхонага тушликдан сўнг етиб келди.

Директор ўринбосари лавозиймида ишловчи йигит икки қўлини шими киссаларига солиб, майда қадамлар билан хонага кириб келди-да, бепарволик билан эълон қилди.

— Иккинчи қаватдаги дарвеш ўлибди!

Ҳамма ялт этиб бошини кўтарди. Бу хабар шундай осонгина, зерикарли бир оҳангда эълон қилиндики, хонадагилар қайтадан сўрадилар:

— Ким, нима бўлибди?

— Иккинчи қаватдаги инженер бор эди-ку, сал ғалатироқ, ўша ёғоч отда жойи ростонига қараб йўрғалаб қолибди, — одатича қизиқ гап чиқармоқчи бўлди у. Хонадаги ўн чоғли одамлардан кимдир «пиқ» этиб, ҳазилга жавобан кулиб қўйди, кимдир мулоҳазага борди ва яна кимдир бошини столдан кўтармай ишда давом этаверди.

— Эй, бечора, ҳақиқий инженер эди, ишининг фидойиси эди, — кимдир эслади уни.

— Вой, тавба, шундай ювош одам, ёшгина бўлатуриб нега ўлади энди?..

У ўрнидан сапчиб туриб кетгиси келди. Юраги лаққа чўғга айланиб, томоғига тикилиб қолганидан бунга мадор топмади. Ўридан ним қўзғолгани ҳолда ҳовучига ой юзларини яшириб, яна қайта ўтирди. Покиза қалбини тўлдириб турган эзгу туйғулар, куз қуёшидек майин ёрқинлик кўз ёшларига айланиб танини тарк этаётганини пайқади. Юрагида аллақандай армон мунгли-мунгли нола қилаётганини, гарчи ҳеч қандай айби бўлмаса-да, гўё адо этолмаган номаълум бурчи кўксиде митти олмос кўнғироқларни чалиб юборганини ва бу сасдан бўғилиб бораётганини сезди...

— Нима учун?.. — ҳолсиз шивирлади дард билан унинг лаблари. Гўё аллақерда дунёнинг барча олмос кўнғироқлари бир он дувва жаранглаб, шу лаҳзадаёқ чил-чил бўлганини ва ўзининг бевага айланиб қолганини теран ҳис қилди.

* * *

У вафот этдимиз, ҳалок бўлдими — фарқсиз, барибир ўлди. У яшадими, яшамадимиз, ҳарҳолда яшади, шекилли. Чунки аллақанча одамнинг юрагида аллақанча садо бериб кетди. Узидан сўнг ҳеч бўлмаганда, тўрт нафар уйғоқ кўнғироқларни қолдириб кетди.

Унинг олмос кўнғироқлари беором қалбида эди. У бўйнига кўнғироқлар осган эмас, у инсон эди.

У инсонлар қалбида беором кўнғироқларнинг янгроқ овозини тўйиб-тўйиб эшитгиси келарди. Олмос кўнғироқларнинг тилини боғлаб қўйманг, хитоб қиларди у.

Мана, бугун ҳам унинг энгил руҳини ана шу олмос кўнғироқларнинг садоси оппоқ булутлар сари учириб бормоқда.

Эй, инсон қалбининг олмос кўнғироқлари, янгранг, тоабад янграгайсиз!

Унинг совуган, пардай энгил жасадини одамлар энди елкаларида кўтариб боришарди... сидирга духобага ўралган тобут кўнғироқ қаби силкиниб-силкиниб борарди...

ҚАЛДИРҒОЧ

Ҳикоя

Кўзларидан ўт чиқди-я. Энди нима қиламан?

— Тур ўрнингдан, безраймай!

Менга бақиряпти. Ахир...

— Тур дедим, ифлос!

Синф хонаси жаранглаб, дераза ойналари зириллаб кетди. Аммо... Нега кўрқяпман? Нима гуноҳ қилдимки, кўрқишим керак?

— Безбет! Беҳаё! Сенга айтяпман!

Ўқитувчи бўлмай ҳар нарса бўлгур-ей. Қарғашни, булғашни боплаб ўргатади, лекин... Сочимдан тортмай, шол бўлгур. Йиғлаб бўпман.

— Нега бақраясан? Олаймай ўлгур, нима иш қилиб қўйганигни биласанми? — Чийиллаган овози ҳам, оғзидан сачраётган сўлаги ҳам, қийшиқ турмаги ҳам... ҳаммаси жонимга тегди. «Мактаб» деса шу қийшиқ турмакчини эслайдиган бўлибман.

— Ўқрайган кўзларингни ўйиб олайми-а?

Пешонамга нуқишини-чи. Бармоқлари найзадек-а. Аввалги кундагидек, ҳозир яна сочимдан судраб «кўз-кўз» қилади-ёв.

— Ифлос, гапир ҳозир! Улдириб қўяман.

Қўлини паҳса қилишини-чи. Ҳозир шапатилаб кетиши аниқ. Ана, айтмабмидим. Яна урди. Энди чидолмайман:

— Нега урасиз? Тўғиб қўйган болангизманми, ураверасиз?

— Э, сени туққан ўша...

— Тил теккизманг онамга, — ўзимни базўр тутиб турибман. Энди шуни суюнтириб йиғлаб беришим қолганди.

— Ҳа, ифлос! Онангни биларкансан-а? Бўлмаса шунча зорланармиди-я менга. Эшитиб қўй! Уша сендан безган онанг айтдики: урасизми, ўлдирасизми, нима қилсангиз қилинг. Бу қиз бўлмай ўлгур мени адо қилди. Ҳе, ўша шўрпешонаниям ер ютсин. Эпполмаса, нега туғаркин-а?

— Учиринг! — Бу ёғига гапиролмайман. Ичимдаги ўкирикни босиб туришим учун гапирмаганим яхши. Қийшиғ-эй, чакаги тинмайди-я.

— Бошқа қилиқларингга кўниб келаётгандик. Энди эрсираш ҳам чиқибди-да.

— Чакагингизни ёлинг! — Гўё ичимдаги бўронни тўсиб турган тош отилгандек бўлди. Хўнграяпманми? Шунинг олдида-я? Жинниман-да. Зинҳор йиғламаслик керак эди. Нега ўзимга кучим етмайди? Нега чинакамга «безбет» бўлоямайман. Қалдирғочим, кел! Бошқа чидолаяпман.

— Йиғламайсан-а, йиғламайсан! — Кулишини-чи. Суюнсанг суюниб ўл! Ёнидаги «читтак»ни-чи? Маймун ўйнатяптими, томоша қиласан? Сен ҳам суюн. Деворий газетангни чиқармаганимнинг аламини ол-а! Уғил боламиш ану бўзрайганлар. Ҳаммаси кўрқоқ. Сувга тушган бўлка нондек пилчиллаб ўтиришларини... Мунча кўрқишмаса шу «қийшиқ»дан? .

— Шунақа ифлос билан бир синфда ўқишга ор қилларинг! — Бақиргани сайин сачраётган сўлагини ҳам эпполмайди-ю, яна ўқитувчи эмиш.

— Нега ундай дейсиз, опа?

Шавкатми? Ҳа, Шавкат экан. Э, бормисан? Сендан бошқаси ёнимни олмаслигини билардим.

— Ҳали шунақами? — Қийшиқ турмак ҳам тикка бўлиб кетди. — Хат-чи? Бу эрсиранинг хатини эшитсанг, бетига «туф» дердинг.

— Ваҳима қилавермай... ўқинг бўлмас.

— Йўқ! — Овозимни ўзим танимадим. — Ўқиманг. Илтимос қиламан, ўқиманг! — Кўзларимга бурнимни ҳам кўшиб асабий арғарканман, ўзимни базўр тутиб дедим. — Илтимос, ўқиманг!

Синфда пашша учса эшитиларди шу тобда. Аммо бирдан «қийшиқ»қа жон кирди гўё.

— Ҳа, илтимосни ҳам биларкансиз-а? Бултурги битирувчиларнинг ота-онаси ҳам худди шундай илтимос қилишганди мендан. Сиз-чи, деворий газетага кимларни ўхшатиб чиқдингиз? «Порахўр» бўлсак, илтимос-пилтимосингизни тушуниб ўтирмаймиз. Ҳозироқ ўқийман. Менинг совунимга кир ювмабсиз ҳали. Эшитинглар, болалар.

«Қийшиқ» турмаги ағанаган томонга бошини эгиб, ўқишга тушди.

— «Меҳрибоним, ёлғизгинам Қалдирғоч. Яшашдан тўйдим. Менга бу дунёнинг сира қизиги йўқ эди. Энди сен пайдо бўлдинг. Кечаю кундуз сенга интилиб яшаяпман. Сени ўйласам, ўксик дилим ёришади. Кўзимни юмсам ҳам, очсам ҳам сени кўриб тураман. Хаёлинг ҳаётим энди. Борингга раҳмат!..»

Шавкат анқайганча жойига ўтириб қолибди.

— Китобдан кўчириб ёзган!

— Кўчирса ҳам бошлабди.

Этларим жимирлашиб кетди. Кулаверинглар. Қара-я, қандай қизиқ томоша! Ҳамманг қул! Лекин мен энди йиғлаб бўпман! Мана! Мана! Энди кўз ёшларимни кўрасанлар-а...

— Қизгина ўлгур, қани айт, «Қалдирғоч» ким? Бу бир. Иккинчидан, у билан учрашиб нима ишлар қиласизлар?

— Айтиб бўпман!

— Қўрқяпсан-да, чинқирмай ўлгур.

— Нега қўрқарканман? Сиздан қўрқаманми? Рост, учрашиб тураман. Бошқалар сезиб қолишмасин учун унга «Қалдирғоч» деб лақаб қўйганмиз. Учрашсак, хоҳлаганимизни қиламиз. Нима дейсиз?

— Нима? — Кўзининг пахтаси чиқиб кетди «қийшиқ»нинг. Кучи яна овозига етди: — Тур! Ҳамманг тур. Сафлан! Тез! Қаторга тур! Нега анқаясанлар? Тур ҳозир. Текис турларинг.

Болалар ҳеч нарсани тушунмай, тапир-тупур сафлана бошлашди.

— Хўш, турдиларингми? Энди шу эрсиранинг юзига ҳамманг биттадан туфлаб чиқасанлар!

— Нима?

— Ҳа, қўрқдиларми?

— Нега экан? — Ўзимда куч сездимми? — Туфлайверларинг, нега меровланасанлар? — «Синфдош» деб аталган «азобдош»лар-а. Биламан, ичингизда мени тушуниб турибсиз. Биламан, ҳеч қачон туфлашга ботинолмайсиз. — Бўлмайсанларми? — Ичимда бошқа, ташимда бошқа сўзлаяпман.

Жой-жойига ўтириб олишга журъат этмаганлари учун асабийлашдим-да.

— Ундай бўлса, мен ҳаммангга тупурдим, тушундиларингми? Ҳаммангга.

— Нима? — «Қийшиқ»қа шу керак экан. — Ана, айтмабмидим. Яхшиликни биларканми, бу сур. Билиб қўй, қиз ўлгур, коллективга сенинг туфлаганинг ҳеч нарса эмас. Аммо коллектив сенга туфурса, туфукка кўмиласан.

— Қурбақалар! — хахоляпман-у, ичимда йиғлайман.

— Туф-ф-ф!!! — афтимга сачраган шилимшиқ суюқликни қўлим билан артиб, қаршимда мағрур турган «читтак»ка итқитдим.

— Вой қурбақа-ей?!.

Кимдир икки қўлимдан тутди.

Читтакнинг кўзи олайиб, кучи борича яна туфурди. Ўқчигим келди.

Ҳамон эшикни қўйвормаётган ўқитувчи жонивор туфуриш дарсини жон-жаҳди билан давом эттирарди:

— Боладинг. Ажаб қилдинг, Шоҳида. Нима, ўзингни хўрлатиб, ҳақоратланиб тураверармидинг? Яшавор. Аттестатингга «беш» қўймоқчи эдим. Адашмабман.

«Аттестат» сўзи синфдошларимни саросимага солди. Аждаҳодек эланиб турган сафга мадор кирди. Бошланди.

— Тфу..!

— Туф...

Кўнглим айниб кетди.

Бутун синфда акс-садо: «Ҳи-ҳи-ҳи!!!»

Занжирларим қандай узилди? Зиндон... эшикдан қандай чиқолдим? Билмадим. Аммо учардим, «Қалдирғоч!» дея бақирардим тинмай.

Қайга югураётганимни, нималар бўлаётганини билмасдим. Қайга бўлса ҳам. Қайга бўлса ҳам...

Бу хунук дунёга оққуш бўлиб келганимдами...

Эки оқ булут бўлганимдами? Қалдирғоч?!

Ҳансираб йиқилиб тушдим. Ҳамон ўқчиёпманми?

Сариқ касал бўлганимдан бери шунақа, салга кўнглим айнийди. Отам «ароқни мен ичаман-у, ўхчишни сенга чиқарган» деб кулади. Онам: «Ҳадеб ўхчийверма, қўшнилари нима деб ўйлайди» дея юзини тимдалайди.

— Бошқоронғу дейди, — десам-да ўшанда. Қайда, гапириб бўларканми.

«Дод» дей десам, фойдаси йўқ. Қалдирғоч, қалдирғоч...

«Кимлигини айтасан»миш. «Онам» десам, ишонармидиларинг? Уйдаги жоҳил хотин онаммас. Унга раҳмим келса-да, сира яхши кўрмайман. Агар чинакам онам бўлганида, отам ичиб келса ҳам, укаларим иситмаласа ҳам, овқат етмаса ҳам мени ураверармиди? Онам қалдирғоч эканини айтганимда тозаям мириқиб мазах қилардиларинг. Биламан. Тушимда келган қалдирғоч менга нималар деганини ҳеч кимга айтмайман.

Ўйладики, кимнидир яхши кўриб қопти, деб. Кимни ҳам яхши кўриб бўларди ўзи. Бир-биридан баттар қийиқчалар. Ўлгурларни тушунаман. Пахтадан, даладан бир умрга қутулиш учун аттестатдаги баҳо керак-да. Ҳаммаси тушунарли. Лекин... Мен... Ҳеч кимга туфлормасдим-ку, ахир?

Майли. Уларнинг қалдирғочи йўқ.

Бу музлаган заранг ер, йиғлаб тўкилолмаган тунд осмон, жанубга учиб кетолмай қолган шўртумшўқ, жунжиккан қушча, ҳамон ғимир-ғимирини қўймаётган курту қумурсқалар — ҳамма-ҳаммаси шу қадар жонга тегдики...

Ҳали қалдирғочлар қайтишади... Наҳотки, фақат қалдирғоч?..

Албатта, онам қалдирғоч бўлганидан кейин, мен ҳам-да.

Муздек заранг ерга бағримни бериб ётишдан не наф? Ҳозир ўрнимдан туриб, югураман.

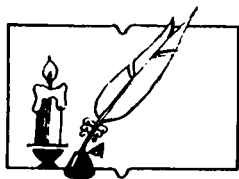
Кейин-чи?.. Нарёқ темирйўл-ку? Шу керак-да. Турган жойимдан чопиб тушсам... бўлди. «Сен ҳам қалдирғочсан» демаганмиди? «Фақат шаклинг бошқача» демаганмиди у? Мана, энди шаклимни ҳам ўзгартираман. Укаларим-чи? Қанотланганимни билсалар, улар ҳам суюнадилар. Кейин улар ҳам учишар... Ҳадеб қийналиб касал бўлиб юравергандан кўра... Чопдим бўлмаса. Чопдим!!!

Бу қанақа шовқин? Йўқ! Қанот ўсяпти. Ҳозир қутуламан.

Мана, ҳозир... Пакана, мажруҳ, касалманд жуссамни кийимдек ечаман-у, қанот қоқиб учиб кетаман. Ҳозир...

Ҳангома. Шоир Азиз Абдураззоқ, ҳажвчи рассом Суръат Салоҳиддинов, ёзувчи Олим Кўчқорбеков.

Чўлпон Эргаш

ЖИНИХОНАДАГИ

ТУШЛАР

«Раҳмон Восвос» хаёлий-кечмиш достонидан

Раҳмон баланд тобутда ётади. Бошларида куббадор аскарый қалпоқлар, бўйи баробар кўк кийиб, зар попукли найзалар тутган саф-саф баҳодирлар унинг атрофида бош солиб, тик турадилар.

РАҲМОН

(Кўзлари очик, хайрон)

Тушимми бу, ўнгимми? Наҳот?!
Лекин булар ким бўлди экан?
Кўзларига ёш тўлган, бироқ,
Бир иқболдан кўкраклари тоғ.
Мен ким, ўша Раҳмонманми, ё
Афсонавий шаҳид паҳлавон?!
Бош устимда тоғдай ғам билан
Ҳурмат сақлаб турар эл-олам.
Ваҳоланки, кўрар кўзларим,
Қулоқларим эшитиб турар.
Аллақандай ғурурдан яна
Сифмайман ўз ичимга мен ҳам.
Фақат, нега бошим оғир тош,
Қимирламас кўл-оёқларим?
Наҳот, етмай орзуларимга,
Кўзим очик кетган бўлсам, ёш?!

НАВҚИРОН БАҲОДИР

(Кўзларида ёш, сафларга)

Йиғланг сиз ҳам, қайтиб ҳеч замон
Кўрмасин то кўзларингиз ёш.
Бундай кунда йиғлаган одам —
Дард билмагай икки оламда.
Тавоб этиб уни сўнгги бор,
Бош қўйлик қутлуғ пойига.
Уйғотиб у асрий ғафлатдан,
Бирлаштирди мазлум бошимиз.
Бошлаб жангга, ор-номус дея,
Халос этди бизни умрбод.

Эр кўксимиз кўтарган ғурур, —
Бу — эрк ўғли музаффар диёр —
Ота юртга бўлган садоқат,
Қизларимиз асраган эзгу
Ибо бўлиб, ифбат бўлиб то,
Номус бўлиб, фақат бизга хос,
Яшар мангу қалбимизда у.
Одам бино бўлгандан буён:
Бунча буюк муҳаббат билан,
Нафрат билан ёвга беомон
Туғилмаган ҳали бир инсон.
Кетар экан, ишониб, бизга
Қолдирди бу ватанни озод.
Биз яшармиз, аммо бу улуг
Паҳлавонзот қайтмас ҳеч қачон.

ЎРТА ЁШ ПАҲЛАВОН

Йўк, у ўлмас, бир кун бегумон
Қайтиб келар яна саломат.
Аммо, унда ўтиб бу даврон,
Келиб етар бир замон — офат:
Ҳоким бўлиб ер-кўкка Шайтон,
Кўтарилар бу юртдан йймон.
Оёқ ости бўлиб шарм-ҳаё,
Йўлдан озган гуноҳкор инсон,
Ўзи билмай, яна нафс учун
Жин-парийлар ортидан чопар...
Тониб одамлигидан ҳатто,
Қўшилгайлар Шайтон қавмига.

Шунда фоже ер узра нолон,
Пайдо бўлар халоскор бир руҳ.
Паноҳ излаб одамлар аро,

Бошларида чирқираб учар.
Ва, ниҳоят, бир кун саргардон,
Топар ҳалол бир одамни пок.
Кириб лойиқ ҳомиласига,
Одам бўлиб, қайта туғилар.

КЕКСА НАВКАР

Яшаб ўтар ҳар ким дунёдан,
Қайтар, аммо, барча баробар...
Бу — ҳайвонот, набобот олам
Одам бўлиб ўтган бир замон.
Қўрқоқ руҳи кўчиб кўёнга,

Ит қўпгандай вафодор жонзот,
Маймун бўлиб шаҳватпешалар,
Илон бўлиб туғилар сотқин.
Аммо, бизнинг халоскор бу зот
Туғилару одам шаклида,
У билан тенг — ўтмиш қатағон,
Эътиқодсиз шоҳлар ҳам баднафс —
Шеру йўлбарс, қоплон сиёқда
Пайдо бўлиб у кун ногаҳон
Ва эгиб бош у зот қошида,
Ётар қутлуғ пойига, тобе.
Ҳам шу дамдан қасоскор дунё
Сўнг бор яна қалқар оёққа...

Раҳмоннинг кўзлари аста хира тортиб, хаёлида осмонга кўтарилаётгандай бўлади...
Бир вақт яна унинг кўз олди ёришиб, агрофига қараса, бепоеён дала бағрида — кўм-кўк
майсалар қучоғида ётар эди. Яқин бир тепалик этагида кекса чўпон пода боқиб юрар,
ундан нарида яна бир неча баланд-паст тепаликлар кўринади. Раҳмон туриб ўтиради.

МАЙСАЛАР

(Елда солланишиб)

Роҳатижон бу кенг дала,
Бешик-бешик тоғлар, яна
Бошимизда офтоб — ҳумой,
Тунлар сайрон малика ой.
Чаманлардан келиб атай,
Атир бураб келинчақдай,
Бошларимиз силаб дилбар,
Майин-майин эсар еллар.
Қалдирғочлар ўйнаб кувноқ
Еллар билан қувлашмачоқ,
Тўш уриб жон кўксимизга,
Вижир-вижир куйлар бизга.
Товус патли қирғовуллар,
Ошиб жаннат қир-овуллар,
Бошимиздан «киёқ-киёқ»,
Ўтар сайлаб у ёқ-бу ёқ.
Қулоч кериб лочинлар ҳам,
Қарчиғайлар кўчса ҳар дам,
Жону жонзот чопиб, огоҳ,
Бағримиздан топар паноҳ.
Бор тирик жон ороми — биз,
Бу кенгликлар — чиройимиз.

РАҲМОН

Ажаб, доим ўнгу тушимда
Аён бўлар менга битта сир.
У замон ҳам, наҳот, бир ғамда
Яшаб ўтган бўлсам, беором?!
Рост бўлса шу, кўрингай қачон
Мадакдор шер, қоплонларим у?
Йўлдан уриб мени ҳам Шайтон,
Ўтдими ё бирон хатолик?
Бу-ку бир туш, аммо ким ўзим?
Қайдан келдим, қаерга, нечун?!
Оҳ, кимлигим билолмай ҳануз,
Утиб борар умрим саргардон!
Одамзодки ёруғ жаҳонда
Ўзлигини танимас экан,
Ундан ҳар бир жонзотга емиш, —
Топталган шу майсалар аъло!

МАЙСАЛАР

(Безовта . . . ранишиб)

Вох, қарангиз, бу не ҳол,
Тўзғир яқин-йироқлар.

Тепаларда беором,
Юлкинади янтоқлар,
Изғир ажина шамол,
Гул-чечаклар офати.
Чанг солар ҳар гиёҳга,
Бизга ҳам йўқ тоқати.
Юлиб ниҳолларни ҳам,
Учиради чирпирак.
Бор яшиллик устида
Чарх урар у чархпалак.
Улар ғармсел билан
Ҳар бурчақда топишар.
Тарқатишиб касофат,
Бошимизда чопишар.
Тиниб кўзларимиз, оҳ,
Айланмоқда бошимиз.
Келса тушиб бу ёққа,
Захар бўлур ошимиз.
Шундоқ баланд чўққилар
Қараб турар гунгу лол.
Ботиб қаро тупроққа,
Оғар кун ҳам хор, увол.
Биз киммизки, бас келсак,
Шайтон эркаларига
Қориб тупроққа, элтар
Бизни йўқлик қаърига.

РАҲМОН

(Аста туриб)

Осмон ярми кулар бахтиёр,
Кул ёғдирар ярмидан тўфон.
Сеҳрланган қиздай, қуёш ҳам
Киран, кулиб, куюн бағрига.
У тепадан-бу тепа гирён,
Дам қўниб, дам кўтарилиб тик,
Гир айланар гирдоб — чамбарак.
Юлиб-юлкиб, ирғайми у, тош,
Тўзғитиб кум, тупроқларни ҳам,
Хас-хашакни илиб бошига,
Югурар у далли-девона.
Қоп-қора бир қон талаш тўзон
Кўчиб аста ер-кўк баробар,
Нафасимни бўғиб дам-бадам,
Бош устимга бостириб келар.
Ана, кум-кум тирқираб пода,
Қочиб борар бўзлаб, жонсарак.
Таёғини судраб подачи,
Югуради, қийқириб, ҳар ён.
Оҳ, ана, у кулар юз тубан!

Раҳмон, йиқилиб қолган подачи томон тез юриб кетади. Майсазор далалар устига осмондан қум ёғила бошлайди.

МАЙСАЛАР

(Зорланиб)

Сарғайиб тол баргидай,
Аста сўлиб борурмиз.
Укирган оч барханлар
Остларида қолурмиз.
Сариқми у, қизил қум,
Бизни ерга киргизар.
Авлодимиз қай шамол,
Келиб, қачон тиргизар?!
Қочсак, оёғимиз банд,
Қанотимиз йўқ, учсак.
Талпинамиз нажотсиз,
Тузоққа тушган қушдак.
Яралгандан то бу кун
Асирмиз шу ватанга.
Ох, ўз туққан еримиз
Урар бизни кафанга!
Йўқки бирон дарахт ҳам,
Қурбон бўлса биз учун.
Ўссадик бир тўқайда,

Қалқон бўларди бу кун.
Бу оламга ким чечак —
Майса бўлиб келса ҳур,
Уни туққан гул макон
Падарига минг қусур!
Биз бўлурмиз ер ости,
Бошимизда замонлар
Заҳар сочиб ҳар жонга,
Яшар илон-чаёнлар.
Аммо, бизга ёр умид,
Ўтар-кетар бу сурон.
Бир кун уруғларимиз
Униб чиқар бегумон!

РАҲМОН

(Подачини суяб)

Тирикмисиз, ота? Хайрият.
Бошингизни кўтаринг, тезроқ!
Қум кўчмоқда, қаранг, вабодай,
Қум остида қоламиз ҳозир!..

(Раҳмонни нари суриб, ўкириб йиғлаганча, бошини баттар қумга буркаб олади.)

ПОДАЧИ

Ўз жонингни қутқар сен аввал,
Мен барибир ўлган одамман!
Ярим ҳисоб қўйларим — ёлғон,
Рост бори ҳам — тамом кўчкинда!

РАҲМОН

(Уни турғизишга уриниб)

Уларнинг ҳам жони бор, ота,
Ўзларини панага олар.
Улиб кетса тўрт-беш, сатқайсар,
Одамдан ҳам азиз эмасдир.

ПОДАЧИ

(Йиғлаб)

Тўрт-беш эмас, юзта ҳам бўлсин...,
Санокдаги подани аммо
Қўшни чорва моллари билан,
Хўжаликда қимирлаган жон,
Бола-чақа, невараларим
Қўшиб, чўтга солган чоғда ҳам,
Бут қилолмас ҳеч қандай одам.
Мен ҳали ҳам юрибман тирик!

РАҲМОН

(Уни силтаб)

Ҳушингизни йиғинг, отахон,
Нималар деб алжираяпсиз?!
(Атрофига безовта боқиб)

Боягидан тингандай тўзон,
Тепалар ҳам ёришиб борар...

ПОДАЧИ

(Аста бошини кўтариб)

Ўзинг кимсан? Шайтонми ё жин?..

РАҲМОН

Мен инс-жинслар кушандасиман!

ПОДАЧИ

(Туриб ўтиради.)

Ким бўлсанг ҳам афт-ангорингдан
Шаҳарликка ўхшайсан, майли...
Ҳаром ёқмас менга азалдан,
Мана, охир суриб кетди у.
Рост, қаридим, бутунмас ақлим,
Аммо ҳушим жойида, шукур.
Сен яхшиси, менга ёрдам бер,
Оқлай ўзим, ўлмасдан бурун.

РАҲМОН

Қўрқманг, қанча мол-қўйларингиз
Қум остида қолди, гувоҳман...

ПОДАЧИ

Қўл остимда бўлган бу сурув —
Бу мол-қўйлар тенг ярми — ҳаром.
Бугунги бу қирон-қиёмат
Босиб келган кўчкинда ҳатто,
Жин ҳам урмай ҳаромларига,
Ҳалок бўлди ҳалол молларим!

РАҲМОН

(Таажжубда)

Бари мол-қўй бўлсаю, тағин
Ҳаром бўлса ярми, бу қандоқ?

ПОДАЧИ

Сен яхшилаб қулоқ сол аввал:
Сочин қирққан, йигит башара
Бўй қизларни ияртиб, бир кун

Келиб қолди отарга мудир:
 Кутмай бу гал имосини ҳам,
 Ўз қўйларим орасидан бир
 Ҳисорини бўғизладим тез...
 Дастурхоннинг устида ногоҳ,
 Бири «ғар-ғар» кекириб, мендан
 Мол-қўйларим ҳисоб-китобин
 Сўраб қолди эрка овозда.
 Кулиб мен ҳам, борини айтдим.
 Улар оғзи очилиб, ҳайрон.
 Бир-бирига анграйиб, бирдан
 Турдилару энтикиб, базўр,
 Мудир бошлик, эринмай, бир-бир —
 Сурувимни санай кетдилар.
 Адашмадик ҳисобдан, бироқ,
 Чорва ўзим билган санокдан
 Ортиқ эди икки баробар,
 Кейин қоқиб елкамга мудир,
 Бир ғалати кулиб хуш-хандон,
 Қўлтиқлашиб меҳмонлар билан,
 Ўтиб кетди тепа ортига.

РАҲМОН
 (Ҳовлиқиб)

Қандай, ахир, беш ё ўн эмас,
 Ортиқ бўлса наҳот тенгма-тенг?!

ПОДАЧИ

Ҳа, уларни кузатиб, шу кун
 Балки ўн бор санадим қайта.
 Ўзим билган ҳисобдан бироқ
 Бирорта ҳам чиқмади зиёд...
 Кулиб мендан эртаси мудир,
 Ҳайдаб бутун подани яна,
 Кўз олдимдан ўтказди бир-бир:
 Ўша-ўша — икки ҳисса кўп!
 Кун ора бир шу бўлиб такрор,
 Учар эди тобора ҳушим.
 Унга сари жониворлар ҳам
 Эркак-совлиқ болалаб гўё,
 Катта-кичик бошлиқлар тинмай,
 Сўйиб қанча, Ҳайдаб кетмасин,
 Камаймасдан бир бош ҳам, баттар
 Кўпаярди, сиғмай отарга.
 Бир кун чошгоҳ келиб мудир, шод,
 Қанотида яна ўн меҳмон,
 Улар билан тағин шомгача
 Икки қўчқор бошига етар
 Ва қучоқлаб бари мастона,
 Қоп-қоронғу, вайрон кўксимга
 Бармоқдай бир нишонни қадаб,
 Еб-ичишиб, жўнаб қолдилар.

РАҲМОН
 (Қувониб)

Қаҳрамонсиз, демак, оқсоқол!
 Бугунги бу кўчкин баҳона
 Тўлаб, ўлган мол-қўйларингиз,
 Қутиласиз бошқасидан ҳам.

ПОДАЧИ

Бир ёғи — мол аччиғи, яна
 Меҳмон-измон қистови билан

Бир косани кўтариб мен ҳам,
 Тошдек қотиб қолибман шу кун.
 Чўчиб, кўзим очсам бир маҳал,
 Ютаман дер мени зимистон.
 Боқсам, юлиб кўксимдан шу тоб,
 Олиб қочар нишонни така.

Йўқ, ажратиб улгурмадим мен,
Худди мазах қилгандай у ҳам,
Тумшуғида ўйнаб бир-икки,
Уни ютиб юборди ямлаб.
Оёғига осилиб зўрға,
Энди тутдим деганда, даҳшат,
Кириб мудир қиёфасига,
Соқолимдан олди у маҳкам:
«Яхшиликча ўқиб ол, эй чол,
Мол-қўйларинг тенг ярми — жинлар!
Икки қилмай гапларим, — дер у, —
Қанотимда давринг суриб қол.
Шундай қилсанг, доим қорнинг тўқ,
Баланд бўлар яна доврўғинг.
Гуллаб қўйсанг бу сирни кимга,
Умид қилма қолган умрингдан!»
Шу бўлару битта сакраб у,
Ғойиб бўлар, уриб подага...
Шу-шу, қачон келса бу мудир,
Музлаб қолар оғзимда тилим.

РАҲМОН

Мудирингиз одам эмас, дев,
Е ичига кириб олган жин.
Мудир бўлиб кўринган ҳам — шу,
Аммо сеҳри ўтмаган сизга.
Шунинг учун пода ҳам бир хил —
Қанча бўлса, шунча кўринар.

ПОДАЧИ

Мана, неча йилдирки, жинлар
Қутқусидан халос бўлмайдман.
Қай бири жин, қай бири мол-қўй,
Ҳалол-ҳаром ажратолмайман.
(Аста ўрнидан туриб,
атрофга хавотирли боқади.)
Тиниб қолди, ажаб, бу тўзон,
Аммо жинлар ана у қатор
Тепалардан кетмас узоққа.
Қўй бўлишиб юргани камдай,
Хазон қилар ҳар ёқни аста,
Улар пойи етмаган жой йўқ.

РАҲМОН

Шаҳарларда бўлса бу жинлар,
Одамлардан жой топар эди.

ПОДАЧИ

Булар асли сиғмай шаҳарга,
Эгаллашар бу ерларни ҳам.
Қолди фақат бир-икки тепа,
Уларни ҳам олсалар — тамом.

РАҲМОН

Одам зоти кўринмас унда,
Қандай қилиб, кимдан олишар?

ПОДАЧИ

Етти пуштим кўрмай хавф-хатар,
Пода боқиб ўтганлар шунда.
Бу қуш қўнмас, тақир тепалар
Жаннат бўлган яқинларда ҳам:
Булбулларга жўр бўлиб гўё,
Гир айланиб боғ-роғ, чаманлар,
Чулдир-чулдир куйлаб эрта-кеч,

Сайр этарди шўх-шўх жилғалар.
Камалаклар эрта саҳардан
Ясанишиб маликалардай,
Тушиб келар осмон тахтидан,
Товусларга бўлиб ошифта,
Полдир-полдир боқиб, ютоқиб,
Сув ичаркан оҳулар, ҳар гал,
Қотиб қолар бу чиройдан маст
Ўз-ўзига қўйгандай ҳайкал.
Оҳ, бир тараф — шамшод, арғувон,
Олма-анжир боғлар — бир тараф;
Тараф-тараф гуллар, чечаклар,
Қушлар сайраб тарафма-тараф,
Қисматига айтиб шукрона,
Мадаҳ этарди иқболини, шод,
Яйраб-яйраб подаларим ҳам,
Тарқаб, худди садаф доналар,
Ўтлардилар баҳмал пойандоз —
Боғу қирлар этакларида...

(Қум остида қолган майсазор
кенгликларга маънос термулиб)

Аммо жинлар, шундай тўполон —
Тўзон билан келдию бир кун,
Бостирдилар қумга бу гулшан —
Водийларни тамом, беаёв...
Аввал сайёҳ олимлар тақлид,
Пайдо бўлиб одам сувратда,
Ип солишиб ўргимчаклардай,
Чиқдилару бир-бир уларга,
Ўзларини атаб «қаҳрамон»,
«Джин — тепе» деб, номлар қўйдилар.
Сўнг ўтқазиб ажина тикан,
Ўтди бошқа тепаларга ҳам,
Ваҳоланки, кеча тўғилган
Улоқлар ҳам чиқишиб ҳар кун,
Ўтлаб тушар экан авваллар,
Ҳайрон қолмас эди ҳеч биров.
Энди машўм тепаларга у
Мол-қўй тугул, йўламас зоғ ҳам...
Қай ерниким босмоқ бўлса жин,
Бошлаб шу хил ўйинлар қилар.

РАҲМОН

(Кўкка қараб узоқ
хаёлларга чўмади.)

Оҳ, шерларим, қайдасиз ҳозир?
Қоплонларим, ёлғонми сиз ҳам?!
Бу дунёда барча кўрганам,
Куйганларим туш бўлса наҳот!..
На ўт-ўлан, на бирон ҳайвон
Омон қолар Шайтон қавмидан.
Жаҳон-олам жинлар пойида
Хазон бўлар кундан-кун баттар.
Аммо шўрлик одамзодни ким,
Бу кулфатдан қачон қутқарар?!
Яралганим рост бўлса агар,
Қайтиб, одам шаклида яна,
Қоплонларим, йўлбарсларим, сиз
Мадад беринг менга, шерларим!

(Осмондан кўзларини узиб)

Эҳ, отахон...
(Подачини турган жойидан топмай,
ҳайрон)
Қайда қолдингиз?

(Айланиб атрофга боқса, на чол, на кум барханлари ва на қовжираган тепалар бор. У ўзини — турли-туман, афсонавий қушлар чақчақлаган ранго-ранг гуллар қуршовида кўриб, бошидан ҳуши учади.)

Ростдан ўлган эканман... аммо,
Қай бир савоб ишларим учун
Насиб этмиш менга бу жаннат?!

ГУЛЛАР

(Рақс тушиб, куйлайдилар.)

Эй расвойи ишқ,
Дугонажонлар,
Очилмай сўлган
Гули хазонлар.
Дўзах ўтидан
Юзлар лолагун,
Одам зотини
Этайлик мафтун.
Ёқиб ўтида
Ҳайи акбар¹ то,
Айлаб бизни пок,
Ўргатсин ҳаё!
Куймасайдиқ биз,
Кулмасди олам,
Юлиб бошимиз,
Яйрамас одам.
Оламда танҳо
Дўзахий биздир,
Ёнмоқ то абад
Қисматимиздир!

РАҲМОН

(Гулларга ҳангу-манг боқиб.)

Эй боғлар чиройи —
Чаманда гуллар,
Юзингизда офтоб
Айтади гулёр.
Ёноғингизда ой
Бериб ўзга зеб,
Осмонларга сиғмас,
Гулёр бўлдим деб.
Сизга тенг чирой йўқ
Икки оламда,
Икки олам аро
Ҳатто одамда.
Насиб этмиш сизга
Шунча бахт-иқбол,
Аммо тилингизда
Бунча дард-малол?
Қалби вайрон, ўзи
Кулиб турган ёр —
Одам боласидай
Нечук бунча зор?
Кулган бу дунёда
Сизми у, десам,
Сиз ҳам юрагимга
Солурсиз алам!

ГУЛЛАР

(Ибо билан солланишиб)

Салом, бокарам,
Эй улуг одам.

¹ Тангри маъносида.

Сен бизга ҳайрон
Боқма кўп, нолон.
Бусиз ҳам, э воҳ,
Қаршингда гумроҳ,
Гуноҳкорлар — биз,
Уксик ёрлармиз.
Бизлар — бевафо
Қизлар, беҳаё.
Тирик чоғимиз
Буй етиб то биз,
Этгунча бирор
Чин ёр ихтиёр,
Сабр этмай озрок,
Берганмиз қучок.
Шундай беибо
Қиз бўлиб — бало,
Ота-онамиз
Юзига — қирмиз
Суртганмиз қаро.
Ва икки аро
Қақшаб қолмиш, зор,
Бизни суйган ёр.
Бу гуноҳ учун
Бизга то бу кун
Берар раббано
Дўзахда жазо.
Юзимиздаги —
Қизил биздаги —
Қизил эмас бу,
Дўзах ўти-ку.
Яшнаб ҳар баҳор,
Куярмиз такрор.

БУЛБУЛ

(Қизил гул шохига кўниб,
сайрайди.)

Гуллар ичида гулёр,
Гулёрлар ичра дилдор,
Дилдорлардан ортиқ ёр;
Кўйингда ошиқи зор —
Булбули нолон келди,
Ёзмиши ёмон келди,
Бағри тўла қон келди.

Очилиб кул,
Гул қаҳ-қаҳ,
Бул-бул-бул-бул,
Чаҳ-чаҳ-чаҳ!

Уйғонмай боди сабо,
Бошингдаги рўдапо
Рўмолинг отиб, шайдо,
Лола юзингдан зебо
Кўтариб ҳарир парданг,
Кафтларннга хиноранг
Юзларинг кўйиб, кулсанг.

Кул, кул, ул-гул,
Кул чаҳ-чаҳ,
Чул-лул-лул-лул,
Чаҳ-чаҳ-чаҳ!

Булбул гул ишқида сайрай-сайрай, гул шохида ухлаб қолади. Шўх еллар учиб келишиб, ғунчаларга парвона, куйлайдилар.

ШУҲ ЕЛЛАР

Гуллар қизи —
Ғунчаойлар,
Икки юзи
Кулчатойлар.
Рўмолингиз
Ичра пинҳон,
Мўралайсиз,
Бағрингиз кон.
Тилингизда
Ҳаммаси хўп,
Дилингизда
Дардингиз кўп...
Тингламас ёр —
Булбул аммо.
У — беқарор,
У — бевафо!
Уйнаб доим
Сиз — гул билан,

Яшар ойм
Булбул билан.
Авраб тағин
Сизни, мумтоз,
Тинмас жағи
У — хотинбоз.
Ишониб сиз
Унга осон,
Гул умрингиз
Бўлур хазон.
Бериб ройиш,
Суйиб ҳар дам,
Эркалатиш
Ўрнига ҳам;
У сизнинг гул
Ёшингизда,
Бўзлаб нуқул
Бошингизда,
Чиройингиз
Ойга тенглар,
Очилгач сиз,

Ташлар-кетар.
Нимаси бор
Ўзга — оҳ-воҳ
Куйидан зор,
Ўтмас матоҳ?!
Чин ошиқ биз,
Сизга дилдор,
Қучоғингиз
Очинг, хумор.
Уч кунлик — оз
Умрингизда,
Бўлиб ҳамроз
Доим бизга,
Давра олинг
Ойдин саҳар,
Уйнаб қолинг,
Ойпарчалар.
Қўйинг ўша
Девонани,
Беринг бўса,
Қани-қани!

Шўх еллар гул бўлиб очилаётган ғунчалар бағрига кирадилар.

БУЛБУЛ

(Уйғониб)

Оҳ, гулзордан учди ҳаё,
Кетди парда юзлардан, о!
Ошна бўлиб дайдиларга,
Очиб кучоқ ғайриларга,
Тилларидан, нозу адо,
Бол тутар гул ариларга!

Бу не савдо,
Икки дунё
Гуллар менга
Қилмас вафо?

Чу-чу-чу-чу,
Чул-лул-лул-лул.
Чаҳ-чаҳ-чаҳ-чаҳ,
Бул-бул-бул-бул!..

РАҲМОН

Эй ошиқи беқарор
Пойингда яшнар баҳор,
Аммо тилингда доим
То саҳар нолаи зор.
Ғунчалар кўзида ёш,
Мўлтираб боқар, ювош.
Менинг юрагимда дард,
Сенда эса, йўқ бардош.
Кимсанки, жигархунсан,
Ё ул ошиқ Мажнунсан?
Ё бир тутқун ватанда, —
Хору ҳоли забунсан?
Шундай гулшанда кўркам,
Қайдан сенда шунча ғам?
Нима етишмас сенга,
Одаммисан ё сен ҳам?

БУЛБУЛ

(Нола қилиб)

На Мажнун, на Фарҳодман
Ва на тутқун, озодман.

Икки дунёси барбод,
Бир ошиқ, минг фарёдман!
Отам кўп қадим замон
Бир шоҳга эди боғбон.
Мен ёлғиз ўғил — Булбул,
Яшардик омон-омон.
Шоҳнинг ҳам ғунча оғиз,
Қизилгул, отли ёлғиз
Бир қизи бўлиб барно,
Ошиқ-маъшук эдик биз.
Лайли деб ёна-ёна
Адо бўлган девона
Мажнун каби эл аро
Бўлмадим мен афсона.
Бирга-бирга кўриб шоҳ,
Эркалатиб бизни гоҳ:
«Бу — қизим, сен — ўғлим!», деб,
Қилар эди мўхтаво.

У одил подшо бўлган,
Ҳар ким суйганин олган.
Асли ошиқ-маъшуклик
Ушанда биздан қолган.
Чунки у замонларда
Одам биз томонларда
Хиёнат не билмаган,
Бўлмаган ёмонлар-да.
Бир-бирова тўймай ҳеч,
Термилишиб зрта-кеч,
Улғаярдик икки дил,
Бир орзуга бўлиб эш.
Бохабар биздан отам,
Хабардор бўлиб шоҳ ҳам,
Бошимиз силаб икков,
Бахт тиларди дамодам...

Аммо, қизилгулим, бок,
Юзимга қўйди оёқ:
Ғафлат босиб бир саҳар,
Ағёрга очди қучоқ.
Эшитиб шоҳ, қон қақшаб,
Етиб келдию, ё раб,
Қиз бошини ғунчадек

Юлиб отди, дарғазаб.
Чидолмай бу хўрликка, —
Беномус ўғирликка,
Ўзимни отдим мен ҳам
Ажал бағрига тикка.
Отам шўрлик йиғлаб қон,

Келтириб бизни пинҳон,
Боғ тўрига яширин
Дафн этди оҳ-нолон.
Қабридан гул бўлиб қиз,
Мен эсам — қуш, бир ўксиз, —
Бош кўтардик, воҳ, яна
Ошиқ-маъшук бўлиб биз.

(Очилган ғунчалар узра бир жойда парвоз қилиб, нола-афғон билан)

Бироқ гулим энди ҳам,
Вафо қилмас, эй одам!
Еллар қўйнида, беор,
Тўлғонар у беором!

Чу-чу-чу-чу,
Чул-лул-лул-лул.
Чаҳ-чаҳ-чаҳ-чаҳ,
Бул-бул-бул-бул!..

Шу пайт гулзор тўрида — шер, йўлбарс, қоплон болаларини эргаштириб, ўзи ҳам, ҳарир либослари ҳам булутдек оппоқ, бир паризот пайдо бўлади. У, гулларга оёқлари тегиб-тегмай, пар сингари учиб, Раҳмондан ўн қадамлар нарида ерга қўнади.

РАҲМОН

(Уни таниб, ҳаяжонда)
Оҳ, ўшами сиз,
Сизми ўша қиз?!

ПАЗИЗОТ

Ҳа, мен—ўзимман.
Ўзга сен, бироқ...
Майли, ўксима.

РАҲМОН

(Хижолатда)

Ишларим чатоқ...
Аммо... бари бир
Сололмас йўлга
Алвасти кампир!

ПАЗИЗОТ

Ноумид бўлма...
Майли, унга ҳам
Чирой очақол.
Ҳалолми-ҳаром,
Берганини ол.
Сенга у саёқ
Тутиб гул бода,
Кечсин вақтинг чоғ,
Умринг сафода,
Унутиб ҳаргиз

Ғамларинг у кун,
Яшарсан фарқсиз
Ҳар недан устун.
Аммо, сен ҳаёт
Тарзига бекор
Бориб терс ва ёт,
Ўтар умринг хор.

РАҲМОН

(Шошиб)

Керакмас асло
Ундай фароғат.
Баридан аъло
Шу куним... фақат
Сиз менга, ана, —
Қайтаринг йўлбарс,
Шерларим яна,
Қоплонларим, бас!
Бор экан ҳаёт
Бу жинлар — ғирром,
Менга умрбод
Фароғат — ҳаром!
Дилда шу армон,
Йўл пойлаб ҳар вақт,
Мен сиздан ҳамон
Кутамаман мадад!

ПАЗИЗОТ

(Нозик эгилиб, атрофида парвона шер, йўлбарс, қоплон болаларининг бошларини силаб)

Кечир мени, Раҳмон!
Ҳаммаси — аён...
Қайтиб борар сенга бу руҳлар, ишон!
Унгача аммо,
Бошингга кўп кулфатлар тушар.
Бу қилкўприк — ҳаёт йўлингда бу ғам
Йигириб мустақкам бардош ипларинг,
Кўзларингни очиб яна ҳам,
Мурод-мақсадингга элтгай, шукруллоҳ!
Балки умринг чиндан ҳам узун,
Аммо инсон қисмати чигал —

Унга йўлдош доим муаллақ ажал.
Кўрмас уни басир одамзод,
Аммо сен хушёр!..
Кутар сени яна бир синов,
Бу яна камолот шеваси бўлур;
Унда — борлиқ мавжудот, —
Жонли, жонсиз, наботот олам
Тилларини уқиб бемалол,
Сирларидан бўлурсан воқиф
Англарсанки шунда сен, э воҳ,
У дунёю бу дунё, —

Жаннат ҳам дўзах
Шу ер усти — осмон остидир!
Тирик одам ақли етмас бу сирга, бироқ,
Сен барига бўлурсан гувоҳ.
Шунда сени бу шер, йўлбарслар,
Қоплонларингдан ўзга
Тинглайдиган жонзот топилмас.

Бу гулларга гап қотма ортиқ,
тинглаб сен уларни, гуноҳга ботма.
Беҳаё малика — гултожихўроз,
Бу исмиқ намозшом гуллар беибо,
Ғулибеор...
Қўй уларни сен.
Билсанг эди булар кечмишларини,
Қон-зардобга тўлар эди яна ҳам бағринг.

Карнайгул ярим аёл-ярим тўнғиз, бақалок бир махлуқ қиёфасига кириб, қаҳ-қаҳ урганча, Раҳмонга ташланади. Бирдан ҳар ёқ остин-устун бўладию ҳамма нарса кўздан йўқолади. Бир оздан кейин Раҳмон ҳушини йиғиб, кўзларини очиб, аста қараса, ёлғиз ўзи кимсасиз бепоён дашт ўртасида тупроққа ботиб ётарди.

РАҲМОН (Бошини кўтариб)

Тириклайин кириб кетибман ерга,
Аммо, шукур, қолибман омон!
Кўринмайди атрофимда на боғ, на гиёҳ,
На тепалар, на гуллар,
На қушлар «чаҳ-чаҳ»,
Қиёматми ё?
Ёришгандай бўлар кўз олдим бир оз,
Кун ботишда — тонг отиб келар?!
Эрта баҳорлар
Уша ёққа ботар эди кун.
Қаер ўзи бу жойлар?
Ҳа-ҳа,
Бир вақтлари мол боқиб бунда,
Бошоқ териб юрардим, ёлғиз.
Аммо қани тоғ?
Кунботарда — лолагун шафақ!
Кунботардан Телвагезак чопиб
келаверади.

ТЕЛВАГЕЗАК

(Қийқириб кулганча, Раҳмонга)
Кўряпсанми, ана, кўриб қўй,
Қутқардим мен қуёшни, Раҳмон.
(Чиқаётган қуёшни кўрсатиб)
Ёриб яъжуж-маъжуж қорнини, қара,
Чиқиб келар «лов-лов» кунботар ёқдан.

РАҲМОН

Қуёш эмас бу.
Босиб келар бизни беомон

Раҳмон дамодам ғарбдан чиқиб, шарққа ботаётган қуёшни кузатар экан, унинг боши узра бир қуш пастлаб учиб ўта бошлайди.

ҚУШ

(Бир жойда тиниб)

Кўриб қўй, мана,
Йўқ энди менда
У оғир кишан.
Судраб ерда, хор,
Энди ҳеч қачон

Аяма сен уларни асло,
Босиб-янчиб ўтавер, кўрсанг.
Мана — карнайгул.
У тирик, бироқ,
Ўн ёшдан ҳам ошмаган гўдак —
Руҳи ҳалитдан,
Гулбаргини очиб,— нафс бало,
Чиқиб турар қаршингдан, бешарм.
Бу-ку унинг руҳидир фақат,
Сен ўзини кўрурсан бир кун.
Оҳ, у сенинг бошингга солган
Савдоларни айтмайман ҳозир.
Ғаётингда учратгувчи сен,
Бу — бепарда тўртинчи гулдир.
Чўчима, бироқ,
Йитар у ҳам ўз оёғидан.

Тўлқин отиб дарё-дарё қон.
Бу томондан чиқмас ҳам қуёш.

ТЕЛВАГЕЗАК

Бу кўпириб, тошиб келаётган қон —
Яъжуж-маъжуж қони-ку, Раҳмон.
Бош устингга қара сен аввал,
Осмон билан битта ростакам қуёш.

РАҲМОН

(Бошини кўтариб)

Наҳот шу қуёш?
Сузиб борар тонготар томон.
Ана, ботиб кетди...
Во, қара, яна...
Ҳатто юлдуз бунча тез учмас,
Чиқиб келар кун ботишдан у!

ТЕЛВАГЕЗАК

Яъжуж-маъжуж қорнида юз йил,
Балки унда қўп,
Қамалиб ётиб, яна
Озодликка чиқди у, мана.
Қутқардим-ку, охир уни мен.
Уша — маҳкум бўлган кунга етгунча,
Тескари бориб шундай,
Қайтариб орқага ўтган вақтни ҳам —
Ўтиб қориндалиқ умрини тезда,
Яна тонготардан чиқа бошлар кун.

Банд этолмас нафс.
Мен у балодан
Қутқардим ўзим.
Қандоқ кенг осмон!

(Узоқлашиб)

Тарк этиб жанданг,
Кўришгунча то
Раҳмон. бўл омон!

Раҳмон чўчиб уйғониб, қайсидир касални замбилда олиб чиқиб кетишаётган Кўк халатли йигитларга кўзи тушади ва палата ўртасида алланималар деб сўқиниб турган навбатчини таниб, бошини ўраб олади.

НАВБАТЧИ

(Жиғибийрон)

Наҳот бирортангиз кўрмай қолсангиз?

(Тутқанокқа)

Хушёр эдингиз-ку, Али ака, сиз?

ТУТҚАНОҚ

Осмондан тушган ҳам, Телвагезак ҳам,
Ухлаб ётар эди пишиллаб ҳозир!..

ПУФЛАЕТГАН ОДАМ

Ғафлат босса шунақа бўлар,
Босиб келар совуқ шамол ҳам баттар:
Тез-тез нафас олмасак барча,
Қирилиб битамиз қолганимиз ҳам.

Навбатчи кўл силтаб чиқиб кетади.

ЕЛПИҒИЧДАН ТЕККАН ЖИННИ

Бир фалокат бўлган бу кеча,
Балки турган яна ажина шамол.
Кеча оқшом юрган Ремзининг
Бугун ўлиги ҳам, тириги ҳам йўқ.

Раҳмон сапчиб ўрнидан туриб кетади.

• ТУТҚАНОҚ

(Анграйиб турган Раҳмонга)

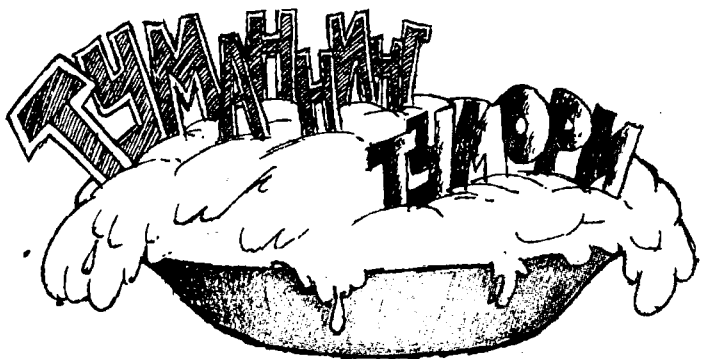
Камайиб боряпмиз кундан-кун, ўғлим,
Балким, эрта сен ҳам, мен ҳам йўқ.
Боплаб қочиб қолган ошнанг Ремзибей.
Қуёшни аждардан қутқармоқ учун,
Ойга чиқаман деб Телвагезак ҳам,
Охир учамакдан йиқилиб ўлган...
Бу осмондан тушган қилмиши аммо,
Соғ одам ақлига келмас ҳеч қачон:
Эсларсан, азамат Кўк халатлилар
Қутқариб қолишган эди бир сафар.
Ўраб устларини яна ўшандай,
Ёстиғи жилдини тиқиб оғзига,
Бу ярамас тентак чойшаби билан
Ўзини каравот бошига осган...

Раҳмон ҳозиргина тушида кўрган қушни эслаб, ваҳима ичра, ётган ўрнига «шилқ» этиб ўтириб қолади.

Темирбек

Қисса

Дунёда пулга сотилмайдиган нарсалар ҳам бор!
Шулардан бири — хамиртуруш. У инсон ҳаёт-мамотининг маъносию маъвоси бўлмиш мўътабар ва муқаддас нон қадар азиз ва лазиз, балки ундан-да улғудир. Яна, воллоҳи аълам биссаваб.

Бироқ, минг бор афсус ва надоматлар бўлғайким, баъзи бировлар ана шундай илоҳий неъмат билан-да чайқовчилик қиладилар.

Бойқишлоқликлар эса бундай хамиртурушфурушларни кўрмаган, эшитмаганлар ҳам. Чунки бу қишлоқда ҳар кимнинг ота-бувасидан мерос бўлиб келган ва мерос бўлиб қоладиган ўз хамиртурушлари бор. Бундан фақат капитан Каттаев оиласи мустасно... У Бойқишлоққа янги тайинланган участкавой, хўжақишлоқлик,— бу қишлоқдан икки қишлоқ нарида...

Каттаевнинг келишига раис Тўхтабу холанинг қаровсиз қолган уйини бинойидек қилиб тузаттирди-ю, бузилиб кетган тандирига тегмади. «Тандирни мелиса ўзи қурдириб олар», деган ҳаёлга бордим ё «мелисанинг хотини нон ёпармиди», деб ўйладими бу ёғи ўзига маълум. Усталар ҳам ўзларига иш кўпайтиришмади. Қизиғи шундаки, ҳовлини келиб кўрган капитан ҳатто «тандир борми?» деб сўраб ҳам қўймади. Унинг фикру хаёли тумандаги энг оғир участка — Бойқишлоқда ишни нимадан бошлаш билан банд эди.

Капитан Каттаевни Бойқишлоққа туман мелисалар бошлиғининг ўзи бошлаб чиқди. Уларни Тоҳир Аҳмедович кутиб олиб, пешингача қишлоқ билан обдан таништирди, соясалқин оромгоҳда меҳмон қилиб, кун пешиндан қайтгач, гузарга келишди. Бошлиқни кузатиб, иккаласи ёлғиз қолишгач, раис хурсанд ҳолда гап бошлади:

— Энди, ўртоқ капитан, ким сизга Бойқишлоқни нотинч деган бўлса, бекорларни айтибди. Энг тинч қишлоқ мана шу.

— Нега бўлмаса мелиса тўхтамайди? — ажабланди капитан.

— Иш юритишни билишмайди. Тўғри, беш-ўнта шўх болалар йўғамас. Лекин улар билан тенг келиш керакмас!

Капитан раиснинг мулойим муомиласидан шод эди. Бу таклифи эса уни ранжитди. Назарида унинг муомиласи сохтадек, ўз томонига оғдириб олиш учун қилингандек туюлиб, жаҳлланди:

— Мелиса ҳам сизлардек томошабин бўлиши керакми?!

— Йўқ, ўртоқ капитан! Ишнинг ўзинимас, кўзини билиш керак!

Унинг сўзларига ҳамроҳи шубҳа билан қараётганини сезган раис фикрини лўнда қилиб айтиб қўяқолди:

— Турумни бузиш керак! ✓

— Қанақа турум? Тушунмадим, Тоҳир Аҳмедович!

— Тушунмайсиз-да, ўртоқ капитан.

Улар гузарга келишганида, ёш-яланглар тарқалишган, доимий кўча қоровуллари бўлмиш уч-тўртта бекорчи чолларгина сада салқинида ўтиришарди. Улар раиснинг нимага кулганини билишмаса-да, узоқдан бош ирғаб қўйишди. Раис капитанга тушунти-ра кетди:

— Уларнинг Тўхта дегани бор. Ҳамма гап ўшанда. Агар ўшанинг шохи сал қайириб қўйилса, бошқалари мулоим супурги бўлади-қолади. Ана қарабсизки, сиз ҳам тинч, биз ҳам тинч!

Раис ўз фалсафасидан ўзи ғурурланиб қўйди. Капитан ҳам унинг уddaбурунлигига қойил қолиб, ўзини яқин ола бошлади:

— Энди, ўртоқ раис, бамаслаҳат иш олиб борамиз-да!

Нишонга ўқни бехато урган раис очилиб-сочилди:

— Менга бир кўришда ёқмаган одам, кейин икки дунёдаям ёқмайди. Тўғриси, сиздан олдин келганларнинг бирортаси кўнглимга ўтиришмади. Раз кўнглимга ўтирмаган-нидан кейин, менга нима, дейсан-да! Улар ҳам нима қилайлик, дейишмади. Кейин менам бор-э, билганингни қил, деб юравердим. Тўғри қипманми?

Раис капитанга ўғринча қараб олиб хандон отаётган эди, тепадаги кўча томонга кўзи тушиб, кулгидан таққа тўхтади. Унинг бунчалар тез ўзгарганидан капитан ҳам шошиб қолди:

— Ҳа, ўртоқ раис?

— Бўрини гапирсанг қулоғи кўринади. Ануни келишини қаранг!

Тепа кўчадан кўкракдор, йигирма беш-ўттизлар орасидаги норғул йигит келарди. То гузарга яқинлашгунча раис капитанга унинг таржимаи ҳолидан гапириб турди. Йигит «улар бирор томонга кетаётган бўлса, кетиша қолсин», дея секинлади. Орқага қайтиш номардлик, бошқа йўл йўқ. Капитаннинг тез-тез шу томонга қарашидан сездики, гап у ҳақда боряпти.

Тўхта тепадан қанчалик секин келган бўлса, уларнинг ёнидан шунчалик тез ўта бошлади. Аммо капитан ўзини кўрсатиб, раиснинг ишончини оқламоқчи бўлди. Тўхтани биринчи учрашувдаёқ бир чўқиб қўрқитиб олмоқ ниятида кўпол муомала қилди:

— Кечирасиз, шу ерликмисиз?

Капитаннинг бундай саволи унинг нақ қитиқ патига тегди. Ва саволига савол билан униқидан ҳам кўрсроқ жавоб қайтарди:

— Қаерликка ўхшайман?

Раис уларни яраштирамоқчи бўлиб, насиҳат қила кетди:

— Тўхтавой ука, олдин саломингни берсанг-чи мундоқ...

Раиснинг тили учига «одамга ўхшаб» деган сўз келди-ю, айтишга ботинолмади:

— Сан билан ҳеч ким уришаётгани йўқ-ку!

Тўхта насиҳатни давом эттирмади:

— Сиз берган салом бутун бойқишлоқликларга етади!

Капитаннинг кўнгли нимадир сездими ёки иш бошламаёқ шарманда бўлишдан хавотирландими, раисдан Тўхтанинг отасининг исмини сўраб олди-да:

— Уртоқ Неъматов, сизни икки соатдан кейин участкавой хонасида кута-ман, — деди.

Тўхта жавоб ўрнига кўзларини олайтириб бир қараб қўйди-да, индамади.

Капитан, гарчи бундан зил кетиб турган бўлса-да, сир бой бермади:

— Ҳечқиси йўқ. Танимаганини сийламас дейдими? Ишқилиб, шунга ўхшаган нарса бўлди. Ҳали у Каттаевнинг совунига кир ювмабди. Бир ҳафтада мулла минган эшакдек қилиб бераман, ўртоқ Тоҳир Аҳмедович. Бу — капитан Каттаевнинг сузи!

Капитан раис билан бир неча сониядаёқ эски дўстлардек бўлиб қолганидан кўнгли кўтарилиб, янги ишхонаси томон йўл олди.

* * *

Раис бир ўқ билан икки қуённи урди. Мана, энди Тўхта кўрадиганини кўради. У Тоҳир Аҳмедович билан ҳазиллашмасин. Тоҳир Аҳмедовичнинг совуни капитанниқидан каммас. Фақат, ортиқча ғалвага хуши йўқ, холос. Бундан ташқари, ҳар ернинг тулкисини ўз тозиси билан овлаган тузук. Тўхтани тартибга солиш — раисдан кўра кўпроқ мелиса-нинг иши.

Дехқонбой Нишоновдай одамдан раисликни олган кишига бу ишлар хамирдан қил суғургандай гап. Э, бу раислик осонлик билан кирдими унинг қўлига? Дехқонбой Нишонов билан халқ бир тараф, Тоҳир Аҳмедович эса бир тараф бўлиб олиб, хўб ку-

рашдилар. Аммо Умрзоқ Ҳақимов аралашди-ю, Деҳқонбой Нишонов халқ-палқи билан бирга учиб кетди. Ҳа, Тоҳир Аҳмедович ишнинг кўзини билади. Агар халқнинг қўлидан иш келганида эди, унга суянарди. Халқ нима? Бир пода! Кеча раис бўлишига қаршилиқ қилганлар бугун соясига салом бермоқда. Деҳқонбой Нишоновнинг эса, қон босими ошиб ётганмиш. Халқ-ку майли, лекин, эртага нафақага кетадиган Нишоновга нима-кин? Агар у шунчалик очиқ-ойдин қаршилиқ қилмаганидаям, ундан қолган котибани ишлатаверарди. Асли, ишлайверсаям бўларкан. Собиқ раисга қилган аччиғи анча қимматга тушди...

Уша куни дала айлангани Узун кўча орқали юрди. Унинг ёшлик даврларида ҳар кўчада беш-олтитадан булоқ бўларди. Бугун эса Бойқошлоқнинг фақат шу кўчасида булоқ қолган, унинг ҳам суви озгина. Йўл кенгайгач, булоқ усти ёпилиб, сувини қувурдан тушадиган қилиб қўйишган. Бутун маҳалла шу ердан сув ичади. Тоҳир Аҳмедович ҳам болалигидан шу булоқ сувини ёқтиради. Иложини топди дегунча шу йўлдан юриб, тўйиб-тўйиб ичиб ўтади.

Раис ёшлик йилларида булоқ бошига яланг оёқ ҳам, эшак миниб ҳам, велосипед миниб ҳам, кейинчалик шахсий машинасида ҳам келган. Булоқ унинг бутун босиб ўтган йўлини кузатиб турган онадек. Бу сафар у булоқ бўйига раис сифатида, давлат уловида келяпти... Улар булоққа етай дейишганда, сувга келаётган бир аёлга кўзи тушди. Аёл ниҳоятда кўхлик экан, раиснинг ақли шошди. Андишани унутиб, шофёрдан сўради:

— Бу кимнинг қизи?

— Раҳматли Йўлдошали аканинг хотини.

...Э... бўлди. Ҳисобчилик курсини битирган. Лекин Йўлдошали бир кун ҳам ишлатмаганди. Ишлатарди-ю, қизғонган. Қизғонади-да! Шундоқ нарсани ҳар қандайи ҳам қизғонади. Бадалида эркаклик туки борки, қизғонади!

Раис шофёри олдида хаёлга берилганини оқлаб олмоқчи бўлди:

— Бечорага қийин бўлди. Ёрдам бериш керак.

— Яхши бўларди. — Шофёр қувлигини яшира олди.

— Ўқиганмиди?

— Унисини билмайман.

— Ўқиган!

Шофёр «биларкансан-у, сўраб нима қиласан», деган маънода норози қараб қўйди, аммо раис буни сезмади. Кўзи аёлда, хаёли ҳар ерда эди.

Раис булоқ бўйига аёлдан олдин етиб келди. Юз-қўлини ювиб, тўйиб-тўйиб сув ичди. Бу орада аёл булоққа яқин келди-ю, раисдан тортиниб, ҳурмат юзасидан тўхтади. Раиснинг меҳрибонлиги тутди:

— Келинг, келаверинг.

Аёл ҳам шуни кутиб тургандек, тезлади. Раисга одоб билан салом бериб, челагини сувга қўйди. Бу аёл раиснинг кўз олдида шу дақиқада котиба қиёфасида гавдаланиб кетди.

— Йўлдошалини ҳурматини жуда жойига қўйдингиз, раҳмат! Мана, йили ҳам ўтди. Энди ишласангиз бўлаверади. Эрталаб чиқинг, ўзингизга муносиб иш топамиз.

Бу бева ўша куни кечгача раиснинг хаёлини банд этиб юрди. Уйлай-ўйлай, ахийри «котибаликка кўндиролсам, ишнинг алла бўлгани шу» деган тўхтама келгачина, бошқа иш юрагига сиғди.

Айтилган вақтда келган Ҳурихон ҳеч бир қаршилиқсиз, таклифига рози бўлди. Иш бунчалар осон кўчишини кутмаган раис шошиб қолди... Эртасидан бошлаб ҳар хил майда-чуйда бачкана қилиқлар қила бошлади. «Унга ёқаётибди» деган хаёлга бориб, бир ҳафта ўтар-ўтмас, мақсадга кўчди. Кутилмаганда аёл рад этди. Кечки пайт кетишга руҳсат сўраб кирган Ҳурихонга раис «бугундан бошлаб бўшадингиз», деди. У парво қилмай чиқиб кетди. Раис бу ҳолни ўзича эркаланишга йўйди. Буйруқ бермай, эртани кутди.

Худди Ҳурихон кирадиган пайтда, эшик зарб билан очилиб, қони қайнаган Тўхта кириб келди. Фигони фалакка кўтарилган раис уни кўриб шаштидан тушди. Наҳотки, бир тузуқ-қуруқ ишни бошини тутмай юрган шу безори ҳам ёрдам сўраб келган бўлса» деган ўй билан мийғида кулиб, Тўхтанинг «ҳурмати» учун ўрнидан туриб сўрашишга чоғланди. Тўхта эса ҳе йўқ бе йўқ, томдан тараша тушгандек қилиб:

— Ҳурихонга бўшади?— деди.

Тўхтанинг жаҳли чиқса, ким бўлишдан қатъи назар сансирарди. Аммо бунақа дабдабали жойга кириб ўрганмагани сабабми ёки Тоҳир Аҳмедовичнинг салобати босдимми, нимагадир сансирашга тили бормади. Раисга эса Ҳурихоннинг тарафини олиб келгани ва дўқ қилаётгани ўлганнинг устига тепгандек бўлди. Бунисиниям қони қайнади.

— Бўшамди! — дея Тўхта томон қадам ташлаб, тик боқди.

Тўхтанинг миясидан яшин тезлигида «наҳотки, Ҳурихон менга ёлғон гапирган бўлса» деган ўй ўтиб:

— Йўғ-е, — дея талмовсираб қолди.

Тўхта кесатиғини тўғри маънода тушунаётганини сезган раис дангалига кўчиб қўя қолди:

— Уни ман бўшатдим!

Тўхта ўйлаб ҳам ўтирмай:

— Нега бўшатдинг?! — дея бақирди. Раис ундан ҳам баланд келди:

— Нима дейсан, бўшатдим!

Тўхта ютиниб олди-да:

— Ман бир нарса десам, санга қийин бўлади! — деди.

Ниҳоятда жаҳлланган раис унинг сансираётганини энди сезди:

— Тўхта, мани нега сансираяпсан?!
— Узинг-чи?

— Ҳаддингдан ошма, бола!

— Ошсам нима қиласан! Қўлингдан келадигани мелиса қақриб қаматишми?

Тўхта ҳақ эди. Раис бироз эсанкиради.

— Аммо ман сани уриб оғзингни ёрмасам, мелиса қамамайди. Насиҳат қилади, холос. Калтак еб қаматишдан кимга фойда, кимга зиён?

Тўхта бостириб борди. Раис ўзича «бу тентакни ёмон гапириб қўрқитиб бўлмайди», деган қарорга келди ва:

— Утир ўша ерга! — деди.

Тўхта унга паст кетганини писанда қилиб:

— Утирсам ўтиравераман, — дея қатор турган стулларга эмас, диванга ястанди.

У гапга кирганидан, раиснинг ичига бироз ёруғлик тушди:

— Санга ёт деганим йўқ, — дея аския ҳам қилди ўзича. Тўхта эса парво ҳам қилмай:

— Муддаога ўтинг, — дея кесатди. Раис эса тўғри маънода тушунди.

— Ҳурихон санга ким бўлади?

Тўхта гарчи ўз хоҳиши билан ўтириб, мазах сифатида бўлса-да, сизлаб қилган хатосини тушунди. Қараса, иш чаппасига айланиб кетадиган. У яна озгина ён бериб, раисни эгиб олмоқчи бўлди:

— Бунақа ишлар бизга ўхшаганларга тузук. Аммо, раисга, раҳбарга... Билмадим, Ҳури ёмонликка олса, охири яхши бўлмайди. ✓

Раис аввалига шу безоридан чиқаётган бундай фикрларга ҳайрон бўлса-да, ундан гап «еб» қолишни ўзига эп кўрмади:

— Ҳурихон ёмонликка оладиган нима иш қипман? — дея Тўхтани сўроққа тутди. Лекин унинг бу қалтис саволи Тўхтанинг нафсониятига тегиб, суҳбатга якун ясади ҳисоби. У шартта ўрнидан турди. Раис томон уч-тўрт қадам ташлади. Ва унинг кўзларига тик қараб деди:

— Гап бундай! Ҳури ишлайди! Вассалом!

Тўхта қандай вазоҳатда кирган бўлса, шундай вазоҳатда чиқиб кета бошлади. Шошиб қолган раис кетма-кет «тўхта, Тўхта!» деб юборди. Тўхта ҳатто қараб ҳам қўймади.

Раис олдиниға хўб қизишди. Бир кўнгли, орқасидан қувиб етиб, у билан нима бўлса бўлмоқни ҳам хаёл қилди. Устама-уст чекди. Шунданми ёки ўзининг донолигиданми, ишқилиб, «тенгим бир безори бўлдимми» дея танасига кенгашди. Хонаси тутунга тўлиб кетгани учун ташқарига чиқди. Не кўз билан кўрсинки, қабулхонада гул-гул очилиб, ўзини ойнага солиб Ҳурихон ўтирарди. У ҳам раиснинг чиқиб келишини кутмаган экан, шошиб қолди. Столи устидаги пардоз анжомларини бир четга суриб, ирғиб туриб салом берди.

Ҳам тоза ҳаво, ҳам Ҳурихон сабаб, раиснинг кўнгли ёришди. У усталик билан Тўхтанинг келганини Ҳурихондан яширди, гўё кеча ҳеч нарса бўлмагандек, «туя кўрдингми, йўқ» қабилида муомила қилди.

Аммо раис туфлаган тупугини қайта оғзига олганини сезмади. Кейинги пушмони эса ўзига душман бўлди...

Мана, энди ўч олишнинг мавриди келди. Капитан анча уddaбурон кўринади. Бошқа мелиса бўлганида, танимаган безорига бунчалар дадил гапирмасди. Жанжалнинг олдини олиб, хонасига қақиргани янада унга ёқди. Бир ийласайди, капитан айтмоқчи, мулла минган эшакдай бўлиб қоларди. Раис ана шундай ширин хаёллар оғушига фарқ бўлди.

* * *

Мелисахона шундоққина гузарда. Капитан қуюқ меҳмондорчиликданми ё куннинг иссиқлигиданми, беҳаловат бўлиб тургани учун ҳам Тўхтани икки соат кейинга қақирди. Унинг мақсади — шу орада бироз дам олмоқчи эди.

У хонасига кириб келаркан, муздаккина ҳаво танига ёқди, беихтиёр диванга чўзилди. Сал ўтмай Тўхтани ҳам унутиб, кўзи илдинди, туш кўрди.

...Қандайдир чангалзорда кетаётган эмиш. Негадир қип-яланғоч, қўлида ярақлаган янги пичоқ. Ана шу пичоқ билан ўт-ўлан, чакалакларни чопиб, йўл оцаётганида, йўлбарссифат бир махлуқ тўсатдан ташланармиш... Капитан у билан олиша бошлабди. Олишиб-олишиб, махлуқнинг бўғзига пичоқ тортаман деганида, қўлидаги пичоқ йўқ бўлиб қолармиш. Махлуқ ҳам бунни сезибми ва ё дам олгани сабабми, бир тўлғаниб уни босиб олармиш. Капитан бор кучини қўлига йиғиб, «раз, два»ни ичида пичирлаб, бор овози билан «три-и-и» дея махлуқни азод кўтарармиш...

Капитан ана шу «три-и-и!» деган товушидан уйғонди. Қараса, терлаб кетибди. Тушини ўзича таъбирлаб кўрди. Еввойи махлуқнинг тагига тушиб қолганидан, айниқса, қўлидаги пичоқни йўқотиб қўйганидан дили ғашланди. Бироқ йўлларини тозалаб очгани, махлуқни босиб олганидан кўнгли тоғдай кўтарилди. Ва шу пайт бирдан уни Тўхта кутиб ўтиргани ёдига тушиб, даҳлизга чопиб чиқди. Ҳеч ким йўқ!

Капитан Тўхтанинг келмаганидан хурсанд бўлиб кетди. Қайтиб кириб, янги ишхонада биринчи бойқишлоқликни кута бошлади... Келиб қолар, келиб қолар деган ўй билан икки соат ўтди. Келмади. Охири «старшина»ни юборди. Лекин, Тўхта «мани мелисада ишим йўқ», деб айтириб юборибди.

Бундай жавобни кутмаган капитан бир дақиқа ўйлашиб қолди. У Тўхтани бир қўча безориси деб ўйлаб янглишганини, чақирув қоғози ёзмақчи бўлиб қўлига ручка олганда янада чуқурроқ ҳис этди. Чунки, чақирув қоғозидида сабаби кўрсатилиши керак. У тўзук-қуруқ ваз тополмагач, ўйлай-ўйлай, унинг уйига ўзи бормоқчи бўлди. Раисдан Тўхтанинг уйи қайдалигини сўраб олди.

...Тўхтанинг юк машинаси бемалол кираверадиغان дарвозаси остонасидан ҳатлаётди, қаттиқ-қаттиқ йўталиб қўйди-да, тин олиб бирпас кутди. Тинчлик. Ҳеч ким чиқмади. Яна олдинлади. У олдинлаган сари ичкаридан чиқаётган мусиқа баландлайверди. Чақириш бефойдалигини сезган капитан ҳовлига бўйлади.

Узумтоқ тагидаги сўрида майкачан Тўхта дарвоза томонга орқасини ўгириб олиб, қарсақ чалиб, радиоюзел мусиқасига уч-тўрт ёшлар чамасидаги ўғлини ўйинга солмоқда. Тўхта ҳар қарсақ урганда мушаклари полвонларникидек ирғиб-ирғиб чиқар ва диркиллаб ўйнаб кетади. Шу ҳолатга қараб туриб, капитаннинг хаёлидан «ҳе, бунақалар уйда ит сақлармиди?» деган фикр лип этиб ўтди-ю, шу заҳоти ўзига ўзи қарши борди: «Тағинам билиб бўлмайди. Кўринишидан ит уриштирадиғанларга ҳам ўхшаб кетади, боқини мумкин». Бу фикри ҳақиқатдек туюлиб, ҳовлига назар ташлаб, занжирлаб қўйилган баҳайбат уришқоқ итни қидириб кўрди, тополмай яна ҳафсаласи пир бўлди. Ноилож, қўшиқ тугашини кутди.

Диктор қиз кейинги қўшиқни эълон қила бошлади. У фурсатдан фойдаланиб пастроқ овозда «ўртоқ Неъматов», деб кўрди. Тўхта эшитмади. У «ўртоқ»ни «Неъматов»га нисбатан баландроқ овозда такрорлади. Тўхта қайрилиб қаради. Овоз берган киши кўринмади. У гарчи танимаган бўлса-да, ўрнидан турди.

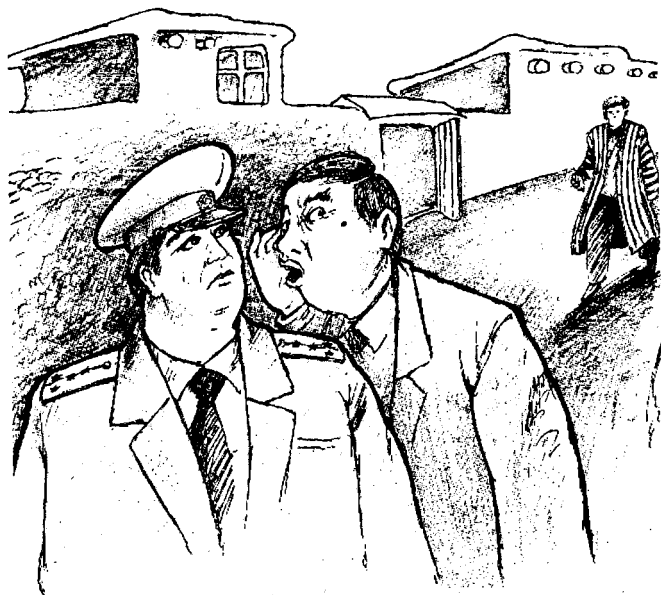
Капитан Тўхтани мелисахонага тушмагани учун унга дўқ урмоқ ва биринчи кунданоқ қишлоқ «кузири»ни эгиб олмоқни режа қилиб, дарвозахонада кута бошлади. Капитанни кўрган заҳоти Тўхтанинг ранги ўзгарди. Уни кўрган заҳотиёқ салом бериб чопиб келади деб ўйлаб турган меҳмон — Каттаев ҳам Тўхтанинг феъли айниганини сезди. Шундай бўлса-да, барибир биринчи бўлиб салом бериб қўл чўзишига ишонди. Тўхта эса чурқ этмай яқинлашиб келарди. Оралари икки-уч қадам қолганда ҳам салом бермай келаётган Тўхтанинг вазоҳатидан муштлашмоқ нияти борлигини пайқаб қолган капитан шошиб «яخشимисиз», деб юборганини ўзи ҳам сезмай қолди. Тўхта эса жавоб ўрнига яшин тезлигида қоплондек ташланиб, капитанни ёқасидан олди. Бундай бўлишини етти ухлаб тушида кўрмаган капитан тезлик билан икки қўллаб бўйинини бўшатмоққа киришди.

— Чегарадан ўтиб кетибсан-ку, капитан!

Гупиллаб ароқ ҳиди келди. Шундагина капитан қилган хатосини тушунди. Энди кеч бўлганди. Маст билан тенг келиб бўлмайди. Боз устига, у жавоб берадиған ҳолатда эмас эди. Тўхтанинг кутилмаган бу ҳаракати уни жуда довдиратиб қўйди. У бор кучини нафас олишга сарфлайман деб, бошқа нарсани унутди. Тўхта унинг ёқасини чап қўлида маҳкамроқ сиқди-да, ўнг қўлини бўшатиб, ҳеч кутилмаганда капитаннинг ёнбошидаги тўп-поначасини шарт юлиб олди...

Капитан Тўхтанинг асирга айланди. Энг алам қиладиган жойи — ўз оёғи билан келиб оёқ-қўлини боғлаб бергани!

— Итдек отиб ташласам ҳам ҳақим борлигини биласанми, капитан?

Саволига жавоб ололмаган Тўхта унинг томоғини сал бўшатди:

— Нимага келдинг? Нима жиноят қилдимки, уйимга бостириб кирдинг? Ўзингнинг курулинг билан отиб ташласам, кимга нима бўлишини билсанг керак-а?!

Капитан капитан бўлиб бунақасига биринчи бор дуч келиши. У Тўхтани бир безорида, деб қаттиқ янглишган эди. Унинг бераётган саволи ва тутаетган тутумидан ҳақ-ҳуқуқларини яхши билиши кўриниб турибди. Капитан қандай қилиб бўлсаям, Тўхтанинг кўнглини топмай иложи йўқлигини пинҳона тан олди ва ялтоқланишдан бошқа тузук-туруқ йўлу чора кўрмади.

— Э, Тўхтавий ака! Ҳеч қанақа жиноят йўқ, бир танишиб қўяй деб келгандим. Меҳмонни Бойқишлоқда...

Гапини давомини гапиртирмади.

— Биз танишмиз-ку!

Тўхтанинг мана шу гапидан капитан катта маҳорат билан гап маромини кулгига айлантиришга ҳаракат қилди.

— Яхшиямки эски танишлигимиз, бўлмаса...

Лекин Тўхта кулмади. Аслида, капитан таъбирича бўлган танишувда нима жин уриб кўпол муомала қилди — ўзи ҳам билмайди. Капитандан узоқлашгач, қилган ишидан хуноби ошиб юраги сиқила бошлади. Дилхиралигини ёзиш мақсадида яримта олди-ю, чойхонада ичишга кўнгли бўлмай, уйига олиб чиқди. Ширакайф бўлиб ўтирганида старшина келди. Бир кўнгли унга «хўп бўлади», деб йўлга тушмоқчи бўлди. Ҳаттоки узр сўраши ҳам мумкин эди. Ҳарқалай, бегона одам. Бекордан-бекорга хафа қилса ҳам индамади. «Сан ўзи кимсан, юр баққа!» — деса ҳам бўлаверарди. Ундай қилмади, тузук одамга ўхшайди. Лекин кайфлиги эсига тушди-ю, хаёлига яна бошқа бир фикр келди. Бу ўзи таппа-тайёр маст бўлса, «ичиб келиб тўполон қиялпти», — деб қамаб қўйиб, арз этса ким ҳақ бўлиб чиқади?! Мелиса халқига ишониб бўладими? Шундан сўнг Тўхта баҳона сифатида боягини ўйлаб топди. Аммо капитаннинг ўзи келишини ҳеч кутмаганди. Бу ҳам чўрткесар экан! Тўхтанинг ранги ўчгани ҳам аслида кўрққанидан эди. Лекин капитаннинг писанд қилмай туришини кўриб қони қайнаб кетди. Сармастлиги ўз ишини қилди. Натижада капитан Тўхтанинг кўлида чумчуқ боласидай типирчилмоқда. Энди орқага қайтиш йўқ. Қайтса, иш чаппасига айланиши аниқ.

— Мушук боласидай эзиб ташлардим-у, қишлоғимга меҳмонсан. Боз устига хонадонимдасан.

Тўхта қўл силтаб уйи томон кета бошлади.

— Хўп, айб бизда. Лекин ану... кўлингиздагини...

— Началнингингдан оласан...

Капитаннинг бошига кимдир гурзи билан ургандай қалқиб кетди. У шу лаҳзада капитанлигини унутиб, шундай ожиз кимсага айланиб қолдики, ҳатто Тўхтанинг оёқлари тагига йиқилишгача тайёр эди. Каттаев «хонумони» томон охириги кучини йиғиб қадам ташлади.

— Қайт! — деди жаҳл билан Тўхта. — Гап битта. Агар яна бир қадам боссанг, тамом. Айтганимни қиламан!

Тўхта уйига кириб кетди.

* * *

Капитан унинг орқасидан қараб турди-да, бирдан «биров кўриб қолмадимикин» деган шубҳа билан атрофига қараб олди. Жин-кўчада ўзидан бошқа ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, сал дили ёришди.

Балки, кўни-кўшнидан бирортаси кўриб гувоҳ бўлиб қўйгани тузукмиди? Ҳали тониб юборса-я!

Капитаннинг калласи ғовлаб кетди. У на Тўхтанинг орқасидан киришини, на орқасига қайтиб кетишини билмай узоқ вақт каловланиб турди-турди-да, раисга бориб айтишдан бошқа тузукроқ йўл тополмади.

Воқеани эшитгач, раис ҳам «қизиқ иш бўпти-ю» дея узоқ вақт ўйланиб қолди. Лекин, барибир раислигини қилди:

— Бу уйинг кўйгур ошхароми, на отаси, на онасининг гапини олади. Кирса, укасининг гапига киради.

— Тез чакиртиринг, ўртоқ раис, бизда ҳам қолиб кетмас.

— Э... униси билан ҳам кўнглини топиб гаплашмасанг, юзингда кўзинг борми деб ўтирмайди.

— Топамиз ўша кўнглини...

— Энди-и, тўғриси айтсам, ман аралашмаганим маъқул. Нимага деганда, иш катталашиб кетади. Мабодо сизга унамаса, унда бошқа йўлини қиламиз.

— Манга унармикин?

— Унайди. Бир нозик жойи бор.

Капитан болаларча содаллик билан раисга кулиб боқди. Капитаннинг ўз ихтиёрига ўтаётганини сезган раис ўзини янада дадилроқ, ақллироқ тута бошлади:

— Сиз ана ўша жойидан ушлайсиз. У Тўхтани деб нималар қилмаган, кимларнинг оёғига бош урмаган. Сиз айтасизки, «ман шу ерда ишлаб турсам, акангизга тикан киритмайман» дейсиз. Ана шу гапингизни эшитгач, тўппончангизни олиб чўнтагингизга солиб қўяди. Унайди. Унга сиз кераксиз. Мана, мани айтди дейсиз.

Раис билиб айтган экан. Укаси айнан шу гапдан кейин, «Беради. Акам тўппончани нима қиларди?» деди ва иссиғида Тўхтаникига борди. Нима деса деди, тўппончани олиб берди.

Тўхта тўнни жудаям тескари кийиб олганди-ю, у ҳам капитаннинг ваъдасига ишонди. Бойқишлоқнинг бирорта тўполони усиз ўтмайди. Ҳарқалай, участкавой ўзлариники бўлгани тузук.

Капитан тўппончасини қайтариб олишдан, бутунлай умидини узган экан, нақ бўлма-са йиғлаб юборай деди. Гарчи, орадан ҳеч қанча вақт ўтмаган бўлса-да, капитан учун бу йилларга тенглашиб кетди. У ана шу арзимаган вақт орасида раисникига икки қўр бориб келди. Раис кутишни маслаҳат берди. Ана шу кутиш даврида капитанда Тўхтага нисбатан шундай ғзаб, кек ва адоват пайдо бўлдики, уни ҳеч миясидан қувиб чиқаролмади. Ва ўз-ўзига «Тўхтанинг шу қилмишини бурнидан чиқармасам, капитанлик унвонини кўтариб юрмайман» дея қасам ичгачгина кўнгли бироз ўрнига тушгандек бўлди. Бу қасамёдини раисга айтгач, янада энгиллади. Раисга эса худди шу нарса керак эди. Бу йўлда келишиб олишмаган бўлишса-да, ички бир куч уларни яқинлаштирди. Тўхтадан ўч олиш кунлари ниҳоятда яқин қолгандек тўюла бошлади.

Бу йил қиш эртaroқ кирди. Биринчи қор ёққан кун ҳаво эрталабданоқ қоғоғини солиб олди. Кун бўйи шивалаган ёмғир ярим оқшом қорга айланди. Буни кўпчилик сезмаса-да, полковникникида хизмат қилиб юрганларнинг барчаси сезишди. Аслида полковникнинг тўйи эртага, бугун эса сабзи тўғрар маросими. Полковник ўзи бир бечорахал киши. Полковниклик унга унвон эмас, халқ берган неъмат. Халқнинг билгани билган-да, бўлмаса бир эмас, беш-ўнмас, ўттизта Турғунбойни қандай ажратсин?

Ана шу халқ полковникнинг сабзи тўғрари унча-мунчанинг тўйидек бўлди дейилса, лофи йўқ.

Сабзи тўғралиб бўлган уйнинг уч бурчагида қарта ўйини бошланди. Уч ўйинга уч хил тоифадагилар жам бўлишди. Гарчи бирор ким сен мана бунга қўшил демаса-да. Тенг-тенгини топди.

Пойгакка яқин жойда ёшлар «қора хотин» бошлашди. Улардан тепароқда ўрта ёшлилар «пирра» қилиб ўтиришди. Энг тепада эса ҳақиқий қартавозлар бир сўмдан қимор бошлашди. Биринчи тоифадаги оғзи бўш ёшлар кетгач, бир сўм ўн сўмга айланди. Иккинчи тоифадагилар ҳам кетиб, уй ўзларига қолгач, пул қор бўла бошлади. Уйин қизигандан қизиди. Уйин бошланганда етти ўйинчи ва беш томошабин бор эди. Бора-бора кўп ўйинчилар томошабинга, томошабинларнинг баъзиси ўйинчига айландилар. Уйиндан чиққан томошабинлар эса узоқ вақт сабри чидамай, ҳаммомдан чиққандек бўлиб, ҳеч ким билан хайрлашмай уй-уйига тарқалишди. Даврадаги пуллар уч киши ўртасида сурила бошлаганда тонг белги бериб, тўйхонадагиларнинг баъзи бирлари йўталиб-қақалиб уйғона бошлашди. Уйинчилар аста-аста кўчага чиқишди.

Тўхта полковникни жуда ҳурмат қилади. Шу боис ҳам сабзи тўғрашга кирди. Одам чунонам кўпки, пичоқ-пичоққа, қўл-қўлга тегмайди. Шундай бўлса-да, тўрда ўтирган Неъматжон уни ҳурмат учун ўз ўрнига таклиф қилди. Негадир ўтиришга кўнгли бўлмай, ташқарига чикди. Бироз юраги сиқилди. Булар сабзи тўғра бўлганда кейин келмоқчи, тонг отар қиморбозлик қилмоқчи бўлиб чиқиб кетди. Шу кетганча тонг отганда тўйхонага эмас, уйига кириб келди. Хотини уни тўйхонадан келяпти деб хаёл қилди ва «қорнингиз қанақа?» дея савол берди. Дунё ишларидан беҳабар, содда хотинига меҳри товланган Тўхта «қорним катта!» дея ҳазил аралаш жавоб берди. Ҳазилни тушунмаган хотини астойдил хафа бўла бошлади.

— Сизга одамни мазах қилиш бўлса... — дея, уйқуираб, сочиқ билан ўраб қўйилган косадаги овқатни олиб келиб қўйди-ю, ўзи кўрпа ичига кирди.

Тўхтанинг қорни оч эди, иштаҳа билан овқатни ея солиб хотини ёнига кирди. Бироқ хаёлини қиморбозлар олиб қочди. Пул роса сурди-сурди бўлаётгандир-ов деб, бир хаёли чикмоқчи ҳам бўлди. Аммо қиморга бўлган қизиқишидан кўра чарчоқ устун келиб, кўзи илдинди.

Туш кўрди. Полковникнинг уйига кириб борса, қиморбозлар ўртасида пул «дусамба» экан. Тўхта ҳам қўшилди. Тасодифан у «биринчи қўл» бўлиб қолди. Кўрмасига юришни минг қилиб қўйди. Икки қўр айлангач, икки киши қолишди. Улар қанчалик ялғинишмасин, очмади. Кўрмай кўтараверди. Уртадаги пул бир белбоғ бўлди. Тўхта гапга кирмагач, ҳаммаси бир тараф бўлиб кетди. Тўхта очмади, пул тушаверди. Охири уларнинг пули тугаб, қўлини кўрсатиб кетиш шарти билан ўйиндан чиқишди.

Тўхтанинг қўлида ўн ҳам йўқ экан. Аламига чидамаган Равшанбек пулга ташланди. Иккаласи талашиб, тортишиб кетишди. Тўхта пуллар устига ётган қўйи, хотинининг турткисидан уйғониб кетди.

— Сизга нима бўлди ўзи?

Тўхта норозиланиб унга қаради:

- Бекор уйғотдинг-да. Роса пул ютаётгандим.
- Нима?! — ҳовлиқиб сўради хотини.
- Роса пул ютаётгандим.

Хотини бейхотиёр «вой» деди-ю, тўхтаб қолди. Тўхта ҳам шубҳаланиб қаради. Хотини «вой ман ўлай, пул тўхмат-ку!» демоқчи эди. Бирдан «эрталабки туш нақд» деган гап хаёлига келиб, яхшиликка йўймоқчи ҳам бўлди. Ахир, тушнинг бўйни қил-ку!

«Илойим, тушингиз ўнгидан келсин», дея олди, холос. Юраги ғашланиб, бошқа таъбир қилмади. Тонг ёришганини кўриб, ўрнидан турди.

* * *

Тўйхонадан чиққан қартабозлар кўчага чиқиб, беш-ўн қадам юришган ҳам эди, бурунларига куйинди ҳиди урилди.

— Нима бало куйяпти? — дея аланглади Ҳошим кассир.

— Латта! — қатъий жавоб берди Боқижон.

— Чопонлар омонмикин, ишқилиб? — салмоқлаб сўради Собир.

— Сандалда ўтирганинг йўқ-ку, чопонинг куйгани? — жаҳлланди Боқижон ва ҳид келаётган томонга қараб жадаллаб кетди.

— Билиб бўладими? — Орқасидан тўнғиллаб қўйди Собир.

Булардан олдинроқ муюлишга етиб борган Боқижон бақира бошлади:

— Шамшини уйи... Югурларинг!!!

Ҳали кўча ёруғига ўрганиб улгурмаган «ўйинчилар» тапир-тупур чопиб кетишди. Баҳриддин ҳаллослаб Собирдан сўради:

— Ён қўшни бўлатуриб Тўхта кўринмайди-я!

Унинг мақсадини аниқ тушунган Собирнинг жаҳли чиқиб кетди: ✓

— Шамшиддинни уйига ўт қўйишдан ортмагандир-да!

— Оғзингга қараб гапирсанг-чи, ман бўлар гапни айтяпман.

— Нега шу гапингни тўйхонада айтмадинг?

Баҳриддин оғзига муз солди.

Гўёки бутун маҳалла Боқижоннинг бақирғини кутиб тургандек, дам ўтмай Шамсиддиннига тўпланди. Албатта, Тўхта ҳам. У ҳали қаттиқ уйқуга кетмаган эди, шовқин-суронни биринчилар қаторида эшитди.

Уй ичи биқсиб, тутарди. Шамсиддинникида ҳеч кимса йўқ. Улар опасиникига кетганини деярли бутун маҳалла биларди. Опаси полковникнинг тўйдан бир кун бурун бандилик қилди. Тўй бошланмаган бўлса-да, узоқ-яқиндаги барча қариндош-уруғга хабар берилганди. Тўхтатиш ҳам амри маҳол. Лекин, полковникнинг ўзига қолса ҳеч йўқ бирорта маърақасини кутарди. Полковник фотиҳа ўқигани қўни-қўшнига қарамай, бир ўзи борди. Шамсиддинни бир четга чақириб, қўйнига қўл солди. Шамсиддиннинг «тўй тўхтамасин», дея катталардек насиҳатомуз тарзда айтган гапини полковник «Э, ука, шундоқ пайтда тўй татийдими» дея бўлиб қўйса-да:

— Бошқа иложимиз йўқ-ку, — дея яна давом эттирди. — Қолаверса, бошқа қишлоқда бўлса. Кўзи кўзига тушиб турганлар шундай қияпти-ю... Опамни шунчалик ҳурмат қибсиз, худо хайр берсин.

Шамсиддин кўзига ёш олди. Полковник ҳам ўзини тийиб туролмади:

— Қандоқ ҳурмат қилмай?! Ешликда бирга катта бўлганмиз. Ўзинг биласан, туғишгандан гузарароқ¹ эдик.

Полковник марҳумнинг кўп ажойиб фазилатларини эсга олди. Унинг ёш кетганига ҳар иккаласи ҳам ачина-ачина хайрлашишди.

Кўнгли тўлмай тўй бошлаган «полковник» мана бу машмашани кўриб тутаб кетди.

Жонингни жабборга бериб ишлаб, тежаб-тергаб тўй қилсанг-у, шунгаям бир нарса тиқилиб турса. Яна келиб-келиб, бир камбағалнинг уйи куйса. Э, бу дунёда ҳақиқат борми ўзи?! Шундоғам бор-буди куйиб турганди-ю бечорани!

Ана шуларни ўйлаб, полковник оғзига келганини қайтармай сўкаверди. Бирор кимса «қўй» демади. Фақат унга ўзини ниҳоятда яқин олувчи Мамажон уста:

— Ҳай-ҳай, Турғунбой, шайтонга ҳай беринг, ҳаммаси ёлғиз ўзига маълум, — дея насиҳат бошлади.

— Нима учун ҳай берай? Ҳа, бир урганни ураверадими? Уриб ерга киргизворадими?

Унинг вазоҳатини кўриб уста гапни бошқа ёққа бурди.

— Уйда ҳеч ким бўлмаса қандай қилиб ўт чиқдийкин?

Тўхта ва бошқалар ҳовлида у ёқдан-бу ёққа югуришар, полковник билан устанинг гапларига эътибор ҳам бермас эдилар. Қандай қилиб бўлса ҳам олов кучайиб кетмай туриб ўчириб олишни йўлини излашарди. Ишбилармон Ромон² эса ҳеч кимга индамай, ўт ўчирувчиларга хабар бергани кетди.

¹ Аълороқ (шева)

² Раҳмон демоқчи.

— Кеча бирор-яримта боласи келмадимикин? — дея тахминлади Сатторвой.

— Келса ўз уйига ўт қўйиб кетармиди?! — дея тутоқди полковник.

Уларнинг баҳсига исми жисмига мос Ботирали қўшилди. У тилига келган гапни орқа-кетига қарамай гапириб юбораверганидан «шалоқ» деган лақаб олган.

— Бу ҳам Шамсиддинга кўргилик экан. Бу душманни ишимас! Буни, уйда ҳеч ким йўқлигини билган одам қилган. Худо ўзи кечирсин-у, бу — бузуқларни иши. Шу бир-иккита ошҳароми бу уйга қанжиқ олиб келиб маишат қилган. Натижада сигарет-пигарети қолиб кетган бўлса ўт ўшандан чиққан.

Бу гап Шамсиддинга астойдил ачиниб юрган Тўхтанинг қулоғига етиб сергакланди. Чунки тош унга отилаётганди. Ҳозир, иссиғида жавобини бермаса, кейин кеч бўлади.

— Хў Ботир ака! Сал оғзингизга қараб гапиринг.

— Мунча томингни усти параш?

— Ҳа, бу гапингиз нақ манга айтиляпти-да.

— Нега энди санга экан?

— Ҳа, бу маҳаллада ўша ишни мандан бошқа яна ким қилиши мумкин. Ундан кўра Тўхта қилган деб қўя қолинг-да!

Ботирали Тўхтадан бундай жавоб кутмаган эканми, тўхтаб қолди.

...Ҳақ ҳамиша энгиб келган.

Гарчи у шуни назарда тутиб гапирган бўлса-да, юз иссиқ, «сан» деёлмади, ёлғон тўқишга мажбур бўлди.

— Э, ман сани ўйлаганим йўқ! — деди.

Тўхта унинг жавобини кутмай эшикни синдирмоқчи бўлаётганларни тўхтатишга шошилди. «Қулфи английски экан, ичидан очса бўлади» деб деразадан тушмоқчи эди, Ботиралининг гапидан сўнг миясига «Булар ҳали сенга тўнкашлари мумкин, эҳтиёт бўл», деган ўй келиб, сергакланди. Шу хаёллар билан дераза олдига борганди, ойнакларнинг миҳи қайрилганини кўрди-ю, уйга яқин орада кимдир кирганига аниқ ишонди ва ҳар эҳтимолга қарши, дея миҳларни омбир билан олиб, ойнакни қоғоз билан ушлаб айвондаги катта сандиқ орқасига эҳтиётлаб яшириб қўйди. Сўнг ичкарига кириб эшикни очиб чиқди. Икки кишилашиб ёниб-тутаб ётган нарсаларни айвонга олиб чиқа бошлашди. Деярли ўй бўшаб бўлганда, Шамсиддин хотини билан етиб келди. Ортидан капитан Каттаев ва ўт ўчирувчилар кўринишди.

Шамсиддиннинг хотини шалаббо бўлиб ётган уйга чопиб кирди-да, додлаб юборди. Тўпланганлар шошиб қолишди.

— Вой, шўримиз қуриб қопти-ку, отаси!

Ҳали ҳеч нарсадан беҳабар Шамсиддин, «кўриб турибман-ку», дегандек пешонасини тириштирди.

— Тўйга йиққан латталаримдан бир парчаям қолмабди. Сандиқ бўм-бўш!

— Улар ҳам ёниб кетибдимми? — дея аралашди капитан.

— Сандиқ ёнмаса, латта ёнармиди?! — кесатди Тўхта. Шу пайт Ботиралининг гапи эсига тушиб, калласига келган фикрдан қувониб кетди.

— Ана, Ботирали ака! Бу ерда маишат қилинмаган экан. Нақ ўғри кирган. Сандиқдаги нарсаларни олган-у, йзини йўқотиш учун ўт қўйган!

Ҳамма ҳаяжонда. Тўхтанинг кўзи беихтиёр аёллар ичида ранги ўчиб безовталанаётган Адашхонга тушди-ю, фикри янада ойдинлашди:

— Менимча, аёл киши ўғирлаган!

Ҳамма унинг фикрини баб-бараварига рад этди. Тўғри-да, Бойқишлоқда кун-ой қуруқмас, ўғирлик бўлиб туради. Лекин барчаси Бойқишлоқнинг ўз ўғрилари, эркак ўғрилар иши. Ким нима йўқотган ёки ўғирлатган бўлса, қайси ўғри олганлигини ҳам билишади. Тўхта мундоқ ўйлаб қараса, ҳали қишлоқдан хотин ўғри чиқмаган экан. Нимагаям шу гапни айтди? Унга нимаиди? Бир шалоқ гапирса гапирибди эди. Уни ҳеч ким ўғрига чиқармаётганди-ку!

Тўхта ўз хаёллари билан бўлиб, Адашхоннинг чиқиб кетганини сезмай қолди. Балки шу аёлни кўрмаганда бундай демасмиди? Бир баҳона топиб, сўкиб солмоқчи бўлиб қарадики — йўқ. Унинг чиқиб кетгани яна тинчини бузди, фикрини қатъийлаштирди. Аммо дераза олингани, яна аслидек қилиб солингани бу ишда анча тажрибали одамнинг қўли бөрлигидан дарак берарди. Ҳарқалай, аёл киши бундай қилолмаса керак. Утниям шу қўйган бўлса, бундай қилиб аралашиб юролмас, ҳовлиқиб қолса керак!

Тўхта ана шундай саволлар гирдобида эди. Капитан эса кўрган-билганларга ҳар хил саволлар берарди. Уста Шамсиддин азадор эмасми, оғзига мум солгандек юришидан бепарвороқ кўринарди. Ёки, мол ачиғи қаттиқ таъсир қилган бўлиши ҳам мумкин.

Капитан суриштириб, деразадан Тўхта тушганлигини билгач, унга ўзгача тикилиб қўйди. Узича сир олмоқчи ҳам бўлди.

— Ҳа, бирор гап борми? — дея сўради Тўхта.

— Яхши, вақтида ёрдам берибсизлар, бўлмасами?.. Ут қандай чиқдийкин?

Яна Ботирали ботирлик қилди.

— Кўриниб турибди-ку, ўт атайлаб қўйилган. Ўғри тушгани ҳам аниқ. Аммо, ким у? Энди бу ёғи сизларнинг ишингиз.

— Тўғри, бизнинг ишимиз. Лекин, қўни-қўшнилар ҳам кўп нарсани билади!

Ботирали бояги баҳсни қўзғаб қўйгиси келиб, хўп тили қичиди-ю, Тўхтадан қўрқди:

— Уям бор гап, ука. Аммо ҳозирги замонда қўлинг билан ушлаб, бир-иккита белида белбоғи борни гувоҳ қилиб қўйиб гапирмасанг, бошинг балога қолади. Хўпми? Тирикчиликдан қолганинг ортиқча.

— Аммо сиздай одамлар қўни-қўшни бўла туриб билганини айтмаса... бу ҳам яхшимас.

Тўхта ўйладики, капитан шунақа гаплардан яна учта-тўртта қилса, бу шалоқ бояги гапини айтиши аниқ. Аммо мингтаси гувоҳликка ўтсаям, қилмаган ишни қилди деб бўйингга қўёлмайди. Бу кичик ишми? «Уғри» деган тавқи лаънат-чи?

Пастак деворнинг нарёғидан бошида тугун кўтариб ўтиб бораётган беш-олти аёл кўринди. Уларнинг орасидаги Адашхонга кўзи тушган Тўхтанинг хаёлидан «сандиқдан ўмарган нарсаларини йўқлов баҳона тинчитмоқчи», деган ўй ўтди. У негадир шу фикрига қаттиқ ишонди. Аслида-ку, ўғрини топишга ҳеч ким мажбур қилмади. Адашхонга бўлган нафрати устунлик қилдими ёки уйи куйган камбағалга раҳми келдими, ишқилиб, мулоҳаза қилиб ҳам ўтирмай:

— Уғри кимлиги аниқ, — деди.

Ҳаммадан олдин капитан шоша-пиша:

— Ким? — деб сўради.

— Кўчада кетяпти, — деди Тўхта хотинларни кўрсатиб. Ҳамма донг қотиб қолди.

Капитан ҳам.

— Хотинлар-ку?! ✓

— Ҳа, биттаси! Юринг мен билан.

Тўхта ҳовлидан туриб «Адаш! Тўхта!» деб бақирди. Узи оппоқ эмасми, ранги янада ўчгандай кўриниб кетди. Тўхта, мелиса ва ҳовлидагилар чиқиб келгунча Адашхон «Бу ер ютурга нима ёмонлик қилганаканман, ёпишиб қолди. Нима бало, ўғри қилмоқчимми», дея маҳаллани бошига кўтара бошлади.

Шармандага шаҳар кенг.

Хотинлар чуғурлашиб, унинг тарафини олишди. «Тўхта эсини ебдими», деганлар ҳам бўлди. Лекин «эсини еган» Тўхта тўппа-тўғри келиб ҳе йўқ-бе йўқ:

— Тугунни оч, — деди.

— Тавба, тугунимни нима қиласан?

— Очавер, кейин айтаман.

— Очсам очавераман.

Адашхон жаҳл билан бошидан тугунни олди.

— Мана, нима керак ўзи санга?

— Оч, — деди Тўхта ишонч билан. Яна Ботирали аралашди.

— Қўй, Тўхта, билиб-билмай бундай қилма. Охири яхши бўлмайди.

— Ман билиб қиялпман. Оч ўзинг.

Адашхон дастурхонни очди.

...Лаган. Бир ошлиқ масаллиқ. Устида олтита нон. Ноннинг устида бир кийимлик лозим.

Тўхта лозимни кўрсатиб Шамсиддинни хотинидан «шуми?» дея сўради. У «меники-мас», деди. Ана ундан кейин Адашхон қишлоқни бошига кўтарди. Тўхтага ташланиб, юмдаламоқчи бўлганди, капитан қўймади.

Бир илож қилиб уларни тинчитишди. Аммо капитан Тўхтага бир оғиз гапирмади. Буни Тўхта ўз одами бўлиб қолганига йўйса ҳам, кўнглининг бир чети ғаш бўлиб қолди. Хотининг таъбири тўғри чиқди, баттол!..

* * *

Кечқурун энди кўчага чиқмоқчи бўлиб турувди, Адашхон эрию ака-укалари билан кириб келди. Роса жанг бўлди. Тўхта қўл қайтармади. Узини бир илож қилиб босиб, тишини-тишига қўйиб, чидаб турганди, капитан кўринди. Аввалига Тўхтанинг жаҳли чиқди. Гўёки капитан атайлаб текшириб келгандай туюлди. Аммо мана буларнинг муттаҳамлигини кўтаришга мажбур бўлиб турган пайтда келганидан хурсанд ҳам бўлди.

Капитандан тўғри хурсанд бўлган экан, у орага тушиб, жанжал бостирилди. Айниқса, Адашхоннинг эри қаттиқ ирғиди. Тўхтага шуниси кўпроқ алам қилди. Улар кетгач, капитан Тўхтага ниҳоятда яқин кишидай туюлиб, уйига таклиф қилди.

Уйга киришгач, бироз жим қолишди. Тўхта қаттиқ изтиробда эди. Аёллар олдида шарманда бўлган ҳам майли, уйига бостириб келишса-да, уларни уриб-қувиб сололмаганига афсусланди. У чойни қайтармай, қуйиб узатди. Капитан бир хўплаб, гап бошлади.

— Энди, ўртоқ Неъматов, кўп диққат бўлаверманг. Бунақа ишлар бўлиб туради. Гарчи бу ишингиз фуқаролик ҳуқуқларини поймол қилишга кирса-да, улар қонунни билишмайди.

Бу гапни капитан гарчи беғараз айтган бўлса-да, Тўхта «мени қўрқитиб, тилимни қисик қилиб олмоқчи, шекилли» деган хаёлга борди-ю, тўнини тескари кийиб олди.

— Билмаганини билдиринг-да, — деди бақрайиб. Капитан ўша оҳангда да-
вом этди:

— Уша гапим гап. Йўқса, уйингизга кириб ўтирмасдим. Қўйинг, яхшиси эсламай-
лик. Мана бу воқеа яхши бўлмади. Кишлоқдан чиқиб кетса, тишимиз ўтмай қолади.
Темирни қизиғида босиш керак.

Тўхта капитаннинг мақсадини сезди-ю, уйига таклиф этиб нотўғри қилганини ту-
шунди. Тушунди-ю, тузатмоқчи бўлди:

— Хўп, муддаога ўтинг!

Капитани қурғур Тўхтани тушунмади. Унинг бутун фикру хаёли ўғрини топишда
эди. Дилидагини тилига чиқариб қўя қолди:

— Назарингизда, ким олдийкин?

Бу гап ўлганнинг устига тепган бўлди. Тўхта ўйлаб ҳам ўтирмади:

— Ман олган бўлсам керак!

— Қизишманг, ўртоқ...

— Бўлганим шу!

— Тўхтавой! Мен тўғри маънода сўраяпман.

— Тўғрисиям шу — ман олганман! Лекин Адашхонга тўнкамоқчи эдим. Бўлмади.

— Ўртоқ Неъматов! Тушуниб турибман, сиз кесатиб шундай деяпсиз, илтимос.

— Тўхта! Нега мендан сўраяпсиз? Ким айтди сизга ўғрини Тўхта билади деб?

— Ҳеч ким бундай деганя йўқ. Мен сизнинг фикрингизни билмоқчи эдим.

— Ундай бўлса, фикримни аллақачон айтиб бўлдим.

— Бекорга хафа бўляпсиз. Мани ўз одамингиз деб ўйлайверинг. Ўғил бола гап, шу!

— Сизнингча-чи, ким олган?

— Бир фикрга келолмаяпман. Шу ишни ўша аёл қилиши ҳеч ақлимга сиғмаяпти.

— Мани қилганим сиғяптими?

— Сизнинг қўлингиздан бундай пасткашлик келмайди!

Капитаннинг бу гапи Тўхтага тўғридай туюлди. Тўхта «эриди».

Гина-кудуратни йиғиштириб, бор ҳақиқатни очиб ташлади:

— Буни шу аёлдан бошқа одам қилмаган.

— Нимага ишониб шундай деяпсиз?

Тўхтани воқеалар гирдоби ўз қаърига шундай тортиб кетдики, у шу лаҳзада капи-
таннинг мелисалигини-да унутди.

— Ман йигит бўлиб кўчага чиқиб, кўнглимга келган ишни қилиб, ҳали панд еган
боламасман. Жамики қилаётган ишимни бир киши айтиб туради. Ушанинг гапига кир-
сам, ишим юришади. Айтганини қилмасам, бир чатоғи чиқади.

— Эрталаб ҳам бирор киши айтганмиди?

Тамом! Тўхтанинг бошига гурзи тушгандай бўлди. Келиб-келиб дил тўридаги сирини
шунга айтадими?! Шу мелисага-я! Тўхта ич-ичидан ғижиниб қўйди. Бир кўнгли капи-
таннинг қоқ пешонасига мушт солгиси, кўчагача бўғиб судраб чиққиси, тепиб ургиси
келди. Лекин ҳозир буни мавриди эмаслиги учун тишини-тишига босди. Шайтонга ҳай
берди.

— Биз бутунлай бошқа-бошқа одамлармиз. Гап тамом. Ўғри масаласига келсак,
у мани ишим эмас. Қани, уйни бўшат! — деди титраб.

Ана шу титрагани чатоқ бўлди. Капитан уни бошқача тушуниши мумкин-да. Лекин,
негадир капитан ҳам «Ҳай, майли» дея ўрнидан турдию кетди. Тўхта қўзғалиб ҳам
қўймади.

Капитан кетгач, Тўхта узоқ вақт ўйлаб ўтирди.

Ўғирлик бунга оғиб қолишини кўнгли сезиб дили яна ҳуфтонга айланди. Ҳатто
Адашхоннинг уйига кириб ҳамма ёқни титишни, ўғирланган бор нарсаларни олиб чи-
қишни ҳам ўйлади. Уйлашга ўйлади-ю, тезда шаштидан қайтди. Тўғри-да, билиб бўлади-
ми? Тополмай қолса, ана унда кўринг шармандаликин. Улганнинг устига тепган бўлади.
Эрталабки иш бўлмаганда-ку, ўзи биларди нима қилишни.

Ўйлайвериб-ўйлайвериб, Тўхтанинг боши ғовлаб кетди. «Барибир Адаш ўғирла-
ган» деган хаёлга бораверди. Охири бир тўхтамга келиб, намозшом ғира-ширасида
уйдан чиқди.

* * *

Капитан хонасида кутиб ўтирган раисни кўриб қувониб кетди. Раиснинг юраги
тошиб кетаётган бўлса-да, сир бой бермаслик учун гапни узоқдан бошлади:

— Ўртоқ капитан, дунёда нима гаплар?..

— Эшитгандирсиз.

Раис ўзини тутолмади.

— Зап иш бўпти-да!

— Қўйсангиз-чи, бир камбағалнинг уйи қуйиб кетди-ку!

Раис эҳтиётсизлик қилгани учун ичидан зил кетди. Лекин ён бергиси келмади:

— У томони-ку жуда ёмон бўпти. Лекин мана бу томони-чи?

Капитан беихтиёр оғзидан чиқиб кетган гапдан раис жаҳлланиб кетармикин, деб юрак ҳовучлаб турганди. Ичида «хайрият» деб қўйди.

— Ҳа... а, сал аниқроқ қилиб айтмайсизми?

— Баччага бир илинди, илинди-да. Ҳойнаҳой бўйнига қўйиб келаётгандирсиз?...

— Э, бунингиз осонликча жон бермайди, шекилли?..

— Беради. Бермай қайга борарди.

— Сиз шундай деб ўйлайсиз-да. У бўлса яна ҳалиги аёлга тўнкаяпти.

— Ман буни ўғил бола деб юрсам!... Хотин кишига ағдарипти-я! Пасткашликнинг бундан баттари бўлмаса керак!

Капитан бир қарорга келолмай қолди.

— Сизнингча Тўхта олганми?

— Э, буни ўйлайдиган жойи йўқ. Бор гапни Ботирали айтиб қўйибди.

— У ҳам кўрмаган-да.

— Ишонаверинг. Вақтни ўтказмай, райондан одам чақиринг.

— Терговчи эртага чиқади. Бугун вақти йўқ экан.

— Эй, отангизга раҳмат. Ишни алла қилиб қўйибсизу яна гапни чўзиб ўтирибсиз.

— Уни ман чақирганим йўқ. Пожарникларнинг хулосаси.

— Эй, қўйсангиз-чи, пожарниклар ҳам одамми? Пожарниклар, пожарник бўлиб бирорта ёнган уйни ўчирганми? Тилимни қичитманг. Аммо сизга қойил қолдим. Иш деганни аслида шундоқ қилиш керак.

Капитан раисга бўлган воқеани тушунтиролмаслигини сезиб, индамай қўя қолди. Раис оғзи қулоғида, капитаннинг елкасига қоқиб-қоқиб, кучоқлаб олгиси келиб-келиб, хайрлашди.

Капитаннинг эса юрагига қил сиғмасди. Эртага терговчи чиқса, бунга тинчлик йўқ.

Капитан уйига келиб, нима еб-нима ичганини ҳам билмади. Тун бўйи ухломмади.

Шу кеча Бойқишлоқда, яна икки киши ухламади. Биттаси — Тўхта. У Адашхоннинг томида тонг оттирди. Унинг тахминича, Адашхон ўғирлаган молларини кечаси уйдан жилдириши керак эди. Иккинчиси — Адашхон. У Тўхтани пайқаб қолди.

Тонгга яқин Тўхта жуда совқотиб кетгани учун уйига тушиб чиқди. Адашхон буни ҳам билди...

* * *

Эртасига Бойқишлоққа терговчи келди. У ишни участкавойнинг хонасида бошлади. Воқеа тафсилотлари билан таниша бошлаган ҳам эдики, эшикда раис кўринди.

— Кириг, кираверинг, Тоҳир Аҳмедович! — деди капитан.

— Майли, мен бандлигингизни билмабман.

— Сиз ҳам иштирок этсангиз, яхши бўлади.

— Хай, ундай бўлса майли, — дея раис ичкарига кирди.

— Танишинг, ўртоқ терговчи, жамоа хўжалиги раиси Тоҳир Аҳмедович бўладилар.

Терговчи раис билан менсимайгина сўрашди.

— Терговчи Иброҳим Соттиев.

— Кечаги иш бўйича чиққанлар, — дея капитан қўшиб қўйди.

— Э, у ишми? Ўртоқ капитан, илтимос, шу ишга мени аралаштирмай, ўзларингиз ҳал қилинглар. Мени фикримни биласиз-ку, ундан бошқа киши қилмайди, — деди шартта раис.

— Ия, шубҳаланаётган киши борми ҳали? — дея терговчи капитанга юзланди.

— Бу бизни тахминларимиз, — деди капитан.

— Тахминликка тахмин-у, аммо бундан бошқаси қилмайдиам-да бу ишни, — деди-ю, раис кетишга чоғланди. Терговчи уни кўз қири билан кузатиб қоларкан, сўради:

— Ким у, раис айтаётган киши?

Капитан шошилмасдан, бўлган воқеани гапириб берди. Терговчи унинг гапини бўлмай тинглади ва ўзича хулоса чиқарди:

— Уша кеча Тўхта қайда бўлган? Нега айтмади? Боз устига ўғирлик унга оғиб турибди. Менимча ҳам бу иш аёл кишини қўлидан келмайди. Яна, қишлоқ аёлини... Бўлиши мумкин эмас. Қизиқ. Тўхта билан Шамсиддинни муносабати қандайкин?

— Гаплашсангиз, биласиз. Одаммас у. Аммо бунчалик пасткашлик қилишига ҳам кўзим етмайди.

— Нимасидир ёқиб қолибди-а? — шумлик қилди терговчи.

— Ўғил бола-да.

— Э, қўйсангизчи, ўғил бола ўз айбини хотин кишига ағдарадими?

— Майли, ўзингиз биласиз.

— Унда шу ишга алоқадорларни менга чақиртириб берсангиз.

— Олдин ўғирланган уйни бориб кўрасизми?

— Албатта, бусиз бўлмайди, — дея терговчи ўрnidан турди. Бориб, куйган уйни обдан текширди ва нарсаларни тартибга солишга рухсат берди. Шундан кейин Шам-

сиддин уларни дарвозахона ёнидаги кўримсизгина хўжрага таклиф этди. Олдиларига дастурхон ёзди. Терговчи Шамсиддинга ҳамдардлик билдириб, мақсадга ўтди.

— Бу ишни бошқа жойнинг одами қилмаган. Уғри ўзинглардан. Ростини айтинг, сизни кўролмайдиган бирортаси борми?

— Бизни нимамиз борки, кўролмайдиган киши бўлса?

— Бу нотўғри. Албатта эркак бўлиб кўчага чиққандан кейин душман бўлади.

— Умрим бино бўлиб шу қишлоқда яшаяпман. Бирортасига қилган ишимга мана бунча берасан демасам. Рози бўлиб берганини олсам. Душман нима қилсин?

Терговчи бу содда қишлоқ кишисидан хўп хафсаласи пир бўлиб, кўтара савдога ўтиб кўя қолди:

— Тўхта билан ораларингда нима бўлган ўзи?

— Э, арзимаган нарсаси. Иккаламиз ҳам унутиб юборганмиз.

— Ана, боракан-у! Мана шунақасизлар-да. Бизга ёрдам бериш ўрнига, ишни чуваштирасизлар! Қани ўша воқеани бир бошдан айтиб беринг-чи!

Уста Шамсиддин Тўхтанинг уйини солиб бергани, қўшничилик ҳурматидан пул олмагани, аммо Тўхта бошқаларга нисбатан кўпроқ пул бергани, орадан бир йил ўтгач, ораларидан ола мушук ўтиб «поллик тахтани уйининг устига босиб юборганакансан», дея ўшанда берган пулини қайтариб олганини, хуллас, бари-барини айтиб берди.

Терговчига шу керак эди. Иш енгил кўча бошлади. Сўроқ қилишганларнинг бирортаси очиқ-ойдин «Тўхта кирган» деёлмаси-да, шу мазмундаги фикрни айтаверди. Иппинг бир учи Тўхтага бориб боғланаверди. Айниқса, гувоҳ Баҳриддиннинг фикри терговчига маъқул келди. Қимор учун қўшни қишлоқларгача борадиган Тўхтанинг ён қўшнисиникига чиқмаганлиги жуда қизиқ-да! Энди ҳамма гап Тўхтанинг хотинида қолди. Уша кунини Тўхта уйига қачон келгани ва кетгани аниқланса бўлди. Ана шу қарорга келган терговчи капитандан Тўхтанинг хотинини чақиртиришни сўради. Капитан тараддуланиб қолди. Буни терговчи сезди. Ва шубҳалари қатъийлашди: Тўхта билан капитаннинг ўртасида нимадир бор. Капитан ё Тўхтадан ўлгудек кўрқадими ёки ўта ҳурмат қилади. Тўхтани нима учун ҳурмат қилишига тушулмаган бўлса-да, кўрқилишига яхшигина ақли етиб қолди. Мана, хотинини чақиртиришга ҳам иккиланяпти.

Ниҳоят, капитан «шуни бирорта аёл орқали билиб кўя қолайлик» дегиси келди-ю, ғурури йўл қўймади. Чақиртиришга эса ҳеч юраги дов бермади. Ноилож «шартми» деб сўради. Терговчи бир сўз демай, бошини қимирлатди. Капитан ноилож, Тўхтанинг хотинига чақирув қоғози юборди.

* * *

Тун бўйи мижджа қоқмаган Тўхта кундузи узоқ ухлади. Урнидан тургач, азбаройи иштаҳа учун катта пиёлада тўлдириб мусаллас шимирди, кайфияти чоғланди. Шу пайт дарвозада старшинанинг овози эшитилди. Бу Тўхтага янгилик бўлмади. Шу боис, унинг олдига ўқдек отилиб чиқди. Старшина шошиб қолди. Муддаосини айтганда эса Тўхта ёниб кетди:

— Галварс, улар мени чақиртираётган бўлса керак!

— Мана, қоғозга ёзиб қўйилган-ку!

— Бошқатдан ўқи-чи!

— Неъматова Саодат.

— Қани, менга бер.

Тўхта чақирув қоғозини ирганиб қўлига олди. Уқиғач, пешонаси тиришди.

— Тўғри. Лекин капитаннинг билиб қўйсинки, Тўхтанинг хотинини худодан бошқа ҳеч кимни чақиртиришга ҳаққи йўқ. Қани, юр. Ўзим гаплашаман ўшаларинг билан. Терговчининг кутмаган, капитаннинг кутган воқеаси содир бўлди.

Қасир-қусир тўполон билан Тўхта кириб келди. Ҳе йўқ-бе йўқ, капитанга:

— Мана буни ким ёзди? — деди.

— Мен, — деди капитан хотиржамлик билан.

— Нега?!

Тўхта бақириб юборди, терговчи ирғиб ўрнидан турди:

— Қаердалигингизни унутманг, ўртоқ гражданин!

Тўхта унинг гапига эътибор ҳам бермади.

— Уйлаб ёздингми?

— Қачондан бери сенсирайдиган бўлиб қолдинг. Тўхта?

— Нима қилганингни биласанми, капитан?

— Ўзингни босиб ол!

— Кечаги ёнғин масаласида маҳалладаги барча хотинларни сўроққа чақиряп-миз, — деб жанжални босмоқчи бўлди терговчи. Пайтдан фойдаланиб, капитан Тўхтани терговчига таништирди.

— Бу киши Тўхта Неъматов, ўртоқ терговчи.

— Неъматованинг эрлари бўлсалар керак-а?

Тўхтанинг қони қайнаб кетди. Миясига қон қуюлди. Яқинига келиб қолган тер-

говъига шапалоққортб тортиб юборди. Бехосдан тушган зарбдан терговчи гандираклаб кетди-ю, йиқилмади. Яхшиямки капитан бор экан, Тўхтани ушлаб қолди. Икки кишилашиб Тўхтанинг кўлига зўрға кишан солишди. Тумандан чақирилган одам уни кечга яқин Бойқишлоқдан олиб кетди.

* * *

Тўхтанинг хотини «тўйхонадан тонгга яқин чиққанлар», деб кўрсатма берди. Бу терговчи учун ниҳоятда қутилмаган, тиллога тенг топилма эди. Шу билан қишлоқдаги ишга яқун ясалди. Энди бутун айбни Тўхтанинг бўйнига қўйиш қолди, холос. Ҳаммаси аниқ-равшан. Фақат бўйнига олса, бас. Мабодо олмаса, уйини тинтув қилиб, ўғирланган нарсаларни топиб, бўйнига қўяди, вассалом.

Терговчи яқин орада бунчалар осон кўчган ишни кўрмаганди. Яна қаерда денг. Бойқишлоқда-я! Кеча чиқмаганининг боиси ҳам шундан эди. Бунақа бўлишини билганида борми...

Терговчи ҳовлиқиб қолди. Агар эртага Тўхта айбини тан олса, туман тарихида қоладиган воқеа бўлади ўзиям. У шу хаёллар билан еру кўкка сиғмай, Бойқишлоқдан жўнаб кетди.

Эртасига Тўхта билан камерада учрашди. Тўхта саволларга жавоб беришдан бош тортиб. «Қўлингдан келганини қил, аммо сенга сўроқ бермайман. Тақдир экан, ҳозир қўлингдан. Аммо билиб қўйки, санам мани қўлимга бир марта тушмай қолмайсан. Қанча тез чиқиб кетсанг, ўзингга шунча яхши,» — деди.

Терговчи ҳали бунақасини кўрмаганди. У билан бошқа гаплашиб бўлмаслигига кўзи етди-да, индамай чиқиб кетди. Кейин ўйлаб-ўйлаб. Адашхоннинг фуқаролик ҳуқуқини топтагани учун Тўхтага яна битта айб қўшиб қўйди.

* * *

Бойқишлоқда дув-дув гап. Қишлоқ аҳли эртадан-кечгача ўғрини қидиришарди. Аммо бирор киши юрак ютиб Тўхтани тилга олмайди. Қўзиғи, ҳеч ким «Адашхон олган» демади. Дунёнинг баъзи бир ишларига туриб-туриб ҳайрон қоласан. Тўхта билан Озоднинг бир қориндан тушганига фақат бойқишлоқликлар ишонмаса, бошқа ернинг одами ишониб бўпти. Чунки Тўхта бақувват бўлса, Озод заиф. Тўхта кўпол бўлса, буниси мулойим. Тўхта шофёр бўлса, бу ўқитувчи. У сергап, буниси камгап. Фақат битта ўхшашлик томони — юз-кўзи.

Тўхта жанжални пулга сотиб олади. Озод тўртта одам йиғилган жойдан қочади. Озод ниҳоятда меҳрибон, ўз ишига пишиқ. Тўғри, Бойқишлоқда бўлаётган тўполонга бир назар солмай қўймайди. Назар солиши, Тўхта борми-йўқми деган маънода. Тўхта йўқ бўлса, кўнгли ўрнига тушади. Тўхта бўлса, бир йўлини қилиб олиб кетади. Уйи куйганини эшитиб, Шамсиддинга қаттиқ ачинди-ю, бу ишларга Тўхтанинг аралашини хаёлига ҳам келтирмади. Уқитувчилар хонаси-ю, ошхонада эса айнан шу гап қайнарди...

Озод уйига кириб келиши биланоқ хотини:

— Акангиздан хабар олдингизми? — деди.

— Яна нима қипти?

— Йўқловга кетаётган хотинлар ичидан Адашхонни тўхтатиб, «Шамсиддиннинг уйини сен ўғирлагансан», деб тугунини очтириб кўрибди. «Роса шарманда бўпти-да», демоқчи бўлди-ю, эридан кўрқди. Аммо, барибир хурсандлиги шундоққина юзидан билиниб турарди.

Озод гапни кўпайтирмай, акасиникига чопди. Келиб билдики ҳаммаси рост. Озод роса Тўхтани койиди. Гапириб-гапириб уйига кетди. Эртасига бўлган воқеа эса уни тоза шошириб қўйди. Дард устига чипқон. Энди нима қилади! Асабийлашган Озод Тўхтанинг орқасидан тушиб, учрашолмай чиқди. Қишлоқда эса «Тўхтани мелиса олиб кетибди», деган гап зумда тарқалди. Шум хабарнинг оёғи бор деганлари рост-да!

Озод ахийри капитаннинг олдига келди. Терговчининг тахминига қўшилмагани. Тўхта ўзига-ўзи қилгани, агар терговчи фикрини ўзгартирмаса, Тўхта айбсиз айбдор бўлиб қолишини куйиниб гапирди.

Капитан ўз ваъдасида туриб, ишнинг қай аҳволдалигини билиб берди. Унинг «Тўхта ўғрилиқни бўйнига опти, индинга суди бўлади», дегани Озодни адо қилди. Озод ҳаммасига чидасаям, аммо акасининг ўғрилигига чидолмайди. Худо кўрсатмасин, Тўхта шундай иш қилган бўлса, уни ўз қўли билан бўғиб ташлайди, мабодо кучи етмаса, ўзини-ўзи ўлдирса ўлдирдики, бу тавқи лаънатни кўтариб юролмайди!

Капитан яна бир карра мардлик қилди. Тўхта билан учрашиш йўлини қилиб берди.

Озод Тўхтани кўриб танимади. Икки кунда одамнинг шунчалар ўзгариб кетиши ақлга сиғмайди.

Тўхта ўзини укасига отди. Уям акасини ёш боладек кучоқлади-да, ўзини кўпам қийнамай, Тўхтанинг елкаларини ивитиш ташлади.

— Ака, бу ахир... нима деган гап?

— ...

— Йўқ, ҳаммаси тухмат. Бундай иш сизнинг қўлингиздан келмайди. Тўғрими, ака? Тўхта ҳали ҳам жавоб берадиган ҳолатда эмасди.

— Тўғри деб қўйинг, ака!

Тўхта олдин жигарининг ҳол сўраб келганидан ҳаяжонга тушган бўлса, энди унинг ҳақиқатан ёлғиз ҳимоячиси эканлигини пайқаб, тўлқинланди. Ва бу гапни укасига айтишга аҳд қилди. Шундагина йиғлаб юборди. Узоқ йиғлади, кейин бор ҳақиқатни ошкор қилди. Аммо ўша кеча қайга борганини укасига ҳам айтмади.

Озод Тўхтанинг олдидан куч-қувватга тўлиб, акасидан тавқи лаънатни олиб ташлашига ишониб чиқиб кетди.

* * *

✓ Капитаннинг айтгани рост бўлиб чиқди. Орадан бир кун ўтгач, туман марказида Тўхтанинг суди бўлди. Бойқишлоқ деярли кўчиб тушди.

Тўхтанинг қариндошлари барчаси ғамгин, худди жигарларининг ўғрилигини тан олгандек ўтиришарди. Унга кўпроқ шуниси алам қилди. Негадир, Шамсиддин жуда ўзини олдириб қўйибди. Раис эса ўзида йўқ хурсанд.

Фақат укасининг кўринмаётганлиги уни жуда хавотирга солди. Охирги илинжи ҳам чиппакка чиқдими? Наҳот, қишлоқда бир умр бош эгиб юрса! Э, ҳаёт, қанчалар мураккабми? Кечагина эмасмиди, қишлоқ мелисаси қўлингда мушук боладай мўлтираб тургани? Кеча эмасмиди, раис ортингдан «Тўхта» деб чақиролмагани? Кеча эмасмиди, қишлоқнинг энг кўҳли аёли тун бўйи сен учун ухламагани?

а Шу қадар бешафқатмисан, ҳаёт! Наҳотки, Алпомишдек йигитни бир кечада қаддини дол, юзини шувит қилиб қўйсанг? Унда бунча куч-қувват, ғурурни нега бердинг? Наҳотки, Бойқишлоқнигина эмас, Наманган депарасини зир титратган Тўхта, бугун ўғри аталиб, итнинг кейинги оёғи бўлиб қолаверса?! Йўқ! Тўхта бир умр мағрурлигича қолади. У ҳеч қачон паст кетмайди. Жондан кечса кечадики, бўйнига олмайди!

Тўхтанинг кўзи тиниб кетди. У йигит бўлиб кўчага чиқиб, кўпчилик олдида биринчи бор шундай ҳолатга тушиши эди.

Терговчи сўзини тугатиб, Тўхта ўша кеча қаерда бўлганлигини яшираётганлиги Шамсиддиннинг уйига тушганлигига ва изни яшириш учун ўт қўйганлигига тўлиқ кафолат беради, дея хулоса қилди. Суднинг саволи жавобсиз қолди. Тўхта ўша кеча қаерда бўлганлигини айтмади. Айтмайди ҳам!

У ўзини бадном қилиб, тавқи лаънатни бўйнига олиб кетган чоғида ҳам айтмайди! Уни бадном қилмайди. Ҳар қалай, Тўхтанинг ўғри эмаслигини билувчи бир киши бор-ку! Шуларни ўйлаб унинг кўнгли бироз ёришди. Кучига куч қўшилди. Суд яна саволини такрорлади. Тўхта эшитмади ҳам. Суд буни атай шундай қиялпти деб ўйлаб, ўз хулосасини қайтара бошлаган пайда, ичкарига Озод кириб келди. Унинг бахтиёрлигини кўриб, Тўхтанинг кўнгли янада ёришиб кетди.

«Тўхта Неъматовнинг ўша кеча қаерда бўлганлигини айтишдан бош тортиши, жиноятни у қилганлигига тўлиқ асос бера олади. Бинобарин...»

— Йўқ!

— Йўқ!!!

Бу қичқирининг биринчиси Озодники, иккинчиси эса Тўхтаники эди. Уларнинг ҳайқирини жимжит зални гўё уйқудан уйғотиб юборди. Баъзи бировлар қўрқиб ҳам кетишди. Ҳамма овоз келган томонга қаради.

Озод «Мана исботи» дея бир варақ қоғозни суд раисига топширди. Раис ўқиб кўриб, суд бошқа кунга қолдирилганлигини эълон қилди.

Эртаси куни Тўхта озод қилинди.

* * *

Тўхтанинг Бойқишлоққа оқланиб қайтиб келиши кўпчиликнинг тинчини бузди.

Тўхтадан икки киши: раис ва капитандан ташқари деярли бутун Бойқишлоқ келиб кўриб кетди. Улар эса атайлаб келишмадими ё юзлари чидамадими, ўзлари билишади.

Табиийки, гап айланиб шу воқеага келиб тақалар экан, асосий мақтовлар Озодга ёғилди. «Яхшиямки, бахтимга сан бор экансан, бўлмаса яна уч-тўрт йил мелисани қўлида юришга тўғри келарди», деди Тўхта.

— Ҳа, ҳеч бир бандасини мелисага тушгулик қилмасин-да,— деди Озод.— Мана, ўзимизни олайки. Ахир, кўз-кўзга тушиб туради демади. Шуни шу жойдан чиқармаса бўларди, ўзи бош қўшганки...

Тўхтанинг қони қайнади, укасини гапиртирмади.

«Асли, ўшанда отиб ташлаганимда бу ишлар йўқ эди!»

Озод жуда катта хато қилганини сезди:

— Аммо, тўғриси айтиш керакки, анча ёрдами ҳам тегди.

— Сен аралашмаганигда тўппончасини мендан икки дунёдаям ололмасди,— деди Тўхта ўпкаланганнамо.

Озод ўзини минг кўйга солди, фойдаси бўлмади.

Тўхта уларни кузатгач, ўғли билан анча овунди. Кейин хаёли Ҳурига қочди. Урнидан туриб кийина бошлади. Хотини гарчи ҳеч қачон қайга, нимага кетаётганини сўраб билолмаган бўлса-да, яна ноумид шайтон, сўраб қўйди. Жавоб одатдагидек: «Айланиб келай!» бўлди.

Қишлоқ кўчасида ҳеч ким учрамади. Дўкон олдидан ўтаётганида қоровулнинг ити хурди. Қоровул йўталиб, ухламаганини билдириб қўйди.

Мелисахонанинг чироғи ёниқ эди. Тўхта капитанни бир тузламоқчи бўлди-ю, вақтини қизғонди. Қасосдан кўра соғинч устунлик қилди.

Тўхта Ҳурининг маҳалласига қайрилганида, Уринбой отанинг айвонида қишин-ёзин сайраб ётувчи радиокарнай тунги бир бўлганини билдирди.

Бойқишлоқ Бойқишлоқ бўлиб бунчалар пинҳона учрашувни кўрмаган. Тўхта билан Ҳурининг учрашиб юришига ҳатто уларнинг қўшниси ҳам ишонмаса керак.

Бу ишда Тўхтадан ҳам кўра Ҳурининг тадбиркорлиги устунроқ. Уларнинг сирини ҳозиргача яшириб келаётган яна бир нарса борки, у ҳам бўлса маҳалланинг эски тегирмони. Тегирмон Ҳурихонларнинг уйдан бир ҳовли берида, пастқамликда. Кўча тор, дарахтлар кўп, сув бўйидаги терак-толлар қалин. Ҳатто шу кўчада туғилиб ўсганлар ҳам намозшомдан кейин бу ердан якка-ёлғиз ўтишолмайди. Тўхтага худди шу нарса қўл келади.

Ҳурихон, хабарингиз бор, бу қишлоқлик эмас. Адирнинг нариги томонидан. Эри Йўлдошалидан ёдгорлик — битта қизи бор. Ҳурихоннинг олтмиш олти ёшли отаси, эллик тўққиз ёшли онаси бор. Улар бир қўшиқчига ҳавас қилиб невараларига Коммуна деб исм беришган. Бечора Йўлдошали «ҳеч кимда йўқ исм топишди оталарим» деб қанчалар қувонганди. Унга ҳатто Коммунанинг тили чиққанини кўриш ҳам насиб қилмади.

Ҳурихон Тўхтани ниҳоятда довураклиги учун қаттиқ ҳурмат қилади.

Тўхта билан келишганларидай, дарвоза тамбасига ип боғлаб, кўчага ташлаб қўяди. Буни Тўхтадан бошқа ҳеч ким билмайди. У қоронғида пайпаслаб, дарвозани очади. Тўхта атайлаб қачон келишини айтмайди. Аммо доим вақт ярим тундан оққач, қишлоқ айни уйқудалигиде келган. Агар Ҳурихоннинг уйда қўни-қўшниси ёки ота-онаси бўлса, айвон чироғи ёқиқ бўлади.

Тўхта қоронғида ипни қидирди. Топмади. Узоқ қидирди. Ҳатто таваккал қилиб гугурт чакиб кўрди. Йўқ... Деразани тақиллатса бўлмайди, қўни-қўшнилар эшитилади. Диққати ошди. Бир кўнгли «нима бўлса бўлар» деб тақиллатмоқчи ҳам бўлди. Бироқ, бирдан хаёлига «биринчи кўни, қариндош-уруғидан ортиб меникига чопиб келармиди деб ўйлаганмикин», деган фикр келиб изига қайтди.

Айтганидек, эртасига учрашишди. Ҳури «кеча келганингизни эшитиб роса қувондим», деди. Аммо Тўхта бу қувончда сал бўлса-да сохталик сезди. Узгарган!

Ҳар иккаласи ҳам бир-бирини қаттиқ қўмсаган эканлар. Аллақайси пайтларгача ортиқча гап бўлмади. Бир пайт Ҳури сўз бошлади:

— Дунёда ҳамма нарса ўткинчи экан. Хайрият... Не бир гаплар бўлмади. Жуда кўрқиб кетдим.

Тўхта шу пайтгача унинг гапини ўйлаб кўрмаганди. Нимагадир энди эътибор бера бошлади:

— Нимадан кўрқиб кетдинг?

— Сизни ўғри деб...

— Ҳе, ўша кўни сеникида эканлигимни айтиб қўяди, деб кўрқибсанми... деб ўйлабман.

— Вой, сиз унақамассиз, буни яхши биламан!

Инсон шу қадар ғалатики, баъзан ёлғонга ҳам муҳтож бўлиб қолади. Тўхтадек қаҳри қаттиқ инсон ҳам ҳозир ўша алдовга зор эди. У Ҳурихоннинг журттага «энди тушаман, бор гапни айтаман деб турувдим», ёки «нима, кўрқадиган жойим борми? Айтардим меникида бўлганингизни», дейишини кутган эди. Кўнгли совиди, шундай бўлса-да, яна уни эркалади:

— Қамоқда чириб кетсам ҳам сени сотмасдим!

— Лекин каллангизга қойил қолдим. Мен ҳам Адашхоннинг олганига ишонмагандим. Бутун Бойқишлоқ бир тараф бўлдию сиз бир тараф бўлдингиз. Энг муҳими, енгиб чиқдингиз.

— Енгмадим. Борини айтдим, холос.

— Қандоқ сезувдингиз?

— Кўзидан.

— Сиздан кўрққулик.

— Узинггаям эҳтиёт бўлавер.

— Менга нима бўпти?

— Айтиб қўйяпман-да!

— Айтганингиз яхши!

Хурихон гапни бошқа томонга бурмоқчи бўлди.

— Адашхонни ёш боласи борлиги учун кечиришаркан.

— Қандай билдинг?

— Раис, капитанни қақриб, бир йўлини топ, ёш эмизикли боласи бор дебди.

Тўхтанинг кўнглига ғулғула тушди. Нега раис ундан сир яширмадийкин?! Шундай эҳтиёткор одам-а? Эсидан чиқиши мумкин эмас! Ахир у Тўхтага етказиши аниқ-ку? Шошма, яна Хури Тўхтанинг кўнглига қўл солаётган бўлмасин? Раис уни қамалиб кетади деб ишонтириб, кўнглини топган бўлмасин! Кеча бу уйга раис келган бўлса-я! Йўғ-э!

— Нега ўйлаиб қолдингиз?

— Яхши йўл топишибди. Адашни қамашгани билан бирор нарса ўзгарармиди? Бир томони яхшиям бўпти!

Тўхта бир тўлғанди. Негадир, кўнгли хижил бўла бошлади.

Бу — ҳар доимги Хуримас! У илгарилари Тўхтани гапиртирмас, ўзи ҳам гапирмас, Тўхтанинг бағрида на фақат ўзини, дунёни-да ўнута эди. Бирдан Тўхтанинг хаёлига «Хури сотқин» деган ўй келди. Раиснинг хонасига капитан келганини, бўлган гап-сўзларни сотди-ку? Балки раис Хурига ишониб гапиргандир? Балки, Тўхтага айтишини билганида гапирмасмиди?! Унга сотқинлик қилган, сени аяб қўядими? Ҳар қалай, барибир тузини ичиб туриб сотяпти-ку? Тўхтага ҳам вафо қилмайди. Сотади! Аниқ сотади!

Тўхта шартга ўрнидан турди. Хури чўчиб кетди. Уйлаб ўтирмай:

— Ғалати бўпқоқсизми?— деди.

Бу гап Тўхтага ниҳоятда оғир ботди. Шундай бўлсада, яна бир бор, балки охириги марта уни аяди.

— Ҳа, шунақа бўп қолдим,— дедию кетишга чоғланди. Хуриси тушмагурнинг нега хаёли қочди, «қўйинг, кетманг, ҳали эрта» дейиш ўрнига:

— Қаттиқ уришдими?— деди.

Тамом! Бари тамом бўлди. Демак, Хури раис ва капитан даврасида бўлган!

Тўхта шундай хулосага келди. Бошқа ўйлаб ўтирмади. Кўз олди туманлашди. Яхшиямки, кийиниб бўлган-

ди. У бор нафратини ичига ютиб, Хурининг саволига: «Ҳа, уришди» деб жавоб берди. Хурининг меҳри товландими ёки раҳми келдими, «қоранг ўкчулар» деди-ю, Тўхтанинг кучоғига отилди. Лекин минг афсуски, кеч бўлганди. Тўхта:

— Раҳминг ҳам келяптими, манжалақи!— деди-ю, юзи аралаш тарсаки солиб юборди. Хурининг «нима»си бўғзида қолди. У шу қадар қаттиқ дод солдики, назарида бутун Бойқишлоқ эшитди. Тўхта устма-уст ураверди. Деярли чала ўлик қилиб ташлади. Лекин Бойқишлоқ тугул, қўни-қўшниси ҳам уйғониб, ажратишга келмади. Фақат, ичкаридан қизи Коммуна уйғониб чиқди. У ҳам нима бўлганига ақли етмай, чалажон бўлиб ётган онасини уйқусираб бориб қучди.

* * *

Тўхтаникида айтилган гап эртасигаёқ капитанга етиб келди. Сир олиб келган одам яқинларидан бўлгани учун ёзиб ўтириб эшитди. Эшитди-ю, таққа қотиб қолди. Лекин тезда ўзини ўнглаб олди. Бу сафар пухталиқ қилди:

— Бўлса бўлгандир... Аммо, менимча мелисанинг қуролини тортиб олган одам кўпам қайтиб бермаса керак? Ёки тескариси... жазосиз қолмас. Агар у шундай деган бўлса, нима ҳам қилардим. Орзуси амалга ошсин. Бойқишлоқда бир шармандамни чиқарсин. Кўринглар, маза қилинглар.

Капитан ёзишда давом этаверди. Гарчи бу хабарни уддабурролик билан ёлғонга чиқарган бўлса-да, яраси янгиланди. Кечгача ўзини чалғитмоқчи бўлиб ҳарчанд уринди, бўлмади. Чидамади. Раисни қидириб, колхознинг боғидан топди. Раис капитанни кўриб ҳар қанча хурсанд бўлмасин, барибир дили хира тортди. «Тинчликмикин? Буларга

ишониб бўлмайди» деган ҳадик ҳам ўтди. Капитан ёрилгандан сўнг «ҳа, ўз дарди билан экан», деб хотиржамланди. Ва донолигини кўрсата бошлади:

— Бу, барибир, бир кун очилиши керак эди. Сизни кўнглингизни кир қилгим келмаганди. Аслида, бунга тайёр туришимиз керак эди. Ҳа, майли, бўлар иш бўпти. Ҳали ҳам кеч эмас. Бир йўли топилар.

Улар бир неча сония жим қолишди. Ҳар иккиси ҳам ўзича йўл қидиришарди. Раис капитандан ёши улуглиги учунми ёки умр фақат шунақа машмашалар билан ўтиб, ундан кўра тажрибалироқлиги боисми, фикри олдинроқ пишиб етилди.

— Биринчи галдаги вазифангиз, бунга умуман эътибор бермайсиз, эшитиб-эшитмаганликка сласиз. Агар бу гапни чувалаштираверсангиз, лоп этиб бўйнингизга илинади-қолади!

— Гапингиз тўғри, шундай қилдим ҳам. Лекин қандай қилиб бўлсаям унга оёғимни бир марта ўптиришим керак.

Капитан гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай эди. Ва бирдан:

— Бир фикр кеп қолди, нима дейсиз?— деди.

— Қани?

— Бугун маҳалласида тўй боракан. Тўйдириб ичирилса, тўполон чиқариши аниқ. Кейин мени чақиртиришса...

— Ким юрак ютиб сизни чақиради?

— Ўзим чиқиб боришим мумкин.

— Бу ҳам бўлмайди.

Раис ўйланди. Капитан ҳам тоза бош қотирди. Улар шундай мотамсаро аҳволга тушишдики, оталари ўлганда ҳам бунчалик аза очишмаган бўлса, ажабмас.

* * *

Эртасига Ҳурихон ишга бормади. Қоровулнинг айтишича, «касал бўлиб қопти». Раиснинг кўнглидан «Тўхта келиши биланоқ касал бўлибди, демак, буларнинг дили бир экан» деб қўйди.

Ҳурихон роса бир ҳафта деганда ишга чиқди. Тўхта кейинги пайтларда раис билан капитани умуман менсимай қўйди. Атайлаб раиснинг жияни тўйида жанжал чиқарди. Ажратгани келган раис ҳам бир мушт еди. Капитан Тўхтага тасодифан дуч келиб қолди. Тўхта хурсанд, «Э, ўртоқ капитан, келсинлар, келсинлар», деб кучоқ очиб сўрашди. Сўрашиш асносида қўлини шундай сиқдики, капитан дод деб юборишига оз қолди. Тўхта раисга кўзини қисиб, «Мана, раис бувани тўйида хизмат қиляпмиз» дея қаёққадир шошиб кетди. Капитан «шундан бошқа хизмат қиладиган қуриб кетдимми тўйингизда», дея аламини раисдан олди. Раис эса Ҳуридан.

У Ҳурининг ишга чиқишини кутди. У чиққан заҳоти хонасига чақириб:

— Дийдорига тўймаган бўлсангиз бораверинг, сизсиз ҳам иш юриб турибди,— деди.

Ҳурихон йиғлаб юборди. Кутилмаган бу воқеа раисни ўйлантириб қўйди. Унга бошқатдан разм солди. Ҳурихон анча ўзини олдириб қўйибди. Кўзининг ости сал кўркагандай туюлди.

— Нима гап?

— Ишдан ҳайдасангиз ҳайдангки, уни бошқа эслатманг!

— Нима гап, ораларингдан ола мушук ўтдимми, нима бало?

— Нима бўлганини билмайман. Ер ютгур, уриб ўлдириб қўяёзди. Умрим тугамаган экан, омон қолдим. Бахтингизга...— дея яна йиғлаб юборди.

Раис танга топган калдек қувониб кетди. Ҳатто қувончини Ҳуридан яширолмади:

— Урди?!

— Ҳа!

— Вой, ошҳароми-ей! Ҳали «мат одиночка»га қўл кўтарадиган бўлиб қолдимми? Нега ўша заҳоти айтмадинг? Менга келиб учрамадинг?

— Мадорим етмади.

— Шунақа қаттиқ урганакан, ҳеч бўлмаса қоровулга шипшитиб қўймайсанми? Дўхтирга учраб испирапка олиб, қишлоқдан думини тугмаймизми? Эҳ, аттанг-а? Иш ўтиб кетибди! Шу ошҳаромидан қутилган куним Бойқишлоққа худойи қилиб берардим. Майли, борақол, сал ўзингга келиб ол, иш бир гап бўлар.

Ҳурихон миннатдор ортига қайтди. Раис унга муғамбирона қараб турди-да, ўз вақтида бўйнига қўймоқчи бўлди:

— Ҳурихон! Мабодо... билиб бўлмайди. Тўхта билан юзма-юз қилсам, урганидан тониб юрмайсанми?

— Икки дунёдаям!— деди у ғазаб билан.

— Оқибати оғир бўлади-да!— деди раис яна синовчан тикилиб. Ҳурихон бир тўхтаб олди:

— Менгами?

— Э, қизикмисан? Сени бирортасига черттириб қўйсам, нима қилиб раис бўлиб ўтирибман?

— Қўлингиздан келганини қилинг,— деди Ҳури ва чолиб чиқиб кетди. Раис унинг ортидан қараб қолди-да, беихтиёр столни черта бошлади. Руҳияти тетиклашиб, кайфияти янада кўтарилди, пойинтар-сойинтар хиргойи қилиб, капитанга қўнғироқ қилишга тушди.

* * *

Одам боласи бир ёмонотлиқ бўлмасин экан. Бўлдими, тамом, бу тамғадан ўлиб қутулмаса, тирик қутулиши амри маҳол. Тўхта — ана шундайлардан.

Кунларнинг бирида Бойқишлоқ бозорига ўн қоп бодринг олиб келган деҳқон харидорлар билан келишолмади. Улар икки сўмга кўтармайди, буниси бир яримга бермайди. Шунинг устига Тўхта келиб қолди. Кўпчилик «оббо, деҳқоннинг таъбини тирриқ қилиб қўймасайди» дея юрак ҳовучлаб турган бир пайтда, орқа томондан ўтиб ҳалиги кишининг бодрингидан бир қопини очиб, «келинглар, бир яримдан мана мен бераман» дейди. Одамлардан баъзилари хурсанд, баъзилари қўрққанидан ола бошлашади. Тўхтанинг «савдоси» юришганига ҳасади келган бояги меҳмон унга яқинлашиб, аста қулоғига «биродар, нархни тушириб юбордингиз-ку» дейди. У эса баланд овозда «Э, мени отам уришармиди. Деҳқон шунақа бўлади-да», дея ўз ишида давом этади. Ҳалиги деҳқон ҳам «олинглар, меникиям бир ярим сўм» дея харидор қақира бошлади.

Шу воқеани одамлар бир-бирига етказишди. «Отасига раҳмат» дейиш ўрнига «Тўхта ҳароми шундоқ-шундоқ қилиб бир бечорани қон қақшатибди!» дея гап тарқатишди. Бир мард топилмадики, «эй мусулмонлар, қани айтинг-чи, саховатда қай бири пеша? Безори Тўхтами ёки бечора бодрингфурушми?» дейдиган. Яна ким ёмон, Тўхта ёмон! Тўхта безори!

Э, қачонгача ит қулоғини кесганга дўст бўлади? Бир камбағалга қайишиб нима бўлди? Уғрига чиқиб, қамалиб кетишига бир баҳя қолди! Ким орқасидан қидириб тушди? Ҳеч бўлмаса Шамсиддин тушмади-я! Яхшиям, бахтига укаси бор экан. Ҳури-ку, ҳаммасидан ўтиб тушди.

Тўхта дунё ишларини ўзининг тарозисига солиб кўрди.

Бу тўйга Тўхтанинг оёғи тортмади-ю, аммо ичкиси келди. Тўй эгасини табриклаб, қозон бошига — маккапоёда ёнбошлаб ётган хизматчилар олдига борди. Яхшигина кайф бўлиб уйига қайтаётган эди, олдидан Ботирали чиқиб қолди. У индамаса, буям индамасди. Нима қилсин, ўрганган кўнгил-да. Ботирали «ҳорманг, Тўхтабой» деди. Бу Тўхтага гўё «ҳалиям одам бўлмабсан-да!» деган оҳангда эшитилди. Ва бирдан Шамсиддинникида гапирган гапидан кейин бошига тушган ишлар эсига тушди. Тўхта унга ташланди. Бошланди жанг. У ҳам ботир, бу ҳам ботир, унча-мунча одамнинг кучи ажратишга етмади. Кимдир мелисага югурди. Худди шу пайтда раис капитаннинг хонасида эди, капитанни қайтарди.

Билиб қайтарган экан, ўрнига борган сержант Тўхтадан калтак еб келди. Тўхта, «бор капитаннингни бошлаб кел», деб роса дўппослабди.

Капитан ва раис ҳар қанча зўрламасин, сержант акт қилишга рози бўлмади. «Граждандан калтак ебди» деган тавқи лаънатни кўтариб юриб мелиса бўлганимдан кўра... қассобхонада без терганим маъқул, Тўхта билан эса бир марта ҳисоб-китоб қилман, деди. Бу капитанга янаям оғир ботди.

Тўхтанинг кундан-кунга ошиб бораётган машмашалари капитаннинг жон-жонидан ўтиб кетди. Шу кунларда бир нарсани баҳона қилиб туманга олиб бориб ташлай деса, кўргаям аёнки, капитандан кўришади, гап кўпаяди. Уз ҳамкасблари олдидаям яхшимас. Унинг боши қотиб, нима қилишини билмай юрган кунларнинг бирида, бу ерда узоқ йиллар ишлаб, подполковник бўлиб нафақага чиққан Абдуллаевни эсладию калаванинг учини топгандек бўлди. Тўғри-да, ахир маслаҳат сўраса бўларди-ку! Раисдан маслаҳат олиб нима бўлди? Агар тўппончани олиб бергани ва анави куни калтакдан олиб қолганини ҳисобга олмаса, нима фойда кўрди? Қайтага «шу ўғирлаган» деб уни янглиштирди. Энг хунук иш шу бўлди.

Энг тўғри йўлни Абдуллаев кўрсатадиган туюлиб, капитан уникига жўнади. Жўнадию шунча пайтдан бери бориб бир кўриб қўймаганига ўзини койиди.

Абдуллаев уни жуда яхши кутиб олди. Зерикиб ўтирган эканми, роса севинди. Дастурхон устини тўлдириб ташлади. Капитанни лол қолдиргани—буларнинг барчасини подполковник ўз боғида етиштиргани бўлди. Подполковник унга боғини, омборхонасини кўрсатди.

— Шунча боғим бўла туриб, бир думалоқ олмани сотмаганман. Бир куни раис «капсан» деб икки яшик олма бериб юборибди. Олмасининг ярмида доғ бор, қолганиям сувга тўймаган, қишга етиб бормайди. Раисни ҳовлимга чақиртирдим. Олмаларни кўрсатдим. Айтдимки, агар боғингда шулардан зўри бўлса, сен бермасанг ҳам сўраб олардим. Юборсанг, меникидан қолишмайдиганини юбор, дедим. Қайда юборади?

Мана, бирор марта отпускамни қишлоқдан бошқа жойда ўтказмаганман. Ўзда бир келасиз энди...

Капитан хўп ёзилди. Кўнгли кўтарилди. Йўлини қилиб, бўлган воқеаларни айтиб берди. Маслаҳат сўради. Подполковник нос отиб, мийиғида кулиб деди:

— Тўхта Неъмат ўғли отасига эмас, тоғасига тортди. Уни Хўркинбой деган тоғаси бўларди. Мен уни эркалаб Дуркин дердим. Тўхта унинг ярмияммас. Мен Дуркиндан шундай фойдаланардимки, ўзи ҳам билмасди. Бир кун бир камбағалнинг моли йўқолди. Дарров Дуркинни чақиртирдим. Дуркин дедим, мени туманга чақиртиришяпти. Тез тушмасам бўлмайди. Қишлоққа сен кўз-қулоқ бўлиб тур дедим. Кўчага чиққач, отга минганимдан кейин, гўё эсдан чиқиб қолгандек: «Мирзашни моли йўқолибди. Бу қишлоқда биласан, ўғри йўқ. Қирғизкишлоқдан келмаса керак. Назаримда, мол кечаси ечилиб кетган, кўпам узоққа кетмаган. Болаларингга айт, топиб қўйишсин. Бир камбағал хурсанд бўлади. Сени болаларингням қуруқ қўймайди», деб кетдим. Бир ўртоғимникига бориб, маишатни қилиб, кечаси келсам, мол топилибди.

Иккаласи роса кулишди. Гап Тўхтага тақалди.

— Уни туманга юбориб хато қилгансиз. Олиб қолиш керак эди. Жуда зўр келса, хонага қамаб олиб, гувоҳсиз роса уриб, иккинчи бу б...ни ема, деб қўйвориш керак эди, аммо зинҳор қаматмаслик керак эди!

— Кечирасиз, ўртоқ подполковник, формада граждани уриш қанақа бўлади? Қонунга тўғри келадими?

— Қизиқ экансиз, формани ечиб қўйиб граждани сифатида урасиз-да...

...Яна кулишди.

— Калтак зарби кетади, аммо гап-сўз бир умр юракда қолади, шуни унутманг!

Капитаннинг кўнгли тоғдай кўтарилди. Гўёки у Тўхтанинг тарбиясини бошқатдан бошламоқчидай эди.

Шу кайфиятда мелисахонага яқинлашган эди, телефоннинг жиринглашини эшитди. Чопиб кирасолиб, кўтарди:

— Бўлди, иш пишди...— раиснинг овози келди,— Ўзингизда бўласизми? Ҳозир етиб бораман.

Зум ўтмай раис етиб келди.

— Хўш-хўш?— дея унинг оғзига боқди капитан.

— Келганини эртасига Хўрини роса калтаклаган экан. Номард, кўзигача кўкартириб юборибди. Ҳозир айна пайти. Калтакнинг зарби кетгани йўқ, ундан фойдаланса бўлади.

Капитан раиснинг фикрига унча қўшилмади.

Раис ҳам ўз фикрида туриб олди. «Хотин киши барибир хотинлигига боради. Бу ёғини менга қўйиб беринг», дея гапни шартта кесиб қўйди. Капитан ўйладикки, фишт қолипдан кўчган. Тўхтани подполковник айтгандек қилиб тарбиялашга кечикди. Раиснинг кароматини ҳам кўрсин-чи!

Улар гапни бир жойга қўйиб, иттифоқларининг келтиражак катта муваффақияти туйғусидан маст ҳолда бир-бирларига меҳрлари жўшиб хайрлашишди.

* * *

Капитан тўй хурсандчиликлари тинчигунча уйда бир илож қилиб ўтирди. Хотинига «мен бугун дежурман» деб уйдан чиққанида тўй тинчиган, қишлоқ деярли уйқуга кетган эди. У ишхонасига боргунча ҳам, борганидан кейин ҳам ўйлаб, ўйининг охирига етолмади. Тун борган сари қуюқлашиб борарди. Капитаннинг дили ҳам зимистонга айланди. У ўзига ақл бўлган раиснинг авлодини қолдирмай сўка бошлади. Сўкиб бўлгач, шу ишга бир бузук аёлни аралаштиргани учун ўзиниям койиди. У аёл бугун уришса, эртага ярашади. Бундан кўра тўйда ичириб, кейин муштлаштириб, маст ҳолатда олиб келиб, роса уриб, туманга топшириб юборгани минг марта яхши эмасмиди?!

Аёлнинг дарағи бўлавермагани сайин капитаннинг фикри қатъийлашиб борарди. Шу пайт унинг маҳалласидан итларнинг узуқ-юлуқ хуриши эшитилди. Капитан сергакланди, кўнгли ёришди.

Орадан ярим соатлар чамаси вақт ўтгач, даҳлизда қандайдир шарпа эшитилди ва дақиқа ўтмай эшик чертилди.

Капитаннинг оғзи бир маротаба куйган эмасми, тўппончасини ушлаб кўриб, эҳтиёт бўлиб «киринг» деди.

Эшик очилиши биланоқ бир муаттар бўй таралди. Уй соҳибаси қадам олганида халат ичидан лозим, ичидан оппоқ оёғи кўриниб кетарди. Капитан уни биринчи бор кўрганида, «пошшонинг ишқи қурбақага тушибди» дея бу калтакоеқ аёлга ишқи тушган раиснинг дидига қойил қолмаганди. Уйда ғирт жаннат экан-у, дея дилидан ўтказди.

— Бунақа пайтда ҳеч ёлғиз юрмагандим. Кўчага чиқишга чиқиб қўйиб, нақ ўлибтирилдим. Жоним бўғзимга келиб, юрагим ёрилай деди. Мундоқ нарироқ бориб турсангиз бўлмасмиди?

Капитан сергаланиб, ўзини қўлга олди. Ва унинг ноз-карашмалари ҳам ёқмай қолди.

— Келдими?

— Келмай ўлибдими?

— Нима қилдингиз?

— Раис айтганидай.

— Ҳозир у сизникидами?

— Мунча ҳовлиқасиз, яна қайда бўлсин?

Капитан ҳозир бу аёл олдида давдираётганини-да хаёлига келтирмасди. Лекин шу пайт ишни пухта қилиш учун олдиндан тузган режаси бўйича ариза ёздиришни эсида қолди. Аёлни стулга ўтқазиб, стол устига бир варақ қоғоз билан ручка қўйиб, «ёзинг» деди, буйруқ бўлиб буйруққа, ялиниш бўлиб ялинишга ўхшамаган бир оҳангда.

— Нима деб ёзай,— деди аёл унга ўзини яқин олиб, ишва аралаш. Ҳурихоннинг хотиржамлигидан капитан шубҳалана бошлади. Булар бу ерда ариза ёзиб боргунча у уйғониб кетиб қолса, нима деган одам бўлади? Кейин ёздириб олсам бўлаверди-ку!

— Уйғониб қолмасмикин? Уйингизда ёза қолсак-чи? Олдин ўзини кўрайлик.

— Хотирингиз юз марта жам бўлсин. Эртага пешинларда турсаям катта гап.

↓ — Йўғ-э, мунча ишонч билан гапирясиз?

— Ароққа озгина уйқу дори ҳам қўшиб юборганман. Мабодо турсаям, менсиз чиқиб кетолмайди,— сирли қараш қилди аёл. Капитан бу соддагина қизнинг маккор устози ким экан, дея қўрқиб кетган бўлса-да, унинг қилган иши маъқул бўлди.

Кўнгли бироз хотиржамланиб, унга ариза ёздира бошлади. Шу пайт унинг бевош хаёлига янги фикр келиб урилди. Уликдек ўхлаб ётган Тўхтани бир ўзи эплай оладими? Қўшнисини чақиргандан кўра туман навбатчисини чақирса-чи? Ҳарқалай, ўз одамлари. Тўхтанинг бурнига бир сув кирсин. Астойдил ётиб олиб узр сўраса, яна ўзи чиқариб олар.

У шу қарорга келди-да, туман навбатчисига сим қоқмоқчи бўлиб телефонни кўтарди. Ҳурихон чопиб келиб унинг қўлидан ушлади.

Капитан оловни ушлаб олгандек бўлди. Ҳури ёниб, «нима қилмоқчисиз», деди.

— Ҳарқалай, бегона киши ҳам бўлсин.

— Иш катталашиб кетмасмикин?

— Катталашмайди.

Аксига олиб ўпқароқ лейтенант экан. Кўнгли сал хижил бўлса-да, энди айтмай иложи йўқ эди. У воқеани тушунтира бошлаганди, қолганини эшитиб ҳам ўтирмай, кетяпман, ўртоқ капитан, деди-да, гўшакни илиб қўйди.

Бўлар иш бўлди.

Улар аризани ёзиб ҳам бўлишган эди, машина овози келди.

— Туман шунчалар яқинми?

— Ўзи сал ўпқароқ.

Ташқарига чиқишди. Сержант ҳақиқатан ҳам уни ҳурмат қилдими ёки кўҳлик бу аёлни ёнига ўтирмоқчи бўлдими, ишқилиб, капитанга шофёрнинг ёнидан жой кўрсатди. Капитан ҳам «мен орқага ўтираман» деёлмади.

Бевақт келиб тўхтаган машина қўшниларнинг уйқусини бузди.

Ҳурихон уларни меҳмонхонага бошлади. Эшикни очди-ю, ўзи нариги уйга кириб кетди.

Ҳар икки мелиса эшикдан кириб кўришдики, бир паҳлавон йигит икки кишилик шоҳона жойда маст хуррак отарди. Бурчакда эса яхшигина тузалган стол. Тезда столни йиғиштириш керак. Айниқса, буни кўни-қўшнилар кўриб қолмасин. «Ахир у тўйдан тўйиб келган-ку», деган фикр капитаннинг хаёлидан яшин тезлигида ўтди. Шу пайт Ҳурихон Тўхтанинг кийимларини олиб чиқиб ташлади. Шундагина капитан Ҳурихоннинг мелисахонада «менсиз кетолмайди» деб сирли кулганини тушунди...

Тўхта ҳадеганда уйғонавермади. Уйғотишди. Бунгача Ҳурихон дастурхонни «тинчитди».

Тўполонга қўшнилар ҳам чиқишди. Капитан ўйламаган воқеалар бўлиб кетди. Энг асосий ишбоши лейтенант бўлиб қолди. Унга айниқса Ҳурихоннинг «мат одиночка»лиги қўл келди. Тўхтани ўзи билан олиб кетди. Тўхта эртасига туман қамоқхонасида ўзига келди. У минг уринмасин, нима бўлганини эслолмади. Унинг туманга шармандаларча олиб кетилганлигини қишлоқ аҳли эртасига билди. Ким Тўхтани, ким капитанни, ким Ҳурихонни сўкарди. Айниқса, Тўхтанинг хотинига қаттиқ алам қилди. У олдинги сафар бунчалик куйиб-ёнмаганди. «Йигит ўлмаса рози эмасман,— деди сочини юлиб.— Мен уни қимор ўйнаб, ичиб-чекиб юрибди деб ўтирибман. У бўлса Ҳурига илиқиб қолганакан-да. Мана энди билдим. Уша Шамсиддин аканинг уйи ёнганида ҳам бу ер ютқур Ҳуриникида бўлган. Бошқа жойда бўлганида айтарди! Нимага айтмаяпти экан, деб ўйлаб қўймабман...»

Яна Озоднинг патагига қурт тушди. У бу ишда бир гап борлигини сезди. Аҳмоққаям аён нарсани сезмай ўлибдими? Лекин бир нарсани пайқамганига ўзини койиди. Ҳамма гап Ҳурида-ку!

У Ҳурихоннинг олдига борди. Ҳурихон усталик билан «Илтимос, ёниб турган юра-

ғимни ёндирманг. Шу қишлоқдан бош олиб кетсам қулуламанми сизлардан», дея баланддан келди. Ундан бир иш чиқариб бўлмаслигига кўзи етгач, яна капитанга борди.

Капитан жуда яхши кутиб олди-ю, деярли кўзига тик боқмади. «Энди, Озод ака, сизларга биздан ҳам қийин, нима бўлгандаям жигарингиз. Асли бериб юбормасдим-у, акангиз илгариги Тўхтамас! Буни яхши биласиз. Қайси тўйда ичиб олса, «капитанингни чақир» дермиш. Сизнинг ҳурматингиздан ўзимни олиб қочиб юрибман. Ўзимдан қўриқиб бериб юбордим. Яна жаҳл устида бир нима қилиб қўймай деб. Аммо акангиздан мана шундоқ тўйдим», дея кекиртагига кафтини тираб кўрсатди. Озод миқ этмади. Бир оз жим қолишгач, яна капитан сўз бошлади.

— Боз устига начальник ўзгариб кетди.

— Ие, қачон?!— Озод бир чўчиб тушди.

— Янгиси келди. Энди, сиз бир тушиб кўринг. Тўхта билан учрашсангиз, айтинг. Агар энди бундан буюғига тинч юраман деб сўз бериб, ўзр айтса, бир йўлини қилиб чиқариб оламан. Уша гапим гап!

Озод кўнгли ёришиб чиқиб кетди. Эртасига туманга йўл олди. Хўжайин янги, деб олдинги мелисаларнинг бирортаси ёрдам бермади. Озод бор таваккал дея янги хўжайиннинг олдига кирмоқчи бўлди. Бошқа йўл йўқ эди.

Қисиниб-қимтиниб, минг азоб билан унинг ҳузурига кириб борди.

Дунёнинг ишлари қизиқ. Не кўз билан кўрсинки, тўрақўрғонлик Мамажон! Иккаласи тақа-тақ тўхтаб қолишди.

— Мамажон, ўзингизмисиз?— деб юборди Озод.

— Ие, Озоджон! Келсинлар,— деб қучоқ очди униси.

Улар талабалик пайтлари Тошкентда тез-тез учрашиб туришарди. Гаплари гапларига мос тушарди.

— Келган кунимоқ сизни ўйладим, сал ишни бир ёқлик қилиб, суриштирмоқчи эдим. Қаранг, кўнгил тўғри экан, ўзингиз келдингиз!

Ҳар иккаласи ҳам хурсанд бўлишди, бир-бирларидан ҳол-аҳвол суриштиришди. Ахийри Озод мақсадга ўтди.

— Э, яхши иш бўлмабди-ку! Ҳа майли, бир йўли топилар. Ҳозирча учрашинг-чи.

У навбатчини чақирди. У келгунча «тўхта, ҳозир акангга бир сюрпириз қиламиз» деб шодон кулиб қўйди. Навбатчидан сўраб аниқлаштиради, қўлига 25 сўм бериб, «сомса келтиринг», деди. Озоднинг саволига «пешин бўлиб қолди, акангиз билан бирга овқатлантирай, сизга ҳам сюрпириз бўлсин. Аниқ биламанки, эрталаб шунақа бўлади деб ҳеч ҳам ўйламагансиз, тўғрими?» деди.

— Ҳеч ҳам. Раҳмат. Фақат...

— Э, фақат-мақати йўқ. Сиз менинг меҳмонимсиз!

Айтилган ишлар бирпасда муҳайё бўлди. Стол устига иссиқ сомса, нон-чай, қанд-курс олиб келишди. Кўриб турганларига Озоднинг ишонгиси келмасди. Улар энди қўлларига сомса олишган ҳам эдики, Тўхтани олиб киришди. Озод «Ака», деб унга пешвоз чиқди. Лекин унинг юзида умуман қувонч кўрмаганига ҳайрон бўлди.

— Ука!— деди Тўхта.— Бу ерда мени деб шуларга ялиниб юрибсанми?

— Ака, Мамажон менинг дўстим. Неча йиллардан бери энди кўришиб турибмиз.

Омадни қаранг.

— Акангизга тўхмат қаттиқ таъсир қипти,— дея гапга аралашди Мамажон.— Ўтиринг, бирга пешин қиламиз.

— Э, ука! Буларнинг бари бир гўр! Бу ердан тез чиқиб кет.

— Билиб-билмай гапирманг, ака. Ўтиринг, сомса еймиз,

— Шулар билан сомса ейманми?

— Бас, ҳаддингдан ошма! Укангнинг ҳурматиғаям ўтириб қўйдинг!

Навбатчи кириб келди.

— Олиб чиқиб, ўз жойига обориб қўйинг!

— Ака, ўзингизга ёмон қиляпсиз.

— Э, ука, бир манжалақини деб ҳукумат мени отиб ташламайди. Берса беш йил берар. Бош омон бўлсин! Бирортасига ялинма!

Тўхта чиқиб кетди. Озодга замбар керак бўлди.

— Акангиз сизга ўхшамайди-ку,— дея ўртадаги сукутни Мамажон бузди.

— Ҳа, бир қориндан ҳар хил одам тушаркан!

Озод минг бора ўзр сўраб, кетмоқчи бўлди. Тушликка ҳам «ит тегди». Совуган сомсадан бир илож қилиб биттадан ейишди. Ҳар иккаласи ҳам бўлиб ўтган воқеани ақллариغا сиғдиролмай, не бир азоб билан хайрлашдилар.

Озод бир ҳафтадан кейин қариндош-уруғи билан акасининг судига тушди. Судда Тўхта ўзини жуда дадил, эркин тутди. Икки йиллик турма жазосини бепарво эшитди. Охирида унга сўз берилди.

— Ораларингда мен учун жонини ҳам аямайдиган бир инсон бор. Бу укам. Ука, сен эшит! Ҳеч кўнглинг чўкмасин. Энди мени ўйлама. Болаларингни ўйла! Агар шу икки йил ичида ўлиб кетмай, соғ қайтсам, булар ҳам соғ ишлаб туришса, мани ишимга алоқа-дорларнинг таъзирини бермай қўймайман!

Ҳамма лол бўлиб қолди. Қишлоқдан келганлар келганига пушаймон бўлишди. Суд ҳозир чиқарган ҳукмини ҳозирнинг ўзида бекор қилолмасди. Хуллас, Тўхта келиб кетди. Саодат эса ҳўнг-ҳўнг йиғлаб қолди.

«Икки йил ҳам ёмонмас. Унгача ким бору ким йўқ», дея кўнглидан ўтказарди раис. «Бу икки йил дегани уни шундай мулла қилиб қўядики, барибир бир кун оёқларим остига йиқилади», дея ўйларди капитан. Озод акасининг бу қадар қайсарлигидан ҳам эзилар, ҳам фахрланар эди.

* * *

Ҳақиқатан ҳам Тўхта қамалиб кетгач, қишлоқ осойишта бўлиб қолди. Аслида, Тўхта қишлоқнинг кўрки экан. Усиз қишлоқ кўримсиз, ҳаёт тўхтаб қолганга ўхшарди. Ҳар куни кечки пайт кинохона олдида тўпланадиган жўжахўрозлар эрта кундаёқ катакларига кириб кетишарди.

Ҳаммаси ҳам майли-я, Тўхтанинг онасини гапи капитаннинг қулоқлари остидан бир умр кетмас керак. У бир кун йўлда олдини тўсиб: «Бозор уйимни мозорга айлантирдинг. Сенларга йигитнинг йўлбарсимас, манжалақининг шилтаси кўпроқ керак экан. Худо бор бўлса, болаларингдан тортмасанг рози ўмасман», деб юзига фотиҳа тўртиб юборди.

Аслини айтадиган бўлса, Тўхта унинггина эмас, бутун Бойқишлоқнинг бозори, йигитларининг нори, ботирларининг бори, онасининг зори, Хулкарининг хуморию туманининг тумори экан.

н

* * *

н

Инсон ҳамма нарсага кўникади. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, ишга шўнғиб кетган капитан Тўхтани унутди. У ўзига яраша дўстлар орттирди. Раис уларнинг орасида юракка яқини бўлмаса-да, четдан қараганда, апоқ-чапоқ эдилар. Ҳатто борди-келди қила бошладилар.

Капитаннинг хотини ҳам кўни-кўшнилари билан апоқ-чапоқ бўлиб кетди. Айниқўя, кўшниси тул Тўхтабу холанинг куни шуниқанда ўтади. Фақат нон ёпишга уникига кўикади. Баъзан унини беради, баъзан чиқиб ёпиб бўради. Капитаннинг хотини ҳам қараб турмайди. Ҳурматиини жойига қўяди. Улар ана шундай иноқлашиб, бир йилча юришди.

Бир кун нима бўлди-ю, капитаннинг хотини Тўхтабу холага ун бериб, ўзи қарашолмай қолди. Кампирнинг нони ҳар доимгидек чиқмади, уни кутиб-кутиб, сал ўтказиб юборди. Аксига олиб, кейингиси тушиб кетди. Кампир икки ўт орасида қолди. Олиб чиқса, малол келибди дейиши мумкин, олиб чиқмаса, ўғирлаб қолибди дейиши мумкин, деб минг хижолатда капитанниқига кирди.

— Кўшнимга айтсангиз бўларкан, ҳаммага қийин бўлсаям сизларга осон, битта қулинг ўргилсан тандир қурдириб берсалар,— дедию, кўнглига келиб қолмасин деб қўшиб кўйди.— Олдингизда ёпиб бераверардим.

Капитаннинг хотини ҳам ўзича уни хижолатдан қўтқазмоқчи бўлди.

— Опам айтардиларки, нон худонинг жамолини кўрса тушиб кетармиш деб, майли, нима қипти?

Тул хотин тусланиб олди-ю, паст келиб қўя қолди. Аммо кўнглининг бир ерига бу гапни тугиб кўйди.

Кечқурун капитан хотинидан фармони олий олди. Тўхтабу хола билиб айтган экан, тандир икки кун ичида қурилди. Усталар жума куни қоронғи тушиб қолганда чироқ ёқиб юриб, битириб кетишди. Тўхтабу холанинг маслаҳатича «тандир қурилдим, обдан қиздириш керак, шунда орқаси олмайди» деб тун ярмигача қиздириб, кейин эрталабга етгулик ўрик тўнка тиқиб кўйишди.

Эрталаб капитаннинг хотини айтмасаям, Тўхтабу хола супрасини кўтариб чиқиб келди.

— Шўнча ўтин бекорга кетмасин, келин, бир жиззали патир ёпайлик.

— Ўзим ҳам буларни ишга кузатиб, чақирмоқчи эдим, яхши қилибсиз.

Капитан ишга кетаётиб:

— Бугун нон ёпангизлар, қишлоққа эртага борармиз,— деди.

Унинг хотинидан ҳам олдин Тўхтабу хола жавоб берди.

— Вой айланай, нонни кечгача ёпармидик. Бормоқчи бўлсангизлар, нон ёпиб олиб, йўлга чиқаверасизлар.

— Ундай бўлса, сан мани кутмай, ўзинг автобуга ўтириб кетавер. Қачон бўшасам ўзим ўтиб бораман,— дея капитан ишга кетди.

Икки кўшни каттагина хамир қилиб кўйиб, чой ичиб ўтиришганда, Тўхтабу холанинг невараси «опам чақиряптила» деб келиб қолди. Касалланд қизидан хавотирда юрадиган кампир қайта-қайта «тинчликми» деб суриштириб билган бўлса-да, шошиб, супрасига ҳам қарамай:

— Хамир кўпчигунча югуриб бориб кела қолай,— дея чиқиб кетганча, хамир кўпчида ҳамки, келмади.

Аёл уни кутиб-кутиб, ўзи нон ёпа бошлади. Роса қийналиб, ёпиб бўлди ҳамки, ундан дарак йўқ. Уйини йиғишгирди, қишлоғига жўнашга ҳозирланди, келмади.

Тўртта нон билан супрасини обчиқиб бермоқчи бўлди. Мабодо... билиб бўлмайди. Улар бир-икки кун қолиб кетишлари мумкин. Балки келган бўлса деб девор оша қақириб кўрди. Овоз бермагач, «менга нима, уйга обчиқиб кўябераман», дея хаёл қилиб йўл олди. Тандирнинг олдидан ўта туриб, уни Тўхтабу хола таклифи билан қурдирилганлиги «менинг тандиримда нон ёпма» дегандек туюлди ва қизиникидан келмаётганлигини ҳам шунга йўйди. Агар мабодо уникида бўлишганда, нонни ёпиб кейин кетарди.

Аёлнинг феъли айниди. Энди унга қизининг айттириши ҳам атайлаб қилингандай туюла бошлади. У уйга кириб, супрани икки боғичидан тутиб қўлтиғига олди. Шунда ошланган терй орасидан қўлига дўппайиб хамиртуруш урилди. Ва унинг хаёлидан... шу тул билан кирди-чиқдини тўхтатиб қўя қолсам-чи» деган ўй ўтди. Хамиртурушидан озгина олиб қолай, деб супрани қайтадан ёзди. Ун орасидаги кичикроқ хомакдек келадиган хамиртурушнинг ярмидан озроғини олиб, олинганлиги билинмасин дедими, ишқилиб бошқатдан зувала қилиб, ун орасига қўйди-да, супрани қайтадан тахлади...

Тўхтабу хола дарвозанинг зулфинига чўп қистириб кетибди, Аслида бу уни йўқлаб келган киши учун уйда йўқлигидан нишона. Аммо аёлга бу ҳам бошқача туюлди. «Нима дунёси бораканки, дарвозани қулфлабди. Очиб қўй-чи, ит кирармикин?»— деди ўзича туюқиб.

У дарвозадан кириб, супрани айвонда қолдириб кетмоқчи эди, қараса, уйини қулфламабди. Шундоққина эшигини ёпиб, ип билан боғлаб қўйибди...

У даҳлиздаги устунга супрани осди. Жавонига нонни солиб, эшик ва дарвозани Тўхтабу холадай «қулфлаб» уйига чиқди ва боласини кўтариб қишлоғига жўнади. У ўқи-маган бўлса-да, мелисанинг хотинимасми, олий маълумотли аёллардай, дастурхон эмас, хўжалик сумкаси кўтарди.

Уйи ва дарвозасини қулфлади. Эри тўғри қишлоққа боради. Мабодо пешинга... ✓ Дарвоқе, капитаннинг пешини ҳар жойда тайёр бўлса-да, уйга келишни хуш кўрарди. У хотини зерикади деб ўйлайдими ёки уйда овқатдан сўнг ярим соат чўзилишни хуш кўрадимми, ишқилиб вақт топди дегунча уйига келади. Мабодо бугун ҳам келиб қолса, ўзида калит бор.

Аёл тўғри ўйлаган экан, капитан келди. Фақат у ўйлагандек, тушлик қилишга эмас. Кечқурун келди... Лекин, ўз ихтиёри билан ҳам эмас.

Капитан, келишганларидай, кечқурун ишдан эртароқ қайтди ва қишлоғига йўл олди.

Намозшом. Гузарни яна бир бор кўздан кечириб ўтди. Янги кино келибди. Хиндча. ✓ Суратини бошлабди. Аммо киночи радиокарнайдан қишлоқни бошига кўтартириб, Шералини қўйиб ётибди. Ҳали қишлоқ аҳли даладан қайтганича йўқ. Бугун киночи роса ишлайди. Тинчгина ўтсин-да.

У шу хаёллар билан кейинги кўчага етай деганда, тўпланиб турган уч-тўрт қишлоқ йигитларига кўзи тушди. Битта норғули нотанишдай туюлди. Иккинчи қарашда уни Тўхтага ўхшатиб, бир сесканиб кетди. Қайтадан тикилиб қаради. Бунгача у янада яқинлашиб қолганди. Не кўз билан кўрсинки — Тўхта!

Капитаннинг бутун хаёли алғов-далғов бўлиб кетди. Қочиб келдимикин? Ҳали бир йил бўлмади шекилли? Қачон келдийкин? Ёнида турган чамадонига қараганда, ҳозир шекилли. Келибоқ шогирдларини топгани-чи. Ё улар билишганмикин? Э, ўлибди-да, тасодифир? Тўхтанинг қорни «қолмабди». Полвонлардай, гўкраги чиқиб, кумаклари янада бўртибди. От калласининг сурати туширилган энги калта майка кийиб олибди.

Наҳотки капитандан ўч олиш учун қамоқдан қочган бўлса? Унда нега тўғри унинг олдига бормади? Барибир ишдан қайтади деб, шу ерда кутяптимикин? Яхшиям ишдан эртароқ қайтгани.

Капитан хаёл билан доимгидай, чорраҳадан уйи томон бурилди. Уларга салом бермай, алик олмай ўтди. Салом олишга ҳам, беришга ҳам қараш керак. Қараш учун эса Тўхтанинг майкасидаги отникидай юрак керак...

Капитан Тўхта ҳозир йўлини тўсиб чиқади деб шу қадар ишондики, тезлигини оширишга оз қолди. Қўли бу қадар мажолсизланмаганида, шундай қиларди ҳам.

У соғ-саломат ўлиб олганидан қўшдай энгил тортиди. Дарвозасидаги қулфни кўргач, қишлоғига кетаётганлиги эсига тушиб, ёниб кетди. Яна орқага қайтиш керак. Ҳозир қайтса, бир иш бўлиши аниқ. Мабодо бир иш бўлмаган тақдирда ҳам Тўхта уни ё қочиб кетяпти ёки мен билан уриш чиқаргани келди деб ўйлаши мумкин. У орқасига қараб олди. Бирдан бир йўли — бугун шу ерда қолиш, пешонадагини кўриш.

У уйга киргач, дарвозага биринчи маротаба тамба босди. Негадир ҳовлининг деворларига кўз югуртириб олиб, кулгиси қистади. Бир пайтлар тўрт пахса бўлгандир-ов. Аммо ҳозир икки пахса баробар бўлиб қолган. У ҳам устидан, ҳам остидан нураган, бу Тўхта дегани бир ҳатлаб кириб келиши мумкин. Унинг яна кўнгли гашланди.

Хотини уйда бўлганида ҳам бир нави эди. Хотинидан олдин мана бу кампир бош

бўлди. Э, тўхта, кампирни чақириб қўя қолса-чи? Нима баҳона қилади? Майли бора-версин-чи, ҳарқалай уйидалигини билиб, йўлини қилиб тайинлаб қўяди.

У шу хаёл билан дарвоза олдига борди. Борди-ю, дарвозани очгиси келмади. Гўёки, кўчада уни Тўхта кутиб тургандек эди. Оёғи тортмади...

...Қўрқди дейиш яхшимас. Девордан чақириб қўя қолгани маъқул. У девор олди-дига етай деганда, «нега кетмадигиз»? Деб сўраб қолса-я, деб ўйлади. Нима дейди? У орқага қайтмоқчи бўлди-ю, терслиги тутди. Э, нима иши бор? У яна олдинга босди. Девор оша бўйламоқчи бўлди-ю, миясига яна тузук-қуруқ фикр келмай қолди. У бе-вақт қишлоққа кетган хотинидан хафа бўлмоқчи эди, бошига лоп этиб бошқа ўй келди. Хотини қачон кетганини сўрайди!

Капитан худди шу дақиқада топган баҳонасидан қувониб, Тўхтани ҳам унутди. Шошилиб «Тўхтабу хола» деб чақирди. Шу пайт Тўхтабу хола унинг халоскорига айланганди.

Ҳеч ким жавоб бермади. У қайта-қайта чақириб, холанинг уйда эмаслигига ишонч ҳосил қилди. Орқасига қайтмоқчи бўлди. Яна кўрқув боса бошлади.

Кампирнинг йўқлиги ҳам сирли туюла бошлади. Нариги қўшниси эса ёз пайти далага кўчиб кетади...

Воқеаларнинг уйғунлашиб келиши уни янада ваҳимага соларди. Унга бу ўй турмадан баттар туюла бошлади. Ит боқмаганига афсусланди. Тўхтабу холадаям йўқ.

Капитан уйига кириб, телевизор кўрмоқчи бўлди. Лекин тезда фикридан қайтди. Телевизор шовқинида гўё Тўхтанинг кириб келганини билмай қоладигандай...

Кун бота бошлади... У ташқаридаги чироқларни ёқиб қўйиб, уйига кириб чўзилди. Эртадан-кечгача қишлоққа кетаман деб чопиб чарчаганмасми, уйку элита бошлади. У ухлаб қолишдан чўчиб, дераза-эшикларни ёпиб, маҳкамлади. Хона исиб кетди. Ўзининг қўрқоқлиги, уйда қамалиб ўтиргани таъсир қилиб, «бугун нима бўлсам бўлди» деб деразаларни очиб, чироқни ўчирди. Ечиниб, тўппончасини ёстиқнинг тагига қўйиб Тўхтани кута бошлади. Бир кўнгли, ташқарининг чироғини ҳам ўчириб қўймоқчи бўлди. Келадиган бўлса тезроқ келсин, деб. Жазм қилди-ю, амал қилмади.

У ташқарини узоқ кузатиб ётиб, кўзи уйқуга кетганини пайқамай қолди. Туш кўрди...

Тўхта Тўхтабу хола томондан эмас, Турсунбой ака томондан келди. Шу пайт Тўхтабу хола томонда бир каттакон ит пайдо бўлди. Капитаннинг кўнгли тинчланди. У томондан Тўхта, бу томондан ҳалиги ит бир-бирига қараб келди. Капитан ҳозир ит Тўхтага ташланади деб турганди. У Тўхтага ташланиш у ёқда турсин, олдинга юра бошлади. Иккаласи бир-бири билан қувлашмачоқ ўйнашаётгандай капитан томон чопиб келишди.

Ит деразадан мўраламоқчи бўлгандай, олд оёқларини осилтириб, устига бошини қўйиб, капитанни кузата бошлади. Шу пайт ёнидаги деразада Тўхта пайдо бўлди. Қўлида бешотар милтиқ. У милтиқни капитанга тўғрилади. Ит ўйноқлаб турибди.

Пақ!..

...Капитан «дод» деб ўрнидан туриб кетди. Ва шошиб ёстиғи тагига қўл суқди. Тўппончани қўлига олган, жон ҳолатда дераза томонга қаради. Аммо чироқни ёқмади. Жимжит. Ҳеч ким йўқ. Ҳар эҳтимолга қарши ўқ узмоқчи ҳам бўлди. Лекин шошмади. Физикани ёмон ўқимаган. Билади, бунинг учун хона қоронғи, ташқари ёруғ бўлгани маъқул. Капитанга гўё Тўхта дераза ортига яширингандек туюлди. У юрагининг уришини ҳам эшитди. Шитирлаган овоз эшитилди-ю, ҳеч нарса кўринмади...

Капитанга Тўхта эмаклаб қочаётгандек туюлди. У эҳтиёткорлик билан дераза олди-га борди. Қўрқиб-қўрқиб қаради. Тандирхона олдида мушук юрарди.

«Шу болага бекор ўчакишдим-да. Ким билсин, раис ҳам ўлардай ичидан пишган, туллак одам. Мени милтиқ қилиб, Тўхтани отмоқчи бўлганга ўхшайди. Ичиб-шўхлик қилиб юргани билан, бировга зарари тегаётганмиди?...» деб ўйлади капитан.

У жойига келиб ётиб, кўрганлари туш эканига ишонди. Лекин ҳаётида биринчи бор тушида эшитилган овоздан ўйғониши эди.

Уни яна хаёллар олиб қочди. Тушни таъбирлаб кўрди. Бир балони сезяптими? Онасининг «Эркак кишининг туши тескари келади», деган гапи эсига тушиб, кўнгли ёришди. Кейин уни давом эттириб, «отгани билан ўқи тегмади-ку, хайрият», деб қўйди. Энди унга барибирдек. Ҳар икки томондан келаверадигандек. У гўёки худо томонидан огоҳлантирилгандек туюлаверди. Ухламай ўзини тафтиш қила бошлади. У Тўхтага ёмонлик қилмади-ку! Нима бўлган бўлса ўзи айбдор. Бир оғиз узор сўраса, чиқариб оларди. У борган сари Тўхта олдида ўзини айбсиздек сезарди. Уз фалсафасига ўзи ишонгани сари бояги кўрқув туйғулари йўқолаверди. Балки Тўхта ҳам тушунгандир, деган хаёлга борди. У тушунмаганда, боя йўлини тўсарди. Нима деса дер, қиладиганини қиларди. Мабодо у ерда қилмаган бўлса, шу пайтгача келарди! Келмадики, демак тушунгани шу! Келмайди!

Капитан борган сари ўзига ўзи насиҳат қилгандек, ўзини ишонтириб борарди. Ишонгани сари, уйку истаги кучая борди. Ва ухлаб қолди...

— Шап!

Тўхта ҳақиқатан ҳам дераза ортида эканми ёки кейин келиб беркиндими, ишқилиб,

қаердан келганини сезмади. Деразадан ошиб ўтдию, капитаннинг устига ўзини йўлбарсдек ташлади.

Капитан «дод» деб қичқирмоқчи бўлди-ю, овози чиқмади. Оёқ-қўлидан мадор қочди. Бошини кўтаролмади. Уни нимадир, кимдир босиб ётарди. Бунга қорнига тегаётган муздек нарса гувоҳ эди...

Нимага у муздек? Капитан уни Тўхтанинг тиззаси деб ўйлади. Нега унда овоз чиқармайди, ё бўғмайди? Капитан ўзига кела бошлади. Уйғоқлигига ишонди. Ташқарини кўрди. Лекин қорнига қарагани юраги дов бермади. Қўли билан ушлаб кўрди.

Юмшоқ, ёпишқоқ... Нима бу? Қонми? Қон шунчалар ёпишқоқ бўладими? Нега ҳеч қаери оғримаяпти?

Капитан шарт чироқни ёқди.

Қорнига ёпишган нарса хамиртуруш экан. Кўзларига ишонмай, қўлига олиб кўрди. Ҳақиқатан ҳам хамиртуруш. Аммо қандай, қаердан келиб қорнига ёпишди? Каттаевнинг боши ғувиллаб гаранг бўлиб турган эди, қўлидаги хамиртуруш устига ёнғоқдек хамир ҳам тушиб, чиппа ёпишиб қолди. Бу капитанга ташқаридан отилган ўқдек туюлса-да, чўчиб тепага қаради. Шифтда хамиртурушнинг юқи турарди.

Капитан яна ҳайратга тушди. Шифтда хамиртуруш?! Бўлиши мумкин эмас! У кўзи тиниб, кўнгли тинчиб пастга қаради. Урин-жойидан бир қадамча нарида хамиртуруш юқи банка, ёнида елим қопқоқ думалаб ётарди. Капитанга бирдан ҳаммаси аён бўлди-қолди.

У энгил нафас олди. Ва бирдан банкага хамиртуруш солган хотинини сўка бошлади. Ташқарига чиқди. Сигарет тутатди. Диққати ёйилди, уйига қайтиб кирди. Уйқуси келмади. Банкани қўлига олди, елим қопқоқ билан ёпмоқчи бўлди. Ҳадеганда ёпилавермади. Шунчалик мустаҳкам қопқоқнинг отилиб кетганини ўйлади. Яна онаси нима учун хамиртурушни супра орасида сақлашини эслади. Ўзларида ана шу супра йўқлигини, балқисупра йўқлиги учун хотини банкага солганини ўйлади-да, бирдан хотинининг ухламай кутаётгани эсига тушди. Хотини, келаман деб келмаса ухламай ўтиришини, ҳозир ҳам ухламай ўтирганини эслаб, уни сўккани учун ўзидан хафа бўла бошлади.

Хотинида нима айб? Айби лўлилардек сен билан бирга кўчиб яшаб юрганими? Тун билан ухламай сени кутганими? Хамиртурушни банкага солган бўлса, ёлғиз у айбдорми! Эртароқ хўжаликни бекаму кўст қилиб, супрагача келтириб қўймаган ўзингда ҳам айб бор-ку!

Хотинига меҳри орта бошлади. У ярим тун бўлишига қарамай, қишлоғига жўнади.

Бевақт гуриллаган мотоцикл овози қишлоқнинг тинчини бузди. Тўхтанинг хотини ҳам гуриллаган овоздан уйғониб кетиб, ёнида ўғилчаси билан қучоқлашиб ётган Тўхтани кўрдию ич-ичидан қувониб кетди. Уйғониб кетмасин дея минг авайламасин, ўғли уйқутираб, отасининг бўйнидан маҳкамроқ кучди. Тўхта мотоцикл овозини эшитмаган бўлса-да, уйғонди.

Тун. Қишлоқнинг қоқ ўртасидан оқаётган сойнинг неча асрлардан бери қуйлаётган қўшиғи Бойқишлоқнинг тунги жамолига ўзгача ҳаёт бахш ётарди. Тик оёқда турган кўриқчи тераклар устида тўлин ой оҳиста сузиб юрарди.

Бойқишлоқдан чиқиб кетаётган йўловчини кўпчилик сезган бўлса-да, унинг капитан эканини осмондаги ой, саёҳатчи сой кўрди, холос.

ЭНГ ЯХШИ АСАРГА ЖАНУБ ҚОРА ҚУЧҚОРИ

Қашқадарё вилояти Деҳқонобод туманидаги Ибн Сино номли ижара хўжалиги маъмуриятидан «Шарқ юлдузи» журнали Бош муҳарририга махсус мактуб келди. Унда хўжалик меҳнат жамоаси шу оғир даврда ижод аҳли ва маънавият кишиларини қўллаш ҳақида қарор қабул қилганларини маълум этадилар.

Унда жумладан, жамоа мустақил жумҳуриятимиз аҳлининг севимли журнали халқимизга манзур бўларли энг сара асарлар — рўман, қисса, ҳикоя ва шеър туркумларини, айниқса Оллоҳ таолонинг мўътабар каломи — Қуръони каримни чоп этганидан бениҳоя мамнун эканини алоҳида таъкидлаб, 1993 йилда «Шарқ юлдузи» ойномаси билан дўстлик алоқаларини боғлаш ниятида эканини ва унда босилган энг яхши асарлар учун 6 та махсус мукофот таъсис этганини билдиради.

Шунга кўра, 1993 йилда эълон этиладиган ва сўнг энг яхши деб тан олинадиган бадий асарлар учун:

— биринчи ўринни олган иккита асарга 2 та қора қўчқор;

иккинчи ўринни эгаллаган асарларга 2 та ангор зотли серка;

учинчи ўрин деб топилган асарларга иккита 3 минг сўмлик мукофот берилади.

Муаллифлар диққатига!

Жамоа хўжалиги ўтган 1992 йилни 6,8 миллион сўмлик соф фойда билан якунлади, ҳамма соҳадаги планлар ошиғи билан бажарилди, мукофотдан кўнглингиз тўқ бўлаверсин.

* * *

Елғизлаб кўйсангиз мени мабодо,
Учиб кетажакман турналар билан.
Узатган кўлингиз қолар ҳавода,
Сўнг сизни кўраман жуда баланддан.

Узингиз йўлимга бўлганда маҳтал,
Кўнглингизга уруғ ташлаб ўтаман.
Шу уруғ мевага киргани маҳал,
Сизнинг кўзингизни ёшлаб кетаман.

* * *

Томаётган кўзёшлар мисол
Мактубларга тўкилди умрим.
Ўтинаман: «Бахтсиз» деб айтманг,
Эртақларга ўхшар тушларим.

Ўртанаман ҳар тун, ҳар кеча,
Оймомога томоша бўлиб.
Тили йўқдир бахтимга унинг,
Уйғонаман энтикиб, тўлиб.

Юлдузларга айланиб қолди,
Ул ҳилолга отилган тошлар.
Соғинганим ёзай дегандим,
Мактубимга томди кўзёшлар.

Боғларгамас, қалдирғоч каби
Уйингизга ин кургим келар.
Мен ҳам ойга бир бор мақтаниб
Ёнингизда ўй сургим келар...

* * *

Афсуски, бегона эмасмиз бизлар,
(Сиздан узоқлашиб қайга ҳам бордим!)
Юракнинг тубида занглади ҳислар,
Аслида, меҳрга мен ҳам зор эдим.

Кўпириб-кўпириб оққан сой каби
Кетяпман, билмасдан борар йўлимни.
Менга келмадими куйламоқ гали,
Кўйиб юборсангиз эди кўлимни.

Сувнинг қўшиғини тинглаб чарчадим,
У менинг куйимни оқизиб кетди.
Мен сойнинг лабида туриб чанқадим,
Рухимни дарахтдай эгиб силкитди.

Сочларимни ўйнаб тортқилади сув,
Ҳисларимнинг зангин ювмоқчи бўлди.
«Олдимда юр», деди сойи тушмагур,
Ўзи ортда қолиб қувмоқчи бўлди.

Кўникдим мен унинг қистовларига,
Ҳаяллаб бўлса-да, ортимга қайтдим.
Битта тош ҳам отмай сойнинг бағрига
Дардимни овозим борича айтдим.

Замира Эгамбердиева

МЕНИНГ

ҚАЛБИМДАДИР

ИШҚНИНГ ВАТАНИ

Гўё шер оғзидан сачраган жонман,
Афсуски, бегона эмасман сизга.
Отилмасдан туриб сўнган вулқонман,
Мен тутдай тўкилдим изларингизга.

Йўк, сойга узоқдан қараб тўймайман,
Унинг нафасини етказар еллар.
Кун бўйи, кун бўйи сизни ўйлайман,
Тунлари негадир йиғлагим келар?!.

* * *

Мени алдаб нима топдингиз,
Ёлғонлардан ёлғонроқмидим?!
Рост сўзлашга йўқми тобингиз,
Ёмонлардан ёмонроқмидим?!.

Ёмон тушлар кўрсам гоҳида,
Яхшиликка йўяман уни.
Йиғлаб ойнинг гувоҳлигида
Оқ шуълага чаяман уни.

Не кўрибман мен сизни сўйиб,
Қолиб кетдим қуршовингизда.
Тутай-тутай кул бўлдим куйиб,
Ёнмай туриб оловингизда.

Сўнг ўзимни ишонтираман,
Алдаган сиз, мен эмас гўё.
«Олдузларни ёмон кўраман,
Алдоқчидир асли бу дунё».

Жон-жонимни ўйиб кетди-ку,
Сизнинг содда ёлғонларингиз.
Бу дунёдан тўйиб кетди-ку,
Ёмонлардан ёмонроқингиз!..

* * *

Ёлвориб қараманг, азизим етар,
Бўшгина кўнглимга ўрнашмоқ учун.
Сизни-ку кўзёшим оқизиб кетар,
Мен тошга айланиб қолишим мумкин.

Интиқ кўлингизни қайириш оғир,
Кўзингизга тупроқ сочмоқлик гуноҳ.
Биламан, сизнинг ҳам кўнглингиз сағир,
Қанийди, мен ундан тополсам паноҳ.

* * *

Гоҳида йиғлашга ботина олмай,
Китоб варақлайман, китоб титаман.
Мен сизга ҳеч кимни ўхшата олмай,
Бир зумда ҳаммадан бешиб кетаман.

Шу тобда ёнимга қайтсангиз агар,
Бор гапни айтарди: қулоғингизга.
Юксалиб кетардим мен осмон қадар,
Яшриниб олардим сўнг бағрингизга.

Мухаббат оловга ўхшайди жуда,
Унга яқинлашсанг нигоҳинг куяр.
Сездирмай гуллабди мен сўйган жийда,
Булбул ҳам бизлардан беркиниб куйлар.

Баҳор ҳам ҳолимдан хабар олмагач,
Ёзда ҳам, қишда ҳам гул билан кутдим.
Бесабаб йиғлашга ботинолмагач,
Мен сизни ахтариб китоблар титдим.

Фарҳод ҳам оловда куймаган экан,
Мен ҳатто Қайсдан-да, камчилик топдим,
Ҳеч бири менчалик суймаган экан,
Аламиндан йиғлаб китобни ёпдим!

Муҳаммад Ражаб

БАХТИЁР ЭРТАКЛАР ТЎҶИЙМАН

Жуғрофия дарсида

Қовжираб, қақраган бўш чанок,
Қалтираб, қақшаган беш бармоқ
Ва яна бир дала, ястанган оппоқ —
Мана сизга Ватан сурати.

Узйилди энг сўнгги ришта ҳам,
Бу лоқайд даврадан кетаман.
Хаёл қанотида сайр этиб бир дам,
Ҳақиқат васлига етаман.

Ен атроф муроса. Зерикдим. Тўйдим.
Лоқайдлик қоплаган дунёни.
Қидирдим. Топмадим. Изламай қўйдим,
Зулумот дунёдан зиёни.

Бу кўнгил таскинга сезмас эҳтиёж,
Дунёни эрмаклар одамсифат жин.
Ҳақнинг зиёсига кўз тикиб муҳтож,
Гуноҳ ботқоғида инграйди замин.

Соқов тоғлар

Бу тоғларда салобат бор, забон йўк,
Бу тоғларда саодат бор, имон йўк.
Бу тоғларнинг бағри дунё-дунё сир,
Не қилсинким, шўрликларнинг кўкси кир.

Балки, шундан жим турмоқни ўйлайди,
Бор сирини ўз бағрига жойлайди.
Азоб берар виждондаги доғлари,
Чўкиб борар юртнинг ёқов тоғлари.

* * *
Тун бўйи тўлғаниб чиқди даралар,
Тонгда топиб олди болалар бойчечак.
Болалар барибир бола-да,
Тарқалиб кетдилар далага.
Фақатгина бир қиз қолди,
Айғоқчи шамоллар тилсиз қолди,
Вофиқ булайлик деб бир сирдан.
Узоқ турди қиз эгилиб
Ва кўзлари ёниб бирдан,
Бойчечакни ўпиб олди.
Муҳаббатнинг кўзи йўқ,
Муҳаббатнинг сўзи йўқ.
Сирсиз қолди шамоллар,
Ишқсиз қолди ёмонлар.
О, мунча бахтлисан бойчечак!

ТҮРТ ТАРОНА

* * *
Булутлар бошимда йиғлайди,
Шамоллар шивирлаб дардини айтар.
Мен айтсам дардимни ким ҳам тингларди,
Дардларим кўксимда калашиб ётар.

* * *
Оқ-ойдин оқшомда қорнинг кўшиғи,
Сукунат бағрини парча-парчалар.
Ёбонда соқчидай мағрур туришар,
Оқ пўстин ёпинган яшил арчалар.

* * *
Бор эди, кўп нарсам бор эди,
Йўқотдим бир кунда барчасин.
Бахтиёр эртақлар тўқийман,
Кўрсатмай юракнинг ярасин.

* * *
Аллаё орзум, осмоним,
Кўз тиккан посбоним, арслоним.
Тонггача уйқуга тўй аввал,
Қўллари тугулган имконим.

* * *
Дардларингни шамолга айт, узоқларга олиб кетар,
Тоғларга айт, тошларга айт, сирлигича қолиб кетар,
Сойларга айт, анҳорга айт, сувларига солиб кетар,
Зинҳор-зинҳор дардинг ошкор этма, жоним,
Мен дардимни куйлаб қаро бўлди номим!

Вафосидан жафоси кўп, ёлғон дунё,
Адолати кемтик эрур, рости рўё,
Дардмандлари бахтиёрдек яшар гўё,
Зинҳор-зинҳор дардинг ошкор этма, жоним,
Мен дардимни куйлаб қаро бўлди номим!

Асли биркам бир дунё бу, ўксима ҳеч,
Хато қилдик, энди уни ўнгламоқ кеч,
Бахтли кунлар қайтиб келар, эртами-кеч,
Зинҳор-зинҳор дардинг ошкор этма, жоним,
Мен дардимни куйлаб қара бўлди номим!

Холдор Вулқон
**ВАҚТНИНГ ҚАТЛИГА
ҚОЙИМ ҚЎШ ХАНЖАР**

Уйқусиз тун

Сутдек ойдин кеча, қор босган оппок,
Ҳовли ўртасида турибман карахт.
Кумуш қўлқопини менга кўз-кўзлаб,
Лойпахса ортида мақтанар дарахт.

Шу маҳал семизга ўхшаган озғин,
Бешафқат очликни алдаган шўрлик —
Дон ўрнига кўмир заррасин еган,
Чумчук бечорадан ўтди бир фўрлик.

Чўчиб, олисларга учиб кетди у,
Билмай қайда ўнги ва қайда сўли.
Қўлқопидан ажраб, тунги совуқда,
Музлаб, қотиб қолди дарахтнинг қўли.

Болаликнинг овози

Дунё суронлари жонимга теккач,
Балиқ овлаш учун кетаман якка.
Ёлғизлик тангримдир, хаёл — пайғамбар,
Жимжитлик мен учун муқаддас Макка.

Кенг дала қўйнида тўхтаб қоламан,
Кўзларимга қалқиб чиқади ёшлар,
Чунки, узоқларда аразлаб қолган
Болалигим мени чақира бошлар:
Пупу-пуп, пупу-пуп, пиш-ш-ш!

Топилма

Тақиллаб юргувчи соат обжувоз,
Ўтган умрларни майдалаб янчар.
Қазодек бешафқат миллар эса боз,
Вақтнинг қатлига қойим қўш ханжар.

Бўялмаган эшик — мўъмин итоат,
Тун сокин жимликни қўриқловчи қул.
Ёниб, эриб, тугаб бораркан тоқат,
Бир шеър туғилади оёғида ғул,

Миллатга ўхшаган тўшақда бу дам,
Ётибди шоирнинг қулбачча шеъри.
Мана сизга қоғоз, йиқилган қалам
Ва сомон тиқилмаган тери.

Бахтли болиш

Ҳориб, чарчаб, хонага кириб,
Сочинг илгакларин оласан.
Майин сочларингни яйратиб,
Узоқ хаёлларга толасан.

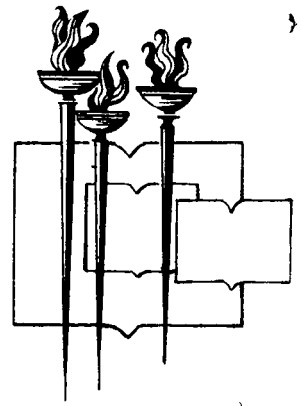
Сенга одат ухлашдан аввал,
Ширин-ширин* ўйларга толиш.
Қучоғингда тонг оттиради,
Бу дунёда энг бахтли болиш.

Кутиш

Қиш тун, руҳимда илоҳий шивир,
Шамол дайди итни қорларга белар.
Ташқарига боқиб менинг негадир,
Ўксиниб-ўксиниб йиғлагим келар.

Чайқалган чирокнинг нурида минглаб,
Учқунлар учаркан бамисоли оҳ, — *.
Гувлаган қорбўрон овозин тинглаб,
Қорларга кўмилар сен ўтгувчи роҳ.

Андижон

ЎЗИНГДАН ТОП, МЎЪЖИЗА ШУЛДИР...

Шоир Омон Матжон билан Абдул Жалил сўхбати

Абдул Жалил: Ҳар бир дунёнинг бошланиш чўққилари, булоқ ва чашмалари бўлгани каби, ҳар бир шоир ижодининг ҳам илк тўлқинлари, нурли дебочаси бўлади. Шу маънода сўхбатимизни туғилган жойингиз Боғолон, болалик, дилингизга илк бора шеър ёғдуси тушган онларни хотирлашдан бошласак...

Омон Матжон: Болалик — бўйнингга осилган тумор. У доимо сен билан. Сени авайлаб-асраб, эзгуликлар сари йўллаб туради. Болалик аниқ маскан, нурли манзаралар, муайян кишилар билан боғлиқ, эсласанг, кўнгулни бир зумда тозартирадиган туйғулар силсиласидир.

Туғилган жойингга кўп йиллар ўтиб бориб қолсанг, тасодифан ўзингни учратиб қоладигандай сергак тортасан киши. Мен қишлоққа тез-тез бориб тураман. Шу маънода болалигим ҳам ўзим билан тенгма-тенг улғайгандек туюлаверади.

Буларни ижодга боғлаш, шеърга тушириш — мароқли иш. Шеър — ҳаммавақт — аниқ муносабат, баҳо. Шунинг учун у таржимаи ҳолдек очиқ-ойдин ва чегаралидир. Фазога юксалса ҳам, соялар, шарпалар ичида кезса ҳам...

Абдул Жалил: Дастлабки китобларингизда жуда улуғ ижодкор боболаримизнинг ижобий таъсирини, маҳорат бобида улардан қандай сабоқ олганингизни очиқ кўрамиз. Шу билан бирга, айрим жаҳон тараққийпарвар адибларининг мактабидан ҳам бебаҳра қолмаганингиз сезилади. Масалан, улуғ араб шоири Жаброн Халил Жаброн асарларидан. Шундай эмасми?

Омон Матжон: Одамнинг, айниқса, ижодкорнинг тузулуви ичида — юрагида доим бир чол ҳам ўтиради. Умр қанча давом этишидан қатъи назар, шеърда қайси бир

Ўзбекистон халқ шоири Омон Матжон ўзининг мусиқий назокатга бой шеърлари, чуқур фалсафий кузатув ва мушоҳадалар замирига қурилган теран дostonлари, меҳр билан ўрилган таржималари билан мухлислар кўнглидан жой олган ижодкор. Бу борада унинг «Кўёш соати», «Ярадор чакмоқ», «Дostonлар», «Ҳаққуш қичқирғи», «Гаплашадиган вақтлар», «Сени яхши кўраман» сингари китоблари хаёлга келади. Уларни яна бир бор варақлайсан. Ўзингга яқин туйғу ва фикр топасан. Ҳассос шоир шу кўнларда элик ёшга тўлди. Биз — ойнома жамоаси ижодкорни чин дилдан табриклаймиз. Сўхбат-саломатлик тилаймиз. Ижодий муваффақиятлар ёр бўлверсин.

Тахририят

устозларга мурожаат этсак, бу ўша юрагимиздаги донишманднинг хоҳишидандир.

Жаброн Халилни қандай кўра олдингиз?!

Ростдан ҳам мен уни доим илғаб тураман. Унинг асарлари қачонлардир она юртимиздан шарқми ё жанубга тарқаб, кўчиб, кезиб бориб қолган боболаримизнинг бизга йўллаган мактубларидек туюлади, менга.

Абдул Жалил: Деярли барча китобларингизда услуб жиҳатдан ҳам, шакл, мазмун-мундарижа томонларидан ҳам бир-биридан тубдан фарқланишларни кўрамиз. «Қуёш соати», «Ярадор чақмоқ», «Ҳаққуш қичқирғи», «Гаплашадиган вақтлар»... Узаро қиёсласак, манзара яхши ойдинлашади. Ана шундай бадий янгиланишларга, шакл ранг-баранглигига интилишнинг сабабларини тушунтирсангиз.

Омон Матжон: Нима десам экан?! Шакл менинг ҳам акам, ҳам укам. Бирисидан ҳайиқсам, бирига шапалоқ тортиб қўйишим мумкин. Бу, албатта, ҳазил.

Аниқки, мукаммал шаклсиз санъат асари йўқ. Ҳар қандай ғоя, фикр ўз шаклига тушсагина киймат топади. Гўё бир парча олтиндан исирғами, зиракми, ясалганидек. Менда турли шаклларга абадий бир соғинч бор. Биргина мусиқанинг ўзини олсак, мен Майкл Жексоннинг ҳаракатларида «Лазги» аломатларини ҳам кўришим мумкин. Гап фазовий уйғунликда. Масала унинг гўзал, содда англанарли бўлишида. Ҳар гал ҳисларим, сўзларим янги қандайдир шаклга мойиллик сезса, уни топса, аввалги руҳий ҳолатимдан бошқа, янгича руҳий муҳитга киргандек бўламан.

Абдул Жалил: «Ҳаққуш қичқирғи»да қирқинчи афсонани яратишни ўқувчининг ўзига ҳавола этгансиз. Китоб нашр этилиб, орадан ўтган йиллар мобайнида ўша қирқинчи афсонани ўзича яратиб, Сизга маълум қилган мухлислар ҳам бўлдимиз? Қолаверса, китоб чоп этилиб, ўқувчилар қўлига тегдимиз, у энди ижодкорники эмас, деган гаплар ҳам юради. Ҳатто ўриси шоири Александр Блок бир шеърда жаҳл аралаш:

*Лънати китоблар, жим бўлинг,
Мен сизни ёзганим йўқ асло!.. — дейди.*

Шу маънода «Ҳаққуш қичқирғи»ни йиллар ўтгач, қайта варақлаб, ўзингиз ҳам беихтиёр қирқинчи афсонани тўқишга тушмаганмисиз?

Омон Матжон: Тўғриси, «Қирқ афсона» китобимдан хурсандман. Унинг бир талай боблари бўйича ўша пайтда тегишли жойларга тушунтириш беришга ҳам тўғри келган.

Ҳатто, «Зов Феникса» номи билан чиққан русча нашрига баъзи афсоналарни киритишмаган. Ахир, бу етмишинчи йиллар эди-да! Ҳатто, шундай бир хатлар ҳам келганки, Омон, дин хизматига ўтсанг дуруст бўларди, большевикларинг кадрингни билмасалар... деб ёзишарди. Менинг фикримча, диннинг, эътиқоднинг хизмати улғудир. Шеър ҳам аслида шундай бир юмушни бошқа шаклларда бажаради. Гап руҳнинг эҳтиёжиде, руҳнинг юксалишида.

Афсона ҳар икки ҳолда ҳам биз билан! Афсонанинг руҳни етаклашдан ўзга хизмати йўқ.

Қирқинчи афсонага келсак, худо билсин, ҳар биримизнинг умримиз ҳам ўзича бир афсонадир, балким...

Абдул Жалил: 70-йилларнинг бошида Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат наشريётида ишлаган кезларингиз «Шоирнинг илк китоби» туркумини очиб, янги авлод шоирларининг қатор китобларини юзага чиқаришга ҳисса қўшгансиз. Уларнинг бугунги изланишларини кузатяпсизми? Нималарга эришди-ю, нималарга эриша олмадилар. Шу борадаги фикрларингиз билан ўртоқлашсангиз.

Омон Матжон: Ҳа, бу мақтансам ҳам, фахрлансам ҳам арзийдиган давр. Сиз эслатган туркумини 1976 йилда ташкил этдик. Мен ишлаган йилларда элликка яқин ешларнинг биринчи китоблари нашр этилди. Бу менинг хизмат фаолиятимдаги энг файзнок кунларим, йилларим, гўёки, байрамларим эди.

Шу йиллар илк китоблари чиққан ёшларимиз, ҳар бирининг йўли ўзгача бўлишига қарамай, адабиётимиз улўф бойликка, улкан заҳирага эга бўлди.

Демак, гап адабиётда, санъатда, борингки, ҳаётда ҳам дастлабки қадамини қўяётган кишига илк яхши далдани беришда экан! Бу жуда муҳим иш.

Шеърятда ким нимага эришди-эришмади, деган масалани, келинг, бирон авлодга боғламай, айрим шахснинг, шоирнинг ўз иши деб қўяқолайлик. Авлодга боғласангиз, даврлаштириш, гуруҳлаштириш бошланиб кетиши хавфи бор.

Абдул Жалил: Бир шеърингизда:

«Ҳар замон аҳли аро ўзликда турган бахтлидур...»—

деган ажойиб мисра бор. Айтинг-чи, ўзликда тура билиш қанчалар мушкул бўлмасин, замонларнинг ўзгарувчан шомолларида эгилиб, қайрилиб кетмаслик учун ижодкорга куч-қувват, мадад бериб турувчи омиллар нималардан иборат?

Омон Матжон: Ўзликда туриш, менимча, яратганнинг ўзидан ато этиладиган ҳикматдир, ҳислатдир. Одамнинг қониде қандайдир қўшинлар «йиқила-тура» ҳаракат қиладилар. Мен кўп ёзмайман. Лекин доим бирданига кўнгилни кўтариб юбуровчи,

чорловчи нурлар қаёқдандир келиб қолар, деб ишонаман. Шундай бўлади ҳам. Мени яна бир нарса ҳайрон қиладики, шеърларимни ўқувчилар ўзлари ўқисалар бошқача, мен ўзим ўқиб берсам, бошқача таъсир этар экан. Бу ҳам ҳали ўрганилмаган ҳолат. Балки овознинг ҳам вазифаси, фалсафаси бордир.

Мен қайси кайфиятда турганимни, яшаётганимни, боринги, орзуларимни ўқувчилар сезади, деб ўйлайман. Демак, биз бир қадар «ўзликда» туришга эришдик. Ўзликда туриш, гоъят муҳим ижтимоий омил, ҳатто ҳодиса эканлигини таъкидламоқчиман. Дунёнинг жами қаҳрамонлик дostonлари ўзлигида муқим инсонлар ҳаётидан ҳикоя қилади.

Абдул Жалил: Яна бир шоҳбайтингиз бор:

Ёлғоннинг тахтдаги юз йил жавлони
Ҳақиқат айтилган бир дамча йўқдир...

Салкам бир ярим асрки, беқиёс ёлғонлар асоратида яшадик. Сиз айтмоқчи, ҳақиқат лаҳзасининг порлаб юзага чиқиши учун шунча узоқ ва оғир даврлар ўтилиши шартми? Ёки бу ҳол тасодифий воқеа сифатида ҳам юз бериши мумкинмикин? Ҳар одимда ҳақиқат таъкидланиб, адолатни ҳимоя қилиб туриладиган жамият яратса бўлармикин, нима деб ўйлайсиз?

Омон Матжон: Худо ҳаққи, республикамизда бугун юзага келган тарихий вазиятни, кўпчилик ватандошларимиз каби, мен ҳам тўлиқ англаб етаолдим деб айтаолмайман. Бирданига — озода, ҳур, мустақил Ўзбекистон! Ҳар биримизнинг ҳимоя, қаровимизга муҳтож, кўп йиллар таланган, эзилган, бош тиклашга ҳам ҳайрон... Лекин мағрур тикланган!

Аммо, бу ҳақиқат — худонинг ҳақиқати эканини, бежиз, беҳуда берилмаганини энди англай бошладик.

Сталин вафот этганида мен учинчи синфда эдим... Кейин Булганин, Маленков, сўнг Хрушчев шамоли...

Уч йил ҳарбий хизматим даврида бу темир тузум ҳеч қачон бузилмаса керак деган оғир ўй, ақида идрокни эзганди. Лекин юрак барибир ўз ишини ўзи бажарар, яшин чақмоқлари билан гоҳ фазоларга бош уриб, гоҳ ерга шўнғир эди. Бу манзарани, яъни, тушкунлик ва умид фалсафасини шеърларимни яхши кузатган одам дарров кўради. Ҳали сиз Жабронни кўрганингиздек...

Ўзбекистон, энди ҳар қадамни авайлашимиз, ҳимоя қилишимиз, кучимиз-қувватимиз, умидларимизни бахш этишимиз керак бўлган катта ҳақиқатимиздир.

Абдул Жалил: Ҳазрат Алишер Навоийни асарларингизда ўзига хос йўсинлар билан улуғлаб, ўзингизча кашф этиб келмоқдасиз. «Минг бир ёғду» достони бу борадаги яхши хизматингиздир. Мазкур асарда ҳазратнинг минг бир фазилатини қаламга олгансиз. Айтинг-чи, ўз-ўзини танқид, ўзгаларни беғараз танқид масалаларига у зот қандай ёндошганлар?

Омон Матжон: Мен қайсидир пайт «Ҳамса»ни бошдан «ҳижжалаб» ўқишни мақсад қилдим. Ва шунга амин бўлдимки, «Ҳамса»ни идрок қилиш, ўрганиш бир киши қайда, бутун бир институтнинг олис йилларга мўлжалланган дастури бўлиши мумкин. «Минг бир ёғду»да у кишининг «аввал ўзингдан бошла» деган қабилдаги фикрларини келтирганман. Ҳа, одам атрофдан мўъжиза ахтариб чопиб юрмаслиги керак, олдин ўз кўнглига — ичига боқиб, бирон нима топса, асил мўъжиза шулдир.

Бу ҳақда ҳазрат Навоий айтадилар:

Не маъники, истар ўзидан топор,
Жаҳонда кезарнинг не маъниси бор?
Кишиким бу ганжинага топти йўл,
Жаҳон аҳлининг шоҳи бўлди ул...

Шундай қила олган одамда, шояд, «э, мен ўзим кимман-у, бошқаларга нима демоқчиман?!» деган хулоса пайдо бўлса!

Бошқани танқид қилиш дунёда энг осон нарса туюлади. Кўплар шундай қиладилар ҳам. Аслида бошқалар ҳақида ҳукм чиқариш энг имонли одамга топширилиши керак. Шунда охирзамон узоқлашади.

Абдул Жалил: Сизнингча, одамлар орасида ҳануз оломонча кайфият, оломонча феъл-атвор устунлик қилади? Шу ижтимоий дард муолажасида қандай чоралар кўрилиши лозим деб биласиз?

Омон Матжон: «Оломонча кайфият»дан аста қутула боришнинг йўли ўз фикрига эга бўлган, ўзича хулоса чиқарадиган кишиларни аниқлаш, эътибор беришдан бошланади, деб ўйлайман. Лекин «ўзича фикрлаш» ҳали ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Бу фикр ижтимоий аҳамиятга моликми-йўқми, қандай нуқтадан кимни, нимани ҳимоя қилиши, нимани ҳал этиши билан ҳам аҳамиятлидир.

Ўз фикрига эга бўлган кишилар ўз нуқтаи назарларини кимга, қандай, қайси шароитда айта олишлари, нечук амалга оширишга интилишлари ҳам муҳимдир. Такрор айтаман, ўз фикрига эга бўлган кишиларнинг фаолиятлари умум ишига хизмат қилишини таъминлаш, ташкил қилиш ҳам алоҳида аҳамиятга эга ишдир.

Умуман, ўзгача фикрлаш мўъжизадир. Дейлик, одамларга «Дўзах», «Аросат», «Жаннат» деган уч эшикни кўрсатсангиз, қандай вазият пайдо бўлар эди? Албатта, кўпчилик жаннатни танлайди. Лекин биров топиладики, «қандай яшаганимга қараб тангрим ўзи белгиласин!» дейдиган.

Абдул Жалил: «Сени яхши кўраман» — ёшларимизнинг севимли асарига айланиб қолган. Шу номли туркумга кирувчи шеърларингиз битилган саодатли кунлар тўғрисида бугун нималар дея оласиз?

Омон Матжон: «Сени яхши кўраман» туркумига муносабатим, бошқа мавзулардаги шундай, бир қадар муваффақиятли чиққан туркум шеърларим билан тенг деб айтишим мумкин.

Албатта, эҳтироснинг жойи, вақти, мазмуни ҳар хил бўлиши мумкин. Лекин ижодкор учун, қай тарзда бўлмасин ёнабилиш даражаси муҳимдир. Шу ерда ҳақгўйлик, ҳалоллик ва бошқа кўпчиликка таъсири тегадиган ҳислатлар намоён бўлади-да!

Дейлик, мен, умуман бирон ижтимоий тоифага тегишли бўлмаган «Учинчи дарё» шеъримни, доим, алоҳида кўтаринкилик ва аини пайтда, маъюслик билан эслаб ўқийман.

Мен гоҳи Сирдарё сайлига борсам,
Кўнглимга келади қизиқ бир туйғу:
Гўё яқин жойда оқиб ётгандай
Сирдарёдан кўра каттароқ бир сув...

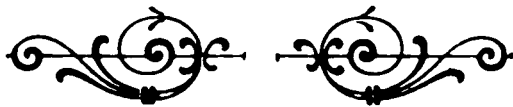
Сирли рух, ёқимли бир сурур, белгисиз борлиқнинг борлиги ҳар доим ўзини эслатади. Юракларга яшашнинг орзиққан умидларини солиб, чорлаб туради.

Абдул Жалил: Яна «Ҳаққуш қичқириғи»га қайтсак. Қутлуғ эллик ёшга тўлишингиз арафасйда янги замонлар юз кўрсатмоқда. Ушбу ҳур ўзгаришларга уйғун тарзда юрагингиздаги «Ичон қалъа»да ҳам янгилашиш, яшариш шамоллари эсяптими? Яъниким, орзуларингиз, ижодий режаларингиз ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз...

Омон Матжон: Ҳа, «Ичон қалъа»ни асрашнинг ўзи бўладими?! Биласизми, мустақилликка эришганимиздан кейин менда қандайдир ички бир тин олишми, қаноатгами ўхшаш кайфият ҳам пайдо бўлди. Бу ҳаммага маълум туйғу, албатта. Бу худди узок йўл юриб, ҳориб уйингга келгач, биринчи кунни ўтказишдек...

Аммо, юқорида ҳам айтдим. Мустақиллик нақадар ҳимояга, авайловга муҳтож, бирликка, ҳамжиҳат ҳаракатларга муҳтож эканлигини кўриб, бир қадар эсанкираш ҳам сезилмоқда.

Биз эркака бўлган интилишимизни шу пайтгача қандай яширин, мажозий масал-афсона шаклларда кўрқа-писа изҳор этиб келгая бўлсак, энди рўёбга чиққан орзумизни, эркимизни очиқ-аён, барча воситаларни ишга солиб ҳимоя қилишимиз зарурга ўхшаяпти. Бу гапни адабиётга алоқаси борми? Эндиликда адиб, шоир ҳар қачонгидан ҳам кўра фидойи фуқаро, ҳар қачонгидан ҳам кўра сафарбар маърифатчи, тарғиботчи, ҳар қачонгидан ҳам кўра юртнинг жасур аскарлари бўлиши керак. Токи, юртимиздаги ҳар бир инсон, ҳар бир хонадон, қишлоқ, шаҳар бирлик, ягоналик, камарбасталик руҳи билан яшасин, юрт, тупроқ, ватан рашки туйғулари билан қаттиқ боғлансин!

Мирза Абдулазим Сомий

МАНГИТ СУЛТОНЛАРИ ТАРИХИ ЁКИ БУХОРО ХОНЛИГИНИНГ ИНҚИРОЗИ

Раҳмли ва меҳрибон тангри номи билан!

Оллоҳ таолога муносиб таҳсинлар айтишда (ўзининг) ожиз эканлигини изҳор этиб, (ушбу китобни битувчи) бу ёруғ дунёнинг келажак наслларига Мовароуннаҳр мамлакатларида ислом пайдо бўлгандан буён Бухорои дорул фаҳира ва шарифда энг қудратли подшоларнинг бир неча сулоласи ҳукмронлик тахтида қандай ўлтирганликларини тасвир этиб берадур. Чингиз ҳужумлари ва ғалабаларидан кейинги даврларда унинг ворислари неча-неча авлодлар давомида (то) Абулфайзхонга² қадар ҳукмфармолик байроғини баланд кўтариб келадилар. Уларнинг хасби-қоллари тарихий китобларда батафсил ва мукаммал баён этилгандур.

Абулфайзхонга келсак, у ақли қосирлиги ва қобилиятсизлиги туфайли шаҳвоний ҳирсларга мойил бўлиб, чиройли ўсмирин-ўспирин ва қиз-жувонлар ила улфатчилик қилишга иштиёқманд эди, қизил шароб ичиб, бўз болалар билан вақтичоғлик қилмоқ ва мусиқа тингламоқдан бўлак машғулоти йўқ эди. (Шу боис) давлат ишлари муқаррар равишда издан чиқди, шарият қонунлари риоясиз қолди. Ҳамма ҳокимлик қилиш ва ҳар кас мансабдор бўлишга ошиқар эди. Устига-устак мазкур ҳукмдор қадимий хонадонларни қириб, олиймақом амирлар қонини тўкишга ҳаракат этарди. У бир неча амирлару сардорларни қатл этдириб, давлатнинг энг нуфузли, олижаноб зотлари обрўйини тўкишга қаттиқ киришди. Қаерда бўлмасин, чиройли ўсмир-ўспирин ёки хушрўй аёл борлигини билиб қолса бас, куч ишлатиб, зўравонлик қилиб, (уларни) уйлари-дан олиб чиқиб кетар ва ишратга берилар эди. У ярамас ишлари ва мустабидлиги оқибатида, тангрининг марҳамат-мурувват йўлидан адашганлиги боисидан (Оллоҳнинг) бениҳоя қудрати ила боди интиқом эсиб, (Абулфайзхон) жазокору қасоскорлар найзасининг нишонига айланди.

Абулфайзхон Раҳимхоннинг³ отаси, Худоёр-оталиқнинг ўғли — Ҳаким-оталиқ⁴ манғитнинг кучли қўлларига давлат идора тизгинини топшириб, ўзи бекорчилик, айш-ишрат ва ўсмиру қиз-жувонлар ила муошарат қилишдан ўзга нарса билан иши бўлмай қолди. Айни шу даврда Нодиршоҳ Афшар майдонга чиқиб, фотиҳи олам минбарига кўтарилиб, Мовароуннаҳрни забт этиш

Диккатингизга ҳавола этилаётган «Мангит султонлари тарихи ёхуд Бухоро хонлигининг инкирози» асари бухоролик истеъдодли тарихнавис ва адиб Мирза Абдулазим Сомий қаламига мансубдир. Бу ижодкорининг таржimai ҳолига доир маълумотлар ниҳоятда кам. У тахминан 1838/39 йилларда Бухородан қирқ чакирим наридаги Бўстон кишлоғида туғилб, 1907/08 йилларда вафот этган. Баъзи манбаларда унинг вафот этган санаи 1914 йил деб кўратилади.

Сомий бошланғич таълимни ўз она кишлоғида олади. Сўнг Бухоро мадрасаларида таҳсилни давом эттиради. Мир Мухаммад Сиддик ибн амир Музаффарнинг тазкирасида айтилишича, қози Саъиддин Моҳир бўлажак адибга устозлик қилган.

Таҳсилни تامомлагандан кейин Сомий бир канча вақт турли мансабдорлар қўлида котиблик вазифасини бажарган. Сўнг амир Музаффар даврида саройга муншилик (амир котиби) лавозимига таклиф этилган. Бу лавозимда у амир Абдулаҳадхон даврида ҳам хизмат қилган. Ана шу йиллар давомида адиб кўплаб шеърлар, касидалар битган ва «Тухфай шохий» ҳамда «Шоҳлар даҳмаси» номи (шеърин йўлда ёзилган) икки тарихий асарини битириб, ҳукмдорлар ҳукмига ҳавола этган. Тўғрисиўз адиб мамлакатдаги тартибсизликлар ва адлатсизликларни танқид қилувчи хажвий шеърлари учун таъкибга учраб, саройдан хайдалади, кескайган даврда муҳтожлик ва забунликда ҳаёт кечиришга мажбур бўлади. У одамларга ҳат ёзиб бериш, ўзга асарларни кўчириш ҳисобига бир амаллаб тирикчилигини ўтказди.

ниятида 1155 (мелодий 1742—43)⁵ йилда Жайхун суйидан ўтиб, Бухорога таҳдидли бир мактуб йўллади. Абулфайзоннинг бадахлоқ ишларидан безган, расво қилиқларидан ранжиган Ҳаким-оталиқ бир кунмас бир кун қатлга дучор бўлишидан ваҳимага тушиб (ўзи учун) кулай пайт пойлаб юрарди. Нодиршоҳнинг ташрифоти оталиққа Оллоҳнинг инояти бўлиб кўринди ва у ўша ондаёқ шоҳга изҳори такаллуф ва мамнуният битилмиш хат юбориб, (унинг) ҳукму фармониغا итоат этишга ҳозир нозир эканлигини маълум қилди. Уз фарзанди Раҳимбийни шоҳга муносиб совға-саломлар ила йўллаб, (шоҳнинг ўзини) Бухоро сари чорлади.

Нодиршоҳ камоли хотиржамлик ила Раҳимбийни ҳамроҳ қилиб, Бухородан чорак фарсах наридаги Чаҳорбарк деган жойга келиб тушиди ва бу ерда (ўз) саропардасини тикди. Абулфайзон қаршилик кўрсатишга ҳам, жанг қилишга ҳам қодир эмасди, шу боис Ҳаким-оталиқ маслаҳатига кўниб, Нодиршоҳ ҳузурига ташриф буюриб, у билан юз кўришди ва унинг ҳукмига зид бормаслигини билдирди. Нодиршоҳ Абулфайзонга илтифоту лавозинлар кўргазиб, у билан қариндошлик ришталарини боғлади.⁶

Нодиршоҳнинг қайтар вақти етганда, у ўзи расм қилган тамойилга биноан Бухородан (бир гуруҳ) кишини оқ уйли⁷ сифатида кўчириб олиб кетишга қарор берди. Абулфайзон Бухоро амирони ва ашрофи қабилаларнинг бошбошдоқлиги боисидан дилида аларга нисбатан гина — кек сақлаб, айниқса Раҳимбийнинг тескари муомаласи ва ёмонлаб юрганлиги учун уларга қарши тиш қайраб юрарди. Шу баҳонада хон бир неча одамларнинг исми шарифини Нодиршоҳга хуфёна маълум этиб, уларни ҳам оқ уйли қаторида (Бухородан) кўчириб олиб кетишни ўтиниб сўради, токи бу билан давлат шуларнинг ўзбошимчилиги ва (кўтарадиган) гулгуларидан холи бўлсин. Нодиршоҳ хоннинг бу сўровига қулоқ осиб, мамлакатнинг аслзода ва олижаноб кишиларидан ҳамда қабилалар орасида галаён қиқариб юрувчи одамлардан ун икки минг нафарини (Бухородан) кўчириш борасида фармони олий берди. (Нодиршоҳ) шуларнинг номини рўйхатга киритишни буюрди, рўйхатнинг ўзини эса қалмиқлардан бўлмиш Раҳимқул мирохўр деган кишига топширди. (Нодиршоҳ) уни ушбу рўйхатдаги кишиларнинг раҳбари ва мухтор сардори этиб тайинлаб, уларни Машҳадга жўнатди.

У мазкур одамлардан иборат қарвонга Раҳимбийни ҳам қўшиб, ўзи билан бирла олиб жўнади ва Раҳимбий Раҳимқул-мирохўрдан кейин шу кишиларга сардор бўлажак, деб фармойиш берди.

Машҳадга етиб келганидан кейин Раҳимқул қазо қилди ва шунда Раҳимбий унинг лавозимини эгаллаб, кўчиб келтирилганларнинг ишларини мустақил равишда ҳал эта бошлади. Орадан йил ўтиб, Ҳаким-оталиқ мавт бўлди. Раҳимбий Нодиршоҳ ризолигини олиб, падари бузрукворининг маъракасини ўтказиш учун Бухорога жўнади, сўнг дарҳол яна Нодиршоҳ ҳузурига қайтиб келди.

Орадан йил ўтиб, каттақўрғонлик Ибодуллобий-хитой бир гуруҳ хитой-қипчоқлар ила исён ва итоатсизлик байроғини кўтариб, Абулфайзонга қарши уруш очди. Бир кўп лашкари билан Бухоро атрофларига, Баҳовуддин Нақшбандий мазорига хуруж қилиб, ерлик кишиларнинг чорва-сию мол-мулкни талаб, мазорнинг палослари ва шамдонларини ўғирлади. Ибодуллобий Тошкўприқда, мазор йўлида чодир тикиб, беандишалик байроғини кўтарди.

Ушбу воқеот Нодиршоҳнинг қулোগа етгач, Раҳимбийга лашкар ила (йўлга чиқиб), галаёни бостиришни буюрди. Раҳимбий қизилбошлар⁸ лашкари билан келиб, Ибодуллобийни қочибга мажбур этиб, ортидан қува кетди. Ибодуллобий ҳеч бир ерда тўхтамай, мамлакатдан чиқиб кетишга қарор қилди ва тўғри Тошканд томон қочди. Раҳимбий Самарқандгача қувиб бориб, ўзбошимча кўчманчи-ю исёнкорларни қилмишига яраша жазолаб, мамлакатни тинчитиб, (ортига) қайтди.

Шу тариқа кишилар Раҳимбийдан чўчидиган ва у билан ҳисоблашадиган бўлиб қоздилар.

Раҳимбий давлатга шундай хизматлар қилганидан кейин Бухорога кириб борди. Қизилбошларнинг сардорларини лашкарлари билан бирга Фатҳободда жойлаштириб, аларни егуликча пулмаблаб, отларини ем-хашак билан таъмин этди. Қизилбошлар кўнглини олишга жуда ҳаракат қилди, сўнг зудлик билан хон дарборига отланиб, барча кори давлатни ўз қўлига олди ва мамлакатни идора эта бошлади. Баъзи катта амирлар ва дарборнинг обрўли ғуломларини битишув тўрига илинтириб, ўзи билан келишиб иш кўришга мажбур этди.

Раҳимбий дарборнинг ризосини олиб, Абулфайзонни Бухоро минораси пойидаги ўз уйига кўчириб олиб келди (ҳозир бу ерда ҳаммом ва қарвонсарой ўринлашган) ва хонга қарши хиёнаткорона бир ишни ўйлаб кўйди. Абулфайзон унинг хийлаи хиёнатидан чўчиб, қочди ва Мир Араб мадрасасига яшириниб, шу ердаги бир ҳужрага қамалиб қолди. Раҳимбий унинг изига тушиб, ўша ҳужрага бостириб кирди ҳамда Абулфайзонга заррача раҳм қилмай, авонларига адолатсиз-

Сомий умрининг охириги йилларида «Маъини султонлари тарихи» номли йирик асарини ёзиб тамомланди. Унда амирликнинг қисқача тарихи баён этилган. Шу билан бирга муаллиф ўзи гувоҳ бўлган кўнглина воқеа-ҳодисаларни холис тасвирлашга интилган. Айниқса, чор кўшинларнинг Туркистон халқларини қир-ши, талаш, йўқ қилишдан иборат бўлган мустамлакачилик уруши манзаралари, хусусан, Бухоро хонлиги худудидаги қонли муҳорабалари ҳаққоний чизилган. Сомий бу воқеаларни ҳеч қандай бўяб-бежамасдан, аслида қандай бўлса, шундайлигича гавдалантиришга катта эътибор берган. У амирлик идора услубидаги қатор иллатларни ҳамда кўшин бошлиқларининг лаёқатсизлиги, масъулиятсизлиги оқибатида тутқунликка юз тутгани ҳақида кўнчалик, алам билан гапирди, ҳукмдорлар орасидаги ўзаро нифоқ ва бемаъни жанжалларни қаттиқ қоралайди. Аҳиллик, бирлик йўклиги туфайли бу фаровон ўлка истибод, зулм остида қолди, деб афеус билан хулоса чиқаради Сомий.

Юрт тақдир ҳақидаги аччиқ ўйлар, аламли нидолардан иборат бўлган бу ҳаққоний асар бугун озод Ўзбекистонни барпо этаётган замондош наслимизга қоронғи тарих манзараларини ёритиш орқали жиддий сабоқ беради, унинг кўзини очиб, бугун қўлга киритилган мустақиллигимизни эъзозлашга, уни ҳар қандай ташки тажовузлардан сақлаб қолиш учун ҳушёр туришга чорлайди. Ана шу жиҳати билан бу асар ниҳоятда катта қимматга моликдир.

Асар айрим жузъий қискартиришлар билан чоп этилмоқда. Таржима учун шарқшунос олима Л. М. Еффанова томонидан 1962 йилда Москвада эълон қилинган танқидий матн асос қилиб олинди. Зарур ўринларда русча таржима ва изоҳлардан ҳам фойдаланилди.

лик қиличи билан чингизийлар уруғидан бўлмиш бу (сўнги) ҳукмдорнинг бўйнини узиб ташлашга буюрди.

Раҳимбий бу иш битгач, қудратли амир ва фуқарони давлатнинг кўнглини тинчитиш учун мақтул хоннинг тўққиз яшарлик фарзанди Абдулмўминхонни ҳарамдан олиб чиқиб, 1156 (1743—44) йилда⁹ тахтга ўтказди. Раҳимбий шу йўл билан Абдулмўминхонни тахтга кўтариб ўз ҳукмдорлик илдиросини ниқоблаган эди. У ўзини хоннинг ноиб ва муқарраби (яқин одами)— деб эълон этди ва барча давлат идора ишларини қудратли қўлига олди.

Қизилбошларнинг амирлари бундан воқиф бўлгач, Раҳимбийдан ранжиб, ғазаб отига миндилар. Уларни Нодиршоҳ Абулфайзхонни қўриқлаш учун юборган эди, шу боис улар Раҳимбийдан ўч олиш ниятида жангга ҳозирлик қўриб, Бухорони қамал қилдилар. Худди шу пайтда Машҳади Қуддусда Нодиршоҳ ўз жияни Алиқулихон томонидан ўлдирилди. Бутун олам ларзага келди. Айтишларича, Бухорода Абулфайзхон, Машҳадада — Нодиршоҳ айни бир кечада йўқ қилинган.¹⁰

Юқорида тилга олинган қизилбошларнинг амирлари бу хабарни эшитиб, ташвишли воқеалардан огоҳ бўлиб, эс-хушларини йиғиштириб, ўз юрталари томон йўл олдилар. Улар бу оловли фалокат дудбўронидан бир тутун каби отилиб чиқиб, ғойиб бўлдилар.

Қизилбошлар лашқари Бухородан йироқлашиб, Жайхундан кечиб ўтгач, Раҳимбийнинг кўнгли тинчиб, давлат ишлари ила машғул бўлди. У Абдулмўминхонни измига солиб, давлатни бир ўзи бошқара бошлади. У илтифотлиги, саховатпешалиги, меҳрибончилиги билан барча қабил амирлари-ю бошлиқларини ўзига ром этиб, яккахокимлик ва мустабидлик байроғини баланд кўтарди. Шундан сўнг Абдулмўминхонга ўз қизини никоҳлаб бериб, давлатнинг ҳокими мутлақи бўлиб олди.

Бу воқеалардан бир йил ўтиб, Раҳимхон қизининг қутқуси билан Абдулмўминхондан аччиғи келиб, чингизийлар авлоди бўлмиш (бу) аламдийда тўрани ўлим қудуғига ташлаб, йўқ қилиб юборди. (Кейин эса) қудратли амирларни бундай кўрсликка кўнишги ва уни маъқул деб топишга мажбур этди. Қатл қилинган Абулфайзхоннинг ҳали бешикда ётган Убайдулла¹¹ исмли кенжа фарзанди бор эди, Раҳимбий шунини хон қилиб тайин этиб, акасининг вориси қилиб қўйди. Кўп ўтмай Раҳимбий буни ҳам йўқотиб, яқна ҳокимлик ва мустақиллик нақорасини баралла чалди.

(Раҳимхон) 1157 (мелодий 1744—1745) йилда¹² хонлик тахтига оёғини дадил қўйиб, хон бўлган деб даъво эта бошлади. Амирлар, уруғ беклари ва бошқа амалдорлар зарурият важидан унинг хон бўлишига ризолик билдириб, (бўйинларига) итоат кишанларини илдилар. Унинг номини хутбага қўшиб ўқитиб, исмини тангага зарб этдилар.

Давлат Раҳимхонники бўлиб қолганидан кейин биронта ҳам даъвогар (тахтга) қарши бош кўтармайдиган бўлди, у энг қудратли амирларнинг ҳар қайсисига меҳрибончилик кўрғазиб, аларни юқори мансаблар ва қимматбаҳо тўнлар билан сийлади. Беҳисоб тўхфалар ила хурсанд қилди, (ўз) қўл остидаги ҳар бир вилоятга биттадан ҳоким тайин этди...

Аммо у ҳукмронлик тахтидаги ўрни ҳали исимасдан ва орзу дарахтидан кўнглига ёққан бир мевани узмасдан туриб, ўлим бургути унинг бошига чанг солди-ю, вужудини ҳаёт қўшини ҳукмидан ҳалос этди. Унинг тириклик неъматини тала-тала бўлиб кетди. Бу иш 1162 (1748—49)¹² йилда содир бўлди.

Раҳимхоннинг ҳукмронлик даври Абулфайзхон шаҳид кетган пайдан бошлаб то вафот этган кунига қадар ўн бир йилу икки ой давом қилди, шулардан икки йилу уч ойу ўн беш кун тахтда ўлтириб, хон деб юритилди. Раҳимхон қирқ беш йил умр кўрди ва у мард, доворак, табиятан сахий, олижаноб ва ҳимматпеша одам эди. У ўзгаларга мурувват кўрғазиб, уларни турфа тўхфалар ила сийлаб, ўзига ром қилиб, хонлик унвонига эришганди. Сермулоҳазалик ва тadbиркорлик бобида тенгсиз эди. Бироқ ўзига итоат этмаган жасур кишиларнинг қонини тўкиб, (уларни) йўқ қилиб, арзимаган айби учун аёвсиз жазолаб турди...

Хонлик тахти Раҳимхондан бўшаб қолгач, амирлару сардорлар (ўзаро) тил бириктириб, ворис сифатида Дониёлбий-оталиқни тахтга ўтқаздилар...

УЛУҒ АМИР ДОНИЕЛНИНГ ТАХТГА УЛТИРИШИ ҲАҚИДА ҲИКОЯ

Амир Дониёлбий амирлар, амалдорлар, кўчманчи уруғ беклари иродасига бўйсуниб, 1163 (1749—50) йилда тахт меросхўри сифатида Раҳимхоннинг набираси Фозилтўрани ҳали ёш болалигига қарамай, ҳарамдан олиб, уни хонлик тахтига ўтқазди, ўзи эса ҳокими мутлақ унвонига эришиб, бутун қори давлатни кучли қўлларига олиб, мамлакатни қатъияткорлик ила идора эта бошлади...

Амир Дониёл бу дунёни тарк этгач, вориси тахт тўғрисидаги қонун-қоидаларга биноан 1199 (1784—85) йилда муаззам шаъбон ойининг биринчи кунда баобру амирлар ва қабилалар хоҳиш-иродасига биноан улуг амирнинг фарзанди Шоҳмурод ҳукмдорлик тахтига ўлтириб, отасига ворис бўлди. У давлат устидан янгича назорат ўрнатди.

Амир Маъсум ва ғозий номини олмиш амир Шоҳмурод одил, ҳақгўй ҳукмдор эди. Унинг амирлиги даврида барча бидъатлар бекор этилиб, суннати Расул яна кучга кирди. У шариятни кенг миқёсда ёйиб, ўз ҳолига ташлаб қўйилган вақфларни қайта тиклади, масжиду мадрасаларни таъмир эттирди, қадамжон авлиёларни обод қилди. Мамлакатда мосуво бўлаёзган шон-шуқҳни яна тиклаб, давлатга файзу чирой ато этди.

Умри поёнига етиб, ўлим они яқин қолгач, у амири Саид деб ном олмиш амир Ҳайдарни тахт вориси деб эълон этиб, 1216 (1801—02) йилда дунёни фонийни тарк қилди.¹³ Унинг ҳукмфармолиғи ўттиз йил давом этиб, муборак ёши олтмиш иккига етган эди.

АМИР ҲАЙДАР САИДНИНГ ТАХТГА УЛТИРИШИ

Амир Ҳайдар саховатпеша, олим ва одил подшо эди. Барча илмлардан етарлича хабардор бўлиб, илм ила шуғулланган пайтларда, қори давлат ила бандлигига қарамай, илми илоҳиётни ўрганмоқда бўлган толиб-ул илмларга сабоқ берар ва шогирдларининг давраси минг кишидан кам бўлмасди.

У 1216 (1801—02) йилда, отасининг ўлимидан сўнг тахтга ўлтирди. Ҳукмронлик даврида муқаддас ислом шариати кенг тарқалиб, зулму зўравонлик барҳам топди ва кишилар тинч-хотиржам яшай бошладилар...

Йигирма олти йил ҳукмдорлик қилганидан сўнг у бетоб бўлиб, заифлик тўшагига ётиб қолди. Дарди кучайиб, ҳаётдан умиди узилгач, олий мақом мансабдорларни қошига чорлаб, ўгли амир Ҳусайнни ўз вориси этиб тайин қилди. Амир Ҳусайн унинг катта ўгли эди. У раиятга амир Ҳусайнга итоат этишни васият этиб, бебақо дунёдан кўз юмди.

Мазкур хоннинг дафн маросими ўтказилиб, қабрга қўйилганидан кейин амир Ҳусайн хонлик тахтида отасининг вориси бўлиб қолди. Икки ою йигирма кун ҳукмронлик қилиб, у (ҳам) (ўткинчи) оламини тарк этиб, хонлик тахти билан видолашди.¹⁴

Шу пайтда амир Ҳайдарнинг ўгли амир Умархон¹⁵ Карманада ҳоким эди, Баҳодурхон лақабли амир Насруллоҳ эса Қаршини идора этарди. Улар тенгдош эдилар. Бироқ Баҳодурхон довиюрк ва жангари муборизи дин, Умархон эса бекорчилик ва беғамликка берилган ишратпараст бир одам эди. Кўпчилик Бухоро амирлари қўрс-қўполлиги важдан Баҳодурхондан чўчир эдилар. Улар Карманадан Умархонни олиб келиб, уни ҳукмдорлик тахтига ўтказдилар.

Амир Насруллоҳ бу хабарни эшитиб, ҳужумга шайланган илондай буралиб, Насаф, Самарқанд ва Миёнқолда турган лашкарлар билан бирга Бухоро сари йўл олди. У етмиш кун мобайнида шаҳарни қамал қилиб турди. Аҳли Бухоро мушкул аҳволда қолиб, жунбушга келди. Амир Ҳайдарнинг вазيري Муҳаммад Ҳаким қўшбеги амир Насруллоҳ билан тил бириктириб, бошқа амирларга бир оғиз маслаҳат ҳам солмай, дарвозаларни очиб, амир Насруллоҳни шаҳарга киритди ва хонликини унинг қўлига топширди. Шу билан у амир Насруллоҳ ҳукмронлиги даврида бу хизматлари учун раҳмат эшитишга ҳақли эди, аммо хизматлари эвазига олган мукофоти шу бўлдики, уни қатл этишди, яъни яхши иши учун калласини уздилар. Шундай қилиб, амир Насруллоҳ шаҳарни эгаллаб, аркка кириб борди.

Ҳакиму ҳукамоларнинг энг одили бўлмиш Мавлавий Шарифҳожи Умархонга ҳомийлик қилиб, Баҳодурхондан унинг бир қошиқ қонини сўраб олди-да, арқдан чиқариб, Фарғонага жўнатиб юборди. Умархон (Бухородан) чиқиб кетганидан сўнг амир Насруллоҳ тарафдорлари Умархоннинг Қўқон хонлиги сари йўл олганлигини маъқул топмай, уни бир ёқлик қилишга бел боғладилар. Баҳодурхон унинг кетидан Хайруллобек исмли ошонни юбориб, Умархонни йўқ қилишни буюрди. Умархон Хўқандга етиб олган бир пайтда мазкур Хайруллобек ҳам (у ерга) бориб, ўша тундаёқ (Умархонни) бошини танидан жудо қилди, калласини Бухорога олиб келиб, шу билан Баҳодурхоннинг кўнглини тинчитди.

Хуллас, Бухоро узра ҳукмронлик асоси Баҳодурхон қўлига ўтиб, у тахтга ўлтирди. У меҳру шафқат нималигини билмайдиган қонхўр ҳукмдор эди, (дават) ишларида ҳеч ким билан ҳисоблашмасди. У шариат қонунларини бажаришга, ҳаром-ҳарош ишларга йўл қўймасликка тиришар ва ҳеч кимнинг маслаҳатига қўлоқ солмасди.

1255 (1839—40) йилда (Насруллоҳ) Хўқандга лашкар билан бориб, Муҳаммад Алихонни қатл эттириб, Хўқандни эгаллади.¹⁶ Кейин қўшинини Шаҳрисабз сари бошлаб борди, аммо уни фақат 1272 (1855—56) йилга келиб йигирма йил (мобайнида) ўттиз икки марта юриш қилганидан кейингина қўлга кирита олди.

Ниҳоят, Шаҳрисабзни ҳам фатҳ этгач, у (ўз) ҳукмронлигининг охириги даврида ҳатто энг қудратли қабила амирларига ҳам ҳеч бир аҳамият бермайдиган, улар шаънини доим ерга урадиган бўлиб қолган эди. Арзимаган айби учун вилоятларнинг ҳокимларини лавозимидан четлаштирар, уларни (мол-мулкни) мусодара қилар, улар ўрнига эса бозори авомга мансуб кишиларни тайинлаб қўяр эди.

Насруллоҳ уруғ ва қабила беклари ўз қабилаларининг ҳомийлиги ва мададидан фойдаланиб ва менга қайсарлик қилиб, итбат этмай қўяди, нодон авом билан зоти бетайин ғуломлар эса астойдил бўйсуниб-итоатда бўлиб, менга ҳалол хизмат қилади, деб ўйлаб, қисқа бир муддатда сермулоҳаза ва керакли кишиларни ишдан бўшатиб, улар ўрнига паст табақадан чиққан одамларни тайинларди.

Айрим кўпни кўрган қариялар Бухоро давлати инқирозга учрайдиган санани мазкур хоннинг тахтга ўлтирган кунидан ҳисоблай бошладиларки, пировард оқибатда худди шундай бўлиб чиқди. Амир Баҳодурхон ўттиз беш йил ҳукмронлик қилиб, 1277 (1860—61) йилда фоний дунёдан интиқом дунёсига сафар қилди.

Мазкур амирнинг амир Музаффардан¹⁷ бўлак эр фарзанди йўқ эди. Амирлар, руҳонийлар ва мамлакат ашрофлари ҳозир нозир бўлишиб, зўр иштиёқмандлик ила амир Музаффарни Карманадан олиб келиб, падари бузрукворининг ўрнига ҳукмдорлик тахтига ўтқазиб, белларига хизмат белбоғини боғладилар. Амир Музаффар ўз ҳукмронлиги аввалида адолатни (ўз) байроғи қилиб, саховат тўнини елкасига ташлаган эди. Амирлар, сипоҳлар ва бошқа аркони давлатни турфа армуғонлар ила тақдирлаб, марҳамат ва муруватлар кўргаздики, барча табақаларга мансуб кишилар ундан миннатдор бўлдилар. У мақтовга сазовор ишлар қилиб, яхши ҳукмдор эканлигини намойиш этди.

Орадан бир неча йиллар ўтиб, хазина олтинга тўлди, салтанатда бирон бир тахт даъвогари қолмади. Ҳисори Шодмондан тортиб, то Дарвоза, Кўлобу Болжувонга қадар унинг мулкига айланди. Бухоро амриллигига тенг келадиган Хўқанд хонлиги ўзбек, манғит отларининг тўққари остида топталиб, ҳали туғ ёйилмасидан илгарийёқ (хонлик худуди) Қашқар доволонига қаёқ олинди ва шунда унинг калласида манманлик ва калондимоғлик зоғи ин қуриб, бола очди... Зўравонлик ва адолатсизлик бобида у отасидан ҳам ошиб тушди...

Аста-секин иш шариат чегарасидан чиқишга бориб етди. (Оқилга бир ишора кифоя!) Аҳволни бундан аниқ баён этиш мушкул. Ортиқча сўз бўйин узар. Шундай қилиб, Оллоҳ таоло тарафидан озодлик шамоли эсиб, бедодлик туни субҳи интиқом ила алмашинди...

1825 (1868—69) йилда амир Музаффар Хўқандни фатҳ этганидан сўнг мерос вилоят ҳокимлигига тайин этгани Худойёрхон кирғиз¹⁸ адолатсизлик енгидан зўравонлик қўлини чиқариб, бирон дақиқа бўлсин, зулм ёки зўравонлик қилишдан иборат ярамас одатини қўймади. У шариат буюрган жаъмики ишларни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, фақат ҳаром-ҳарош ишлар билан банд

бўлди. Ва (у) (аввал пинҳоний тутган) турли майлу ҳирсларини намоён эта бошлади. Мазкур вилоят аҳли кеча-кундуз унинг бедодлигидан эзилиб, худодан унга ўлим тиларди, иш шу даражагача бориб етдики, одамлар ундан юз ўгириб, ҳайдаб юбордилар. Мулла Алимқул-оталиқ¹⁹, аллақандай Пўлатхонни хон қилиб кўтариб, мамлакатни тинчитди²⁰.

Худди шу пайтда жинирол Кауфман²¹ бошчиллигидаги музаффар насронийлар қўшини мамлакатни босиб олиш ва қулларни озод қилиш мақсадида Хўқанд давлати сарҳадида пайдо бўлиб қолди. Бу қўшин Авлиёотани зўрлик билан эгаллаб, у ердан Тошканд сари йўл олди ва Шошини муҳосара (қамал) этди²². Тошканд амирлари ва барча аҳолиси (насронийларга) қаршилиқ кўрсатишни дилга жо этиб ва астойдил бел боғлаб, жанг қилишга аҳд қилдилар. Улар амир Музаффардан ёрдам сўраб, бутун халқи Бухорони оёққа турғизишни илтимос этиб, ожизона мактуб жўнатдилар.

Хўқандлик мулла Алимқул Пўлатхон эгари қошида катта бир лашкар тўплаб, мадад бериш нияти ила Тошкандга етиб келди. У Шош қўрғонининг бир томонида чодир текиб, насронийлар қўшинига қарши муҳорабага ҳозирлик кўриб қўйди. Айни шу пайтда амир Музаффар ислом лашкарига мадад беришни мўлжаллаб, кўп сонли лашкарлари ҳамда ўт-олов отувчи замбараклари ила йўлга чиқиб Хўқандга келиб тўхтади.

Шу аснода насронийлар қўшини зўр бериб, Шошини қамал қилишга киришди, қўрғонни гир айлана ўраб олиб, унинг қулини кўкка совурувчи тўплардан қизгин ўт очди. Аҳли Тошканд кучли ўқ ёмғири остида эзилиб, ортиқча қаршилиқ кўрсатолмай, мактуб ва оғзаки хабарлар орқали Амир Музаффардан шикастнафаслик ила ҳар қанча мадад сўрамасинлар, барибир сайъ-ҳаракатлари бекор кетарди, амир Бухоро лашкарига йўлга чиқиш борасида амр қилмасди, вассалом! Аҳли Тошканд бухороликлар мададидан кўнгилларини узиб, бир қошиқ қонлари қолгунга қадар ҳимояда туришга аҳду паймон этиб, қўрғон муҳофазасида собит ва мустаҳкам турдилар.

Мулла Алимқул ҳам ўз лашкарини жангга ҳозирлаб, насронийлар қўшинига бирдан ҳужум қилиб қолди. Насронийлар қўшини қаттиқ қаршилиқ кўрсатиб, мардлик ва диловарлик намойиш этди. Уша кунни кун чиққандан то кун ботгунига довуру муҳораба олови ўчмай-сўнмай турди, насронийлар қўшини билан хўқандликлар лашкари қизгин жанг қилдилар. Насронийлар қўшинининг саркардалари бир манзил ортагача кечиниб, қўрғон мусоҳара исканжасидан халос бўлди. Мулла Алимқул Шош қўрғони деворлари остида ўрду курди.

Лекин шу онда буқаламун сифат тақдир яна бир ҳазил қилдики, бу нарса лашкари Хўқанднинг мағлубияти ва насронийлар ғалабасига сабаб бўлди. Ушбу мухтасар (ҳикоя)нинг батафсил баёни куйидагичадур. Аҳли Тошканд амир Музаффардан ёрдам сўраб, ҳар қанча қўл қовуштириб ва юкиниб мактублар йўллаганлар, ҳеч бир натижа бермади. Аксинча, (амир) кўп сонли лашкари ва гўмбурловчи тўп-тўфанлари ила Хўқанддан чиқиб, Хўқанд сари йўл олди.

Умидсизлик қаърига судровчи бу хабарнинг тарқалиши Тошканд ва Хўқанд аҳллари руҳини сўндириб, алар орасида парокандалик бошланди. Ҳар кас забони ваҳима не деса, шунга ишонарди. Лашкари Бухоро ҳужумидан даҳшатга тушиб ва ўз оила-хонадонларини ҳимоя этишни йўлаб қолмиш Хўқанд лашкари айниқса аросатда қолиб, Тошкандни қисмати бебош қўлига топшириб, Хўқанд сари отланди.

Губурнотур²³ Хўқанд лашкари (майдони ҳарбдан) чиқиб кетганидан кейин Тошканд фатҳига азм қилиш борасидаги ишларини зўрайтириб, шаҳарни чор атрофдан иҳота этиб, қалъага олиб борувчи йўл-кўчаларни беркитиб-тўсиб қўйди. Амир Музаффар Бухоро лашкари билан Хўқанднинг Конибодом мавзеига етиб борган бир пайтда, қўшини насоро Тошкандни забт қилиб, фуқароларини қилчидан ўтқазиб, бир кўп кишиларни маҳв этиб, шаҳарни эгаллаб-олиб бўлганди.

Амир Музаффар эса (шу аснода) жангсиз-қаршилиқсиз Хўқандга етиб олиб, орзуи аслига етишиш ила тақдирланган эди...

Амир Музаффар Хўқандда олти кун туриб, Хўқанд атрофларига талай даста лашкарни юбориб, кўчманчи аҳолини тала-тала этди. (Музаффар) Оллоёр-девонбегини, анга Худоёрхонни ҳам қўшиб, бир кўп лашкари ҳамда ўт-олов пурковчи тўпу тўфанги ила Маллаҳон²⁴ ва Мулла Алимқул ортдан юборди. Булар (Маллаҳон билан Мулла Алимқулни) Қашқар довонигача таъқиб этиб бориб, кўчманчилар моли-ю чорвасини талаб, ортларига қайтдилар.

Шу аснода губурнотур насронийлар қўшини ила Тошкандни (унга) қарашли мавзелар билан бирга ўз мулкига қўшиб олди. У йўлларни ёпиб-беркитиб қўйиш мақсадида Сайхун дарёсидан кечиб ўтиладиган ерларда, Чиноз тўғони ёнида қўшинлар қолдираркан, бу билан ўз ҳукмронлигининг мустаҳкамлиги ва ривожини таъмин этишни йўлаб қўйган эди.

Хўқанд шаҳрида амирнинг меҳмондорчилиги икки ойга довуру чўзилиб кетиши боисидан лашкари манғитнинг зулми зўравонлиги оқибатида (бу) вилоят аҳолисининг пешонаси деворга бориб теккач, (бу аҳволдан) қутулиш чораларини излашга тушдилар. Шу аснода Мулла Алимқул қирғиз лашкари билан биргалликда дабдаба-ю асъаса билан Тирак довоидан Хўқанд сари отланди. Мазкур воқеа ҳақидаги тавшишли хабар лашкари Бухоронинг қулоғига етиб, кишиларни саросимага солиб қўйди. Шу туфайли амир Музаффар Хўқанддан кетишга қарор қилиб, Бухорога жўнади. Сарисув мавзеида тўхтаб, Худоёрхонни Хўқанд ҳоқими этиб тайинлади-да, унга хонлик унаони бериб ва уни тўп, қазина ва қурол-яроғ билан таъминлаб, Хўқандга жўнатди, ўзи эса лашкари манғит ила Бухоро сари юрди.

(Амир) Самарқандга етиб келганида губурнотур Кауфман (унга) дўстлик изҳор этиб, Тошкандни фатҳ этганиги тўғрисида хабар қилиб, элчи мақомини берган аллақандай Чаҳор Лайли тўра орқали (хат) йўллади²⁵. Губурнотур вакили амир ҳузурига келиб, шу мактубни топшириб, хабарни оғзаки тарзда етказди. Элчига хона ҳозирлаб, қонунни давлати маданияга кўра ҳурмат-эҳтиром билдириш ҳаракатида бўладилар. Аммо кўп ўтмай ҳафтафаҳм, мутаассиб, нияти бузук, бадхулқ ғулумлар қутқуси ва гиж-гиллаши билан ўрис элчисини ҳибсга олиб, Русияга нисбатан гижинишу адоват изҳор этиб, қаршилиқ кўрсатишни шior қилиб муҳорабага ҳозирлик кўра бошлайдилар.

Шу аснода (Бухоро мадрасаларидаги) муллару толиби илмларнинг ғалаёни содир бўлди. Бунинг тафсилоти куйидагича. Бухоро раиси²⁶ Эшон Бақохожа Садр исломга жонкуярлиги ва жўшқин табиатлиги боисидан насронийлар аста дўстона робиталар ўрнатилишини асло маъқул кўрмас ҳамда аларга қаршй ғазовот бошлашга астойдил интилар эди. Айрим мутаассиб толибул-

илмлар ҳам мазкур баландмақом зотга қўшилиб, (бу ишга бошқаларни) кўзғотиб турар эдилар. Шу тариқа бир йўла барча мадрасаларнинг муллалари бош кўтариб, жиҳод эълон эдилар. Хусни-хати ила бутун шаҳар ва мамлакатда ном чиқармиш Хўқанд уламоси Мулла Ақром-хожа фатво бериб, барча ақли ислом зиммасига ғазотда иштирок этиш вазифасини юклади. У баъзиларга яхши гапириб, баъзиларни зўрлаб, жаъмики уламоларни фатвони муҳр ила тасдиқлашга мажбур қилди. Гувоҳлар ҳузурида қонуний ривоят олмиш муллалар-у жиҳоднинг бошқа иштирокчиларидан иборат бехисоб тўда Регистонга келиб, арк дарвозалари томон югурдилар, «Ал-жиҳод! Ал-жиҳод!» деб хитоб этиб, шовқин-сурон кўтардилар.

Дарвоза ёнида турган посбону ошонлар дарвозаларни тамбалаб, одамларни тўхтатиб қолишга уриндилар. (Бироқ) низокорлар тинчимай, аркка қарата тош этиб, панжарани синдирдилар, бу хуружнинг излари ушбу сатрлар битилаётган пайтда ҳам ўчмагандур.

(Бу вақтда) ҳибсда ётган Иброҳим-парвоначидан маслаҳат сўрашди. Нектабтибу бу зот ўткир фикр-мулоҳазалар ила ҳаммани яраштириб, нисони бартароф этишини афзаллигини баён этди-лар. Анинг маслаҳатига биноан амир Музаффар жаноби олийлари ўз яқин аъёнларидан бир неча кишини (аркка) йўллади ва булар ғалаён ёнғинини ўчиришга интилдилар, лекин саяъ-ҳаракатлари беҳуда кетди. (Амир Музаффар) ноиллож қолиб (юришга) чиқишга бел боғлади. У панжшанба куни жиҳод йўлида оёғини жиҳод узангисига қўйиб, кўп сонли лашкари ҳам бехисоб ғозийлар ила Бухорои шарифдан кўзғолиб, йўлга тушди. У бутун қурол-яроғларини-ю, шон-шавкатини кўз-кўз қилиб, (узоқ) йўл босиб, (ўз) тасарруфидаги Уратепага етди. Сайхун дарё қирғоғида ўринлашмиш ва бир кенг саҳродан иборат бўлмиш Майдаюлғун мавзеида тўхтаб ўрду ясади.

Жинирул Кауфман²⁷ бу воқеа хабарини эшитиб, душман ҳақида маълумот олиш мақсадида Черняев-тўра²⁸ кўмондонлиги остида бир даста ўрис қўшинини сафарбар қилди. Насроний қўшиннинг илғор дастаси ғозийлар кўзига кўрингач, булар (даҳшатдан) ранглари ўчиб, бир зум ўйлашиб қолдилар. Милтиқлардан отилган ўқларнинг кучлигина шовқини ҳали қўлоқларига чалинар-чалинмас, (бухороликлар) тўплар сурони таъсирида хаёл уйқусидан уйғониб, қочмоқни мўлжаллаб қолдилар. Майдаюлғун воқеаси (янада) батафсилроқ баёнга муҳтождур, аммо ҳозир бунинг ўрни эмас. Баъзи бир вазиятларни сир сақлаш андишаси мени мазкур ишдан четга тортадурки (мени) кечирсинлар.

Хуллас, насронийларнинг арзимас бир хуружи оқибатида жиҳодга отланган жаъмики лашкару фуқаролар қурол-яроғларини, лаш-лушларини ташлаб, тумтарақай қочиб қолдилар. Иложсиз-несиз қолмиш жаноби олийлари отга млиниб, Жиззах сари йўлга тушдилар. Бутун ҳазина-ю тўп-тўфанг-у, амирнинг қурол-яроғи-ю моллари ўрдуда эгасиз қолдики, гўё ҳукмдор мол-мулки тенг ярмидан мосуво бўлгандек эди. (Амир) эсон-омон Самарқандга етиб олди. Жиззахда эканлигида манғитлардан Оллоер-девоубегини ҳокимликка тайинлаб, Жиззахдаги эски қўрғон атрофида яна бир девор қуриб, уни мустаҳкамлаб, шу ерда амирлашқарлар бошчилигида ўрду тарзида катта бир лашкар қолдиришни буюрдики, гўё бу тadbир ила у ўз кўнглида насронийлар қўшини йўлида мустаҳкам тўсиқ бино қилгандек эди.

Ғозийлар қочганидан кейин насронийлар қўшини ташлаб кетилган қурол-яроғ, тўпу тўфанг, нарса-буюмларга эга чиқиб олиб, сўнг Уратепани ён-атрофидаги барча мавзелари билан қўлга киритди-да, Чинозга қайтди. У бу ерда бир неча кун туғиб, Бухоро билан сулҳ ҳамда дўстона муносабатлар ўрнатиш ва элчини озод қилиш борасида яна бир бор уриниб кўрди. Аммо (бу иш) ҳеч қандай натижа бермади.

Фасли баҳор бошларида губурнотур²⁹ Черняев-тўрани икки минг нафар аскар ила Жиззахга жўнатиб, (бухороликлар билан) дўстлик ва ҳамжиҳатлик (ўрнатишга) ҳаракат қилди. Черняев Жиззахдан бир фарсанг масофа наридаги Конисангин мавзеига келиб тушди ва қамал қилинган амирларга хат жўнатиб, элчини қўйиб юборишни сўради. Бироқ хатига кўрс-қўпол жавоб олиб, (бухороликлар билан сулҳ тузиш борасидаги) умиди пучга чиқди. Черняев қўшин ва замбараклари билан Конисангиндан жўнаб, рабoт дарвозасидан чиқди-да, амирларга қўйидаги мазмунда яна бир хат йўллади.

«Мен уруш-жанжал қилиш учун эмас, ҳар иккала давлатро ҳамжиҳатлик ўрнатгани келганман. Урушу адоват аломатлари зуҳур бўлган ҳолларни истисно этганда, бирон-бир давлат ва бирон-бир халқда элчини ҳибсга олмоқ ва тутиб турмоққа йўл қўйилмас. Элчини ҳибсда сақламоқ ҳам ушлаб турмоқ ҳукмфармолик удумлари-ю давлат идора қонун-қоидаларига зиддур. (Сизларда ҳозирданоқ) тажриба синовидан ўтмиш бундай тўзимсизлик ва терслик аломатлари давлатга зиён-зарар етказишдан, уни харобаликка дучор этишдан бўлак ҳеч бир самара бермағай. Нечун илгарилари шу тахлитда иш қўрилмаган? Басра вайрон бўлганидан кейин, саяъ-ҳаракат не ҳожат? ! Ҳар иккала давлат ўртасида ҳали қон тўкилмаган (ва) адоват учун сабаб ҳамда қирғинбарoт аломати кўзга ташланмай турган, жангу жадал қиличи (ҳозирча) қиндан чиқмаган ҳамда урушу фалокат алангаси авж олмаган экан, давлат учун энг оқилона ва афзал иш — сизлар ўз подшоҳингиз омонлигини ва давлатни бундан буён ҳам идора этишда давом қилишини хоҳласангиз — осойишталик ва бирлик ўрнатишга интилиш, элчини озод этиб, (бизга) қаршилиқ кўрсатишни тўхтатишдан иборат бўлур эди. Нияту мақсадингиз қандай ва дўстликни барқарор этиш негизи деб нимани ҳисоблайсиз — шу тўғрида ҳамма фикрларингизни ёзиб юборингиз. Менга ўз давлатим номидан сизларга дўстлик изҳори этиш ва (сиз орқали) бунга эришиш вазифаси ҳамда ваколати юклатилган ва мен бу ишни охирига етказурмен».

Черняев мазкур мулоҳазасини баён этиб, яна аллақанча вақт амирларни унга ишонтирди. Бироқ бепарволик ва манманлик пардаси кўзларни боғлаб-беркийтиб қўйганди. Бу гал ҳам муҳосарада турган амирлар қайсарлик, калондимоғлик, ақли қосирликлари туфайли Черняев маслаҳатларига қўлоқ осмай, такаббурлик йўлидан четга чиқмадилар.

Нодонлик қилиб, (Черняев номига) кўрс-қўпол сўз-иборалардан иборат хат битиб, иш яхшилиқ билан туғашига бўлган умидини пучга чиқардилар. Бунда улар «(Қуро) водийсида харсангтошларни кесиб ўзларига уйлар солиб олган кимсалар» қабилида иш тутдилар. Ол-

«Ишнинг бўладигани бўлган бир пайтда, унинг олдини оламан, деб уринишдан не фойда?» маъносида.

лоҳнинг иродаси (охир-оқибатда) давлат улуғворлигини кун-паякун этиб, аҳли мусулмон ишбошиларини жазолаш ва адабини бериб қўйишга аҳд этган экан, у ҳолда: «мабодо Оллоҳ нимани хоҳласа, (аввал) унинг сабабини яратур» деган ҳикматга биноан, бутун сарзамини мустаҳкам давлатда инқироз сабабияти зухур бўла бошлади.

Насронийлар амирлашқари Черняев сулҳ тузиш умидини ўзиб, жанг бошламай, чиқиб кетди. Орадан икки ой ўтиб, у қурол-анжомларини бут қилиб, шаҳарни қамал қилмоққа киришди, замбарагу милтиқлардан ўт очиб, шовқин-сурон солиб, такабурлар қулоғига уруш ахборини етказди. Дастлабки кун Жиззах қалъасига шунчалик мўл ўқ ёғдирдики, ҳатто фасли баҳорда ҳам бундай ёмғир ёғмас. Лекин ўқ ёмғир каби ёғиб туришига қарамай, ярадорлар оз эди, жаъмики замбарагу милтиқ ўқлари ерга кириб, ҳеч зотга шикаст етказмади. Буни кўриб, муҳосарада турган амирлар димоғи бадтар шишиб, руҳлари тушмай турабёрдилар.

Афгон подшоҳларининг авлоди бўлмиш афгон жинироли Искандархон (у мазкур мамлакатда бошпана топганди) икки юз нафар лашқари афгон ила қамалда қолганлар орасида эди. У амирларга қарата шундай хитоб қилди: «Бу ишларни кўриб алданманг. Эҳтиёт бўлинг. Урислар — кучли душман. Қалъага кириш-чиқиш йўлларини беркитаман деб пахса ура кўрманг. (Энг аввал) мудофаа чораларини кўриш керак. Иш чатоғига олиб, енгилсангиз, лашқарлар учун бирдан-бир наҳот йўли шу. Ғалаба юз ўгирган тақдирда қуролли одамлар омон қолса бас — шунинг ўзи ҳам бир ғолиблиқдир. Эҳтимол, улар бошқа ишларда асқотар. Уларни (жанг қилишга) мажбур этиб, ҳалокат домига тортмангиз». Аммо калондимоғ амирлар ўзларига уни ёт-беғона санаб, насиҳатомуз гапларини менсимай, нодонлик бобида (илгаригидан ҳам) ўтиб тушдилар ва қалъанинг кириш-чиқиш йўлларини беркитиш ҳаракатида бўлдилар. Алар барча дарвозалар оғзига пахса уриб бўлиб, қалъа деворлари ортида бемалол ҳордиқ чиқармоқда эдилар.

Ақли қосирлиги боисидан қалъа деворларини Садди Искандарий деб, (ҳақиқатан ҳам) яъжусифат урислар қалъани бузолмайдди, дастги қисқалик қилади, деб ўйлардилар. Аммо (ҳатто) қалъанинг ўзи ҳам тиржайган кемтик кунгираларини очиб, уларнинг бу иддаолари устидан мазаҳ қилиб кулар эди.

Шундай қилиб, Черняев эртаси кун қўшинига буюрдик, қалъани ихота этиб, ўққа тутинглар деб ва у замбарагу милтиқлардан мўл ўқ ёғдириб, Жиззах қалъаси (деворлари)да қиёмат-қойим аломатларини намойиш этди. Шу кунги замбарагу милтиқлардан отилган ҳар битта ўқ одамларни аниқ нишонга олар, ҳар битта тўп зарбидан юзлаб одамлар ҳаёт ила видолашар, ҳалок бўлишар, гўё муҳосарада турганларнинг бу фалокат ўқларига нишон бўлишдан бошқа ишлари қолмагандек эди. Улар энг сўнги бор бирон-бир иш қилай десалар-да, барибир ёғийни девор ортидан кўра олмас, шу тариқа буларнинг диловарлиги-ю жасурлиги ҳам ўшандоқ (аниқ) нишон хизматини ўташдан бўлак ишга ярамасди. Шу аснода урислар чўян тўпларининг зарбалари ила қалъа деворини бузиб, қучур хандақларни лой-тупроқ ила тўлғизиб, теп-текис этиб, қалъа ичига ёриб ўтдилар. Қамалдаги ботирлар урисларни кўрган заҳотиёқ арслонга кўзи тушиб, тумтарақай қоцаётган эшаклар каби пана жой излашдан, бир-бирларининг пинжиги бош тиқиб, яширинишдан бўлак иложлари қолмаганди. Қочиб йўллари ёпиб-беркитиб кўйилгани оқибатида яширинадиган ернинг ўзи ҳам қолмагани сабабли ҳамма бир-бирига урилиб-қоқилиб тушарди. Урис қўшини эса одамларни кириш ва ўлдиришдан ҳориб-толиб, пировардида қалъага ўт қўйиб юборди. Ва муҳосарада турган жаъмики одамлар борут тўла ўз борутхоналарининг ўт-олови ичра қолиб, бу дунёда қиёмат-қойимни ўз кўзлари билан кўрдилар ва бир-бир ёна бошладилар.

Муҳосарада қолган амирлардан Оллоёр-деворбеги манғит, Одил-додҳо хитой, Абдусатторноқ Ҳусанбий, Жуёнхожа тўқсабо, жинирул Искандархон ва (бошқа) талай амирлашқарлар шахид бўлдилар... Улим соати кечиктирилган амирлар, хусусан Ёқубкушбеги ва бошқа баъзи бир кишилар мағлубиятга учраб, уст-бошсиз, пиёда Самарқанд қочиб, олиймақом пойига етиб келдилар. Улардаги (собиқ) шон-шўҳратнинг қолган-қутганларидан ва Майдаюлғун воқеасидан кейин (ҳамон) сақланиб қолмиш куч-қудратдан асар ҳам қолмаганди.

Амир ўзининг (руҳан) ожизлигини ҳар дақиқа ҳис этган ҳолда (тегишли) чора-тадбирларни кўра бошлади. Жиззахдан қочиб келган ўша озгина кишиларнинг ҳам кўпчилиги ярадор, бетоб, отсиз, қурол-яроғсиз эди. Жаноби олийлари аларнинг ҳар бирини бирон нима билан сийлаб, уй-уйларига (қайтиб боришга) ижозат берди. Жиззах воқеаси ва (унда) лашқари мағлуб бўлганлиги хабари (олинган)дан кейин жаноби олийлари Самарқанддан чиқиб, Карманга келдилар ва шу ерда мўқим туриб қолдилар. Ғузор ҳоқими Абдумалик тўрани, Ҳисори Шодмон ҳоқими Раҳмонқул-парвонани, талай қалъа лашқарларини, қўнғирот лашқарларининг қолган-қутганини, Миёнқол лашқарини, Бухоро навкарларини, (бошқа) вилоятлардаги ғозийларни Самарқандда қолдирди ва Гишткўприкни мустаҳкамлаб, бу ерда ҳам урислар йўлини тўсиш мақсадида лашқар қўйди.

Урислар Жиззахни фатҳ этганларидан сўнг шахид бўлган мусулмонларни дафн этиб, ярадорларни даволаб, ташлаб кетилган мол-мулкни қўлга киритиб, (уни) тартибга солишга киришдилар. Қўшинга дам бериб, уни ҳужумга тайёрлаш учун Жиззахда бир неча кун туриб қолдилар. Ун беш кун ўтиб, бир кўп қўшин билан Илон-ўтдидан ўтиб, Самарқанд томон юрдилар.

Жиззахни урислар тонг пайтида босиб олган эдилар, ўша кунга ўтар кечаси ғаройиб бир воқеа содир бўлди. Бу — 1283 (1866—67) барс йили, муборак ражаб ойи, олтинчи кунги чоршанбага ўтар кечасидаги воқеа эди.

Беҳисоб қирғин-барот ва тала-талаларнинг ваҳима-даҳшатлари одамлар кўзига қиёмат-қойим аломатларини зухур этганди. Тун яримлаб қолганда коинотдаги аҳвол ўзгарди, яъни жаъмики юлдузлар бир варакайига учиб, юлдуз ёмғирида бўлганидек ерга ёғилиб туша бошлади ҳамда заминга яқинлашаётиб, найза бўйи баландлигида бир-бир ғойиб бўлди. Юлдузлар жаласи тонгга қадар давом этиб, кун ёришганда тинди. Шу пайт (бутун) осмон юлдузлардан тозаланиб, бирортаси ҳам қолмади. «Юлдузлар тарқалиб кетганда» деган оятнинг мазмуни равшанлашди. Ушбу сатрларни битувчи дашту сахро ҳамда кентлардан келган баъзибир одамлардан сўради — мазкур воқеа ҳамма ерда содир бўлиб, барча вилоятларда кўринган. Куч-қудрати оқиллар ақлини шоширган (Оллоҳ таоло)га шарафлар бўлсинким, ғаройиб санъатнинг сирри асроти ҳатто ғаройиб эрларга ҳам номаълум қолди.

Хуллас, насронийлар қўшини Илон-ўтдидан ўтиб, Янгикўрғон Сойбўйсига етиб, шу ерда кўнин топти.

Уша кезде Самарқанд вилоятида Шерали-иноқ ҳоким, Ғузор ҳокими Абдулмалик-тўра эса (иноқнинг) ҳузурида иш кўрар эди. Аҳли Самарқанд Шерали-иноқнинг зулму зўравонлигидан бағоят жабр чекиб, унинг лавозимидан бўшатилишини талаб этарди. Бутун мамлакат исёну ғулуға тумани ичра ботган, давлат ҳукмдори бир кўп тартибсизликларга барҳам бериш билан бунда бўлган ўша кезларда аҳли Самарқанд амирдан ёрдам сўраб хат йўллаб, Шерали зулмидан нолиб, уни лавозимидан олиб, ўрнига бошқа бир одам (ҳоким)ни тайинлашни илтимос этди. Улар ўз илтимосларини қуйидаги шарт ила тасдиқладилар: «Агар бизни Шерали-иноқ ҳужиронлигидан халос этиб, бошқа бир ҳокимни тайин қилсалар, бизлар, барча аёлу эрлар, катта-ю кичик муҳорабага чиқиб, оралиқда (лоақал) бир жон қолгунга қадар насронийлар ҳужумини қайтаришга бел боғлармиз. Бухоро лашқари тўзғиб кетган ва насронийлар ила муҳорабага ҳеч бир ҳозирлик кўрмайтир».

(Музаффар) райиятининг тилагини нурафшон юрагига яқин олмай, ҳатто халқ орасидан бир неча (киши)ни жазога мустаҳиқ этди. Сўнг (амир) бир кўп узрлар айтиб, ўрис қосиди (элчиси)га ижозат берди ва (унга) Нажмиддин хўжа Мир-Саидни ҳамроҳ қилиб, уларни беҳисоб совға-саломлар ила жўнатди. Музаффар аҳли Самарқанд истигани инобатга олмай, Шерали-иноқни Самарқандда (лавозимида) қолдириб, ўрдуга Абдулмалик-тўра, Ҳисори Шодмон ҳокими парвоначи Раҳимқул манғитни, бир неча обрўли амирларни, мулла Муҳаммад-бий, Зайнал-бий ва қатор сарбозларни тайин этиб, ўзи эсон-омон Карманага йўл олди.

Амир кетганидан, сўнг халққа етказган зулмидан (амир)га арз қилганлиги учун Шерали-иноқ аҳли Самарқанд орасидан чиққан бир неча баобрў кишилардан ўч олиб, қаттиқ жазога тортди. Яна Абдулмалик турани галаён ва исён кўтаришда айблалар, бу (ҳақда) маълумот юбориб, амир буйруғи ила (турани) Самарқанддан сургун қилиб, Ғузора жўнатди. Бу ҳол туранинг ҳақорат этилишига сабаб бўлди, унинг дилини оғритди ва пировардида мазкур тўра ноҳақ айбланиши туфайли беихтиёр исёнкорга айланди. Худо хоҳласа (бу воқеаларнинг ҳаммаси) ўз ўрнида баён қилинур.

Ана шундай ноҳўя хатти-ҳаракатлар қаторида мулларни саваш воқеаси содир бўлдики, бу иш амирликнинг тағ-туғига зўр шикаст етказиб, оқибатда офтоби давлат мағриб сари қийшайиб ботиб бораверди. (Бунинг) тафсилоти қуйидагича. Майдаюлғун воқеаси ва ғозийларнинг тумтарақай қочишидан сўнг ғазовот тарофдорлари бўлмиш мулларнинг аксарияти — алар хаёлидан мутаасиблик ва қайсарлик унсурлари ҳали кетмаган эди — Самарқанд мадрасаларига йиғилиб, райиятни жиҳод сари гиж-гижлаб, ғавғо-жанжал ўтини алаंगा олдирмоқда эди. Кўча-кўй ва майдон бозорларда сипоҳийлардан ёки райиятдан кимни учратмасинлар (унга): «Сен кофирсан, расулнинг: «Қаерда бўлмасин, бутга қўқинганларни ўлдирингиз, йўқ қилингиз!» деган фатвосини адо этмадинг, ами ғазовотни (бажаришдан) тондинг» деб (айтар эдилар) ва одамларни ерга уриб-ҳақоратлаб, бора-бора ур калтак — сур калтак қилишга ўтдилар. Шу аснода (ўрис) элчини халос этиб, сулҳ битишув борасида музокарот борарди, Шерали-иноқ билан Самарқанд қозиюл-қуззоти Маҳмуд домла мулларлар ичидаги бу ғулғулани тинчитиш мақсадида алар ҳузурига маслаҳатчи юборишни лозим топдилар, токи бу ташвишли хабарлар, худо кўрсатмасин, насронийлар ғазабини кўзгатмағай деб. Алар фикрни бир жойга қўйиб, мадраса Тиллақорига муллар олдига Самарқанднинг зоти машҳурийлари бўлмиш Авлиё хўжа уроқ Аҳрорий, Самарқанд оқсоқоли Мўминбек тўқсабо ва Раҳматуллоҳ хўжа уроқни йўлладилар ва алар дарҳол йўлга тушдилар. (У ерга) етиб борганларида мулларлар жоҳиллик ила аларнинг оғзини очирмадилар, шовқин-сурон солиб, Мўминбек тўқсабони уриб-калтақлаб, ўлдирдилар, бошқа (икки) хожани ҳам улим ёқасига судрамоқда эдилар. Аммо устозлари мударрис Қосим-наққош домла алар ўртасига тушиб, хожалар тарафини олди, заиф-ночорлиги боисидан ўз ҳужрасидан чиқолмай, яхши сўзлар ила мулларга хушомад қилиб, қаттиқ шикаст еган икки хўжага ёрдам бериб, (уйларига) қайтариб юборди. Лекин Авлиё хўжа уроқ мадрасадан чиққандан сўнг, жуда кўп жойидан яралангани боис вафот бўлди.

Расмияти илму фандан бохабарлик даввосини қилувчи одамлар бу шармисор воқеотни содир этгач, (Самарқанд) амирлашқарлари ҳамда Шерали-иноқ аларни жазога мустаҳиқ этмоқни лозим кўрдилар. Мазкур амирлашқарлар билан биргалиқда Мулла Муҳаммад бий ва Зайнал-бийнинг икки даста сарбозларига Тиллақори мадрасасига бориб, мардлиғи жасурлик кўрсатиши амр этдилар, токи хоби жаҳолат ичра қолган (мулла)лар калондиғоғлиқ кайфидан ўзларига келиб, енгилтаклик уйқусидан уйғониб, эс-хушларини йиғиштириб олсинлар. Сарбозлар бориб, мадрасаларни иҳота этиб, мулларга (мадрасадан) чиқиб, тарқалинг, деб талаб қилдилар.

Бир неча ёш, жоҳил (мулла)лар беандишалик қилиб, буйруққа бўйсунмади, мадраса тоmidан туриб, сарбозларни тошбўрон қилиб, уларга калтак отдилар, айрим (мулла)лар сарбозларга қарата милтиқдан ўқ уздилар. Шунда Шерали-иноқ маслаҳати ва ризолиғи билан (иш кўрган) Мулла Муҳаммад-бий ва амирлашқар Зайналбийлар фармойишига кўра, сарбозлар дарҳол мадрасани чор атрофдан ўраб олиб, мулларни чунонам ўққа тутдиларки, натижада бир кўп одамлар ҳалок бўлиб, қолганлари мадрасанинг ҳар томонидан, дуч келган жойдан пастга сакраб тушиб, қочиб қолдилар. Сарбозлар мадраса дарбозларини бузиб, (ичкари) кирдилар, қўлларига қилич олиб, талай кишиларни уриб, ярадилар. Шу аснода авлиёлиғига эл имон келтирган, амир Насрулло (ўзи) ихлос қўйган Қосим Наққош домла жуда кексалиғи боис ўрнидан кўзғололмай, ҳужрасида жойнамоз устида жон берди. Галаён давомида бошқа бир қатор обрўли уламолар ҳам қаза қилди. Хуллас, ислом пайдо бўлганидан бери то шу тобгача аҳли мусулмон орасида ҳеч бир учрамаган воқеа содир бўлган эди.

Бу қабиҳона воқеа оқибатида тартибсизлик кучайиб, давлат заифлашиб, ғанимлар шундай зўрайдики, давлат инқирози ва тўнтарувига хос аломатлар кунма-кун юз кўрсата бошлади.

Аҳли ислом орасидаги адоват бўшбоқоқликни вужудга келтирувчи мазкур воқеа-ҳодисалар ахбори ўрислар қулоғига етиб боргач, улар Самарқанд шоҳиди (қўлёмзада шундай; амир Музаффар бўлса керак — таржимон) билан музокарот қилишни истаб қолдилар (мақсадлари — бу биҳиштасо мамлакатни қўлга киритмоқ эди) ва қатъийторлик ила ҳаракат этишга бел боғладилар. Нажмиддин хўжа Мирасад ўрислар ҳузурига (шу вақтга қадар бухороликлар тарафидин) тутиб турилмиш вакил Чаҳор-Лайлини бирга олиб кетдики, ушбудан сулҳ тузиш учун баҳона сифатида

фойдаланмоқчи эди. Бироқ сулҳ ва битишувга эришиш йўлида ҳар қанча ҳаракат қилмасин, ҳеч бири натижа бермади.

Шу аснода Шерали-иноқ зулмидан ҳам давлатпаноҳнинг (ўз ҳоли-аҳволларига) эътиборсизлиги сабабидан кўп жабр чеккан аҳли Самарқанд тарафидан ўрис саркардаси номига бир мактуб етиб келди, хатда улар ўрис саркардасини Самарқандни фатҳ эттишга ундаган эдилар. Жинирол Кауфман буни тангрининг инояти деб билиб, Самарқандни забт қилишга аҳду паймон тузиб, жиҳозланган қўшини ила Ғишткўприк сари отланди. Мирасадни эса жавоб билан қониктириб, ўзига ром этди ва «Ғишт қолипан кўчга, оҳ-воҳ чикора!» қабилида гап уқтириб, ижозат берди.

Мазкур «паноҳи шапди саид»нинг нияти пучга чиқиб, Самарқанд келди. Амирлашкарлар ила ўз элчилиги натижаларини баҳам кўриб, амирга ҳам баён этди.

Насронийлар қўшини Ғишткўприкка етиб келиши биланоқ, бу ерда муқим турмиш ўзбек лашкарининг аҳду паймон оёғи тойиб, мияси одатдаги каби қочиб фикри билан муттасил банд бўла бошлади. Мазкур лашкарга ҳамқору ҳамдаст бўлмоқ нияти-ла Кувшудхон такин бошлиқ туркман йигитлари ҳамроҳлик қилмоқда эди. У насронийлар қўшини дадил-диловарлиги ҳамда ўзбекларнинг бўшлигини ўз кўзи билан кўриб, ўрислар номига хуруж этса бас, булар руҳи тушиб, тўрт тарафга қочиб қолишлари мумкинлигини фаҳмлади. Иш шунга бориб тақалса, туркманлар ҳам бир балога дучор бўлишлари турган гап эди. Шунда у ичида: «Балони бошидан бошини эз» дея ёвуз ниятини ошқор этиб, ўз йигитлари ила лашкардан ажралиб, кўзига нима кўринса, шуни талафла қилиб, Бухоро сари қочди. Самарқанддан то Чоржўйга қадар қаерга қадам босмасин, (ўша ерда) дахшат-вахима солиб, (сўнг) Дашти Марвага ўтиб кетди. Бу ҳол лашкари ўзбекнинг шаштини сундириб, орада парокандалик бошланди. Ўзбек лашкари Ғишткўприкдан чекиниб, Оқтепа мавзеига келиб, (шу ерда) тўхтади. Насроний қўшини Ғишткўприкда чодир тикиб, Самарқанд ҳужумига ҳозирлик кўра бошлади.

Лашкари Бухоронинг қудратли амирларидан вазир Муҳаммад Шукурбий-иноқ, Ҳисор волийси Раҳмонқулбий-парвоначи тўқи Манғит, Одил-девонбеги қалмик, Одилбий додхо хитой ва бошқа бир кўп номдор амирлар, беклар Оқтепа муҳофазасида этилсин, деб қаттиқ туриб олдилар. Амир мулозимларидан Ғуқубий қушбеги, Уткурбекбий ва бошқалар, яъни амирга сўзини ўтказувчи бу одамлар ҳам шу ерда эдики, буларсиз ҳеч ким бирон-бир ишга аралашшга ботинолмас, ўзбек амирларидан ким аларга бўйсунса-эргашса, ўша яхшилик кўрар ва ким аксини қилса, иши ўнганмас, кўпчилигининг эса ҳатто боши кетарди.

Мазкур ҳукмдор тахтга чиққан (биринчи) кундан бошлабоқ, жамият орасидаги разил-олчоқ кимсаларнинг бошини силаш унинг шioriга айланган эди. У бундай ярамас одамларга меҳрибончилик кўрсатар ва бу ҳол райият орасида норозилик ҳиссини уйғотиб келар эди. Исён тиканлари-ю, ғалаён тўзонлари салтанат этагига ёпишиб, давлатда вайроналик ҳам бузғунчиликлар чор атрофдан зуҳур бўла бошлаган бир пайтда воқеот-ҳодисалар ва ғулғулалар муттасил алмашишиб тургани уларнинг кўзини очини керак эди. Аммо улар тўғри мулоҳаза юритиб, ўткир фикрлаб, мақтовга арзигулик саъй-ҳаракат ила ҳамжихатлик йўлларини излаб топиб, дўсту ёрон сонини кўпайтириш ўрнига расво ўй-хаёлларга берилиб, бадахлоқликлари ва нотўғри чора-тадбир кўришлари оқибатида дўстни душманга, душманни эса, аксинча дўстга айлантириб қўйдилар. Кибру ҳаво, камоли ўжарлик туйфайли ўзгалар дилини оғритишдан бўлак нарсани билмадилар.

Кунлардан бир кун вазир Муҳаммад Шукурбий-иноқ чодирда барча ўзбек амир ва мулозимлари машварат қилиб, насронийлар ила уруш ва сулҳ (масаласи) ҳақида фикр-мулоҳаза қилардилар. Шунда ҳар ким ўз билим-савиясига қараб сўзлай бошлади. Айримлар Қуръоннинг: «Оллоҳга ва охират кунига иймон келтирадиган қавминини Оллоҳ ва Унинг пайғамбари чизган қизиқдан чиққан кимсалар билан... дўстлашаётганини топмасиз» мазмунидаги оятга биноан, жангу жадал ва жиҳодни ёқлаб чиқдилар. Баъзи бирлар эса: «Сулҳ — неъматдур» мазмунидаги ҳикматга риёя этиб, ўрислар билан ярашиб, дўстона муносабатлар ўрнатишни афзал билиб, сулҳ тузишни ёқладилар. Улар орасида оқил ва доно, ҳаётнинг аччиқ-чучугини тотган, майдони ҳарбда ўзгалардан кўра кўпроқ иш кўриб, мўл тажриба орттирган Раҳмонқулбий-парвоначи ҳам бор эди. У сулҳни ёқлаб бундай деди: «Оре, ҳозир сулҳ — уруш-жанжалдан афзалроқдур, инчунун, ўзбек лашкари шу вақтга қадар қўшини зўр бундоқ душманга рўбарў бўлмоқдур. Ҳар ишининг ўз йўриги бордур. Ўзбекларда насоролардаги каби воситаи ҳимоя, қуролу яроғ йўқ, шу боис алар бир кўп муҳорабаларда қочмоқдан бўлак илож тополмағондурлар. Турфа мағлубиятга дучор бўлишиб, нақд анжому қуролу яроғдан мосуво бўлмишдурлар. Энди-да насоролар ила уруш-жанжал (бизларга) мағлубияту қоч-қочдан бўлак самара бермағай. Тадбири аёнга исбот чикора! Насоролар ила, не бўлса-бўлсин, сулҳу яраш борасинда музокарот юритайлук, дўст бўлайлук ва айни чоғда воситаи қаршилик ҳам яроғи жанг ҳозирлаб, чала, сони кам лашкаримизни диловар йигитлар ила бут қилиб, ҳарбий ҳаракатларга ҳозирланайлук». Мазкур фикр ўзбек амирлари-ю уруғ бекларига ёқди. Алҳол Ғуқуб-қушбеги-ю анинг баъзи тарафдорлари — алар миясидан боди калондимоғ ҳам боди такаббури аримаган эди — давлатни заифу ночор этувчи ўжарлиғу саркашлик ила қайганим-айтган, деганим-деган» деб туриб олдилар ва пировардида (Раҳмонқул) таклифи ўтмай қолди. Яна қушбеги кишини пастга урувчи имо-ишоралар ила сўзлаб, мазкур парвоначи «калта ўйлайдур, қўрқоқлик қиладур» деб уни амирона машваратда уёлтирди.

Парвоначи ноилжо қолиб, «тақдирнинг ўзи парда ортидан бир нимани намойиш қилмағунига қадар» (мисра) сукут сақлашдан ўзга чора топмади. Улар қўтқуси оқибатида жаноби олийлари Муҳаммад Шукурбий-иноқни Бухорога жўнатиб, ҳибсга солди. Самарқанддаги лавозимидан четлаштирилган Иброҳим-парвоначи ҳам қамоққа олинди...

Аҳли Самарқанддаги ғулғулалар, уларнинг ёзишмалари ва насронийларга бўйсунуш ваъдалари маълум бўлғач, лашкар ҳам жунбушга келди. Яна «паноҳи ҳокимият» Нажмиддин хожа Мирсаидни сулҳ борасида музокарот қилиш учун жўнатдилар. Губурнотур бу гал Мирсандга айтдики, «Биз, насоролар, уруш арафасида ўзаро битишиб, қарорнинг тасдиқотида сўнг жунга бел боғладик. Қароримиз шарти бундай: қаерда мазлум бўлса ўша ерда, мавзеи аҳуд мулкидан қатъи назар, биз зулму зўравонлик патини қирқурмиз. Биз тенглик ва адолат қонунларига риёя этиш ва шу ақидаларни эл аро ёйиш-тарқатишда давом этурмиз. Аҳли Самарқанд ўз ҳақими Шерали зулмидан безиб, (ўз) подшосидан мадад топмади ва энди (бизга) ёрдам кўргазинг, деб илтижо

этиб, ўрис давлатидан паноҳ сўради. Ва биз муқаррар равишда (майдони ҳарбга) отланиб, уларни зулму зўравонликдан халос этишга интилурумиз, маълумларга албатта мадад кўргузурумиз, ундан уёғи тақдирни азалининг иши». Губурнотур ушбу сўзларни айтиб, Мирсаидга ижозат бериб, қўшинига муҳорабага отланишни буюрди.

Мирсаид Самарқандга етиб бориб, қилган ишнинг натижалари тўғрисида амирлашкарларга ахбор етказди. Шу аснода Фишткўприк тарафиндан насронийлар қўшини кўриниб, шу мавзеда турган (Бухоро) лашкари саросимада қолиб, тартибсиз-несиз қочшига тушди. Насронийлар илғор дастаси Чўпонота тепалиги қаршисида руди Зарафшон суйига яқинлашди. Шу пайтда Чўпонота тепалигида юз миңдан кўпроқ сипоҳ ва раийят ичидан чиққан ғозийлар гулдуррак овоз тўпу тўфанги, қурол-яроғи билан (жангга) ҳозирланиб турган эди, уларга қудратли амирлашкарлар сардор эди. Бу ерда яна Ҳожи Румийнинг тўрт миңг кишилик сарбозлар дастаси ҳамда Усмон-насроний дастаси турарди. (У мусулмонликка ўтиб, бу давлатда амирлашкар унвонини олган эди). Бу икки сарбозлар дастаси араб ва ўзбеклардан иборат бўлиб, мардлиги ва дадиллиги ила машҳур эди. Шу дасталарга инониб, уларни дарё бўйида ва дарёдан кечиб ўтиладиган жойлар яқинида ўринлашган истеҳкомларга тайин этдилар. Қолган лашкару ғозийлар ҳам дарё бўйида сафга тизилиб, муҳорабага ҳозиру нозир эдилар. Улар тепаликда туриб, ўт пурковчи ва узоққа ўқ отувчи тўпларни насронийларга тўғрилаб, амирлашкар буйруғини кутар ва ўт очишга тайёр турардилар. Ўзбек ботиқлари елдек учур отларида узун-узун найзаларини қўлда ўйнатиб, гоҳ олдинга ўтар ва яна орқага қайтар, лашкарнинг бир қисми эса қочишни мўлжаллаб, йўлга кўз тикарди.

Лекин ғозийлар ўзини мард ва дадил тутишга сабаб дарёда сувнинг мўллиги эди, инчунун бу пайтда дарёдаги сув ҳаддига етиб, ундан кечиб ўтиш амри маҳол эди. Насроний пиёда қўшини бу тошқин дарёдан кечиб ўта олади, деб ҳеч ким ҳаёл ҳам қилмасди. (Бухоро) лашкарлари бунга мутлақо амин бўлиб, ўзларни тетик-хотиржам тутар эдилар.

Ниҳоят насронийлар саркардаси ўз одамларига ҳужум қилиш тўғрисида фармон берди. Унга биноан насроний аскарлари қўлларидан милтиқни баланд тутиб, сувга тушдилар-да, ўша туби чуқур дарёдан ўтиб олиб, (қирғоққа) ҳаммалари бирваракайига ўт очдилар. Бу ғароиб воқеа содир бўларкан, Ҳожи ва Усмон бошлиқ лашкар сарбозлари ҳам душманга қаршилиқ кўрсатиб, истеҳкомларда ўрнашиб олиб, ўрисларни найзаларининг нишонига айлантирдилар. Мазкур сарбозлар дадил ҳаракат қилганларини кўрган насронийлар дарҳол истеҳкомлар томон югуриб, уларга хуруж этдилар. Улар бир соат жанг қилишди. Ҳар икки лашкар сарбозларидан кўпчилиги қизгин жанг қилиб ортга қочмади, аксинча, ўзини шармандалиқдан кутқариб, истеҳкомда ҳалок бўлди. Лашкари насроний сафидаги бир кўп аскарлар ҳам маҳв этилди. Ҳожи Румий билан Усмон сарбозлари ўрислар билан қизгин жанг қилаётган бир пайтда тепаликда турган баҳодирлар ғозийлар аларга мадад беришни ҳаёлларига ҳам келтирмай, бирин-синин қоча бошладилар. Ҳожи Румий ва мусулмонликка ўтган Усмон тепаликдаги лашкарлар қочаётганини ва энди ҳеч бир ёқдан нажот умиди йўқлигини кўриб, лашкари сарбознинг қолган-қутгани билан (сарбозларнинг кўпчилиги яраланган эди) орта чекиндилар. Тепаликда турган амирлару лашкарлар, илгаригидек чодиролу олачуқларини, жиҳоз-анжомларини-ю мол-ҳолларини ташлаб қочдилар. Бу ишни улар ўзларини кутқариб, омон қолишни зўр бахт-саодат деб билганлари учун қилмасдилар; йўқ, улар «набийлар кучингиз етмайдиган ишлардан қочмоқликни буюрганлар» мазмундаги насиҳатга амал қилган бўлсалар керак.

Ушбу сатрларни битувчи камина Абдулазим Сомий мазкур лашкар сафида кузатувчи лавозимида, Ҳисори Шодмон лашкарининг амири «паноҳи ҳоқимият» Раҳмонқулбек-парвоначи тўқманғит билан бирга эрдим. Мен ўз кўзим билан кўрган-кечирган ва булар тўғрисида китобхонларга ҳикоя қилиб бераётганим воқеа-ҳодисалар, умид қиламенки, оқиллар учун кашфиёт ҳам сабоқ бўлғусидир.

Шул нарса ҳам сир бўлиб қолмасинки, ислом аҳли лашкари сарбозларга мадад беришни ҳаёлларига ҳам келтирмай, майдони ҳарбдан қочиб бораётган бир кездда Шерали-иноқни ярадор этдилар. У ўз хонадонини эроний Муҳаммад Юсуф-тўқсабо ҳибзи-ҳимоятига топшириб, ўзи Самарқанддан қочди ва унинг мол-мулки ҳамда хазинасини дайдилар талон-тарож этиб, бир кўп камбағаллар бойиб кетдилар.

Ушбу сатрларни битувчи икки ғуломи ила олиб кетиш иложи бўлган пулу мол-ҳолни олмоқни мўлжаллаб, чодирда турганим бир пайтда, насроний қўшини келиб қолди. Улар тепаликни эгаллаб, чодирлару олачуқларга кириб-тарқалиб, жамики анжом, мол-мулк, пул-буюмларни эгаллаб, ўзиники қилиб олдилар; шунингдек ташлаб кетилган, тўпу қуроли яроғларни ҳам бир-бир тўплаб, қўлга киритдилар. Шундан сўнг мен бу ерда яна туриб қолишнинг ҳожати йўқлигини фаҳмлаб, отга миндин-да, йўлга тушдим. Уша ерда икки-уч киши билан турган Шералибийнинг муншийси Мирза Зокир ҳам бизга қўшилди ва (биргаликда) шаҳри Самарқанд жўнадик.

Насроний қўшинининг бир қисми биздан олдин Сиёб кўпригига етиб келиб, йўлни тўсиб қўйдиди, бу ерда тўхтаб, уни қўриқлай бошлади. Биз ноилож Чўпонота тепалигидан тушиб, Дониёлбий (Оллоҳ уни раҳмат қилсин!) боғлари томон йўл олдик. Бир боғга кириб, тўрт юз нафарга яқин мусулмон сарбоз (ўз) чакмону қалпоғу милтиқларини (ҳовузга) ирғитиб, яланғоч бўлиб, «бойқуш», яъни гадой қиёфасига кириб олишганини кўрдик. Улар ўзларини кутқариш учун (шундай) ҳийла қилдилар. Биз улар орасидан ўтиб, тўппа-тўғри пелсар қишлоғидан чиқиб қолдик. Улар йўлтўсарлик қилиб, қочоқларни ўлдирিশар, отлари, қуроллари ва нарсаларини эгаллаб олишарди. Самарқанд шаҳрига олиб борадиган йўлдан бўлак бошқа йўл эди — чунки ҳаммаерда тартибсизлик бошланиб, зўрлар ожизларни талаётганди — ва биз ўзимизни кутқариш учун шаҳарга кириб бордик. Мирза Зокир уйига кетди, ушбу сатрлар муаллифи эса бу ерда истиқомат этувчи Домла Алим кўзи фалақнинг ўғли Мулла Камолиддин-муфтийни танир эдим ва мен тўғри ҳовлисига кириб бориб, ўзимни унинг ҳилла-ҳимоятига топширдим. Бу воқеалар чаҳоршанба куни содир бўлди. Мен у ерда тунаб қолдим.

Панжшанба куни эрта билан мазкур Мулла Камолиддин муфтий Самарқанднинг олти нафар оқсоқоли ҳамроҳлигида (ўзи билан) бир сигир ва товуқ тухумидан олиб, Чўпонотага, губурнотур ҳузурига отланди ва уни кўрган заҳоти итоат изҳор қилди. Губурнотур уни хушрафторлик билан

навозиш кўргазиб кутиб олиб, Самарқанд вилоятини солиқдан озод қилди. Сўнг оқсоқоллар билан бирга ҳазрати Шоҳизинда дарвозаси орқали Самарқандга кириб, Куктошда манзил тутди.

У (1238/1866-67) йил (матнда шундай ёзилган — тарж.) жума куни аҳли Самарқанд орасидаги аъёну ақибларни йиғиб, халқни оқ подшога бўйсуннишга даъват қилиб, ғалаён ва исён билан кўрқитди. У шундай деди: «Шу вақтга қадар сизлар ўрис давлатга зиён-зарар етказмадингиз, хиёнатга қўл уриб, фитна-исён уюштирмадингиз. Уз шаъни-шарафингиз муҳофазаси борасида баъзи иккиланишларга борган бўлсангиз-да, (бунинг учун сизларни) кечирдим. Бироқ бундан буён итота-тубелик йўлини қаттиқ тутиб, давлатда ғалаён-ғулғула келтириб чиқарувчи ишларга қўл урмас-лингиз шарт. Лекин нодонлик ва итотсизлик орқасида (бирон-бир) хиёнату ҳийла содир этилса, унда шу ишингиз билан давлатнинг издан чиқишига ўзингиз сабабчи бўлиб қоласиз. Ушанда мендан ўпкалаб юрмангиз ва бошингизга не тушса, қилмиш-қидирмиш деб билингиз».

Губурнотур шу сўзлар билан нутқини тамомлаганидан сўнг издиҳомда турганлардан Мулла Камолиддин кўзи фалак юрак ютиб, губурнотурга қарата шундай деди: «Биз мусулмонларнинг Каломул-оллоҳимиз бордур. Оллоҳ таоло ва таборақ жаноби пайғамбаримизга Қуръонни юбор-ғон кезларда шаҳаншоҳи Ҳабашистон насора эди. Расулulloҳ ғайридинлардан чўчиб, дини исломни қабул этгон арабларга Ҳабашистон кўчишни буюрдилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳига ёрлиғ битиб, сен аларга ҳомийлик қил, мадад бер, деб кўрсатма бердилар. Ҳабашистон шаҳаншоҳи расулulloҳ саҳобаларига зўр муруватлар кўргузиб, мақтову таҳсинларга сазовор бўлмишдур. ...Қуръонда анинг тўғрида бундай деммиш: Ақоиди динда хусусий воқеот-ҳодисотга оид ҳар ояти муборак аҳамияти умумиядир ва шул далилдан аёндурумим, насоролар аҳли исломга давлатхоҳлик ҳам илтифот кўргазурлар. Шу боис биз, аҳли ислом анперотур жаноблари ҳукуматининг мурувати ва рағбатидан ноумид бўлмай, итот занжирига бўюнларимизни тутатурмиз. Ва биз (келажакда ўрис) давлатга бирон-бир номуносиб ва зиён-захмат етказадигон ишларга асло қўл урмағаймиз... Ҳукмдори одил, ул кофир бўлса-бўлсун, ҳокимлигда устувор турадур, зулкор эрса, ҳатто ул дини ислом эрса-да, собит туролмайдур». У шундай дея сўзига якун ясади.

Губурнотур мазкур муфтий сўзларидан қониқиш ҳам мамнуният изҳор айлади. Уша ондаёқ нақши ироқий ёқали, жаноби олийлари юбормиш зарбофт тўнни муфтийнинг елкасига ташлаб, уни вилояти Самарқанд қози-юл-қуззоти лавозими ила мукофотлади. (Сўнг) у издиҳомга қарата: «Қочгон-кетгонларни уй-уйларига қайтариб олиб келингиз, токи ҳаммалари бемалол тирикчиликлари ила машғул бўлишсин», дея эълон этди.

Ушбу сатрларни битувчи камина шу тобгача муфтий уйда меҳмон эдим. Сўнг ундан ижозат сўраб, икки ғуломим ила Самарқанддан Кармана сари йўл олдим. Чўнонотадан қочган мирлар ва барча вилоятлардан тўпланмиш лашкарлар ўз вилоятларига қайтмоқда эдилар. Ҳисори Шодмон навкарлари тобеликдан чиқиб, Ҳисорга отландилар. Ҳисор ҳокими Раҳмонқулбий-парвоначи ўша пайтда Ҳисорда турган ўз хонадонига тааллуқли ишларни адо этишни ўз шаънига муносиб жуда муҳим тадбир деб билиб, ҳаммадан илгари Ҳисорга жўнаб қолди. (Ушбу сатрларни) битувчи камина Карманга етиб келдим, (қарасам) ҳамма: жаноби олийлари — арқда, кўп сонли сипоҳу сарбозлар — Шайх Қосим мавзеида уйқуда эканлар. Шу аснода ўрисларнинг Каттақўрғон билан Панжшанбани фатҳ этмоқ мўлжаллари бор, деган хабар келди. Каттақўрғонда Еқуб-қушбеги, Панжшанбада — асакалик Аҳмадбекбий ҳокимлик қилар эдилар. Кушбегининг тангри чегаралаб қўймиш умрига, худо кўрсатмасин, бирон-бир зиён-захмат етиб, ҳалокатга дучор бўлмасин, деган ваҳимада уни энг олий насаб узангисига етказиб, дадил ва довжорак Умарбекбий-додҳо Ҳалқани Каттақўрғон ҳокими қилиб тайинладилар.

Каттақўрғонни муҳофаза этмоқ учун Чағноқ мавзеига лашкар қўйдилар, Каттақўрғондан бир фарсаҳ масофадаги Зирабулоқ мавзеида кўр тукиб, у ерда барча ғозийларни, беҳисоб лашкарлару оғзидан ўт пуркочви тўпларни жойлаштирдилар. (Шунингдек) у ерга жасур йигитлар орасидан саралаб олинган тўрт минг нафар навқирон, моҳир сарбозлар билан бирга Ҳожи Румий ва Усмон-тўқсабо насронийни юборишди.

Шу аснода насоро лашкари Самарқанддан чиқиб, Каттақўрғонга яқинлашди. Ўзбек баҳодирларидан баъзилари қочиб, айримлари эса ғорларнинг бурчак-бурчакларига кириб, яшириниши тўрага эп кўрдилар. Умарбек-додҳо сони юзга ҳам етар-етмас оз сонли шоғирдпешалари ила жанг бошлади, (бирок) Каттақўрғонни тарк этиб, Зирабулоқ томон юришга мажбур бўлиб, (у ерда) лашкар Бухоро лашкарига қўшилди. Губурнотур ўрис қўшинлари ила бориб, Каттақўрғон ва Панжшанбани эгаллади.

Мусулмон лашкари Зирабулоқда, ўрис қўшини Чағноқда рўбарў туриб, жангга ҳозирлик кўраётган ўша кезде Гузурда Абдулмаликтўра исён кўтарганлиги хабари тарқалдики, бунинг тафсилю кўйидагичадур. Шерали-иноқ иғвоси ҳамда (унга) халқнинг бўйсунниши ҳам тобелигини кўролмаганлиги боисидан мазкур тўра Самарқанддан узоқлаштирилди, Гузурга жўнатилган ва шу туфайли умидсиз бир ҳолга тушган эди. Худоёр-тўқсабо қора манғит, Ибодуллобек-тўқсабо оқ манғит ва Иброҳим-тўқсабо туқи манғит каби бир неча кўчманчи уруғ беклари тўра ҳузурда эдилар. Одатан дўстона усул-тадбирлар ила душманнинг кўнгли олинандиган ўша кезларда бир неча бесабр-бесабот ва тўхматчи ғуломлар маслаҳатига кўра, мазкур тўра томонидан тайинланган амирлашкарларни йўқотмоқчи бўлдилар, токи булар, худо кўрсатмасин, тўрани тахтга ўтказиб, бирон-бир исёну ғалаён кўтармасинлар. Абдулқарим-девонбеги манғитни шундай қарор билан Гузурга юбордилар. Азалдан дарбор хизматида бўлиб, элдор лавозимига эришган бу кекса одам ўша ерга бориб, Абдулмалик аҳволи ва туриш-турмушини ўз кўзи билан кўриб, уни эзгу панд-насиҳат ва мулойим сўзлар билан тобелик ва мустаҳкам-барқарор итотда бўлишликдан иборат тўғри йўлда тутиб туриши; исёну ғалаён кўтаришни йўлаган Худоёр-чўчка ва бошқа икки-уч (ки-ши)ни четлаштириб, (уларни) Қаршига олиб келиб, (амир) нурафшон фикри нимани лозим кўрса, ўшани амалга ошируви зарур эди.

Мазкур девонбеги шу топшириқ ила Гузурга кириб борди. Худоёр — эшикоғабоши чўчка ва (хиёнатда) шубҳаланган амирлашкарлар (мавжуд) аҳвол манзарасини ҳамда (ишнинг) бесамара

натижа билан тугагини тасаввур қилиб, ноиложликда қолганликлари сабабли тобелик либоси ва итоат тўнини ечиб ташлаб, душманлик совети ва исёнкорлик либосини киядилар. Алар ҳукмдорга содиқ бўлишликдан кўз юмиб ва қўй-қўзилар сингари ўзларини қассоб қўлига топширмай, аксинча, ғалаён кўтариб, ғул-ғула солдилар.

Улар ҳаммалари бир гуруҳ довораклар ила Ғузор аркига кириб, қуролланган ҳолда бу ерда тўхтадилар ва тўранинг девонбегини ёлғиз ҳолда қабул қилишига йўл бермай, у тўра билан юзма-юз кўришиб, ўз вазифасини адо эттишга тўсқинлик қилдилар. Мазкур гуруҳдагиларнинг айримлари уни ҳатто бир ёғлик қилиш борасида тил бириктириб ҳам қўйдилар, аммо Худоёр-чўчка эҳтиёткорлик юзасидан ҳамда қабилаларни балодан қутқазиш учун девонбегини хафа қилиб, унга бирон-бир зиён-заҳмат етказишларига йўл қўймади. Улар девонбегини қўрша олиб, тўра ҳузурига киритдилар, токи у фармони олийини ҳаммага баббаравар баён этиб берсин учун шундай қилдилар. Девонбегини гап ноҳуш бир тўсда бошланаётганлигини дарҳол сезиб, қаерда турганлигини фаҳмлаб ва (айни пайтда) мақсад-вазифасини ҳам ёдда тутиб, бир-икки оғизгина сўз сўзлади.

Лекин тўра амирлашкарлари бу уйдирма гапларга инонмай, шуларни маълум қилдилар: «Аҳвол аслан шундоқдир: шошқалоқ ва иғвочи-фитначи ғуломларнинг сўзлари туфайли (амирнинг) олижаноб фикру мулоҳазаси тўра ва тўра давлатхоҳлари зарарига ўзгартибдур. Мазкур иғвогарлар (амирнинг) олижаноб хислатларига кўрсатган зўр таъсири боисидан ул тўра билан биз ғалаён бошлаб, исён кўтаришимиз мумкинлигига ишониб, бизларни йўқ қилишга бел боғлағондур. Шерали тўранинг бемаъни сўзлари оқибатида тўра умид-нажотсиз қолди ва Самарқанддин Ғузорга сургун этилган санадин эътиборан биз ўз фикру мулоҳазамиз кўзгусида аниқ-таниқ бу жинояткорона ният-мақсад манзарасини кўрдукки, (сизнинг бу таширфингиз) ўша нияти маффиянинг намойишидир. Ва бизнинг авлод-аждодларимиз валенеъматга нечоғлиқ онкўрлик қилган бўлмасинлар, ойнаи фикримиз юзасинда бу хил пасткашлиқдин ному-нишон йўқдур. Валекин имон-виждонимизни оқлайтурган далилу исботлар аён бўлғонига довура, давлат ҳукмдори борлигимиз кулини боғди бақога соғурмоқни тилабдур. Умр ширин ва аъло неъматдурки, шул боис биз қўлоёғи боғлоғлиғ бир қўй каби ўзини қассобу саллоҳ қўлига топшурмоғимиз баъини нодонлик бўлур. Шул лашкари ўзбак мадади ила (Амир Музаффар) туғ-байроғини яширинча тутиб, Қошғардин Терақдевонга қадрли ерларни ўз мулкига қўшиб олди, Ҳисори Шодмондин то Дарбоза-ю силсилаи Помирға довура ўзга вилоятларни фатҳ этди. Ва шул хизмати-ю фидойилиғи эвазига не-не (ўзбек) уруғ беклари бошидин жудо бўлмиш ва не-не зўр одамлар дорға осилмишдур. Валоккин бизлар исёну ғалаёнлар даҳшати-оқибатидан хатарнок бўлиб, бош кўтармасмиз. Аҳли манғит, аҳли кўнғирот, аҳли саройи ва жаъмики қабила аҳиллари ва салтанат мазкур тўра ҳақида яхши, тўғри фикрдадур, иш шундай бўлғоч, алар нажот қўли ила анинг узангиси ёнинда ўзаро бош қўшиб, шул мақсад-ниятларини ошкор этадурлар ва, эҳтимол, омадимиз чоғиб, ғолиб келсак, дину давлат абадул-абад омон қолур, домани салтанат зўр бир ғаним чанғалидин халос бўлур. Ва шунда бизлар қилучи садоғимизни бўйнимизга осиб, тўра бирлан амирдарборига қадам ранжида этиб, анинг қўлига давлатни топшируб, беандишалик учун узру кеचирим сўрармиз.

Бизлар жисми жонимиз ила шуни орзу этурмизки, Сиз, жаноби олийларининг кекса бир махрами ва давлатхоҳи ҳам оталиғи сифатинда (бизларнинг) шул ниятимизни (амирнинг) олижаноб ҳам аъло қалби остонасига етказурсиз; (ул зотға) илтифоту тақаллуф ила далил-исбот этсангизки, тўра ила бизларни тинч қўйсун. Тўрага итоат йўлига кириб, ғазовотни кўзлаган одамлар ила иттифоқ тузиб, бизлар насоралар ила жанг қилурмиз. Ғалаба ёр ўлиб, ушбу ғулғула тикони давлатдан сўғуриб ташланган замон, бизлар ўзимиз ҳазрати амир дарборига бош уриб, ҳурмат-эҳтиромини қозонурмиз». Шу билан улар сўзини тамомладилар.

Абдулмалик тўра ёшлигига бориб, уларнинг фикрига эътироз билдирилмади ва (Худоёр-чўққанин) шу сўзларидан сўнг мажлисга яқун ясаб, девонбегига ижозат берди. Девонбегини тўра ҳузуридан чиқиб келганида тўранинг тарафдорлари бўлмиш бузғунчилар девонбегини бир ёғлик қилиш ниятида унга ташландилар. (Бироқ) Худоёр-эшиқоғошоши уларни тўхтатиб қолди, девонбегига бир одамни қўшиб, эсон-омон ва соғ-саломат (уни) Қаршига, шу ернинг ҳокими бўлмиш Нуриддинхон тўра даргоҳига етказди. Бу ердан девонбегини Карманага жўнаб, бор гапни амирға баён этиб берди.

Худоёр-чўчка ва тўранинг амирлашкарлари девонбегини қўйиб юборғач, жанг-мубориза ҳамда қурол-яроғларни ҳозирлаш тадбирларини ўйлаб бошладилар. Уша ерда турган қабилаларга мансуб одамларни тўрага содиқлик борасида муқаддас Куръони каримни ўртаға қўйиб, қасам ичдириб: «Тўранинг узангиси ёнида жиҳодга отланиб, жонимизни қурбон айлашға ҳозир-у нозир-миз», деб ўзаро битим туздилар. Шундан сўнг улар Ҳисор қабилаларни, Шеробод кўнғиротлари, Қарши ўзбеклари, эрсори (қабиласи) туркманларига мактублар ёзиб, жаъмики аҳли вилоятларни жиҳодга, тўра қўл остига чорладилар. Барча вилоятлардан, (турли) қабилалардан Ғузорга ғозийлар йиғилиб, тўрага қасам ичдилар. Сон-саноқсиз одамлар етиб келиб, қисқа фўрсатда бир неча тўп ясаб, зарур жиҳозлар тайёр қилиб қўйилди.

Ҳисор, Шеробод, Денов ва Кўлоб вилоятларининг амир тайинлаган ҳокимлари ҳокимиятдан мосуво бўлиб, ҳеч ким уларга итоат этмай қолди. Шеробод кўнғиротлари амир ҳокими Каримқулбий-иноқни лавозимдан олиб, ўрнига Остонақулбий-бўқожлини ҳоким этиб кўтардилар. Ҳар қайси мулку вилоятда ғалаён бошланиб, исён тўлқини оламни ғулғулаға солди. Мазкур ҳукмдор тахтга чиққан иккинчи йилиёқ Шаҳрисабз вилояти давлатдан ажралиб, Оқсаройда Ҳакимбекбий ва Китобда Жўрабекбий ҳокимлик байроғини кўтарган эдилар. Улар тарафидан ҳам элчи келиб, тўра қўл остида бўлиш ҳамда жиҳодга қатнашишни улар ҳам ўзлари учун шараф деб билдилар. Хуллас, тўра узангиси ёнида беҳисоб одам йиғилди.

Қурол-яроғ ҳозирланиб, бир кўп ғозийлар тўпланғач, (тўра тарафдорлари) ўша (яъни ўрис)ларга қарши мубориза бошлаш мақсадида Ғузордан чиқиб, Шаҳрисабз орқали Самарқанд томон отландилар. Шаҳрисабз ҳокимлари тўрага пешовз чиқиб, жаъмики лашкарлари-ю кенаслардан иборат ғозийлар тўра лашкарига қўшилдилар.

Улар Тахти-Қорача тоғларидан ўтиб, Самарқанд етиб келдилар.

Губурнотур зарур миқдордаги қўшини насроний билан Каттақўрғонда лашкари Бухорога рўбарў турар эди. Самарқандда бир қисм ўрис қўшини қолган бўлиб, бу қўшин арқда бир гуруҳ

Самарқанд яҳудий ҳамда эронийлари ила ихота этиб олинганди. Тўра лашкари қалъага кириш йўлларини эгаллаб, (уни) муҳораса қилишга киришди. Шу аснода Эшон Умархон Маҳдуми Аъзам катта бир лашкар ила этиб келиб, тўранинг лашкарига қўшилди. Хитой-қипчоқ, қорақалпоқ қабиалари ва Самарқанд тожикларига мансуб бир кўп одамлар ҳам (тўра билан) иттифоқ битими тузиб, қамалдагиларни қисиб қўйиб, қалъа деворини бузишга уриниб кетдилар. Уч кеча-ю уч кундуз ўтиб, улар (деворнинг) бир неча жойидан тешик очиб, баъзибир доворак баҳодирлар ёриқ жой орқали (қалъага) ёриб кирдилар ва ўрис ва яҳудийлардан бир неча кишини асир олдилар. Фалаба ва (қалъани) эгаллаш аломатлари кўриниб ҳам қолган эди, аммо тақдири буқаламун яна бир карра уларни алдб, шундай бир ҳазил қилдики, бу ҳол лашкари мусулмоннинг қочмоғига ҳам, қамалдагиларнинг омон қолмоғига ҳам сабаб бўлди. Тўра ва лашкар қалъани ташлаб, Шаҳрисабз сари йўл олишга мажбур бўлдилар. Саногини санаш мушкул бўлмиш (одамлардан иборат) бу тўда-ю, таъриф тавсифга сифмас зўр диловарлик ва дадиллик — (ҳамма-ҳаммаси) бир зумда аралаш-қуралаш бўлиб, ёйилиб-тарқалиб, кўздан ғойиб бўлди-қолди.

Бунинг қиссаси куйидагича. Губурнатор қўшини насроний ила Каттакўрғонда (туриб) лашкари ислом билан муҳорабага киришини режалаштириб, лашкари Бухоро эса Зирабулоқда (жойлашиб), қасос-интиқом ҳозирлигини кўриб қўйган бир пайтда губурнотур ҳамда амир жаноби олийларига Самарқанд қамал этилганлиги маълум бўлиб қолди.

Тўра Самарқандни эгаллаб, устунлик байроғини кўтариб, амир шаънининг ер билан яқсон этилишига сабаб бўлган тақдирда одамлар, ҳеч сўзсиз, ундан (тўрадан) бўлак кишини ҳукмдор этишдан бошқа нарсани орзу этмаган бўлур эдиларки, шу боис (амир) унинг (тўранинг) талофот-ҳалокатга дучор бўлишини орзу этар эди. Губурнотур эса шундай бир пайтда қўшинидан одам ажратиб, (уларни) қамалдагиларга мадад тарзда юборишни ўз давлати учун бемаъни бир иш деб ҳисоблади. Хуллас, у оқилона фикр юритиб, бир неча бор қочиб қолган, таҳликага тушиб, юраксизлик қилган лашкар ила жанг бошлашни тўғри деб топди. У ўша ондаёқ ҳужум қилиб, ислом лашкарига қарши жанг чикишни қўшинига буурди. Иккинчи тарафдан ислом лашкари ҳам (уларга) пешвоз чиқди. Қаттиқ жанг бўлиб, бир кўп кишилар ўлиб-яраланди ва одатдагидек мусулмонлар қочмоқни афзал кўрдилар. Ҳожи сарбозларидан биронта ҳам одам омон қолмади, ҳаммалари шаҳид бўлди. Келишиб иш қўрилганга қарамай, омон қолган лашкар сафидаги сипоҳи-ю ғозийларнинг кўпчилиги жасорат кўрсатдилар, қўшини насроний сафиди ҳам тенг миқдорда одам ўлди. Хулласкалом, бу ҳол насронийларни ҳушёр қилиб қўйди.

Ислом лашкари мағлуб бўлган, (ўрислар) Ширинхотун кўприги ёнида лашкаргоҳ тузиб-жойлашиб, бу ерда муқимлик байроғини тикдилар. Ислом амирлашқари бир (кунлик) масофа наридаги манзилга чекиниб, қурол-яроғларни тартибга солиб, мудофаада туриш учун ҳозирлик кўриш ила машғул бўлдилар.

Иш шу билан тугагач, Карманда турган амир жаноби олийлари остидаги мустаҳкам замин титраб, ларзага келди. У уламолардан — «одиллар одили» Садриддин қози, Абдулхўжа аълам эшон, Самарқанд қозикалони Маҳмудхожа эшонни, амирлардан — Абдулғофирбий-иноқ, Тўхта-мишбий-иноқ оқсончи, Абдулқаримбий-девоубеги, Каримқулбий-иноқ ва бошқа баъзи бир кишиларни машваратга йиғди. Узок давом этмиш мусохабадан сўнг ҳаммалари яқдил фикрга келиб, Хоразм сари қочмоқни тўғри ва зарур деб топдилар. Улар (амирни) шунга инонтирдиларки, кори ҳарбда шундай воқеалар ҳам бўлиб турган, инчунун зарур ҳолларда кучли душмандан қочмоқ — қудратли султонларга ҳос одатдур ва оқиллик ҳамда эҳтиёткорликка риоя этиш — амри вожибдур. Шунда (амир) Хоразм сари отланишга қатъий бел боғлади. Шу аснода Шукурбий-иноқни ҳибсдан озод этиб, Кармандаги олижаноб узанги ёнига, ундан ҳам маслаҳат олмоқ илинжида чорладилар.

Унинг ҳибсга олиниш тафсилоти бундай. Урислар Сойбўйи қалъасида, Бухоро лашкари эса — Ғишткўприкда турган кезларда мазкур иноқни лашкарбоши қилиб кўтариб, амирлардан устун қўйдилар. Мана шу қўшинга мадад бермоқ учун икки минг кенағас келиб қўшилди. Шаҳр (яъни Шаҳрисабз) ва Китоб ҳқимлари диний ақидалар муштарақ бўлганлиги боисдан (амирлик) давлати билан узаро ихтилофларда эҳтиёткорлик кўрғазиб, мусулмон жамоати билан яқдил эканликларини намоён этур эдилар. Улар жанги жиҳод (мусулмонлар учун) мажбурийлиги ва умумий давлатга риоя этиб, ўз хоҳиш-истаклари ила (Ғишткўприкка) этиб келиб, насронийлар ила муҳораба этмоқ истагиди «амироти паноҳ» бўлмиш иноқ билан ёзишма бошладилар. Унга хат битиб, қуйидагиларни илтимос қилдилар: «Ул жаноби олийларидан бизнинг ноҳуя ишларимизни авф этганликлари борасида хат битдириб олсангиз ва қалбларимиз (амирга) содиқ эканлигига амин қилсангиз. Бизлар барча ғозиеъни Шаҳрисабз ва Китоб билан жиҳодга борурмиз ва лашкари ислом ила душманга қарши муборизага чиқиб, (бу ишдан) иншоолло четда қолмағаймиз».

Айрим мутаассиб ғуломлар (иноқни) бениҳоя кўролмасликлари туфайли буларнинг ҳаммасини жаноби олийлари қўлоғига бошқача бир тарзда етказиб, бечора иноқни (амирга нисбатан) онқўрлик ҳам бадхўликда айбладилар. Жаноби олийлари мазкур хабарни олган захоти, ҳақиқий аҳволни суриштириб-нетмай, ўша кезде шиғовул бўлиб турган Абдулқодир-девоубегини Ғишткўприкка йўллаб, ўша ерда ўринлашган лашкарларни уй-уйларига қайтариб, иноқни эса эҳтиёткорлик билан (амир) ҳузурига олиб келишни буурди. Ҳамма иш фармонга биноан бажарилди. Иноқ келганидан сўнг унинг ҳамма мол-мулклари мусодара этилиб, ўзи эса Бухоро аркага қамал қўйилди, бу ерда уни Зарбулоқ қочқинига, турмадан озод қилиб, Карманга олиб келгунларига қадар ушлаб туришди.

(Амир) уламою амирлар билан машварат ўтказганидан кейин иноқнинг бир ўзини ҳузурига олиб киришни буурди ва давлатҳоқлар нима маслаҳат берганликларини айтиб, унинг фикрини сўради. Мазкур иноқ аввалига ҳўнграб-йиғлаб, ялиниб-ёлвориб, нодон ва жоҳил иғвогарларнинг қабиҳона айбларидан залворли далиллар воситасида виждонини поклади. Сўнг бундай деди: «Хоразм сари қочмоқ душман қўлига тушмөддин юз карра хунук бир ишдир, инчунун лашкари ҳужумкордан қочмоқлик, — интиқому гуноҳу шармисорликни оширадур, бильакс душман тарафиндан асир олинмоқ — омонлик ва некбахтлик келтирур. Самарқанд ҳўкми давлатдин айру тушғони-ю душманлар мардоналик қилғони учун оҳ-воҳ қилиш ярамайдур, эмди Оллоҳ-таоло ва таборакка умид боғлаб, бир қарорга келмоқ даркор. Жаҳон бу тахлит ўзгарши — тусланишларни

кўп кўрғон ва Самарқанд мағлубияти Бухоро салтанати ҳалокатиға, иншолло, сабаб бўлмағай, инчунун замони аввал ҳам ул шаҳар кўп замонлар ўзга хонларга тобе бўлгондур. Масалан, Абдуллохон-соҳибқирон хонлиги даврида Самарқанд ўзбак Жавонмард Алихон мулки эди. (Амир) насоролар диловарлиғидин азият чекмоқда эканлар, бундан хавфсирамоқ жоиз эмасдур, илло губурнотур давлати (ўрис) анпиротур сардорларидан бири холос ва ул насоролар қонун-қоидасига биноан оқ подшоҳ амридан ташқари иш кўра олмайдур, ҳукуматдан ўзга бир топшириқ олгон тақдирда — бошқа гап. (Кауфман) мухосараи Самарқанд борасинда ахбор олгон шу кунларда радди мухосара бағоят зарур, деб билғони ва сулҳ ярашға мойил бўлғони шубҳасиздур. Губурнотурға сулҳ тузмоқ ниятила дарҳол бирон-бир кишини юбормоқ, (Ўзлари) эса соғ-саломат отланиб, Бухоро сари йўл олмоқ, маркази давлатда муҳим ўрин эгалламоқ — давлат учун баайни хайрли ишдур. Хотиржам бўлингиз, иншолло, иш биз айтғонимиздек бўлур». Бу сўзларни айтиб, у амирни инонтирди.

Жаноби олийларига бу фикр хуш келиб, сулҳ илинжида губурнотурга хат битиб, вакил юборди. Губурнотур ғулғулаи Самарқанд ҳақида хабар олиб, у ҳам сулҳ тарафдори эди.

Жаноби олийлари вакилни жўнатиб, Карманадан чиқди ва Бухорога йўл олиб, салтанат пойтахтида ўринлашди. Губурнотур Ширинхотун кўпригини чегара қилиб, сулҳ битими тузиб, битим ва сулҳ гаровини ақонди дин ила тасдиқлаб, ҳар икки давлат — Бухоро давлати ҳам насоро давлати ўртасида дўстона муносабат ўрнатди. Ушбу сулҳ 1283 (1866—67) ҳижрий йилда тузилди. (Аслида — 1868 йилда — тарж.)

Шу нарса ҳам махфий қолмасинки, бундан аввал қалами ҳақиқат ила Абдумалик — тўра ва кенагас ҳқимлари кўп сонли лашқари ила маснад-мақсадиға етмай, Самарқанддан қочиб, тарқалиб кетганлиги тўғрисида хат битилди. Бу ҳақдаги батафсил ҳикоя қуйида келтирилур. Шахси давлат (яъни амир) тўра ғалаба қилиб, (унинг) иши ўнгидан келса, у ҳолда шубҳасиз хонлик ҳоқимияти унинг қўлиға ўтиб, хонликка даъво қилишидан ташвишға тушди ва тўранинг мавқеини ҳамда мардона ишларини йўққа чиқариш учун зарур чора-тадбирларни кўра бошлади. Шу аснода амирлашқарлар ўз лашқарлари билан ва Қарши ғозийлари тўра лашқари сафида турар эдилар.

Қарши амирлашқарларидан бири, «паки» лақабли айёру ҳийлакор Мўминбек-тўқсабога муқофот ва мурувват ва юқорироқ мансаб ваъда қилиб, у ўзи билган ва қўлидан келадиган ҳар қандай мўлтониликни ишға солиб, тўра лашқарининг орасини бузсин, деб кўрсатма бердилар. Мазкур (тўқсабо) бадахлоқлиги ҳамда ваъдалардан умидворлиги тўфайлидан ризолик бармоғини кўзига суртиб, макр ва шайтон амри билан бир неча ёлғон хат битди. Ушбу хатларда у эмди Урусия амир ила сулҳбитим тузди, тўра ҳамда кенагас ғулғуласи алангасини ўчирмоқ ниятида Эсмоини сарбозлари ила насоролар ҳамроғлиғида Шаҳрисабзга юборур, деб ёзди. Хати Шаҳрисабз доруға, ҳқимлари-ю тўра амирлашқарлари қўлиға тушгач, мардонворликдан мосуво бўлиб, худо кўрсатмасин, тағин аҳли аёл ва хонадонимиз ғаним қўлиға тушиб қолмасин дея — бу айни шармисорлик бўлур эди, — ноилож Самарқандни мухосарадан халос этиб, Шаҳрисабз отландилар. Тўра ва амирлашқарлар бу хатларда ҳақиқатдан асар ҳам йўқ, булар турган-битгани ёлғон деб шаҳрсабзликларни тўхтатиб қолишға нечоғлик уринмасинлар, фойдаси бўлмади. Хулласкалом, тўранинг Самарқандни торт этишиға тўғри келди, у Дарғомға яқин бир тепалиқда ўрдулашқаргоҳ ясаб, бу ғаройиб вакеот-ҳодисотдан ғам-андух чекиб, нима қиларини билмай қолди.

Кенагас лашқари, Қарши ва Ғузор аҳли суръати бод ила силсилаи Тахти Қорачадан ошиб ўтди. Тўра узангиси ёнида қолганлар эса озчилик эди.

Шу аснода губурнотурнинг мадад қўшини Самарқанд келди. Мухосарада қолган ўрислар қалъадан чиқиб, ўз кишилариға қўшилдилар ва тўра лашқари изидан қувишға тушдилар. Тўра руди Дарғом кўпригини мустаҳкамлаб, ўрислар йўлини тўсиб қўйди. Иккинчи томондан Эшон Умар Дахбедий ўз лашқари билан етиб келиб, у ҳам ўрисларға ҳужум бошлади. Бироқ тўпнар-у милтиқлардан ёғилган ўқлардан кўплаб одамлар шахид бўлиб, (бухороликларнинг) қочишдан бўлак бирон иложи қолмади. Тўра қолган-қутган ғозийлари ила ноилож Шаҳрисабз отланди. Ўрислар бениҳоя мардлик кўрсатиб, уни Қоратепаға қадар тўхтовсиз қувиб бориб, тўп куллалари билан кўпгина одамларни қирдилар. Тўра ихтиёрида қолган-қутган лашқари билан диловарлик намойиш этиб, жанг қилиб, қочди ва Тахти Қорачадан ўтиб, эсон-омон Шаҳрисабз етиб олди. (Бу ерда) улар юқорида зикр қилинган хат-хабар турган-битгани ёлғон, макр-ҳийла ва Мўмин-тўқсабо шайтоннинг иши эканлигини билдилар, аммо энди бефойда эди. Лашқар тарқалиб кетди. Шаҳрисабз ҳқимлари тўраға зўр ҳурмат-эҳтиром кўрғазиб, дўстлик ва итоат битимини яна бир қарра тасдиқлаб, уни кузатиб қўйдилар. Тўра Ғузорға етиб олиб, шу ерда муқим бўлиб қолди.

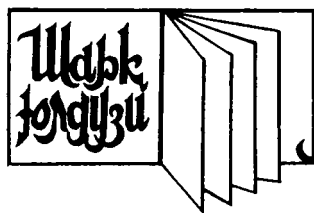
Давоми келгуси сонда

Изоҳлар

1. Бухорога Сомонийлар замонидан эътиборан берилган таъриф.
2. Абулфайзхон (1711—1747 йиллар)— Бухоро аштархонийлар сулоласининг сўнгги хони.
3. Муҳаммад Раҳимбий (1753—1758 йилларда ҳукмронлик қилган)— Бухоро хонлиги манғитлар сулоласининг биринчи ҳукмдори.
4. Муҳаммад Ҳакимбий-оталиқ (вафоти 1743 йил)— Абулфайзхон даврида ҳоқимиятни амалда бошқарган киши.
5. Аслида Нодиршоҳ Мовароуннаҳрни 1740 йилда фатҳ этган.
6. Нодиршоҳ Бухоро хони билан иттифоқни мустаҳкамлаш учун Абулфайзхоннинг бир қизига уйланиб, жиянини хоннинг бошқа бир қизига никоҳлайди.
7. Бухоро хонлиғида ҳукмдор иродаси билан бошқа жойларға кўчириб юборилган одамлар оқ уйли аталган.
8. Қизилбошлар — форс шиаларидан иборат лашқар.
9. Аслида Абдулмўминхоннинг тахтга ўлтирган йили 1747 йилдир.
10. Нодиршоҳ Абулфайзхондан бир неча кун илгари қатл қилинган.

11. Убайдуллахон аслида Шоҳтемурсултон Хоразмий ўғли бўлиб, аштархонийларга мансуб эмас.
12. 3-изоҳга қаранг.
13. Амир Ҳайдар ҳукмронлик йиллари — 1801—1826.
14. Амир Ҳусайн — Амир Ҳайдарнинг тўнғич ўғли, укаси Насрулло буйруғи билан 1826 йилда заҳарлаб ўлдирилган.
15. Амир Умархон — 1826 йил тахтга чиқиб, худди шу йили Насрулло буйруғи билан ўлдирилган.
16. Амир Насруллонинг (ҳукмронлик йиллари — 1826—1860) Қўқонга юриши аслида Сомий кўрсатган санадан икки йил олдин бўлган.
17. Амир Музаффар — ҳукмронлик йиллари — 1860—1885.
18. Худоёрхон — ҳукмронлик йиллари — 1845—1858, 1862—1863, 1866—1875.
19. Мулла Алимқул-оталиқ — Қўқон хонлигининг обрўли амир лашкари. 1863—1864 йилларда Худоёрхонни ағдариб, хонлиқни бошқарган. 1865 йил 9 май куни Тошкентда ўрис қўшинлари билан жангда ярадор бўлиб, вафот этган.
20. Аслида Пўлатхон қўзғолони 1873 йилда бошланиб, 1876 йилда ўрис қўшинлари ёрдамида бостирилган.
21. Аслида — генерал Черняев. Кауфман Туркистон генерал-губернатори этиб 1867 йилда тайинланган.
22. Тошкентни босиб олиш ҳаракатлари то 1865 йил 25 май кунига қадар давом этган.
23. Аслида — генерал Черняев. 21-изоҳга қаранг.
24. Маллахон — 1858 йилда Худоёрхонни ағдариб, тўрт йил, сарой фитнаси оқибатида ўлдирилишига қадар, хон бўлиб турган.
25. Бу хат Черняев номидан юборилган.
26. Раис — Бухоро хонлигида шариятга риоя этилиши устидан назорат қилиб, уни бузувчиларга жазо берувчи махсус лавозим.
27. 21-изоҳга қаранг.
28. Аслида ўрис қўшинлари Жиззахга биринчи марта 1866 йилда юриш қилган.
29. 21-изоҳга қаранг.

Илҳом СУЛТОНОВ таржимаси

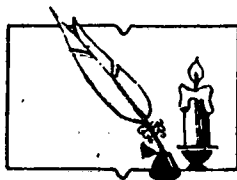
Мақмулар

Ҳурматли Ўткир ҲОШИМОВ!

Мен «Шарқ юлдузи» ойнамасининг жуда узоқ йиллик муштарийсима ва уни мунтазам ўқиб бораман. Ўзим ҳақимда қисқача маълумот: 1917 йилда туғилганман, ҳозир нафақадаман. Улуғ Ватан муҳорабасидан олдин Фарғона ўқитувчилар илм даргоҳининг она тили ва адабиёт куллийтини битирганман. Урушдан сўнг эса, педагогика олий илмгоҳини тамомлаганман. Бутун умрим бўйи она тилимизнинг софлиги учун курашдим. Адабиётни, айниқса, ўзбек адабиётини, қолаверса, шарқ адабиётини жон-дилимдан севаман ва ундан завқ оламан. Нафақага чиққанамга 15 йилдан ошганлигига қарамай, ҳамон мутолаадан тўхтаганим йўқ. Бунинг учун Оллоҳга беадаб шукр. Яна шу нарсани маълум қиламанки, Сизнинг чинакам мухлисингизман. Деярли ҳамма асарларингизни ўқиганман. Айниқса, «Дунёнинг ишлари» қиссангиз менда катта таассурот қолдирган. Энди, юқорида айтганимдек, ойнамани мунтазам ўқиб бораман. Кейинги пайтларда Россия империясининг юртимизга ваҳшийларча бостириб келганлиги ва аёвсиз жабр-зулмлар қилганлиги ҳақидаги ҳужжатларни кўп ёритяписизлар. Ҳаммасини ўқиб боряпман. Айниқса, ойнаманинг 1992 йил 12-сонида чоп этилган Ортиқбой Абдуллаевнинг «Туркистоннинг қора кунлари» мақола-сини диққат билан ўқиб чиқдим. Унда чор генерали Скобелевнинг ўта ваҳшийликлари ҳақида ёзилган. Мақола ниҳоясида: «Скобелев Туркистон халқлари учун эса ёвуз истилочи, мустабид жаллод. Бунга бутун тарих гувоҳ бўлиб, чирқираб йиглаб турибди», — дейилган. Аммо, минг афсус ва надоматлар бўлсинки, Фарғона шаҳрида ана шундай ашаддий жаллод номида кўча мавжуд. Бунга қандай чидаб туриш мумкин?

Вилоят ёки шаҳар раҳбарлари чор генерали М. Д. Скобелев кимлигини яхши билмасмикин? Ундай бўлса, «Шарқ юлдузи»да чоп этилган, юқоридаги мақолани бир ўқиб кўрсинлар! Шунда улар Туркистон жаллоди номи гўзал Фарғона шаънига муносиб эмаслигини англаб етадилар деб умид қиламан. Шоядки, шундай бўлса...

Салом ва ҳурмат билан:
Раҳмон ИСРОИЛОВ,
Фарғона вилояти, Тошлоқ шаҳарчаси,
Н. Қурбонов кўчаси, 34-уй.

* *
 Бултур октябрь ойида, Тошкентда
 Халқ таълими вазирлигининг ташаб-
 буси билан, жумҳурият ижодкор муал-
 лимларининг кенгаши ўтган эди. Кен-
 гаши кунлари ойномамиз билан учрашув
 ташкил қилиниб, бугунги кунда
 адабиёт, дарсликлар, уларни ўқитиш
 йўсини хусусида ижодий гурунг бўлган-
 ди. Шеърлар ўқилганди. Мазкур
 мушқира, ўша кенгашида қатнашган
 ижодкор муаллимларнинг шеърларидан
 саралаб олинган намуналардан тузил-
 ган.

Таҳририят

БИР ШЕЪР САҲИФАСИ

Холбиби Эргашева

Меҳрга она бўлдим

Ногоҳ зулмат қўйнидан ярадор эркини топдим,
 Қанотидан айрилган кўзлари беркни топдим,
 Заминда қонли изни, кўкдан шуқуҳни топдим,
 Ғазабнинг ўғай қизи, меҳрга она бўлдим.

Бемурувват нигоҳдан мурувват излаган, мен,
 Гоҳо раст сўзни айтиб, кетидан бўзлаган, мен,
 Юксак довондан ошиб, тахтини кўзлаган, мен,
 Тирикликнинг чин сўзи, унга қурбона бўлдим.

Кўзимга бу дунёнинг армонлари бир тараф,
 Гоҳо кўнгил оғритган сарбонлари бир тараф,
 Нигоҳини очмаган дарбонлари бир тараф,
 Барисининг кундузи, дилдан шодиёна бўлдим.

Ҳақ ўлмасин дунёда, яшаш учун чорлайди,
 Дўст менга содиқ бўлса, шамчироғим порлайди,
 Одоб ила йўғрилган кўз қароғил порлайди,
 Оқибатнинг юлдузи, ишққа парвона бўлдим...

Сурхондарё

Мирза Қайнаров

* * *

Эй ғариб, келгил сени ғурбат аро ҳамдам тутай,
 Сен менга ҳамдари бўлу мен дардинга малҳам тутай,
 Нуҳ тўфонин кўргузай, киприкларимда нам тутай,
 Эй кўнгул, келким бало базмида жоми ғам тутай,
 Уз қатиф ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай.

Ёр ила ағёр топишди, хаста дил мотамсаро,
Ҳам замон кажравлиғидан кўксима инмиш яро,
Чун макон йўқ эмди менга ер ила осмон аро,
Йиғлабон бошимға оҳим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сўнгра тутқунча, ўзум бу дам тутай.

Мудраган эл уйқусин қочиргил, эй қодир худо,
Ким анга саъй этса гар бошига ёққайдур бало,
Не балоким, қолмади олам элинда бир вафо,
Олам аҳлиға неча қилдим вафо, кўрдим жафо,
Эй кўнгул, келгилки тарки жумлайи олам тутай.

Англадим, ҳар ибтидоға бор экан бир интиҳо,
Англадим, олам ўйинда турмоғим эркан фано,
Англадим, ёр васлидур бу дарди ҳажримға даво,
Мастлиғдин ўзга йўқ дардим иложи, соқиё,
Май кетурким, ҳам ичай, бир лаҳза они ҳам тутай.

Дўстлар, аҳли замон бойликка қўймишлар ҳаво,
Аҳли меҳнат ҳам фунун аҳлин бу кун ярми гадо,
Мирза, ҳақ сўзни демас эл олдида ким раҳнамо,
Чун жаҳон бирла жаҳон аҳлиға йўқ эрмиш вафо,
Эй Навоий, мен вафо сарриштасин маҳкам тутай.

Сирдарё

Ҳабиба Қурбонбоева

Адабиёт дарсида

Адабиёт дарси... Рухнинг улкан майдони,
Унда алплар кураш тушади саркаш.
Муроди тепага ирғир Бойчибор,
Унинг кўзлагани ғалаба яккаш.

Синф деворига урилар зарблар,
Ҳаваслар ғубордай қоплар хонани.
Кўкалдошлар билан жанг қилар қалблар,
Ватаннинг севгиси маъюс жолами?

Адабиёт дарси... Ялпизли сой бўйи,
Кумуш Отабекка боқар уялиб.
Юракда бир қумри сайрар, севгини
Ҳеч қим Қодирийдай ёзмас берилиб.

Синфда шуъладай чопар нигоҳлар,
Юракнинг истагин яширмас кўзлар.
«Кумуш, тушларимда сени кўраман,
...Отабек, бу юрак сеними излар?!»

Адабиёт дарси — бу ватан демак,
Илоҳий муҳаббат айлар таассиб.
Рухнинг майдонига чиқмоқ истасанг,
Болажон, бу дарсдан бўлма бенасиб...

Жиззах

Хидир Муродов

Қадридан

Яшнади олам азалдан бинни одам қадридан,
Бинни одам бўлди машҳур мангу олам қадридан.

Гарчи бир модар-падар, миллат-элат, аймоғ-уруғ,
Ҳар бири ҳарён қочиб, ажралди кам-кам қадридан.

Йўқ, топилмас қудрати олий жаҳонда, англагил,
Ҳеч бири устун келолмас дўсту ҳамдам қадридан.

Қанча уввос солса денгиз сачратиб сув, қадри йўқ,
Гул-чечаклар минг тароват топди шабнам қадридан.

Ул қуёш рухсоридинким ҳар замон жисми куюр,
Лабларидан йўқ жароҳатларга малҳам қадридан.

Эй Хидир, фоний жаҳонда молу ганждан не самар,
Ҳеч бири кўзга илинмас жон чиқар дам қадридан.

Бухоро

Сайёра Мавлонова

Армонларинг мен бирла қолди

Шодликларим кетдинг опичлаб,
Армонларинг мен бирла қолди.
Нигоҳларнинг совуқ қўллари
Дард занжирин бўйнимга солди.

Узун тунлар ўзинг тўқиган
Эртақларни тинглолмай 'қолдим.
Сендан мерос — ўтли нигоҳлар
Таъкибидан чарчадим, толдим.

Хаёлларим чизар суратлар,
Орзуларим сўқир, бенаво.
Умидларнинг оёғи синган,
Дил занжигга айланган гўё.

Нигоҳларинг олтин бир қафас,
Унга қалбим кетибсан қамаб.
Эрк тилаган эдим ҳар нафас,
Эрк тополмай ўтяпман, ё раб.

Фарғона

Зиё Нажмий

Излагай

Элу юрт деб ёнса ким, ул, илму урфон излагай,
Ташлабон иблис ридосин тоза имон излагай.

Мамлакатга рўшинолик келтирар илму ҳунар,
Ким ҳунар деб берса жон, ул, эл учун жон излагай.

Пок, мусаффо бўлса руҳинг, ҳўп тиниқ бўлгай фикр,
Тафтиш айлаб топмагай гар кимса нуқсон излагай.

Аҳли дониш тўғри сўз-ла куч берар ўз юртига,
Чин хароб қилгай ватанни кимки ёлғон излагай.

Қаҳрига ким берса эркни ақлига етгай футур,
Кимки бўлса калта ўй, ул, ғалва, сурон излагай.

Ҳақ дея уйғонса ҳиммат эл аро ҳар жабҳада,
Бу Зиё юрт хизматига дилдан имкон излагай.

Андижон

Меҳринисо Қудрат қизи

Бедорлик

Тун сочи тумтарок, тўзғиган,
Уйку юз ўгирган дафъалар,
Тун ичра кезади бир чигал
Хаёллар — қоп-қора шарпалар.

Қоп-қора қўллари беомон,
Йўқликка ваҳшат-ла судрайди.
Уйлайсан: тириклик омонат,
Дунё ҳам маънисиз мудрайди.

Яшамок не учун фанода,
Не учун ташвишлар тумонат?!
Не даркор севилмоқ, куйинмоқ,
Барчаси омонат, омонат!..

Қалбингга ожизлик жойлашиб,
Шижоат пусинар, мунғаяр.
Сен чўка бошлайсан кичрайиб,
Қаршингда шарпалар улғаяр.

Кўзингни юмасан.
Ғафлатнинг
туйнуғи очилар йўлингда.
Ирғитар танингни туйнукка —
Шарпалар тортқилаб қўлингдан.

Жиззах

Одил Эгам

* * *

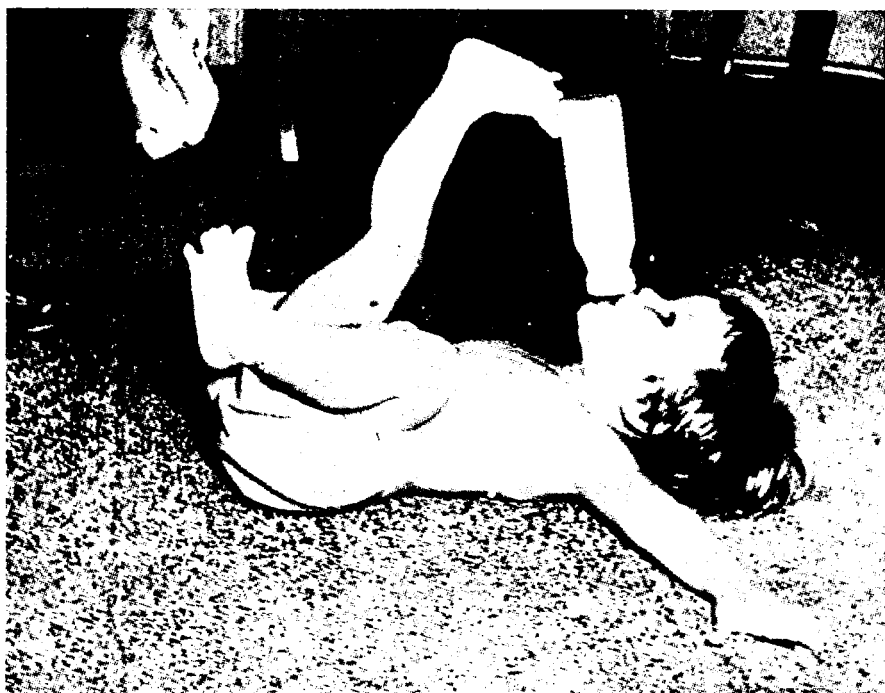
Измигда қари ер ва қари осмон,
Бошимда буржлардан тасбеҳ ўғирар.
Бир чети тишланган патирни ҳамон,
Юз кўйга солишиб тунлар ўтирар.

Кундузи бошимга нурли қиличин
Бир уриб синдириб олди куёш ҳам.
Қуюнлар устуни кўрсатиб кучин,
Уммонга кулади, дод, деб чунонам.

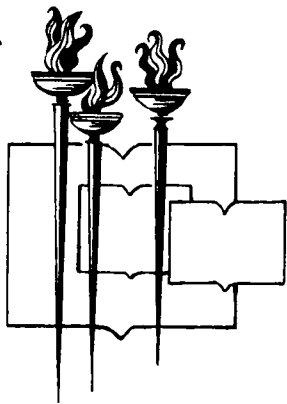
Мен-ку, келмаганман бахил дунёга,
Тайёр боғдан мева термаклик учун.
Қўлимни урдимми сирли рўёга,
Бўлиб кетсам майли ўзим ҳам учқун.

Кўксим ости билсанг, бир жаҳон ўзи,
Жасаддан ажралиб, руҳга ошнаман.
Уқиб ол, чарчаган, гуноҳкор асрим,
Сенгамас, тоабад нурга ташнаман.

Андижон

Изоҳ сиздан...

БИЗ КЎЧУВ ДАВРИДАМИЗ

Иzzат Султон билан Тоир Юнус суҳбати

Қисқача маълумот:

Иzzат Султон. 1910 йилда Уш шаҳрида таваллуд топган. Адабиётшунос олим. Филология фанлари доктори. Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси. Драматург. Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби. Беруний номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотининг соҳиби.

«Бургутнинг парвози», «Алишер Навоий», «Номаълум киши», «Истеҳком», «Имон», «Кўрмайин босдим тиканни» драмаларининг муаллифи. Спешнев, Уйғун, Шкловскийлар билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» киносценарийини яратган.

- Ижодни илмдан бошлаганман.
- «Навой» драмасининг тарихи.
- Афсусланадиган жойларим бор.
- Улар миллатчи эмас, миллатпарвар бўлган.

Т. Юнус. Домда, сизнинг фаолиятингиз ҳақида кўп ўқиганмиз, асарларингизни тинглаганмиз. Саҳнада кўрганмиз, лекин ёшлигингиз, оилангиз ҳақида камроқ тасаввурга эгамиз. Шу муносабат билан сиздан айрим нарсаларни аниқлаштириб олсак, дегандик.

И. Султон. Мен бир касиб оиласида туғилганман. Отамнинг касби машиначилик бўлган. У киши кийим тикканлар. Бу — революциядан илгари анча нодир касблардан ҳисобланарди. Бозорда, дўконда тирикчилик қилардилар. Уша вақтларда тикув машинаси пайдо бўлган...

Т. Юнус. Машхур «Зингер» тикув машинаси...

И. Султон. Ха, машхур «Зингер» машинаси... Дўкон очиб, асосан ўша замонда урф бўлган, жадидларнинг кийими бўларди, хинди кийимларига тақлидан, рум ёқа дейиларди, ана шу кийимларни тикардилар. Шу касбда ишлаб 1920 йилда вафот этдилар... Бобом ҳам, дадамиз ҳам ўлиб кетгач, ҳолимиз хароб, етим бўлиб қолдик. Шунда ҳукумат етимларни йиғиб, етимхона очганда, мениям етимхонага олиш ҳаракатида бўлганда ойим қаршилик қилган. Чунки болани бировга бериш ёки боласини боқолмай қопти, деган гап жуда уятли ҳисобланган. Ундан ташқари, етимхонага борган болалар қофир бўлиб кетар экан, деган гаплар бўлгандан ойим бунга қаршилик қилган. Лекин бир куни бозорда юрсам, (ойим нон ёпар эди, биз бозорга чиқиб сотардик) почтада ишлайдиган бир зиёли одам менга айтдики, «сен Отахоннинг ўғлимисан? Юр, мен сени бир ёкка олиб бораман», — деди. Шу билан у киши мени интернатга олиб келди. Қарасам, ҳамма ёк чип-чиройли, озик-овқатлар, муаллимлар, китоблар, суратлар... Хуллас, эрталабдан кечгача шу ерда қолиб кетдим... Кечкурун кетаман, десам, айтдики, йўқ, ойингни эртага ўзим олиб келаман, деди. Эртасига ойим келиб кечгача мен билан бўлди. Кейин менинг қолишимга рози бўлдилар. Шу-шу мен етимхонада қолдим. 24-йилгача шу ерда саводимни чиқардим. Уша жойда биринчи марта Чўлпоннинг овозини эшитганман. Абдулҳаким Аҳмадий деган муаллимимиз бор эди, шу киши Чўлпоннинг шеърларини биринчи марта ўқиб берди. Баъзи шеърларини ўзимиз саҳнада ўқирдик. Шунда шеърятга бироз қизиқиш пайдо бўлди. Сўнг Тошкентга келдик. Тошкентда аввал «Иш мактаби» деган мактаб бўларди, ҳозирги Бешёғочда. Таълим-тарбия техникуми ҳам бўларди. Маркс номи. Шу ерда ўқиб, тугатиб, кейин университетнинг ижтимоий фанлар факультетига ўқишга кирдим. Икки йил ўқиганимдан кейин матбуотда ишладим. Кейинроқ тил ва адабиёт институтида аспирантура очилди, шунга имтихон топширдим. 35-йилда Москвага бориб ўқидим. Қайтиб келиб илмий иш қилиш ҳаракатига тушдим. Лекин уруш бошланиб кетиб, диссертацияни 1948 йилда ёқладим.

Т. Юнус. Домда, бироз илгарилаб кетдик. Мени қизиқтирган бир савол бор. Ҳозир сиз шеърятга қизиқиш туғилди, деб айтдингиз, шу ҳақда батафсилроқ гапириб берсангиз.

И. Султон. Адабиётга ихлос ўша 22—23 йилларда, яъни менинг 12—13 ёшларимда пайдо бўлди. Лекин узок йиллар адабиёт билан машғул бўлганим йўқ. То матбуотда ишламаганимча.

Матбуотда дастлаб танқидчи сифатида кўриндим. Ун йилча ишлаганимдан кейин, Хамид Олимжон 38-йилда айтди: Иззат Султон ўн йилдан бери танқидчи, нега бундай одамларни уюшмамизга олмаймиз, олишимиз керак, деди. Шундан кейин Хамиднинг ўзи берди тавсияни...

Т. Юнус. Демак, анча кўзга кўриниб қолган пайтларингиз экан-да?

И. Султон. Ҳа! Ўн йилча ишладим. Кўп мақолаларим пайдо бўлган. Масалан «Ким айбдор?» деган мақолам эълон қилинганди, кейин «Навойи ким?» деган мақола ёзгандим. 33-йилдан бошлаб «Совет Ўзбекистони» да адабиёт бўлимини бошқардим. Шу маҳалларда Абдулла Қодирий билан учрашдим. Чўлпон билан камроқ учрашдик. Кейинроқ аспирантурада Фитратнинг аспиранти бўлдим. Вевосита у кишининг раҳбарлиги остида «Фарход ва Ширин» ҳақида диссертация тайёрладим. Шундай қилиб, секин-секин адабий давраларга кириб келдик. 1939 йилда биринчи марта менда драма ёзиш иштиғи пайдо бўлди. Эҳтимол, тафсилотларининг ахамияти бордир? Бир катта мажлисда мен драматургларни танқид қилсам, Муҳиддин Қори драматургларга дадла бердики, бу Иззат Султон сизларни танқид қилаётганига хафа бўлманглар, одатда қўлидан келмайдиган одамлар танқид қилади, деганди.

Т. Юнус. Бугун ҳам худди шу гап бор.

И. Султон. Шунақами? Ўша гап эскидан тайёрланиб келган нарсага туртки бўлди шекилли, Фрунзе ҳақида пьеса ёзишга ҳаракат қилдим. Бир нарсани айтишга мажбурман. Пьеса ёзилди-ю, аммо мен ўйлагандай бўлмади: Саҳнага чиқмади. Чунки дастлабки кўлэзмада Мадаминбеки ижобий қахрамон қилиб кўрсатгандим. Бунга сабаб шуки, ўз вақтида кўрбошилар ичида биринчи бўлиб Фрунзе билан ҳамкорликка интилган одам Мадаминбек эди. У Совет ҳокимияти томонига ўтганди. Бу биринчидан. Иккинчидан: Фрунзе адъютантининг кундалик дафтарини ўқидим. Унда, Фрунзе Мадаминбекини ўзбек халқининг миллий қахрамони деб атади, деган сўзлар бор эди. Шу ижобий характеристика менга туртки берди. Лекин у вақтда босмачиликка муносабат тамомен салбий эди. Шунинг учун Мадаминбек образини пьесада қикариб юборишга тўғри келди. Эпизодда салбий қахрамон бўлиб қолди. Шу ҳолда чиқди. Мана, бизнинг биринчи гуноҳларимиздан бири шунақа...

Т. Юнус. Домла, сиз илмда, адабиётда жуда кўп босқичларнинг гувоҳи бўлгансиз, тарихий воқеаларни кўрган олимсиз, драматургсиз. Такдир тақозоси билан бугун биз сталинизм деб қоралаётган, турғунлик деб номланаётган бир даврда яшаб ижод этдингиз. Мана бугун ҳамма нарса ортда қолганда ўзингизда қандай туйғулар пайдо бўляпти?

И. Султон. Биринчи туйғу шуки, биз узоқ йиллар гафлат уйқусида бўлган эканмиз. Чунки узоқ муддат биз ёлғон тасаввурлар асоратида қолганмиз. Бизнинг ахволимизнинг драматизми шундан иборатки, биз сохта тасаввурларнинг қули бўлиб қолганмиз. Шу сиёсатга астойдил ишонганмиз. Шунга жон-дилимиз билан хизмат қилганмиз. Ҳозир баҳо берадиган бўлсам, Октябрь революцияси, умуман, қоқ Россияни, инсониятни илғор бир мавқега олиб чиқди. Революция бутун дунёда бўлган колониал системани парча-парча бўлишига туртки берди. Энди тарихнинг қизик бери хунарига ҳайрон қоласанки, колониал системани парчалаб юборган шу революциянинг юртида колониал система кўп сақланган. Бошқа бир рангда. Мен айтмоқчиман, биз подшо замонида қандай колония бўлган бўлсак, Совет замонида ҳам шундай колонияда бўлдик. Лекин маданият соҳасида мухторият олиб, анча илгарилаб олдик. Саводхон бўлдик, интеллигенция майдонга келди. Ҳозирги меросимиз ҳеч қачон халққа бугунчалик етиб борган эмас. Инқилобнинг мана шунақа ижобий томонлари бор. Мен ўйлайманки, Октябрь ҳаракатининг кучи то тахминан 30-йилларнинг охиригача давом этди. Ўша турткининг кучи билан маълум ютуқларга эришдик. Ундан кейин бошланган диктаторлик системаси (Ленин вафотидан кейин бошланган) сталинизм ҳамма ёқни бўғиб ташлади. Бу ёғига биз кўп жиҳатдан зарар кўрдик. Мен ана шу икки босқични алоҳида таъкидлашни лозим топардим.

Т. Юнус. Узр, домла, суҳбатингизни бўламан. Мен ҳам Лениннинг асарларини ўз пайтида мутолаа қилганимда, Сталиннинг ҳам фаолиятини синчиқлаб ўрганишга тўғри келганди. Шу... биласиз, Ломоносовнинг машҳур бир ибораси бор: «Йўқ нарса бор бўлмайди, бор нарса йўқ бўлмайди». Билишимча, Сталин амалда Лениннинг айрим ишларини давом эттирганлигини сезгандим.

И. Султон. Ҳа, яшанг! Мен ҳам шу 85-йиллардан кейин Лениннинг тўрт томини қайта ўқиб чиқдим. Мен ўйлайманки, маълум даврда Ленин қўллашга мажбур бўлган ва кейин рад этган усулларни Сталин абадийлаштирди. Ленин Гражданлар уруши шароитида террорни, диктатурани, буни вақтинча деб айтган эди. Бир партиявийлик — бу вақтинча, деган. Буни қайта-қайта гапирган. НЭП ни кўпчилик хонлиқ деб тушунган. Шу сабабли ўзини отган одамлар бўлган. Лекин НЭП 2—3 йил ичида мамлакатни жуда кўтариб юборди. Мен мамлакатни ҳар жиҳатдан таъмин қилинган даврини кўрганман. Бу тахминан 27—28-йиллар. НЭПнинг учинчи йили мамлакат 1913 йил савиясига етиб олганди. Ҳозир биз бугунги кунга келсак, мен нимани хато деб биламан? Хато шуки, революциядан мақсад жамиятда ҳамманинг ахволини яхшилаш эди. Революция бунақа мақсад қўймаган, дейиш ноинсофлик бўларди. Лекин биз шахсининг бахтига фақат коллективнинг бахти орқали эришиш мумкин, деб ўйлаган эканмиз. Коллективимиз устун келгандан кейин шахс бахтиёр бўлади, деб ўйлабмиз экан. Тажириба кўрсатдики, шахс бахтиёр бўлмагунча, коллектив бахтли бўлмас экан. Бугунги кунда шахс учун кенг йўл очилганини мен ижобий ҳодиса деб ҳисоблайман. Бу эҳтимол, аввалги фикримга хиёнатдир, ўйлайманки, гоёга хиёнат қилиш мумкин, лекин инсонга хиёнат қилиш мумкин эмас. Ҳозирги бўлаётган ишлар, қийинчиликларга қарамадан, инсоннинг бахтига мўлжалланган.

Т. Юнус. Домла! Суҳбатимиз мавзуси бўлиб турган даврни қалтис давр деймиз, орадан 50 йиллар ўтиб, бугун тушуниб етганмиз. Энди, ўша пайтда сиз ўзбекининг бир зиёлиси сифатида қилинаётган ишлар хато эканлигини сезганмисиз?

И. Султон. Ишнинг бутунлай хато эканлигини тушунганим йўқ. Аммо қандайдир адолатсизликлар бўлаётганлигини билардим. Одамларни оммавий равишда қамаш, яхши зиёларни қамаш, буларда қандайдир бир адолатсизлик бўлаётганини сезганмиз. Битта мен эмас, ўзаро гаплашганмиз ҳам. Сизга бир мисол айтай. 37-йилда Юнус Латиф деган танқидчи ҳам бор эди. Мендан тахминан 5—6 яшар катта. Шу киши билан хозирги марказий ҳибондаги Қурантнинг олдида учра-

шиб колганмизда: «Иzzат, ўзи нима бўлапти бу дунёда? Органда бир ўртоғим бор, у айтдики, шу бир хафта давомида 35 минг кишини қамашимиз керак...» деди. Қандай қилиб?

Т. Юнус. Хатто сонгача олдиндан белгилаб берилган...

И. Султон. Ҳа! Разверстка берилган. У бечораям ҳасрат билан айтган бўлса керак-да, мана шундай кунларга қолдик, деб. Бизни мажбур қилишяпти, деган бўлса керак-да! Мен Юнусга айтдимки, жон ўрток, шу гапни бошқа бировга айтма. Бировга айтсанг, у бориб етказди. Кейин сени қамаб қўяди. Сен мендан кўрасан. Буни қарангки, бир хафтадан кейин қамалди. Шу бўйича ўлиб кетди ва бир кун ўзининг хотинидан айттириб юборидики, Иzzатга айтинг, мени ким қаматганини билман, мендан хижолат бўлмасин, деб айтди. Мана шундай адолатсизлик бўлаётганини сезардик. Лекин ҳеч нарса қилолмасдик. Тан олишимиз керак, Сталинга шу шафқатсизлик социализм қуришдек буюк ишлар учун керак экан-да, деб ўйлардик. Революция бўлганига йигирма йил бўлган бўлса, ундан қутилган натижалар чиқмаётгани учун зарарқундалар, миллатчилар, ақсил-инқилобчилар, чет эл империализмининг вакиллари, жосуслари бор, деб ўйлардик. Бизда Сталиннинг шу қилаётган ишини кечириниш хисси ҳам бор эди. Лекин шу билан бирга, адолатсизлик бўлаётганини билардик.

Т. Юнус. Домла, сиз шу даврда яшаган кўп ижодкорлар билан учрашгансиз. Абдулла Қодирий билан кўп гаплашгансиз. Чўлпон билан, бевосита Фитратнинг раҳбарлиги остида илмий ишларингизни қилгансиз. Яна шулар қаторида бўлган Бехбудий, Боту, Мунаввар қори, яна кўплаб адиблар билан мулоқотда бўлганмишсиз? Уларнинг қайси бирлари хотирангизда муҳрланиб қолган?

И. Султон. Мен Элбекни кўрганман. Яқиндан гаплашганим йўқ. Мунаввар қорини умуман кўрмаганман. Лекин танирдим. Унинг обрўси жуда баланд эди. Кейинроқ билсам, у университети-мизнинг раҳбарларидан бўлган экан. Ботунинг фақат асарлари орқали биланман. Умуман айтганда, мана шу зиёлиларнинг ҳаммаси бизнинг шаклланишимизга каттик таъсир қилган. Чунки уларни раҳнамо деб билганмиз. Биз уларга нисбатан ёшроқ бўлганмиз. Қамалганда, отилганда доимо қайғурганмиз.

Т. Юнус. Домла, сиз Уйғун домла билан ҳамкорликда «Алишер Навоий» драмасини яратгансиз. Шахсан мени бир нарса қизиқтиради. Ҳамкорликда сахна асари яратилди... бир жихатдан ақлгаям сиғмайди, асарни кўриб икки одам ёзиши мумкиндек туюлади. Шу асарни ёзиш жараёни қандай кечган?

И. Султон. «Навоий» пьесасининг ёзилиши билан «Навоий» фильмининг майдонга келишида фарқ бор. «Навоий» пьесасининг ёзилишига ташаббускор мен бўлганман. Фильм яратилишига Усмон Юсупов сабабчи бўлган. У киши мен билан Уйғунни қақриб олиб, ёзинлар, дедилар. Биз сценарий ёзишдан ҳеч хабаримиз йўқ, десам, айтдики, биттанг жонли тирик классикман деб юрибсан (Уйғунни айтмоқчи), биттанг фалончи танкидчиман дейсан, сенлар ёзмасаларинг бу ишни қим қилади? Кино масаласида маслаҳатчи олинлар, деди. Шу билан Шкловскийни ҳамкор қилиб олдик. Кейинроқ Спешнев деган ўрток қўшилди... Энди пьесанинг майдонга келиши ҳақида гапирай. Семёнов деган яхши шарқшунос бор эди. Шу бозорда китоб олганда Равзат Сафо китобининг хошиясида дoston ёзилганини кўрибди. Бу Гули билан Навоий ўртасидаги ҳодиса. Шуни эълон қилди. Уйғун билан яхши дўст эдик. Уйғун мендан беш-олти ёш каттайди. Ҳамид Олимжон билан барабар ёшдайди. Мен айтдимки, шуни бир опера қилайлик, дедим. Ҳўп дейишди. Бир хафтадан кейин Ҳамид айтдики, операнинг муваффақияти композиторга боғлиқ, деди. У пайтларда операларимиз муваффақиятсизликка учраб юрган пайт эди. Ҳамид, яхшиши, драма қилайлик, деди. Ўтириб учовимиз ишладик. «Ҳамса»ни қайта ўқиб чиқдик. Кейин асар сюжетини ўйладик. Оқтошга бориб учовимиз пьесанинг сюжетини қиладиган, кейин бўлволиб ёзадиган бўлдик. Уша кунларда Ёзувчилар союзи Ҳамидни қақриб қолди. У бир ой Прибалтикага кетиб қолди. Биз бу орада ишни анча пишириб қўйдик. Ҳамид сафардан қайтган, айтдики, сизлар жуда илгарилаб кетибсизлар, энди мен сизларга керакмасман, деди. Кейин домла Уйғун билан ёзавердик. Энди мунозаралар масаласидан ҳам гапирай. Жанжаалимиз кўп бўлган. Асосий жанжал шундан иборат бўлдики, домла асосан маиший томонга бурди, мен бунинг ижтимоий драма деб тушундим. Бу кўп мунозара бўлди. (Шунинг учун ўйлайманки, ҳар ким асарни яққа-яққа ёзгани яхши. Йўқса, бир-бирингизни ишонтиришингизга кўп вақтингиз кетар экан). Буям ҳал бўлди. Кейин биринчи сахнани мен, иккинчи сахнани Уйғун ёзадиган бўлди. Аввал асарнинг ҳаммасини проза билан ёзиб чиққанмиз. Проза варианты Санъат идорасида муҳокама қилинди. Шукур Саъдулла бир масалада каттик қаршилиқ қилди. Ҳусайн Бойқарога жабр қилгансизлар, жуда қораланиб кетибди. Бошқа жиҳатдан ҳаммаси тўғри бўлди. Кейин Уйғундан илтимос қилдимки, асар шоир ҳақида, шунинг учун унда шеър бўлиши шарт, Бир қисмини шеърга солиб чиқасиз, дедим. Мен биринчи картинасини ёзганман, Навоий билан Гулини прозада. Ўзимни қаноатлантирганга йўқ. Икки шоир учрашди-ю, проза билан гаплашадими, бу қандок бўлди? Шунинг ярмисини шеърга солиб чиқасиз, дедим, Уйғун аввал унамади. Тайёр иш, муҳокамадан ўтган. Қимга ёқади дейсиз? Мен айтдим; шеър асарга қанот бағишлайди! Кейин шундай қилиб кўрдик. Уйғуннинг ўзиям хурсанд бўлди. Пьесанинг охири проза билан тугасам, ора-сирода шеърларга солинган, ҳаммаси Уйғуннинг хизмати. Бу ерда очик айтиш керакки, Уйғуннинг етакчилик роли бўлди.

Т. Юнус. Домла, сизни серкирра ижодкор дейишди. Адабиёт илми бўйича йирик академик олим, аини чоқда танкид драматургсиз. Сиз ўзингиз мана шу икки йўналишнинг кўпроқ қайси бирида муваффақиятга эришдингиз, деб ўйлайсиз?

И. Султон. Умуман, муаллиф ўзининг муваффақиятлари тўғрисида гапириши жуда қийин бўлса керак, деб ўйлайман. Мен ўзим асосий ишимни илмий иш деб ҳисоблайман.

Т. Юнус. Домла, сиз кўп драматик асарлар яратгансиз. Лекин баъзи пьесаларингиз бугун эскириб қолди. Шу асарларни бугунги кун талаблари асосида қайта ишлаш эҳтиёжини сезмаясизми?

И. Султон. Мен аввал ёзилган асарларни, масалан, «Навоий» драмасини қайтадан ёзишнинг энди иложи йўқ, деб ҳисоблайман. Умуман, ёзилган асарни қайтадан ёзишнинг кераги йўқ деб ўйлайман. Унинг ўрнига бирорта замонабоп асар яратиш керак.

Т. Юнус. Домла, ёзувчилар, танкидчилар айтмаган камчиликларни ўзингиз сезасизми?

И. Султон. Ҳа, сезаман. Ҳозирги нукта назардан ҳар бир асарини қайтадан ёзиш фикри

туғилади. Лекин бунинг кераги йўқ. Бу асарларнинг камчилиги шуки, танқидчилик бизга кўп зарар етказган. Бизни Европа адабиётидан, рус адабиётидан ўрган, деб кулоқларимизга қуйишган. Шунинг учун тақлидлар жуда кўп. Агар ўзининг адабиётимизни хусусиятларини эътиборга олиб, ёзганимизда яхшироқ бўларди. Мана шунини сезаман.

Т. Юнус. Сиз отахон драматург сифатида бугунги кун драматургиясидан кўнглингиз тўкми?

И. Султон. Бугунги кун драматургиясидан кўнглим тўк эмас. Чунки, давлат ўзининг ижодимдан кўнглим тўк эмас. Биз, бир кўчув давримиз. Хар ким ижодий ҳаётда ўз ўрнини топиб олиши керак. Биз хали тополганимиз йўқ. Хали мен аниқ бир йўлдан кетаётган ёзувчинини кўрганам йўқ. Маиший ҳаётдан комедиялар ёзилган. Уларнинг роли шундан иборатки, ҳозирги оғир аҳволда одамларни турмуш ташвишларини бир-икки соат унутишга ёрдам беради. Бизга ҳозир юланч ҳам керак. Энди, замон ҳақида, янги даврнинг қахрамонлари ҳақида асар ҳам керак. Ешларнинг диктативни шунга тортишимиз керак.

Т. Юнус. Домла, хабарингиз бор, республикамызда 30 дан ортик театр бор. Лекин иктисодий шароит бу санъат даргоҳларини оғир аҳволга солиб қўйган. Хатто битта республикага 30 дан ортик театрнинг нима кераги бор, деган гаплар ҳам бўлмокда. Шу тўғрими?

И. Султон. 30 та театр битта республика учун кўп! Сон ортидан қувиш керак эмас. Театрлардаги актёр бечоралар, ўзларини молиявий жиҳатдан таъмин этиш учун концертбозлик йўлига ўтиб кетган. Энди, каранг-да! Йигит-қизлар беш йил таҳсил олсалар-у, тирикчилик учун концерт беришса! Бу бир томони. Иккинчи томони шуки, санъат одамларининг майдонга келиши жуда кийин. Шунинг учун ҳам муаммони қадар театрларни сақлашга ҳаракат қилиш керак. Сақлашнинг иложи бўлмаса, начора... Жамлаш ҳисобига ўнта-ўн иккита қилса бўлади.

Т. Юнус. Масалан, Каттакўрғонда театр бор. Дейлик, шахарда 100 минг одам яшайди. Энди, шу 100 минг одамни кичик бир бахтдан мосуво қилиш тўғрими?

И. Султон. Сақлаш керак! Бунга тўла қўшиламан. Янги театрлар очмай, борларини сақлашимиз керак. Лекин иложи бўлармикан? Шу ўринда бир нарсани атай. Бир вақтлар Большой театрини ёпишмоқчи бўлишган. Ленинни ҳам кўндиришган. Министрлар Советида кўрилиб, лойиҳалари ишлаб чиқилган. Луначарский бунга қаршилик кўрсатган. Уша кезларда 3 минг одам ишлайдиган бу даргоҳни иситиш, ишчиларни ойлик билан таъминлаш кийин бўлиб қолган. Аксига олиб очарчилик даври, театрга одам тушмайди. Шунга қарамай, Луначарский Большой театрни сақлаб қолишга ҳаракат қилган. Ва шунга эришган. 100 йиллар давомида шакланган театр тарқатилгудек бўлса, уни тиклаш учун яна 100 йил керак, деб айтган.

Т. Юнус. Домла, роса сизнинг бошингизни котирдим, энди... шундай бир савол бор. Ўтмишда ўз вақтида айтмаган ёки айтиб бугунги кунда пушаймон бўлган пайтларингиз бўлганми?

И. Султон. Умумий идеология тазйиқи остида Чўлпон, Фитрат, Абдулла Қодирий ҳақида лаънатлаб айтган гапларим бор. Яъни шу маънодаки, булар миллатчи эдилар, деган гаплар бор. Олим сифатида, санъаткор сифатида қораламасдан, идеологиясини қоралаган пайтларим бўлган. Бунга афсус қиламан. Албатта, афсус қиламан! Бундан ташқари, афсус қилганим шуки, биз интернационализм либосини кийиб олган шовинизми билмай қолибмиз. Шовинизм бизнинг юртимизга интернационализм либосини кийиб келибди-да, биз уни интернационализм деб тушунибмиз. Аслида, шовинизм экан. Мен бунини аллақачон тушунганман... Эсимда, Абдулла Қаҳҳорнинг юбилейи бўлди. Қаҳҳор ҳақида доклад қилишни менга топширишди. Мен ўзбекча гапираман, деб шарт қўйдим. Юбилей кечасида бир жойда русча гапирдим, рус ўртоқлар ўтирибди, меҳмонлар учун русча гапираман, дедим. Сиз Абдулла Қаҳҳор асарларининг русча таржимасини ўқийсиз, шунинг учун тилдаги лафофатини сезмайсиз, тилдаги лафофат қисман таржимоннинг маҳорати билан сақланиб қолиши мумкин, аммо бизнинг афзалиятимиз шуки, тилингиз лафофатини сезамиз, агар ўзбек тилини тушунсангиз эди, бу қандай ёзувчи эканлигини билардингиз, дедим. Чапак бўлиб кетди! Кейин мени, рус ўртоқлар ўзбек тилини ўрганмишга мажбур деган гапни гапирдингиз, деб айбладилар. Мен тилка мажбур қилиш эмас-ку, дедим. Кейин ҳукумат йинга чиқди. Яна мени ўртага олиб шу ишни яхши қилмадингиз, дейишди. Эртаси кўни Абдулла Қаҳҳор боғида банкет бўлди. Мен Бородин билан дўст эдим, ёнимга ўтириб, кечаги хатони тузатишга имконингиз бор, деди. Менга сўз берилди, бу ҳақда тўхтамадим. Бошқа гаплар ҳақида гапирдим.

Т. Юнус. Домла, машҳур актриса Фанна Раневскаяни биласиз. Жуда яхши актриса эди. Шу аёл чет элликларга қараб туриб афсусланган экан. Машҳур режиссёр Сергей Юрский нега буларга ачинасиз, деса, булар Пушкинни рус тилида ўқиймайди, шунга афсусланаман, деган экан.

И. Султон. Ҳа, ха! Мен ҳам шу маънода гапирганим-да! Бунинг нимаси ёмон?! Бу гап берган сари ёмон тус олаверди. Уша кунлари Туркманистоннинг бизда декадаси бўлаётганди. Махтумқули ҳақида пьеса Муқимий театрида қўйилаётганди. Борсам, ҳамма раҳбарлар ўтирибди. Ҳеч ким мен билан сатомлашмади. Мен ўзим билмай қолиб, одат бўйича дирекция томонидан кириб, правительственный комнатага кириб қолдим. Қирсам Едгор Насриддинова бор экан. У киши келиб мен билан кўришди. Уч-тўрт кундан кейин мени Марказқўмга чақирдишди. Шу гапингиз хато бўлди, матбуотда чиқиб қилсангиз, дейишди. Мен йўқ дедим. Бизнинг Конституциямызда ўзбек тили давлат тили деб ёзиб қўйилган, мен давлат тилимизнинг пропаганда қилибман, дедим. Конституциямызда унақа гап йўқ, дейишди. Қарасам, олиб ташланган экан.

Т. Юнус. Бугун сизни нималар кўпроқ ташвишга солади?

И. Султон. Миллий мустақиллик деб биз миллатчи руҳига тушиб кетмасмикимиз, шундан кўрсаман. Миллатчилик йўлига тушиб кетсак, ўзимиз учун зарар. Мустақиллик керак, миллатчилик керак эмас. Миллийлик керак, миллий онг керак, миллатчилик керак эмас. Энди билсак, Чўлпон, Фитрат — булар миллатчи эмас экан, улар миллатпарвар экан. Масалан, мен Фитратнинг бирон марта рус халқига қарши гапирганини эшитганим йўқ. Чўлпон агар рус халқини ёмон кўрса, ўрнисга ўйланамиди? Кейинги хотини рус эди-ку? Меҳрибонликни рус аёлидан кўрган-ку. Улар миллатпарвар бўлган. Миллатпарварлик бизга керак. Аммо миллатчилик керак эмас.

Т. Юнус. Домла, меннинг ўрнимда драматург Иzzат Султон ва академик Иzzат Султонга қандай савол берган бўлардингиз?

И. Султон. Ўзбекистоннинг янги шароитда гуллаши учун нима қилаяпсан? — деб савол берардим. Янги шароитда ўзбек халқининг гуллаши учун, унинг маданиятини ривожини учун қариган

бўлсанг ҳам кўлингдан бир нарса келадими, нима қиляяпсан, деб савол берардим. Бу савол ҳар биримизга, қарию ёш ҳаммага қаратилиши керак. Бугун жамиятимиз шундай бир даврга кирдики, ҳар биримизнинг қимматимиз, ҳаётимизнинг мазмуни буюк ниятларни амалга оширишга қўшган ҳиссамизга қараб белгиланади. Мен шахсан ўзим шунга ҳисса қўшишга ҳаракат қиламан. Еш кетди, имкониятим чекланган, лекин шундай бўлса ҳам хизматимни аямайман.

Т. Юнус. Домла, сизга худо умр берсин, илмий ишларингизда, ижодий ишларингизда катта муваффақиятлар тилаймиз.

И. Султон. Сизларнинг ҳам эътиборингиз учун катта раҳмат!

АЗИЗ МУШТАРИЙЛАР!

Иқтисодий танглик, йўл харажатлари, қоғоз, матбаа харажатларининг кескин ошганидан хабарингиз бор. Барча нашрлар ҳозир танг аҳволдалигини биласиз. Буни тўғри англаган ҳолда кўлингиздан келган ёрдамни аямай келяпсиз. Бунинг учун Сизларга ташаккурлар айтамиз. Бир томондан ҳукуматимизнинг мадади, бир томондан Сизларнинг қўллашингиз туфайли «Шарқ юлдузи» яшаб келяпти, бундан сўнг ҳам яшаб қолажак, иншооллоҳ!

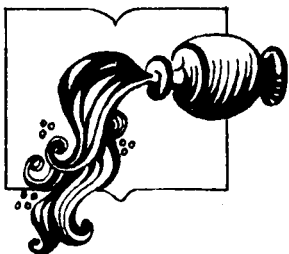
Таҳририят Сиз, азизлардан кўп мактублар оляпти. Унда Сиз вақтида обуна бўлолмаганингиздан, ойномани дўконлардан сотиб ололмаётганингиздан афсусда эканингизни ёзясиз. Чиндан ҳам журнал таннархи ошгани боис чакана сотувга чиқарилмаяпти. Сизларнинг илтимосингиз инobatга олиниб, обуна давом эттириладиган бўлди. Журнал нархи май ойидан эътиборан 70 сўмдан деб белгиланди. Демак:

ОЛТИ ОЙГА — 420 СЎМ
САККИЗ ОЙГА — 560 СЎМ.

ҚЎШНИ ЖУМҲУРИЯТЛАРДА ИСТИҚОМАТ ҚИЛУВЧИ
АЗИЗ МУШТАРИЙЛАРИМИЗ!

Йўл харажатлари кескин ошгани сабабли сизларнинг обуна учун тўлаган маблағингиз фақат олти ойга етар экан. Бинобарин, иккинчи ярим йиллик учун 420 сўм тўлаб, қўшимча обуна бўлмасангиз журнални ололмай қоласиз. Гарчи бу ҳолда биз айбли бўлмасак-да, Сизлардан узр сўраймиз. Умид қиламизки, Сизлар иккинчи ярим йил учун ҳам обуна бўласизлар, бизга йил бўйи ҳамроҳ, ҳамроз бўлиб қоласизлар.

ТАҲРИРИЯТ

Сафия Мингишева

МЕНГА САОДАТДАН

ҚАНОТ БЕР...

* * *

Сафия Мингишева — Қашқадарё вилоятининг Яққабоб туманида туғилган. ТошДД журналистика куллиётида сирдан ўқийди. Шеърлари ойномада биринчи марта чиқяпти.

Мен баҳорни қизғондимми, бахтними ё,
Иқбол десам, қаҳратон қиш бўлди дунё,
Кўрганларим таъбирсиз туш, аччиқ рўё,
Баҳорларни қизғонганим мени кечир!

Суйган гулим райҳон дедим, алаф бўлди,
Ғамларим бир, ғанимлар бир тараф бўлди,
Ҳаттоки бахт йўлим тақир, сароб бўлди,
Иқболларга ишонганим мени кечир!

Сунбуланинг кўзидаги ёши — менман,
Бағри куйик булбулнинг бардоши — менман,
Ишқ қайнатган сумалакнинг тоши — менман,
Елғонларга ишонганим мени кечир!..

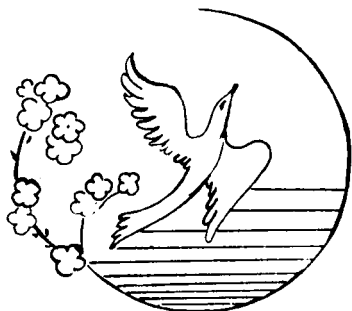
* * *

Шамоллар сочингни силади минг бор,
Минг бор кўзларингдан ўпди эркалаб.
Сен эзғилаб ўтдинг, эзғиладинг, мен
Изларингга хазон бўлиб босдим лаб.

Чил-чил синган сирдон, сирга тўла дон,
Шафқатга тилини кўрсатган жабр.
Танимайман дедим, таниб ногаҳон
Сенинг изларингни ўпдим барибир!

* * *

Афсонага айланди умрим,
Ишқу муҳаббатни унутдим.
Шудрингларга сиғиниб ҳар тонг,
Саҳарлардан сеҳрлар кутдим.

Йиғлаётган қари қиз — ҳаёт,
Кафтингда қордай эриб кетдим.
Ойнинг олтин ўроғидан бахт,
Меҳрсиздан меҳрлар кутдим.

Садақанга зор эмас кўнглим,
Мақрларнинг тузоғин титдим.
Билмақ, нечун сен бағритошдан,
Нечун сендан мурувват кутдим?

* * *

Аламкуш жисмимда аламкуш нола,
Умримнинг баҳори қайтиб тирилмас.
Умидим, гавҳардан узук шокила,
Аламкушман дедим, аламкуш эмас,
Менга саодатдан қанот бер, дунё!

Сирли синоатлар тиладим бир зум,
Ишқим, остонанга бошимни уриб.
Дардларим сочингдай узундан-узун,
Дардли дунёларга кетдим рой бериб.
Менга муҳаббатдан ҳаёт бер, дунё!

Изимдан аччиқ сўз, тузлар сепилди,
Ғийбатлар сочимни юлди тортқилаб.
Гина-кудуратлар юз бор сепилди,
Шивирлаб айтаман, шивирлаб бос лаб —
Менга мангу бахтдан нажот бер, дунё!

* * *

Етишмоқ истадик ҳижрондан қочиб,
Саросар шамоллар воқиф бўлдилар.
Ҳамиша интилдик очиқиб-очиб,
Етиб-етишмаган диллар куйдилар.

Куйдилар орзунинг оқ либослари,
Муҳаббат қаритган йўллар куйдилар.
Пойимда ишқингнинг пойандозлари,
Тутиб-туташмаган қўллар куйдилар.

Армонлар бизга-ку беланчак бўлди,
Жаннати хаёллар, ўйлар куйдилар.
Самодан ёр-ёрлар тўкилган оқшом —
Севиб-севилмаган диллар куйдилар.

● ● ●

Моҳигул

ЮРАГИМ ЮРТИДА ЙИҒЛАЙДИ БИР СЎЗ

* * *

...Сен мени минг йиллар эринмай кутдинг,
қўй энди. Кутмагил қайтиб бормайман.
Кечиргин, ҳижроннинг совуқ тунлари
илитган илинжни сенга бермайман.

Сени қорачиққа беркитиб эдим,
минг афсус, қорачиқ хиёнат қилди.
У сени тубида йўқотиб қўйиб,
сўнг ҳамма-ҳаммадан яна қидирди.

Дилимнинг шикаста оҳангларида
чўмилган кўзёшлар барибир содиқ.
Фалакнинг туганмас дилтангларида
кўникишни танлаб, мерос деб олдиқ.

Кутмагил. Туйғунинг нафис турлари
ғамларда рангини йўқотиб қўйди.
Сен мени кутмайин қўйган кунларинг
Моҳи азобингни ўзингдек суйди...

Моҳигул Назарова — Бухоро вилоятининг Ғиждувон туманидан. ТошДД журналистика куллийетида сиртдан таҳсил олади. Шеърлари ойнамада илк бор берилляпти.

Дилим — азобларга лиқ тўлган коса,
қўй унга тегинма, тўкилса ёмон.
Дардларнинг йўллари ёруғдир роса,
унга чироқ бўлса, танишим армон.

Қисматим ўйнама. Ёлғон орзуни
ҳар куни минг бора қарғаб чарчадим.
Мунглар йўргаклаган митти туйғуни,
бешигинг йўк дея, алдаб чарчадим.

Ҳасратинг — умримга кўмилган тузоқ,
кўзларим — аламнинг чўккан денгизи.
Таскинга ундама, у ҳали узоқ,
ахир, мен — сабрнинг тош қотган қизи.

Алдама. Алдовинг дилимни тортса,
азобим тошса гар, чидамоқ душвор.
Дилим — дардгинангга лиқ тўлган коса,
тўкилса, таскининг кор қилмас, бекор!..

* * *

Ҳамон тушларимга кулиб кирар бахт,
сенинг қиёфангда аксини топиб.
Менинг ўтинчимга қулоқ солмас вақт,
кунлар бир-бирини қувади чопиб.

Тушларим орзумдан олар андоза,
тушларим атиргул сингари хушранг.
Улар шабнам каби гўзал ва тоза,
уларнинг сеҳрига армон қолур танг.

Ҳамон тушларимга кулиб кирар бахт,
тушимда мен унинг тафтин туярман.
Олдимда армондан шароб турар тахт,
мен энди армонни сендек суярман!..

* * *

Қўрқаман. Тасаввур, ўйининг ёмон,
чирпирак қиласан хаёлларимни.
Тиғларинг ўткир-а, азизим армон,
бағримга санчганда саволларингни.
Юрагим, энтикма, ишонма, қўйгин,
ҳадеб ихтиёрга бераверма эрк.
Бу дарднинг нелигин ичингда туйгин,
алам кўзларимга бақрайганда тек.
Ҳали жуда узоқ мақсад манзили,
дил узоқ, йўл узоқ, хаёллар ғариб.
Аччиқдир нақадар, изтироб, тилинг,
наҳот етишганим сенсан ахтариб?!
Барибир қўрқаман сендан, тасаввур,
дардсиз бир юракка умидим экма.
Биламан, биламан, кудратинг кўп зўр,
аммо қўй, бечора илинжга тегма!

* * *

Юрагим юртида йиғлайди бир сўз,
тилим жаллодининг ханжарларидан.
Нажотсиз эканим унга босар туз,
ҳузурлар олиб-да янчарларидан.

Тондим мен, тонгларнинг оқ орзусидан,
ҳасрат ваъдасидан тонмади дунё.
Ўтиб-ўтолмайин таскин юзидан,
сўзингдан топганим тап-тақир сахро.

Куйган дил юртида сарсон ўша сўз,
алам кўзларимга босса изини.
Бахт-чи, ўз-ўзини қилади кўз-кўз,
сиғдирмайин мендай ўғай қизини!

Ҳусайн Воиз Кошифий

ФУТУВВАТНОМАИ СУЛТОНИЙ

Агар шогирд нима орқали матлуби-мақсадига етади, деб сўрасалар, хизмати орқали деб айтгин. Агар хизматининг биноти нимага қурилган деб сўрасалар, роҳатни тарқатиш ва заҳматни чекиш асосига деб айтгин. Агар шогирдликнинг рунклари нечта деб сўрасалар, тўртта деб айт. Биринчидан, мард бўлиб ишга киришиш, яъни, футувват йўлини мардона қабул қилиш, зеро киришмасдан қўрқиб туриш, орқага суриш ва йўлда қайтишдан кўра ёмонроқ... Иккинчиси — сидқидилдан хизмат қилиш. Учинчиси — кўнгилни ва тилни бир-бирига мувофиқ тутиш, яъни, тўғри гапириб, тўғри аъмол қилиш. Тўртинчиси — насиҳатга қулоқ солиш ва устоздан эшитганини ёдда тутиб, унга амал қилиш.

Агар шогирдликнинг одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айт. Аввал шуки, қабулга кирганда ёки устозни кўрганда, биринчи бўлиб салом бериш. Иккинчиси — устознинг олдида оз гапириш. Учинчиси — бошни олдинга эгиб туриш. Тўртинчи — кўзни ҳар томонга югуртирмаслик. Бешинчи — агар масала сўрамоқчи бўлса, олдин устоздан ижозат олиш. Олтинчи — устоз жавоб айтганда, эътироз билдирмаслик. Ўттинчи — устоз олдида бошқалардан ғийбат қилмаслик. Саккизинчи — ўтириб-туришда ҳурматни тўлиқ сақлаш.

Бешинчи фасл. Шадд маъноси ва унга тааллуқли нарсалар хусусида

Агар шадднинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгинки, ушбу сўзнинг маъноси бештадир: биринчиси — мустаҳкамлаш, асос яратиш; иккинчиси — ҳужум қилиш; учинчиси — чопиш; тўртинчиси — қувватлантириш; бешинчиси — қуёшнинг кўтарилиши. Аммо футувват истилоҳида мардлар аҳлининг аҳдига вафо қилиб, пирнинг амрига итоат этишини шадд деб айтадилар. Агар «шадд»нинг луғавий ва истилоҳий маънолари орасида қандай яқинлик бор деб сўрасалар, жавоб бериб айтгинки, биринчидан, аҳд боғлаш солиқнинг ўз ишига устиворлигини кўрсатади, зеро мардлик белбоғини боғлаган аҳдига вафо қилади. Иккинчидан, бел боғлагандан кейин нафсга қарши кураш эшиклари очилади, бас, гўё душманга ҳамла этган бўлади ва душманларнинг қаттол душмани — нафс билан жанг бошлайди. Учинчидан, бели боғланган одам сулуқ йўлида собитроқ ва чаққонроқ бўлади ва мақсад манзили сари ҳушёру огоҳ бўлиб интилади. Тўртинчидан, белни боғлаш орқали киши ботинида бошқа бир қувват пайдо бўлади... Бешинчидан, белини боғлаган шахсда офтобнинг кўтарилиб порлаши сингари тариқат фалаки сари бир илҳомли кўтарилиш юз беради. Ва илоҳий жамол анвори порлашидан кўнгли ёришади, худди қуёш нурларида ер юзи ёришгани каби.

Агар шаддни нимага ишора этиб, қиёс қиладилар, деб сўрасалар, шиддат ва шиддатга (қаттиқликка) деб айт, яъни кимки шадд аҳлидан бўлса, у нафс ва ҳирсу ҳавога нисбатан қаттиққўл бўлиши даркор демак. Боз устига, у бошқалардан қанчалик озору қаттиқлик тортса-да, чидаши лозим. Шунда унинг шадди — аҳди дуруст бўлуб чиқади. Айтишларича, бу сўз «шаддата» сўзидан олинган ва у жавонмард, яъни ёш йигитнинг

куввати ва яхшилиги шиддатига ишорадир... Яна шуки, кимки шадд бўлса (футувват белбоғни боғласа), унинг олдинги ҳаёти ниҳоясига етади, яъни жавонмардликдан ўзга нарсани унутган бўлади.

Агар шадднинг ҳақиқати нима, деб сўрасалар, сидқу сафо, меҳру вафо ва таслим (бўйсиниш) деб жавоб бергин.

Олтинчи фасл. Шадднинг турлари ҳақида

Агар бел боғлаганларга нисбатан айтиладиган шадд нимадир, деб сўрасалар, жавоб бериб айтким, шадд белбоғдир ва у аҳду вафо белгисидир. Агар бел боғлашнинг турлари неча деб сўрасалар, ўнта деб айт. Биринчиси ўз нафсини ўлдириш, иккинчиси ҳийла-найрангни тарк этиш ва халққа файз етказиш. Учинчиси еб-ичишда ва кийинишда исрофни тарк этиш, тўртинчиси ўз борлигидан воз кечиш, яъни ўзини ҳақ йўлида халққа фидо қилиш...

Агар хуфия шадд қайси деб сўрасалар, кўнгил сиррини ҳеч бир бегона олдига фош этмаслик ва зоҳиру ботинда ёру биродарларга муҳаббатли бўлиш, шафқат кўрсатиш деб айт. Яширин душман — нафсга нисбатан ситамли бўлсин ва у билан ҳеч муро-сага бормасин.

Агар шадднинг хиллари неча деб сўрасалар, еттита деб айт. Унинг сифатлари эса ўнтадир. Биринчиси — салмоний, иккинчиси — сулаймоний, учинчиси — луқмоний, тўртинчиси — юсуфий, бешинчиси — румий, олтинчиси — довудий, еттинчиси — мисрий. Агар ул айтилган ўн сифат қайсидир деб сўрасалар, айтгин: биринчиси алиф шадди, иккинчиси лом шадди, учинчиси мим шадди, тўртинчиси мадда шадди, бешинчиси меҳробий шадд, олтинчиси сайфий шадд, еттинчиси қавсий шадд, саккизинчиси салмоний шадд, тўққизинчиси юсуфий шадд, ўнинчиси хуфия шадд.

Агар булардан ҳар бири нимани ифодалаб келади ва нима маънони билдиради деб сўрасалар, жавоб бериб дегил: «алиф» шадди маддоҳлар (ғазалхонлар)га тегишли, «лом-алиф» шадди авом шаддидир, «мим» шадди ҳикмат аҳлининг шаддидир, «мадда» шаддининг тугуни йўқ ва у авом шаддидир. «Меҳробий» — мешкоблар шадди бўлса, «сайфий» (сайф — қилич) сипоҳийларга тегишли. «Қабз» шадди — паҳлавонларники, «салмоний» — фаррошлар шаддидир. «Юсуфий» — ҳунармандлар шадди, «хуфия» эса маҳсус тоифанинг шадди бўлиб, уни шу тоифанинг маҳрами — нақиб билади ва истеъдоди, қобилияти бор кишилар бундан хабардордирлар.

Агар ҳар бир шадднинг маъноси нима ва у нимага ишора этади деб сўрасалар, айтгин: «алиф» шадди ростликка ишора. «Лом-алиф (яъни «ло» — йўқ демак) нафсни, ҳирсу ҳавасни тарк этишга ишорадир. «Мим»нинг маъноси нафс оғзини боғлаш (тугун қилиш), баъзилар маломатга ишора ҳам дебдурлар. «Мадда»нинг маъноси ишқ юкни кўтаришдир... «Меҳробий» шадднинг маъноси нафс билан жанг қилмоққа ишорадир. «Сайфий» шадднинг маъноси шуки, солиқ мужоҳидат қиличи билан ёмон сифатларни, илм душманларини енгади. Шадди «қавлий»нинг маъноси қурбу мартаба топиш ва асрорда доно бўлиш демакдир. «Шадди салмоний»нинг маъноси одамларга зиён-заҳмат, озор етказмасдан умр ўтказишдир. «Шадди юсуфий»нинг маъноси тариқатда парҳез, тақвода собит туриш ва ҳавас Зулайҳоси сўзига қириб, исмат этагини қўлдан чиқармасликдир. Хуфия шадднинг маъноси сирнинг поклар тилидан поклар қулоғига етишидир.

Агар шадд, яъни белбоғни боғлаш усуллари неча деб сўрасалар, иккита деб жавоб бергил: биринчиси — остки, иккинчиси — устки. Агар остки қайси деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу — аввал шоҳмардонлар номига тугун тугиш, кейин ўз устози номига тугун боғлаш, учинчи ўз номига тугун боғлаш. Шундан кейин тугунларни ағдаради, натижада биринчи тугун устига чиқади. Буни такмил ҳам дейдилар. Агар устки (фавқоний) қайси деб сўрасалар, бу — аввал ўз номига, кейин устози номига тугун боғлаш демак.

Еттинчи фасл. Бел боғлаш далиллари хусусида

...Агар биринчи бел боғлаганлар кимлар эди деб сўрасалар, улар қуйидаги ўн етти кишидир деб айтгин: Салмон Форсий, Абузарар Ғаффорий, Аммор Ёсор, Миқдор Асвод, Хисон Собит, Абубайд Жарроҳ, Жобир Ансорий, Сухайл Яманий, Муслим Шаққий, Малик Аштар, Довуд Мисрий, Сухайл Румий, Амру бин Умия, Сайф Яманий, Қанбар Али, Жавонмард Қассоб, Абул Муҳажжон.

Мовароуннаҳр, Хуросон, Табаристон, Ироқ ва Ажамнинг бел боғлаган мардлари далолати Салмон Форсийга тегишли. Миср, Искандария, Ҳалаб ва унинг атрофи далолати Довуд Мисрийга, Рум ва Мағриб аҳли ҳамда Озарбайжон Сухайл Румийга, Яман, Адан, Барбар, Ҳиндистон, Чин чегаралари мамлакатларининг бел боғлаган мардлари Абул Муҳажжонга бориб тақаладилар.

Агар салмонийлар удуми (санад-далили) қанақа деб сўрасалар, дегилким ҳар бир тоифанинг удуми бор. Нечунким, Салмон Форсий Али Ансорийнинг белини боғлади.

Али Ансорий Ашжан Маданийнинг белини боғлади. У ўз навбатида Абумуслим Хуросоний белини боғлади. Шу залда ҳар бири иккинчисининг белини боғлаганда иловалар қилди ва фарқлар юзага келди. Ва бу турли гуруҳларнинг пайдо бўлишига сабаб бўлди. Чунончи, риёзия, шаҳна, хулдия, матвия, муслимия, мавлоия ва бошқалар. Хуллас, Хуросон, Ироқ ва Мовароуннаҳр аҳлининг Салмон Форсийга олиб бориб тақаладиган ҳар бир бели боғланган кишиси комил мард ҳисобланади.

Саккизинчи фасл. Хуфия ҳалвоси ҳақида

Агар хуфиянинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, араб тилида хуфия деб ёғоч идишни айтадилар. Ва шадд ҳалвоси шунақа ёғоч идишларда тайёрлангани учун уни хуфия деб айтадилар. Агар хуфия ҳалвоси нимадан тайёрланади деб сўрасалар, тоза ёғ, хурмо ва нондан тайёрланади, деб айт. Буларнинг ҳаммасининг хуфия, яъни ёғоч идишга солиб, қўл билан эзиб аралаштирадилар. Бу таом ширин бўлгани учун ҳалво деганлар. Бу оловда пишмаган ҳалводир.

Тўққизинчи фасл. Бел боғлаш маросимини тайёрлаш ҳақида

...Устоз бирон кишининг белини боғламоқчи бўлса, аввал покиза, кенг бир жой танлаб, мажлис қурсин. Кейин тариқат фарзанди мажлисга пир, аҳд отаси ва шадд устодини бошлаб келсин. Шундан кейин нақиб десин: эй азизлар, фалон кунни ушбу мажлисда шайх, нақиб ва тариқат биродарлари ҳозир бўлсинлар. Ушанда шайхга жойнамоз тўшайдилар, кейин шадд жойнамози (гиламчасини) ёзадилар. Ва ҳар икки жойнамознинг учлари бир-бирига тегиб турсин ва шайхнинг жойнамози ўнг қўл томонда бўлсин ва шайх жойнамоз устига чиқиб ўтирсин. Ва тариқат устодиким, аҳд отаси дейдилар, шайхга рўпарў ўтирсин ва иккита тариқат биродари аҳд отасининг чап томонида ёнма-ён ўтирсинлар... Мажлисга бир коса тоза сув ва ҳеч нарса аралаштирилмаган бир чимдим оқ туз ҳозир этсинлар. Нақиб туз ва сувни олиб бир-бирига аралаштиради. Кейин беш пиликли чироқни ёқадилар. Бели боғланган биродарлар, агар ҳаммалари ҳозир бўлмасалар ҳам, аммо иккитаси албатта, бўлиши шарт. Шундан кейин аҳд отаси фарзандни аҳдга киритади, яъни жавонмардликка қабул қилиш бошланади. Фарзандликка (жавонмардликка) қабул қилинувчи биродарига бахиллик ва кибр-ҳаво, ҳасад ва ёмонлик қилишга раво кўрмаслик ҳақида, омонатга хиёнат қилмаслик, ҳамма жойда инсоф чизигидан чиқмасликка, ўзгалардан эса инсоф талаб қилмасликка, муридлик одобини сақлашга, кишиларнинг ҳожатини чиқаришга, карамли бўлишга, ўз тоифасини мукаррам тутишга, ожиз кишилар устидан кулмасликка аҳду паймон этади.

Шундан кейин шадд устоди ўрнидан туриб, фарзандни ўзининг чап томонида тутиб, икковлари шайхга юзланадилар. Шайх фарзанднинг қўлини олади ва уни ҳар хил гуноҳлардан тавба қилдиради ва белбоғни елкасидан тушириб, чап қўлига олади. Кейин белбоғни гиламнинг ўртасига қўйиб, хутба ўқийди. Хутба тугагач, футувватномада зикр этилган қоида ва талабларни айтиб, фарзандга эшиттиради. Шундан кейин шадд устози ўрнидан туриб, иккала қўлини белбоғ (шадд) остидан ўтказди. Аввал ўнг қўлини ва тўрт бармоғини белбоғнинг остига юборади ва кўрсаткич бармоғини белбоғ остига тутиб туради. Шу ҳолатда фарзанд қулоғига зарурий сўзларни айтади ва белбоғни фарзанд белига боғлайди. Кейин тузли сувни мажлисда ҳозир бўлганларга ичирадилар. Ва агар ҳалво бўлса, ундан ҳам тотиб кўрадилар. Уч кун ўтгандан кейин фарзанд устоз олдига келади ва устоз унинг белбоғини ечади...

Унинчи фасл. Белбоғ боғлашга тааллуқли ҳар хил маънолар ва фондалар ҳақида

Агар шайх ва аҳд отаси мажлисда нега ҳозир бўладилар деб сўрасалар, айтгилки, шайх қози ўрнида ва аҳд отаси вакил ўрнидадир. Агар тариқат биродарларидан нега камида икки киши бўлиши керак, деб сўрасалар, айтгилки, улар фарзанднинг иқфорида ва аҳдига икки гувоҳдир. Чунки гувоҳ иккитадан кам бўлмаслиги керак. Агар мажлисга келтирилган туз билан сувнинг маъноси нима, деб сўрасалар, айтгилки, бу тариқат аҳли сув сингари софдил ва равшан гидрокли бўлиши ва туз ҳақини риоя қилишларига ишорадир, яъни сув ва туз мисоли ҳамма ерга йўллари очик бўлсин.

Беш пиликли чироқнинг маъноси нима деб сўрасалар, бу кўнгил чироғини муҳаббат ила ёқишга ишорадир, деб айтгил, токи вужуд олами ундан ёғду олсин.

Агар бел боғлаш вақтида нега фарзандни ўнг томонга ўтказадилар, деб сўрасалар, уни ростликка одат қилдириш учун шундай қиладилар, деб айтгил ва у белини ўйин-ҳавас учун эмас, балки чиндан ҳам фидойилик йўлида боғлаганини англасин.

Агар нега чап қўлда ҳа ч тутиб турадилар ва бу нимага ишора деб сўрасалар, айтгил: бу шунга ишораки, фарзанд нимаики қилса, юракдан қилсин, зеро юрак чап томондадир.

Агар устознинг белбоғдан уч қадам узоқлашгани нимани билдиради деб сўраса-

лар, айтгилки, бу бир қадам нафс устига, бир қадам шайтони лаин устига ва бир қадам бойик устига қўйилган қадамлардир. Бу учаласини оёқ остига олиб, босиб мағлуб этмаган киши қўлини белбоққа текизишга ҳақли эмас. Агар фарзанд қулоғига айтиладиган сўзлар қайсидир деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу учта сўз — пир ҳам, устоз ҳам учта сўзни айтадилар, аммо устоз айтадиган сўзлар булардир: хизматга тайёр тур, ҳурмат билан ўтир ва ҳиммат билан гапир!

Агар устознинг шогирд белини боғлаётганда унинг қулоғига айтадиган сўзлари нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айт: дўстларга меҳрибонлик, душманлардан ҳазар қилиш, одил бўлиш, ҳасадни кўнгилдан чиқариш, футувват шарт-шароитини билиш ва унга амал қилиш, жавонмард бўлиш, пирга мурид тушиш, муридга пир бўлиш, баландга пастлик ва пастга баландлик...

Агар белбоғни боғлаш ва ечишнинг маъноси нима деб сўрасалар, дегилким, тариқатда нечта боғланадиган ва нечта очиладиган нарсалар (эшиклар, мушкилликлар) бор, бу ўшанга ишорадир. Агар боғланадиган нарсалар нечта ва очиладиганлари қанча деб сўрасалар, айтгил: ўн иккита боғланадиган ва ўн тўртта очиладиган (ечиладиган) нарсалар бор.

Агар боғланадиган (беркилган) нарсалар қайсидир деб сўрасалар, айт: аввал кўзни ҳаром нарсалардан ва кўриш гуноҳ бўладиганлардан беркитиш, иккинчи қулоқни эшитиши ноҳиж нарсалардан беркитиш, учинчи айтилиши номақбул сўзлардан тилни тийиш, тўртинчи ғайр нарсалардан фикрни асраш, бешинчи кўксини ҳасад ва кинадан сақлаш, олтинчи кўнгилни шубҳадан холи тутиш, еттинчи қўлни халқ озори ва ҳаром нарсалардан тортиш, саккизинчи томоғни манъ қилинган таомлардан беркитиш, тўққизинчи футувват бандини зинодан ва шарр (ёмон) ишлардан сақлаш, ўнинчи оёқни тўхмат келтирувчи ва ифлос жойларга боришдан сақлаш, ўн биринчи хотирани беҳуда фикрлардан сақлаш, ўн иккинчи бахиллик ва тамаъ йўлини беркитиш.

Очиладиган нарсалар қайсидир деб сўрасалар, айтгин: эшикни меҳмон учун очиш, дастурхонни очиш, одамлар билан мулоқотда юзнинг очиклиги, пирни ва муридларни кўриш учун кўзнинг очик бўлиши, қулоқни орифлар ва устозлар сўзи учун очиш, тилни субҳонаҳу таоло зикри учун ишлатиш, шафқату эҳсон учун қўлни очиш, одамлар муҳаббатига қалбни очиш, ишқ учун кўнгилни очиш, ҳақиқатни билиш учун фикр эшигини очиш, хайру савоб ишлар учун қадамни равон этиш, эзгу ҳикматларга хотира дарчасини очиш, саховат ва кўнгил овлаш эшигини очиш, эзгу ахлоққа йўл очиш.

Агар аҳд отаси сенинг белингни нима билан боғлади деб сўрасалар, дегилки, бу сўз ғалатдир ва ғалат гапириш раво эмас. Ота бел боғламайди, балки аҳдни ўқийди. Белини устоз боғлайди. Агар устоз белингни нима билан боғлади деб сўрасалар, шадд (белбоғ) ва мардлар сўзи билан деб жавоб бергин.

Агар сен билан устоз орасида нима белги бор, деб сўрасалар, иккита ҳарф деб жавоб бер. Бу ҳарфларни хослар тили айтади ва хосларнинг қулоғи эшитади¹. Агар белни нечта белги билан боғлайдилар деб сўрасалар, айтгил: уч нарса билан боғлайдиларки, уч тугун шунга ишорадир. Аввал — аҳд, иккинчиси — байъат, учинчиси — васият. Агар бел боғлашнинг меҳри нима деб сўрасалар, парҳезни сақлаш деб жавоб бер. Агар шадднинг ҳақиқати нимадир деб сўрасалар, фаолият деб айтгин. Яъни сўзда эмас, балки амалда иш қўрсатиш.

Агар шадд устози ва шогирд орасидаги шарт нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, шогирд бир минг бир кун устознинг хизматини қилиши лозим ва унинг ижозатсиз хизматдан ғофил бўлмасин.

Агар бел боғлашдан мақсад нима деб сўрасалар, пешбурд — олдинга интилиш деб айтгил. Пешбурднинг маъноси нима деб сўрасалар, уч нарса деб айт: аввал салом, иккинчи таом, учинчиси калом.

Агар бир бўлмаса, икки бўлмас ва икки бўлмагунча уч муносиб эмас, деган сўзнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, пир бўлмагунча аҳд отаси бўлиш мумкин эмас ва аҳд отасининг пир бўлмаса, у шадд устози бўлмайди. Агар учта аслий сўзлар қайси деб сўрасалар, дегилки: бу учта сўз бўлиб, муридни йўлга солганда айтадилар ва бунинг бири фарз, бири суннат ва бири шартдир.

Агар буларнинг ҳар бири нимани билдиради деб сўрасалар, айтгилки, фарз — зоҳиру ботинни пок тутиш, суннат — биродарлар ҳурматини жойига қўйиш, шарт эса — пирни ўз қибласи деб билишдир. Агар пир билан мурид бир-бирига учта сўз айтса, устоз шогирдга учта сўз деса, аҳд отаси фарзандга нечта сўз айтади, деб сўрасалар, жавоб бергил: аҳд отаси ҳам учта сўз айтади, яъни аввал шуки, ғалаба қилсанг сукут сақла, мартабаси ўзингдан паст кишига етганингда гапирувчи бўл (яъни насиҳат қилгин) ва агар ўрталикка (мусовий) етсанг, мушфиқ-меҳрибон бўлгин.

Агар бу сўзларнинг маъноси нимадир деб сўрасалар, дегилки, одам ўзидан устун кишига етганида, одоб сақлаб сукут қилсин ва ундан ўргансин. Ўзидан тубанроққа етганда, ҳақ сўзларни айтиб, унинг кўнгилни илитсин ва ҳаққа ҳидоят этсин, хулқу қарам

¹ Ҳарфлар нимадан иборатлигини муаллиф айтмайди (тарж).

билан фойда етказсин. Узига баробар одамга етганда эса, шафқат ва марҳамат йўлини тутсин.

ТҲРТИНЧИ БОБ

**Хирқа ва аҳли фақрининг кийимлари, уни кийиш,
кийдириш ва муридларга хирқа етказиш ва
бунинг шартлари, одобу аркони баёнида**

Биринчи фасл. Хирқа ҳақида

Билгилким, дарвешлар шиори марқаъ ва хирқа кийишдир. Агар хирқанинг маъноси нимадир деб сўрасалар, айт: луғавий маъноси тўннинг парча-қисмлари, яъни ямоқ, қуроқлар. Аммо истилоҳда эса фақр аҳли киядиган тешиклари — ёриқлари бор тўнни айтадилар. Аксар дарвешларнинг тўни йиртиқ ва эски, баъзан турли матоларнинг парчаларидан ямаб тикилгани учун уни хирқа дейдилар.

Агар «хирқа» сўзи қаердан келиб чиққан, деб сўрасалар, «ҳарақа» сўзидан келиб чиққан, деб айтгил. «Ҳарақа» араб тилида парчалаш демакдир. Бас, хирқа кийган киши барча дунёвий алоқалар ипини парчаласин (узсин), токи у хирқа кийишга муносиб одам бўлсин. Яна дейдиларки, бу ном «харқ» сўзидан олинган ва «харқ» кенг саҳродир. Яъни бундай тўнни кийган киши ишқнинг поёнсиз саҳросида сулук қилиб, мужоҳидат биёбонини риёзат қадами билан босиб ўтади. Ва яна «хирқ» сўзидан олинган ҳам дейдилар, чунки хирқ деб улуғвор, сахий эрга айтадилар. Сўзнинг маъноси шуки, хирқа кийган одам ўзини улуғвор, олижаноб тутсин, яъни таъманинг шумлигига алданиб, хор бўлмасин. Ва яна баъзилар бу ном «хирқа»дан келиб чиққан дейдилар ва бу қулоқнинг тешиладиган ва сирға осиладиган жойидир. Демак, хирқа кийган одам эронларнинг тамғали (ҳалқа таққан) кули бўлсин, яъни нимаики буюрсалар, қалб қулоғи билан эшитсин. Яна дейдиларки, хирқа уйнинг дарчасидир ва бу шунга ишораки, хирқа кийган киши кўнгил уйдан дарча очиб, ундан дўстлар боғига қарасин ва бу боғ гулшанида эсанг насим унинг кўнглига кириб, руҳини яйратсин.

Иккинчи фасл. Хирқа кийиш баёнида

Агар хирқа кийиш кимдан мерос қолган ва биринчи хирқа кийган одам ким деб сўрасалар, айтгилки, зоҳиран биринчи (хирқали) ҳазрати Одам эди...

Учинчи фасл. Хирқа кийиш шартлари ҳақида

Агар муридларга хирқа кийдиришдан нима фойда бор деб сўрасалар, айтгилки, уч муҳим фойдадан холи эрмас: аввал шуки, муриднинг зоҳири — ташқи кўриниши шайхнинг либоси билан безанса, ҳарҳолда бундан унинг ботини — ички олами ҳам комиллик сифатларига етакловчи тақво либоси билан зийнатлана бошлайди. Иккинчидан, шайх кўлининг баракати мурид вужудига етади ва умид улки бу икисир ила унинг мис вужуди соф олтинга айланажак.

*Қатра денгизга тушиб гавҳар ўлур,
Мис икисир таъсирида зар ўлур,
Кимки маънодин хабардор ўлди, бил
Пир нигоҳи қалбини ахгар қилур.*

Учинчидан, хирқа шайх билан мурид орасидаги алоқага сабаб бўлади.

Агар пир муридга қачон хирқа кийдира олади деб сўрасалар, айтгил: мурид иродат (тариқат) йўлига қадам қўйганда ва қалбининг нақдини омонат сандиғига топширганда, яъни инон-ихтиёрини пир қўлига берганда. Комил мурид фақр хирқасини унга кийдиради ва уни ўз тоифасига қабул қилади (ўз ранги билан бўйяйди).

Агар хирқа кийишдан асосий мақсад нима деб сўрасалар, айтгил: асосий мақсад ва асл муддао шулки, хирқа ошнолик тўнидир. Бас, уни кийган (одам) бегоналарнинг феълига юрмаслиги ва агар юрса ўзини фақр ошнолигидан бегона ҳисоблаши керак.

*Ало фақр хирқасин кийган дўст,
Фақр йўлида қўй қадам дуруст.
Озор берма ҳеч махлуққа сен,
Озор гуноҳ хирқапўш учун.
Кимхоб кийган хунрезлар ҳатто,
Озор берган дарвешдан аъло.*

Агар хирқа кийишнинг одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айт: аввал хирқани қобилиятли муридга кийгизиш, иккинчидан, муридни хирқа кийиш шартлари билан таништириш, учинчидан, такбир («Аллоҳу акбар» дейиш) ва таҳлил («Ло илоҳа иллал-

лоҳу» дейиш) юбориш, тўртинчидан, ўтган пирлар ва аждодлар руҳини хотирлаш. Агар хирқа кийиш рукнлари нечта деб сўрасалар, иккита деб айт; аввал шуки, хирқа кийдирадиган киши ўзи одоб илмини биладиган олим бўлсин, токи мурид қарши-сида ҳар қандай савол юзланганда, уни ҳал қила олсин. Иккинчидан, у пир қўлидан хирқа кийган бўлсин, токи бошқаларга хирқа кийдира олсин.

Агар хирқа кийиш шартлари нечта деб сўрасалар, учта деб айтгил: биринчидан, хирқани поклаш, ювиб тозалаш, иккинчидан, хирқанинг ҳалол маошдан тикилганини аниқлаш, учинчидан, бидъат йўлидан хирқани асраш.

Агар хирқа кийиш қоидалари нечта деб сўрасалар, учта деб айт: биринчидан (хирқа кийувчи) фақрлик аломатлари ва фақирлар ошнолигини билсин. Иккинчидан, хирқани гадоиллик воситаси ва риё домига айлантирмасин. Учинчидан, даъвони охирига етказсин, яъни мақсад сари тўхтамай интилсин.

Агар хирқа кийиш одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчидан, мурид пок бўлсин, иккинчидан, у хирқа кийгандан кейин чарх уриб айлансин. Учинчидан, хирқани ечган пайтда ҳурмат билан покиза жойда сақласин. Тўртинчидан, агар хирқа эскирса, табаррук юзасидан уни ямаб юрсин ва бирданига яроқсиз бўлиб қолишга йўл қўймасин. Агар чарх уриб айланишга боис нима ва бу нима маъно беради, деб сўрасалар, айтгил:

Кимки сенинг ишқинг доирасида собит эрур,
Паргор (циркул) мисол айланишдан ўзга иложи йўқ.

Агар хирқанинг имони нима деб сўрасалар, сатторлик (пардали бўлиш) деб айтгил. Агар хирқанинг эҳсонини нима деб сўрасалар, ғайрдан бегоналик деб айт.

Агар хирқанинг сирри нима деб сўрасалар, буткул иродатни худо йўлига сарфлаш деб айт. Агар хирқанинг жони нима деб сўрасалар, давомли муҳаббат деб айт.

Агар хирқанинг фазилати нима деб сўрасалар, ҳою ҳавасни тарк этиш деб айт. Агар хирқанинг фарзи нима деб сўрасалар, пирлар суҳбати деб айт.

Агар хирқа суннати нима деб сўрасалар, мардлар хизмати деб айт.

Агар хирқа калити нима деб сўрасалар, такбир ва таҳлил деб айт.

Агар хирқа ёқаси нима деб сўрасалар, сирни сақлаш деб айт. Агар хирқа енги нима деб сўрасалар, қўл қисқалиги деб айт. Агар хирқанинг этаги нима деб сўрасалар, душман гуноҳини кечиш деб айт. Агар хирқанинг ичи нима деб сўрасалар, сабр деб айт. Агар хирқанинг танаси нима деб сўрасалар, вафо деб айт. Агар хирқанинг дили нима деб сўрасалар, шукр ва сидқ деб айт.

Агар хирқанинг осмони нима деб сўрасалар, пирнинг қўли деб жавоб бер. Агар хирқанинг ери нима деб сўрасалар, фақирнинг танаси деб айт.

Агар хирқанинг бойлиги нима деб сўрасалар, одоб ва ҳурмат деб айт.

Агар хирқанинг номи нима деб сўрасалар, ҳаё деб айт. Агар хирқанинг коми (мақсади) нима деб сўрасалар, хушнудлик деб айт. Агар хирқанинг асли нима деб сўрасалар, ёмон кўришни унутиш деб айт. Агар хирқанинг ғусли (таҳорати) нима деб сўрасалар, тарк этиш деб айт. Агар намози нима деб сўрасалар, поклик деб айт. Агар хирқанинг ямини — ўнги нима деб сўрасалар, таваккул деб айт.

Агар хирқанинг ясори — чапи нима деб сўрасалар, собитлик ва тамкин деб айт. Агар хирқанинг қибласи нима деб сўрасалар, пири комил деб айт. Агар хирқанинг камоли нима деб сўрасалар, пок ақида деб айт.

Агар хирқанинг аҳкоми нечта деб сўрасалар, олтига деб айт; биринчи — тавба, иккинчи — саховат, учинчи — қаноат, тўртинчи — ризо, бешинчи — риёзат, олтинчи — хавфу ражонинг ўртасини сақлаш. Бу саволларни билмаган хирқапўш, билгилки, ўз ишида етук эмасдир, Агар хирқанинг тўрт буржи қайсидир деб сўрасалар, айтгил: аввал — ризо, иккинчиси — фано, учинчиси — сафо, тўртинчиси — вафо.

Агар хирқанинг ҳарфлари нимага ишора этади деб сўрасалар, айтгил: «хирқа» сўзи тўрт ҳарфдан иборат (араб ёзувида) ва ҳар бир ҳарфнинг уч маъноси бор — ҳаммаси бўлиб ўн икки маъно чиқади. Х — хайрихоҳликка далолат, яъни хирқапўш одам барчага яхшилик тилайдиган бўлсин. Р — халқ роҳатига далолат, яъни хирқа кийган ўзини халққа фидо этсин ва халқ роҳати учун ранж чекишдан қочмасин, шунда у фақрдан тўла баҳраманд бўла олади. Шунингдек, бу ҳарф дўстларнинг рафқу рафъати — улўғланиши ва ҳамкорлигига далолатдир. Яъни барча билан хушмуомала ва меҳрибон бўлиб, одамлар қалбини ром этсин. К — нафсга қаҳр этиш далолати, яъни хирқа эгаси нафс илонининг бошини янчисин, токи ўзи саломат қолсин. Шу каби бу ҳарф қурбга ҳам далолатдир, зеро хирқа кийган ботил ишлардан узоқлашиб, ҳақ ишига яқинлашиши лозим. Хирқапўш яна дилларнинг қабулини излайдиган одам, у барчага мақбул бўлишга интилиши керак. Аммо Х аслида хирқа сўзида «а» ўрнида келадиги, «азхуд бигрезад» (ўзингдан қоч) иборасига ишорадир. Бундан ташқари, ростгўйликка, тавфику таҳқиққа ишорадир...

Тўртинчи фасл. Хирқа ранглари баёнида

Билгилки, хирқанинг ранглари хилма-хилдир ва ҳар бири бир ҳолатга ишорадир. Агар оқ ранг қайси тоифаники деб сўрасалар, жавоб бергилки, оқ ранг кундузнинг рангидир ва дили равшан жамоаникидир ва уларнинг кўкси кудурат, кина ва ғубордан покдир. Кимки оқ рангли хирқа кийса, субҳи содиқ каби бўлади ва кундуз мисоли барчага равшанлик бағишлайди. Агар яшил ранг кимники деб сўрасалар, айтгилки, яшил ранг кўкат ва сувнинг рангидир ва бу рангдаги хирқани олий ҳимматлилар ва кўнгли ҳамиша тирик одамлар киядилар. Яшил рангли тўн кийганлар кўкат-майсалар каби яшнаган, хандон чеҳра ва хуррам бўладилар ҳамда сув янглиғ ҳаётбахш, ёқимли бўладилар:

*Кўз қарочуғидан ўрганмоқ жоиз,
Ҳаммани кўрар, ўзини кўрмас.*

Агар зангори ранг кимларга ярашади деб сўрасалар, жавоб бергилки, зангори ранг осмон рангидир ва у сулукда тараққий этган, ҳолати баркамол одамларга ярашади... Зангори рангли тўн кийган одам олий қадр олий ҳиммат бўлмоғи даркор. У ҳамма ожизларга соя солиб, кеча-кундуз яхшилик қилишдан тинмаслиги, чарчамаслиги лозим. Агар тупроқ рангли тўнни кимлар кияди, деб сўрасалар, дегил: бу тўн некбин эрлар учундур. Кимки ушбу рангли тўнни кийса, унда хоксорлик, сабру таҳаммул сифати муҷассамдир.

Бешинчи фасл. Фақр аҳлининг хирқаси қайси матодан тикилиши баёнида

Билгилки, хирқа учун ипақдан бошқа барча матолар жоиздир. Аммо дарвешга жундан тикилган хирқа авлодир. Агар нега пашмина (жун кийим) авлодир, деб сўрасалар, айтгил: кўнгилда ҳаловат, яъни илоҳий жамолдан ҳузурланишни ҳис этиш учун.

Агар хирқа аслида неча хил бўлади деб сўрасалар, тўрт хил деб айт: биринчи — жундан, иккинчи — пахтадан, учинчи — палосдан, тўртинчи — теридан.

Олтинчи фасл. Ҳозирги замонда сўфилар ва футувват аҳли киядиган либослар баёнида

Бу ўн тўрт хилдир: минг чокли, тўрт чокли, икки чокли, ялқ, оламдор, курсили, ёқали, энги чопли, шўша, қосимий, қурайший, салимий, мафтуний, капанак. Буларнинг ҳар бири бир тоифага мансубдир.

Еттинчи фасл. Фарқлар ҳақида

Агар хирқа кийишнинг нечта сифати бўлиши керак, деб сўрасалар, тўртта деб айт: аввал шуки, нафс эшигини беркитсин, иккинчидан, дилни кийна-адоватдан пок тутсин, учинчидан, тақаллуфсиз (камтарона) умр кечирсин, тўртинчидан, роҳат ва беғамликни тарк этсин.

*Эйки киймишсан бу дам пашминани,
Пок айла кийнадан сан сийнани.
Жанда тўн хосиятин овоза қил,
Номдорлик шуҳратин ҳам асрагил.
Камтарин бўл, зебу зийнат излама,
Тарки роҳат қил, фароғат излама...*

Саккизинчи фасл. Сўфийлар ва дарвешларнинг бош кийимлари ҳусусида

Билгилким, ҳозирги замонда қарийб ҳамма дарвешлар ва тариқат аҳлининг кулоҳлари кигиздан бўлиб, уни мавлавий кулоҳи дейдилар. Агар кигиз кулоҳ кимдан (мерос) қолган деб сўрасалар, ҳазрат Жалолоддин Мавлави Румийдан деб айт. Ул киши шундай тож кийиб юришни одат қилдирганлар. Агар бундай кулоҳни кимлар кийиши керак деб сўрасалар, дегилки, ишқ байроғини мардлик майдони узра кўтарган ва фаровонликда сарбаланд бўлганлар шундай кулоҳга муносибдирлар.

Агар тери кулоҳ кимга ярашади деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: (бировга) нафъ етказиш учун фидо бўлишга тайёр бошга ярашади. Бундай кулоҳлар аксар қўй терисидан тикилади. Бас, кимки тери кулоҳ кийса, у ҳалққа фойда етказадиган, бошини пир фармони чизиғидан ташқари чиқармайдиган ва бошига нима келса қайтмайдиган бўлади.

Агар лутф қилурсан, в-гар тийг урарсан,
Асирдай бўйним эгдим итоатингга.

Тўққизинчи фасл. Кулоҳ устидан боғланадиган нарсалар баёнида

Агар кулоҳ устидан яна «алиф» суратли кигиз боғлашнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: «алиф» ростлик белгисидир ва доира шаклида кулоҳ атрофини ўраган эканлар, бу ростлик доирасидир ва бу: «Биз ростлик доирасидан бошимизни ташқари чиқармаймиз ва ўз биродарларимиз учун бошни ўртага қўямиз», деган маънони билдиради. Яъни:

Гоҳ ул эзгу юз зарралар оинасидир.
Гоҳ зарралар ул эзгу юз оинасидир.

Агар хушбўй саллани ким боғлайди, деб сўрасалар, айтгил: шафқату марҳаматининг хушбўйлиги барчага етадиган одам (боғлайди)...

Унинчи фасл. Кулоҳ ва кулоҳ устидан боғланадиган боғичларнинг ранги ҳақида

Кулоҳларнинг ранги ва кулоҳ устидан боғланадиган нарсаларнинг ранги муайян маънога ишоради. Бу маъноларни билиш керак.

Агар оқ ранг нимага ишора этади деб сўрасалар, айтгил: сут рангига ишоради. Чунки сут гўдакларнинг овқати бўлиб, гўдаклар тарбияси ўшанга вобастадир. Бас, оқ кулоҳ кийган киши сут каби покиза бўлсин, гўдак мисоли шаҳвоний ҳирсу дунёвий ҳаваслардан пок бўлсин. Ва лутфу меҳрибонлик сути ила ҳақ сифатларини парвариш этсин ва шундай мартабаю даражага етишсинким, фақирлар унинг тарбияти соясида осойиш топсинлар.

Агар яшил нимага ишора этади, деб сўрасалар, айтгинким, кўкат рангига ишоради. Кўкат ердан униб чиқади ва унинг танаси бўлмайди. Танаси бор ўсимликларни шажар дейдилар. Ва кўкатнинг хосияти шуки, у яшнаб туради, тоза бўлади ва кўзни қувонтиради. Бас, яшил кулоҳ кийган ёки яшил боғич боғлаган ҳар бир одам доимо очиқ чеҳра, хуррам ва хурсанд бўлиши керак, токи уни кўрган суҳбатдошларнинг кўнгли ёришсин.

Агар зангори (кўк) ранг нимага ишора деб сўрасалар, айтгилки, осмон рангига ишоради. Осмоний ранг кулоҳ кийган ёки шу рангли боғич боғлаган олий ҳиммат ва олий қадр бўлсин ва муҳтожларнинг ҳожатини чиқарсин.

Агар худранг (тупроқ ранги) нимага ишоради деб сўрасалар, тупроққа ишоради, деб айтгил. Ва шуни ҳам билгилки, ернинг хосияти шуки, нимани топширсанг (эксанг), ортиги билан қайтаради (етиштиради) ва хушбўй гиёҳлару гулларни ундиради. Бас, кимки тупроқ рангли кулоҳ кийса, худди ер каби сахий бўлсин. Қанча хорлик кўрса ҳам, шодлик гулу райҳонларини етиштирсин, тупроқ каби камтарин, аммо азиз бўлсин:

Тупроқ бўл, тупроқ, лола ила гул ундир,
Гулнинг мазҳари ахир тупроқдир, тупроқ!

Ун биринчи фасл. Сўфийлар ва дарвешларга тааллуқли жойнамоз, ридо, кафш, суҳбат камари, таъя пўстаги каби нарсалар ва уларнинг маънолари ҳақида

Агар жойнамоз (сажжода) нима деб сўрасалар, айтгил: жойнамоз бошловчиларнинг хизмат остонаси ва мартабага етишганларнинг қурбат (яқинлашиш) бисотидир. Агар жойнамоз устида ўтириш одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айт: аввал шуки жойнамоз устида икки тизини букиб ўтирсин ва агар зарур бўлса, ўнг оёғини чиқарсин ва чап оёғини букиб ўтирсин. Иккинчидан, оёқ яланг бўлмасин. Учинчидан, бурун қоқмасин ва оғзининг суви оқмасин. Тўртинчидан, ё феъли ёки сўзи билан одамларга мақбул бўладиган бирор иш кўрсатсин... Жойнамоз устида ўтирган ҳар бир киши вазмин ва собит бўлсин, ҳар қандай шамол уни ўрnidан силжитолмасин.

Агар изор нима деб сўрасалар, айтгилки, изор деб белга боғланадиган камарни айтадилар. Агар белни нима учун боғладинг, деб сўрасалар, хизмат учун деб айт. (Бел боғлаган) бел боғлаш қондалари ва одобига риоя этиши шарт.

Агар ридо нима деб сўрасалар, айтгилки, тўннинг устидан елкага олинадиган бир қаватли астарсиз енгил кийимдир. Бизнинг замонда эса бўйинга ҳам иладилар.

Агар ридонинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгилки, ридо кийиш, асрорни ағёр назаридан беркитишдир.

Агар камар неча хил бўлади деб сўрасалар, икки хил бўлади, деб айт. Биринчиси —

сухбат камари, иккинчиси — хизмат камари. Агар сухбат камарини кимлар боғлай олади, деб сўрасалар, айт: сухбат ҳақини лозим даражада адо эта оладиган шахс боғлай олади. Сухбат ҳақини қандай адо этиш мумкин, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: ҳурмат, шафқат, иззат, мурувват, ғаразгўйликни тарк этиш каби сифатларга эга бўлиш орқали.

Агар хизмат камари кимлар учун боғланади деб сўрасалар, дарвешлар учун деб айт:

*Султонлар даргоҳига итдай сиғиниш давлат эмас, бил,
Улуғлик давлатин истасанг, дарвешлар хизматини қил.*

Агар кафш (наълайн)ни кимлар кия олади, деб сўрасалар, жавоб бериб айтгин, талаб йўлида жидду жаҳди (интилиши) кўп бўлган одам, чунки яланг оёқ билан шу машаққатли йўлни босиб ўтиб бўлмайди...

БЕШИНЧИ БОБ

Тариқат аҳлининг одоби ҳақида

Билгилки, улуғлар дарвешлик барча адабдир демишлар. Яъни ҳар бир вақтнинг, ҳар бир ҳолатнинг, ҳар бир мақомнинг ўз одоби бордир. Бас, кимки одобни сақласа, мардлар мақомига ета олади. Ҳақим Абулмажид Санойи «Ҳадиқатул ҳақиқат» (Ҳақиқат боғчалари) асарида дебдурким, сухбат адаб натижасидир ва адаб ҳурмат натижаси ва ҳурмат савфат (соф, покиза) натижаси ва савфат кўнгил натижаси ва кўнгул ақл хазинаси ва ақл эса сир хазинаси, сир маърифат хазинасидир... Ва дебдурларки, зохирий адаб ботин адабининг белгисидир. Ҳар бир одам бирор мартабага эришса, одобидан эришади. Мавлоно Жалололдин Румий буюрмишлар:

*Ҳам адабдан нурга тўлмиш бу фалак,
Ҳам адабдан маъсум покдир малак.*

Ва яна:

*Адаб тождир, илоҳий нурдан ул,
Бу тожни кий, санга очик бари йўл.*

Биринчи фасл. Тариқат аҳлининг кўнгилни асраш ва етти аъзо — кўз, қулоқ, тил, қорин, оғиз, қўл ва фарж (таносил аъзоси)ни сақлаш одоби ҳақида

Агар кўнгилни сақлаш қандай бўлади деб сўрасалар, айтгил: бу — кўнгил масъиятидан ҳазар қилмоқдир, яъни тангри таоло амрига, шариятга хилоф ишлардан, гуноҳдан парҳез қилмоқдир ва кўнгил масъиятларининг асли ҳасад, такаббур, худписандлик, риё, ғафлат, бахиллик, ҳирс ва шунга ўхшаган ёмон иллатлардир. Яна шуки, кўнгил оинасини пок тутгил ва бу илоҳий хилватхона хас-хошоқини сафо супургиси билан тозалаб тургин.

*Дил уйини сафо супургиси ила супурмагунча,
Ҳазрати жонон жамоли унда жилва этмағай.*

Агар кўзнинг одоби нечта деб сўрасалар, иккита деб айт. Биринчидан, кўзни тўрт нарсани кўришдан сақлаш керак. Иккинчидан, тўрт нарсани кўришга кўзни очиш керак. Агар кўз кўриши лозим бўлган тўрт нарса нима, деб сўрасалар, айтгил: йўлни кўриб, қадам қўйишни мулоҳаза қилиш учун аввал йўлга қараш керак. Иккинчидан, ер ва осмонга қараш керак... Учунчидан, ибратли нарсаларга кўзни очиб қараш керак, токи фойдали сабоқ бўлсин...

Агар кўзни беркитиш зарур бўлган нарсалар қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, кўзни номаҳрамни кўришдан манъ этмоқ керак. Чунки номаҳрамга назар шундай бир захарли ўқки, у қайси дилга бориб тегса, уни шайтон заҳри билан заҳарлайди ва хароб этади. Иккинчидан, кўзни шаҳват қўзғовчи суратлардан асраш керак, аммо агар биров поклик юзасидан бошқа бировга ва ё яхши суратга қараса, бунда ҳеч зиён йўқдир...

Учинчидан, кўзни ўзгалар айбини кўришдан асраш керак, зеро бировлардан айб излаш энг ёмон хислатдир:

*Ўзгалар айбига боқма, ўзингга боқ,
Кўзни ёқага беркит, дил шамъини ёк.*

Тўртинчидан, кўзни бировга ҳақорат назари билан қарашдан асрагил. Ўзгаларни камситиш-мазах қилиш, ожизлар устидан кулишдан сақлан. Чунки ҳеч ким нуқсондан холи эмас. Хожа Имомиддин Фақиҳ ёзганидек:

Мамлакат шоҳи бўларсан ё илоҳнинг сояси,
Лекин боқма сен ҳақорат кўзи-ла бир бандага.

Агар қулоқнинг одоби нечта деб сўрасалар, иккита деб айт. Биринчиси, қулоқни уч нарсага очмоқ керак, иккинчиси шуки, уни учта нарсадан сақлаш керак. Агар қулоқ эшитиши лозим бўлган уч нарса нимадир деб сўрасалар, айтгил... учинчидан, машойхлар ва ҳикмат аҳлининг сўзлари.

Агар қулоқни нималардан беркитиш керак деб сўрасалар, айтгил: аввал ботил ва бидъат сўзлардан, иккинчи беҳуда ва фойдасиз фаҳш сўзлардан, учинчидан, ғийбат ва бўҳтон сўзларни эшитишдан. Чунки ғийбатга қулоқ солган ғийбатчининг гуноҳига шерикдир.

Тилнинг одоби қайси деб сўрасалар, бу олти нарсага тилни очиш ва саккиз нарсадан тилни сақлаш деб айтгил. Тилни очиш керак бўлган нарсалар қайси деб сўрасалар, айтгил: ҳожат зарурати юзасидан кўнгилларда яширин бўлган розни изҳор этиш, мазлумлар фарёдига жавоб бериш ва марҳумлар имдоди учун сўз айтиш. Чунки бу сўзлар орқали золимнинг зулми мазлумлар бошидан кўтарилиши мумкин.

Тилни сақлаш лозим бўлган нарсалар қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, ёлгон гапиришдан, зеро ёлгончи худонинг душманидир. Иккинчи, ваъдага хилоф гапириш ва мунофиқона сўз айтишдан. Учинчи, ғийбат ва бўҳтон гаплардан, чунки бўҳтон фосиҳлар ишидир. Тўртинчи, беҳуда баҳсу муноқашадан, айб қилишдан ва гап ташишдан. Булар шайтон васвасасига киради. Бешинчи, ўзини мақташ ва таърифлашданки, бу худбинликка олиб келади. Олтинчи, навкар ва хизматкорларни лаънатлашдан. Еттинчи, қарғашдан, дуойи бад қилишдан, чунки бу жону дилнинг офатидир. Саккизинчи, мазахмасхара қилиш ва ҳазил-ҳузулдан.

Агар қўлнинг одоби нечта деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, ҳалол иш билан шуғуллансин (касби бўлсин), иккинчидан, бировга озор бермасин, учинчидан, ҳаромга тегмасин, тўртинчидан, омонатга хиёнат қилмасин, бешинчидан, қаламни тўғри сўз учун ишлатсин ва қалам билан ёзганини тил билан айтиш имкони бўлсин.

Агар қориннинг одоби қайсидир деб сўрасалар, ҳаром ва шубҳали таомни емаслик ва пок бўлиш деб айтгил.

Агар оёқнинг одоби нечта деб сўрасалар, иккита деб айтгил. Биринчидан, учта жойга бориш, иккинчидан, учта жойга боришдан сақланиш. Агар борилиши лозим бўлган мавзеъ (жой)лар қайсидир деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, хайрли жойга бориш, иккинчидан, қабрлар ва қалбар зиёратига бориш, учинчидан, бирор гуноҳкорнинг шафоати ёхуд беморнинг аёдатига бориш ёки жабру зулмини дафъ этиш учун қадам ташлаш.

Агар борилиши манъ этиладиган жойлар қайси деб сўрасалар, айтгил, биринчидан, золимлар ва ҳаромхўрлар уйига бормаслик, иккинчидан, қиморхона ва харобот каби нолайиқ ва туҳмат жойларга бормаслик, учинчидан, номахрамлар орқасидан қадам ташламаслик.

Иккинчи фасл. Тариқат арбоби ёки уларнинг тоифаларининг одоби ҳақида

Бу неча хил бўлиши мумкин? Аввало пир ва устоз (билан муомала) одоби, кейин ота-онани ҳурмат қилиш одоби ва яна қариндош-уруғ, дўст-ёрлар, ошнолар, ҳамсоялар билан муомала одоби бор.

Агар ота-онага нисбатан одоб неча хил бўлади, деб сўрасалар, ўн икки хил деб айт. Биринчидан, керакли даражада уларнинг ҳурмати сақлаш. Иккинчидан, улардан дунё молини аямаслик, уларга қаттиқлик қилмаслик. Учинчидан, қилган яхшиликларни миннат қилмаслик. Тўртинчидан, ота-она юзига тик қарамаслик. Бешинчидан, агар ота ва она чақирсалар, зудлик билан ҳузурларига келиш. Олтинчидан, ота ва она билан мулоқотда юзини тескари бурмаслик. Еттинчидан, агар гуноҳга сабаб бўлмаса, нимаики буюрсалар, бажариш. Саккизинчидан, ота-она билан суҳбатда ёки улар ҳузурда бошқалар билан гапирганда овозни кўтармаслик (бақирмаслик). Тўққизинчидан, ота-она ризолигисиз, дуосисиз сафарга чиқмаслик. Унинчидан, ҳар доим ота-она хурсандлигини таъминлаш пайда бўлиш. Ўн биринчидан, ота-онага марҳаматни ибодат деб билиш, яъники «жаннат оналар қадамнинг остида» эканлигини унутмаслик.

Агар қариндошлар билан муомала одоби нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Аввал шуки, улар билан алоқа — борди-келдини узмаслик керак, зеро силаи раҳм (яқинларни сийлаш) пайғамбар суннатидир. Ва бу умрни узайтиради. Иккинчидан, (қўлдан келса), маблағ билан уларга кўмаклашиб туриш. Учинчидан, уларнинг хурсандлигини баҳам кўриш ва ғаму андуҳидан қайғуриш. Тўртинчидан, мадад бериш пайтида, ўзини олиб қочмаслик. Бешинчидан, ҳар қанча жафо кўргузсалар ҳам, уларга жафо қилмасдан, аксинча, вафо ва меҳрни қанда қилмаслик. Олтинчидан, уларнинг душманлари билан ошночилик қилмаслик. Еттинчидан, уларнинг молу мулкига қасд қилмаслик, чунки агар қариндошлар молига кўз олайтирсанг, номусинг, қадрингни кетгизасан.

Агар дўстларга нисбатан одоб шартлари нечта деб сўрасалар, айтгилки, дўстлигига ҳеч бир шак-шубҳа уйғотмайдиган кишининг бешта хислати бор. Биринчиси — етук ақл, зеро ақлсиз кишининг суҳбатида файз йўқ, улуғларнинг сўзи борким: «Нодон дўстан доно душман афзал». Иккинчиси яхши хулқ, чунки бадахлоқ одам билан суҳбат қовушмайди. Учинчиси яхши ният, некбинлик, зеро бадқирдор ва фосихдан дўст чиқмайди. Бешинчиси қаноат, чунки мол-дунёга ўч очкўз одам дўстликка арзитайди. Олтинчиси тўғрилик, зеро кимки эгри, фирибгар ва қаллоб бўлса, унинг суҳбати кишига шараф келтирмайди, негаки бундай одамнинг лафзи ишонарли эмас.

Агар мажозий дўстлик қанақа бўлади деб сўрасалар, айтгилки, ғараз ва фойда — тамаъ асосига қурилган ошнолик мажозий (ўткинчи) дўстликка киради. Бундайларнинг ошнолигига эътимод йўқ, чунки улар бирор манфаатни кўзлаб яқинлашади, иши битгач, дўстликини узадилар ва агар мабодо мақсадлари амалга ошмаса, уларнинг дўстлиги душманликка айланади. Бундайлар ширинликка ёпишган пашшага ўхшайдилар, ширинликни еб тугатгандан кейин дастурхон эгасини талайдилар...

Агар ҳақиқий дўст муяссар бўлса, унинг одобини қандай риоя этиш керак деб сўрасалар, айтгин: ҳақиқий дўстликнинг одоби йигирмата нарсага риоя қилмоқдир, яъни: аввал шуки, мол-дунёни ундан аямаслик керак, агар ҳамма бойликни беришни илжойи бўлмаса-да, лекин унинг ҳожатини чиқарадиган даражада бериб туриш керак. Иккинчидан, унинг сиррини бировга айтмаслик ва сирни жон ичида сақлаш лозим. Учинчидан, унинг айбини бошқалардан беркитиш, аммо ўзига айтиш, токи у айбини йўқотишга чора қилсин. Тўртинчидан, унинг сўзларини жон қулоғи билан эшитиш. Бешинчидан, унинг сўзларига эътироз билдирмаслик ва сўзидан хато қидирмаслик. Олтинчидан, унинг номини яхшилик билан тилга олиш. Еттинчидан, унинг борлигидан ва кўрсатган қарамидан шукр қилиш. Саккизинчидан, унинг орқасидан яхши гаплар гапириб эсга олиш. Тўққизинчидан, насиҳатга зарурат туғилса, оҳиста ва лутф билан гапириш, дағаллик ва таънага йўл қўймаслик. Унинчидан, унинг хатоларини кечирриш ва кўрмасликка олиш. Ўн биринчидан, ўз юкини унга ағдармаслик. Ўн иккинчидан, унинг шодлигида шодланиб, ғамгинлигида ғамгин бўлиш. Ўн учинчидан, уни кўрганда, биринчи бўлиб салом бериш, унга мактубни самимий дуойи-салом билан бошлаш. Ўн тўртинчидан, ҳурматини жойига қўйиб, эъзозлаш. Ўн бешинчидан, унинг сўзини бўлиб, гап қистирмаслик. Ўн олтинчидан, ўзига раво кўрганни унга ҳам раво кўриш. Ўн еттинчидан, уни яхши бир вазиятда таърифлаш. Ўн саккизинчидан, мажлисда уни олдинга ўтқазиб ва муносиб ўринга ўтирғизиш. Ўн тўққизинчи, ёрдам зарур бўлган пайтда ҳимоя қилишдан чекинмаслик. Йигирманчи, унинг душманлари билан дўстлик қилмаслик ва унинг дўстларига душманлик қилмаслик. Ва моҳият шуки, ҳақиқий дўстни чин юракдан севмоқ ва муносабат-муомалада буни амалда кўрсатмоқ шарт. Билгилки, оламда яхши дўстан кўра саодат йўқдир:

Эй дўст, эшит: барча молингни сарфла,
Бир ёр топки жаҳон саодати шул...

Агар ошноларга нисбатан адаб шартлари нечта деб сўрасалар, бешта деб айт. Аввал шуки, ошноликни соат сари ошириб бориш керак. Иккинчидан, қўл билан, тил билан ҳар навъ қилиб бўлса ҳам, наф етказиб туриш лозим. Учинчидан, насиҳатни дариг тутмаслик, ошнолардан бирор нарса тамаъ қилмаслик. Тўртинчидан доимо уларнинг аҳволдан сўраб-суриштириб, хабардор бўлиб туриш. Бешинчидан, агар улар ёмонлик қилса, койиш-маломат қилмаслик.

Агар қўшнилари билан муомала-муносабат одоби нечта деб сўрасалар, ўн тўртта деб айтгил: аввал шуки, уларга меҳрибон бўлсин, иккинчи, панду насиҳатни дариг тутмасин. Учинчи, агар ёмонлик кўрса ҳам уларни беобрў қилмасин. Тўртинчи, имкони етгунча қўшниларга мададкор бўлиб, ҳамият кўрсатсин. Бешинчи, ўз юкини уларга ортмасин, балки улар кўнглининг юкини кўтарсин. Олтинчи, агар уларнинг ҳожатини чиқарса, миннат қилмасин. Агар қўшнилардан наф етса, шукрини килсин. Саккизинчи, агар қўшнилари камчиликни кўрсатсалар, шикоят қилмасин. Тўққизинчи, агар камбағал ва муҳтож бўлсалар, бор нарсасини бериб, савоб олсин. Унинчи, агар бирор асбоб-ускуна сўраб чиқсалар, очиқ кўнгил билан берсин. Ўн биринчи, сув, туз ва ўтинни улардан қизғанмасин. Ўн иккинчи, таъзия ва тўю маъракада улар билан бирга, ҳамдам бўлсин. Ўн тўртинчи, ариқ ва сув кетадиган жойлар, дераза ва даричалар ва бошқа қўшнилари фойдаланадиган нарсаларга монъелик қилмасин, хуллас, қўшнинининг ҳурмат-эҳтиромини ҳамма вақт ўз ўрнида сақласин.

Агар бегоналар билан одоб шартлари нечта деб сўрасалар, олтинчи деб айт. Аввал шуки, ҳеч кимга ҳақорат (камситиш) кўзи билан қарамасин. Иккинчидан, бегоналар суҳбатига суқулмасин. Учинчидан, уларнинг ёқимсиз сўзларини эшитмасин. Тўртинчи, агар ноҳўя ҳаракат кўрса, насиҳат билан тушунтирсин. Бешинчи, уларга шафқат кўрсатишни тарк этмасин. Олтинчи, уларни яхшилаб синаб, муносиб деб билмагунча суҳбатга йўлатмасин.

Билгилким, ҳар бир тақя (хонақо) мусофир ва мужовирлар (муқим яшайдиганлар) учун бир нишона — манзилгоҳдир. Шунинг учун тақя бир неча махсус сифатлари билан ажралиб туриши керак, токи тақядор тақя сақлашга муносиб бўлсин. Агар тақядорнинг маъноси нима деб сўрасалар, бу — ўлим дарвозасига ҳозир бўлиш ва бир нафасга ҳам ишонмасликдир деб айтгин.

Агар тақянинг ҳосили нима деб сўрасалар, дийдор деб айт. Агар тақянинг мақсади нима деб сўрасалар, фақирлар хизмати деб айт.

Агар тақянинг қибласи қайси деб сўрасалар, назарни кўнгилларга қаратиш деб айт. Агар тақянинг санади (исботи) нима деб сўрасалар, ниёзманд бўлиш, яъни талаб аҳли сулуқини қабул қилиш деб айт.

Агар тақянинг садри (тўри) қайсидир деб сўрасалар, комил муршид ўтирган жой деб айт.

Агар тақянинг сирри нима деб сўрасалар, дастурхон деб айт. Агар тақянинг нури нима деб сўрасалар, чироқ деб айт.

Агар тақянинг обрўйи нима деб сўрасалар, поклик деб айт. Агар «тақя» сўзининг ҳарфлари қанақа маъноларга ишора этади, деб сўрасалар, айтгин. Т — таваккулга далолат этади, К — қарамагга далолат этади, яъни тақя эгаси карим-саҳий бўлсин. Й — яқрангликка далолат этади, яъни тақя эгаси ўз ишида собит туриб, ўзгармасин. Ҳ — ҳаводорлик, яъни муҳаббатга далолат этади. Тақя эгаси дарвешлар, мусофирларга муҳибу меҳрибон бўлсин, уларни севсин.

Агар тақя сақлашнинг зарурий одоблари нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айт. Биринчидан, тавозуъли бўлиш. Иккинчидан, ширин тил билан дўстларни сийлаш. Учинчидан, очиқ юзли ва табассумли бўлиш. Тўртинчидан тариқат ибодатини адо этиш. Бешинчидан, уч кунгача мусофирларга савол бермаслик. Олтинчидан, уч кеча-уч кундуз ўтгунча агар ҳар қанча ёмонлик кўрса ҳам, кечириш ва унутиб юбориш. Еттинчидан, уч кун давомида дастурхон ёзишни қанда қилмаслик. Саккизинчи, мусофир хизматини жон-дилдан қилиш, уларга талабгор бўлиш ва бахиллик, ғайирлик қилмаслик. Тўққизинчидан, тариқат одоби ва амалларидан гапириб бериш. Унинчидан, яхши хислатларни намоён этиш ва дарвешларга қуруқ парҳезкорликни таъкидламаслик. Ун биринчидан, ёр-биродарлар айбини яшириш. Ун иккинчидан, мусофирлар ва дарвешлар чиқиб кетганда, шикоят қилмаслик.

Тўртинчи фасл. Тақяга кириш одоби ҳақида

Билгилки, манзилга етган ҳар бир дарвеш ўша диёр кишилари аҳволини суриштириши ва қаердаки аҳли дил ва азизлардан дарак топса, уни бориб кўриши керак. Ва фақирлар тақясига келиши учун бир неча одоб шартига риоя қилиши лозим. Шунда унинг бел боғлаган мардлардан эканини, фақирлар хизматида бўлганини билиб оладилар.

Агар тақяга кириш одоби нечта деб сўрасалар, учта деб айт. Аввал шуки, таҳоратли, пок бўлсин. Иккинчидан, остонага етганда, ичкарига кириш учун аввал ўнг оёғини олдинга қўйсин...

Агар тақяга кириш мустаҳаби (савоби) нечта деб сўрасалар, иккита деб айт. Аввал шуки, тақяга киргач, дуо ўқисин. Иккинчидан, пок жой талаб қилсин. Агар тақяга кириш эҳтиромни нимадан иборат деб сўрасалар, айтгин: бу шундан иборатки, агар таёқнинг учида найза бўлса, найзани тақяга эмас, ўзига қаратиб қўйсин. Бу ишора нима маънони билдиради, деб сўрасалар, бу: «Биз мужоҳада найзасини ўз нафсимизга урганмиз», деган маънони билдиради, деб айтгин.

Агар тақяга кириш қоидалари нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгин: аввал салом бериш, иккинчи тавозуъ юзасидан юзни ерга қўйиш, учинчи жамоа аҳли билан қўл бериб кўришиш, тўртинчи таржимон талаб қилиш (таржимон гуфтан), бешинчи жой талаб қилиш, олтинчи жойнамоэни ёйиш, еттинчи қадам ҳаққини тилга олиш, саккизинчи кўрсатилган жойга бориб ўтириш.

Агар тақяга кириш шarti қайси деб сўрасалар, айтгин: бу тўхфа ва табриксиз пирлар ҳузурига бормаслик демак. Агар тақяга бошинг билан келдингми ё оёғинг билан деб сўрасалар, сидқу сафо билан келдим деб жавоб бергин.

Агар тақяга қайси юз билан келдинг деб сўрасалар, ниёз — талаб юзи билан келдим деб айт. Агар сени бу ерга қандай ҳид олиб келди деб сўрасалар, меҳру вафо ҳиди деб айтгин.

Агар сен тақяни истадингми ёки тақя сени талаб қилдими деб сўрасалар, тақя мени, мен эса тақя эгасини истаб келдим, деб айтгин.

Агар тақяга нечта аҳд билан кирдинг деб сўрасалар, тўртта аҳд билан деб айтгин: ҳурмат билан кириш, иззат билан ўтириш, ҳикмат билан гапириш, хизмат учун туриш.

Билгилки, ўтиришнинг бир қанча қоида-одоблари бўлиб, уларга риоя қилиш шарт. Аммо шайхнинг ўтириши билан муридлар ўтириши орасида фарқ бор.

Агар шайхнинг ўтириш одоби нечта деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, агар у жойнамоз устида ўтирса, тўрт одобга риоя қилади. Жойнамоздан бошқа нарса устига ўтирганда ҳам тўрт нарсага эътибор қилади. Аввал шуки, юзини қиблага қаратиб ўтириши даркор, иккинчидан, икки тизини букиб ўтирсин, учинчидан, ўнгу сўлга кўп қарамасин, тўртинчидан, зарурат туғилмаса, мажлисни тарк этмасин.

Агар тариқат муридларининг ўтириш одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айт. Аввал шуки, муридга қаерни кўрсатсалар ва нимани ёйсалар, бориб ўтирсин, иккинчидан, ўнгу сўлга, баланду пастга қарамасин, учинчидан, унга қараб гапирмагунча бошини эгиб ўтирсин, тўртинчидан, агар йиғинга бирор соҳибжамол киши кириб келса, унга боқмасин, бешинчидан, икки тизини букиб ўтирсин, олтинчидан, кўп туриб юрмасин, алоҳида ҳурмат-иззат талаб қилмасин ва агар бирор киши ундан олдинроқ ўтиб ўтирса ҳам гарчи бу ноҳўя бўлса-да, уни ёмонламасин. Зеро, улуғлар демишлар: «Жой мард билан шараф топар, мард жой билан эмас». Саккизинчи. Эерикларига жойни тор қилиб, халақит бермасин.

Агар қаерда ўтирибсан деб сўрасалар, абадият еридо ва хизмат тупроғида деб айтгил. Агар нима учун ўтирибсан, деб сўрасалар, назар учун деб айтгил, яъни пирнинг назари тушишига мунтазирман дегил.

Агар туриб-ўтиришнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: бунинг маъноси — хизмат учун туриш, ҳурмат учун ўтириш...

Олтинчи фасл. Сўхбат одоби ҳақида

Билгилки, одамзоднинг шарафи нутқ билан ва нутқ одобига риоя қилмаган одам бу шарафдан бебаҳрадир. Сўз ҳамма вақт савоб учун ишлатилиши, тўғри ва ҳаққоний бўлиши керак. Агар шундай бўлмаса, жим турган маъқул. Шайхлар ва бошқа мартабага эришганлар учун ҳам, ҳали мартабага эришмаган кишилар, муридлар учун ҳам риоя қилиниши зарур бўлган бир қанча сўхбат одоби мавжуд. Агар мартабага эришганлар сўхбатда қайси қоидаларга амал қилиши керак деб сўрасалар, айтгилки, қуйидаги саккиз қоида сақлашлари керак: биринчидан, ҳар кимнинг аҳволига қараб, муносиб сўз айтсин. Иккинчидан, дағаллик қилмасдан, лутф ва мулоимлик билан гапирсин. Учунчидан, гапирётганда табассум қилиб, очилиб гапирсин. Тўртинчидан, овозини баланд кўтармасин, эшитувчиларга малол келтирмайдиган қилиб гапирсин. Бешинчидан, одамларга нафъи тегадиган маъноли гапларни гапирсин. Олтинчидан, агар сўзнинг қиммати-қадри бўлмаса, уни тилга олмасин, чунки улуғларнинг сўзи бамисоли уруғдир, агар уруғ пуч ёки чириган бўлса, уни қаерга экманг, униб чиқмайди.

Агар мартабага етмаганларнинг сўхбат одоби нечта деб сўрасалар, бу ҳам саккизта деб айтгил. Биринчидан, сўрамагунларича гапирмасин. Иккинчидан, гапирётганда овозини баланд кўтармасин. Учунчидан, гапирётганда ўнгу сўлга қарамасин. Тўртинчидан, ғаразли ва кинояли гапларни гапирмасин. Бешинчидан, қаттиқ гапирмасин ва бетга чопарлик қилмасин. Олтинчидан, пушаймон бўлмаслик учун ўйлаб гапирсин. Еттинчидан, одамлар гапини бўлиб сўз қотмасин. Саккизинчидан, кўп гапирмасин. Чунки кўп гапириш ақли ноқислик белгисидир. Оз бўлса ҳам, сўз гапиришни шior этсин.

Агар қайси тил билан сўз сўзлайсан деб сўрасалар, сўз сўз садоқат тили билан деб айтгил. Агар сўзни қайси қулоқ билан эшитасан деб сўрасалар, қабул қулоғи билан деб айтгил.

Агар сўз сеникими ёки сен сўзникими деб сўрасалар, айтгил: мен сўзники ва сўз меникидир, чунки сўз инсонлик дарахтининг мевасидир, дарахтни мевадан, мевани эса дарахтдан ажратиб бўлмайди. Агар нуқсонли сўз қайсидир деб сўрасалар, худо ва Расулнинг сўзига мувофиқ келмайдиган сўз деб жавоб бергил.

Агар яхши сўз қайси деб сўрасалар, кишиларга нафъи тегадиган сўз деб айтгил. Ёмон сўз қайси деб сўрасалар, бировга зарари тегадиган сўз деб жавоб бергил.

Еттинчи фасл. Таом ейиш ва сув ичиш одоби ҳақида

Маълумки, одамзод таом емасдан ва сув ичмасдан яшолмайди... Ҳайвонлар ҳам еб-ичиш билан тирик. Бас, шундай экан, ҳайвоннинг ейиши билан инсоннинг ейиши орасида фарқ бўлиши керак. Чунки ҳайвон ейиш учун яшайди, одам эса яшаш учун ейди. Бу икки хил ейишнинг фарқи одобда билинади. Яъни одамзод таом ейиш одоби ва қоидаларини сақлайди, аммо ҳайвонлар бундан бебаҳардирлар. Агар таом ейиш қоидалари нечта деб сўрасалар, ўттиз еттига деб айтгил. Тўрттаси фарз ва тўрттаси суннат, тўрттаси мустаҳаб ва ўнтаси адаб ва тўртта ҳурмат ва тўртта ҳикмат ва еттигаси эҳтиёт қоидаларидир.

Агар тўрт фарз қайси деб сўрасалар, айтгил: аввал ҳалол луқмани қўлга киритиш, иккинчи ризқ берувчи Аллоҳни таниш, учинчи шукр қилиш, тўртинчи пок таомни ейиш, яъни овқат нажосатли ва булғанган бўлмаслиги керак. Агар тўрт суннат қайси деб сўрасалар, айтгил: аввал «Бисмиллоҳи раҳмонир раҳим» дейиш, иккинчи таомдан олдин қўлни ювиш, учинчи таомни ўнг қўл билан ейиш, тўртинчи таомдан фориг бўлган, худога ҳамду сано айтиш.

Агар тўрт мустаҳаб қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан овқат ейишни аввал туздан бошлаш, иккинчидан туз билан тугатиш, учинчидан, овқатни дастурхон ёзиб ейиш, тўртинчидан, дастурхон атрофида ўтирган ходимни овқатга таклиф этиш.

Агар ўн адаб қайси деб сўрасалар, айтгил: аввал чап оёқ билан ўтириш, иккинчи ўзининг олдидан ейиш, учинчи бошқаларнинг овқат ейишига қарамаслик, тўртинчи товоқ (ёки коса)нинг бир четидан ейиш, бешинчи овқатни учта бармоқ билан билан ейиш, олтинчи панжаларни ялаб туриш, еттинчи товоқ (коша)ни тозалаб қўйиш, саккизинчи агар луқма қўлдан тушиб кетса, олиш ва булғанган бўлса, тозалаб сўнгра ейиш. Тўққизинчи, таом ейиш вақтида суянамаслик, ўнинчи таомдан сўнг қўлни ювиш.

Агар тўрт ҳурмат қайсидир деб сўрасалар, айтгилким, бу: биринчидан, таом ейиш пайтида бошни қашимаслик, иккинчидан, бурунни артмаслик, учинчидан, оғизнинг сувини оқизмаслик, тўртинчидан, оғизга овқат олиб биров билан гапирмаслик.

Агар тўрт ҳикмат қайсидир деб сўрасалар, бу қуйидагилардир деб айт: биринчидан, луқмани катта олмаслик, иккинчидан, овқатни яхшилаб чайнаш, учинчидан, кўп нарса емаслик, тўртинчидан, тўқ қоринга яна овқат емаслик.

Агар етти эҳтиёт қайсидир деб сўрасалар, айтгилки, бу: аввал ҳеч бир таомни ёмон таъриф қилмаслик, агарчи яхши пишмаган бўлса-да. Иккинчидан, овқат қаердан келтирилгани ва кимники эканини билиб олмагунча емаслик. Учинчидан, ёлғиз овқатланмаслик. Тўртинчидан, ўтирганларнинг ҳаммасини овқатга чорлаш, чунки барака биргалашишдадир. Бешинчидан, мақтаниш, манманлик юзасидан овоза тарқатиш учун берилган овқатни емаслик. Уғрилар, киссавурлар, харидор ҳақига хиёнат қилувчи дўкондорлар, каззоб даллоллар, порахўрлар дастурхонидан нон емаслик. Чунки бу тоифа одамларнинг таоми ҳаром бўлиб, ўзлари палидларнинг палидидирлар. Олтинчидан, таъзия ошидан парҳез қилиш, чунки унда вояга етмаган етимнинг ёки ғойиб бирор меросхўрнинг ҳақи бўлиши мумкин. Еттинчидан, битта таомни ейиш билан қаноатланиш.

Агар сув ичишнинг қоидалари нечта деб сўрасалар, ўн битта деб айт: иккита фарз, олтита суннат, учта адаб. Агар икки фарз қайси деб сўрасалар, айтгилки, биринчиси — олтин ва кумушдан ясалган идишларда сув ичмаслик, аммо олтин ва кумуш суви билан зарҳалланган бўлса, жоиздир. Лекин сув ичаётганда оғиз олтин ёки кумуш юргизилган жойга тегмаслиги керак. Иккинчидан, сув тоза бўлиши лозим.

Агар олти суннат қайсидир деб сўрасалар, айтгилки, аввал шуки сувни уч марта нафас олиб ичиш. Иккинчидан, ҳар дафъа идишни оғиздан олиб туриш. Учинчидан, нафаси идишдаги сувга тегмаслиги керак. Тўртинчидан, сувни ўтириб ичиш жоиз...

Агар уч адаб қайсидир деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, катта идишдан ва мешдан сув ичмаслик, иккинчи агар йиғиннинг соқийси бўлса, сувни ҳаммадан кейин ичиш. Учинчидан, агар мажлисда ўтириб сув ичаётган бўлса, идишни ўнг томонга қараб узатиш.

Агар сув ичаётган пайтда кўзага нима дейдилар, деб сўрасалар, айт: ҳол тили билан: мен кеча-кундуз бошим билан шўнғиб, хизмат қилиб, бу мақсадга эришдим деб айтадилар. Азиз инсонлар сув ичаётганда мажлис аҳли «соғ бўлинг» дейдилар, бунинг маъноси нима деб сўрасалар, айт: бунинг маъноси шуки, умр ўткинчидир ва бир нафас олишга ҳам ишонч йўқ, биров сув ичар экан, балки ҳали сув жигарига бориб етмасдан оламдан ўтар ва ёки сув томоғидан ўтмай нафаси узилар...

Саккизинчи фасл. Кийим кийиш одоби ҳақида

Билгилки, либос кийиш баданни ва уят жойларни беркитиш даражасида фарздир. Бу фарзда риоят қилинадиган қоидалар бор. Агар либос кийиш қоидалари нечта деб сўрасалар, ўн бешта деб айтгил: тўртта фарз, тўртта суннат, бешта адаб ва иккита ҳаром (манъ қилинган).

Агар тўрт фарз қайси деб сўрасалар, жавоб бериб айт: аввал шуки, кийим ҳалол маблағ ҳисобига олинган бўлсин. Иккинчидан, кийимни безак учун эмас, балки иссиқ-совуқдан сақланиш зарурати юзасидан кийсин. Учинчидан, кийим нажасдан пок бўлсин. Тўртинчидан, кийим ипак матодан ва зардан тикилган бўлмасин. Дарвеш учун ипак ва зарбофт тўн ҳаромдир.

Агар тўрт суннат қайсидир деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, тўн узун бўлмасин. Иккинчидан, ҳар хил тўндан фақат биттадан бўлсин, зеро кўп ва ранг-баранг тўн кийиб юриш футувват мартабалари ва мақомотиға мувофиқ эмас. Учинчидан, ҳайит (ид) куни янги ёки ювиб тозаланган либос кийсин. Тўртинчидан, аксар яшил ва оқ рангли тўн кийсин.

Агар беш адаб қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, кийимни кияётганда аввал ўнг қўлнинг енгидан бошласин. Иккинчидан, ечаётганда чап қўлдан бошласин.

Учинчидан, кийимни тоза сақласин. Тўртинчидан, иштонни ўтириб кийсин. Бешинчидан, саллани бир жойда туриб ўрасин.

Агар иккита ҳаром қайси деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бири — кийимни кибр-ҳаво, улуғ сифатлик учун киймаслик, иккинчиси, расмли, тасвир-нақшли либосни киймаслик. Аммо агар нақши бўлса-ю, сурати бўлмаса жоиздир.

Агар кафш ва этик кийишда неча адаб бор деб сўрасалар, тўртта деб айт: кафш ёки этикни аввал ўнг оёқдан бошлаб кийиш, иккинчидан, ечаётганда чап оёқдан бошлаш. Учинчидан, бир жуфт ёки бир жуфт этик билан кифояланмаслик керак. Тўртинчидан, агар мажоли етса кафшни қаердаки етса, олиб ёнига қўйсин.

Агар узук тақишнинг қандай қоидалари бор, деб сўрасалар, айт: бунинг тўртта қоидаси бор: биринчидан; узук темирдан бўлмаслиги керак, иккинчидан, кумушдан ясалган бўлсин ва бир мўсколдан ортиқ кумуш сарфланмаган бўлсин. Учинчидан, узукнинг кўзи ёқутдан бўлгани маъқул, чунки ёқут (ақиқ)да баракат кўп. Тўртинчидан, узукни ўнг қўлнинг ўрта бармоғига тақиб юриш керак...

Агар ридо неча газ бўлади деб сўрасалар, айтгил: ридонинг узунлиги олти газ ва эни уч газу бир қарич бўлгани маъқул. (Бир газ 91,5 см. га тенг.)

Агар либос сен учунми ёки сен либос учунми деб сўрасалар, дегил: либос менинг суратимдир ва мен либоснинг маъносиман.

Тўққизинчи фасл. Сафар қилиш одоби ҳақида

...Агар нима мақсад билан сафарга чиқилади, деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, сўфийлар уч нарса учун сафар қиладилар: ё улуғ авлиёларни зиёрат қилиш учун, ё нафс риёзати учун, ёки тариқат йўлига кирган мардларнинг дийдорини кўриш учун. Сафарнинг фойдаси кўпдир, аммо аниқ кўриниб турган фойдаси ўн биттадир: (сафар) биринчидан, таннинг сиҳатиға фойдали, чунки ҳаво алмашади ва аъзолар чиниқади, зеро ҳаракат бадан рутубатини кетгизади, қон айланишини яхшилайдди. Иккинчидан азиз-авлиёлар, улуғ инсонлар қабрини зиёрат қилишнинг савоби беҳад кўпдир. Учинчидан, танбаллик-дангасаликни бартараф этади, чунки одам доим бир мақомда истиқомат қилса, сустлик ва касаллик кучаяди, баданнинг озуқалари, суви юришмай қолади. Тўртинчидан, (сафар) ғам ва маҳзунликни кетгизади, негаки киши қанчалик ғамгин бўлмасин, сафарга чиқса кўнгил чигили ечилади. Олтинчидан, сафарда умр осойишта ўтади. Еттинчидан, сафарда юриб, илминг ортади, зеро сафарда кўп нарса ўрганиш мумкин. Саккизинчидан, ҳар хил тоифадаги одамлардан турли касбкор ва одоб ўрганилади. Тўққизинчидан, улуғларнинг суҳбати қозонилади. Учинчидан, сафарда нафс тарбияланади, чунки сафарда ранжу азият чекишга тўғри келади, биродарлар, она-ота, қариндошлардан ажралиб, уларни соғинади, одамларнинг қадри, ватан қадри киши наздиға ортади ва ҳам чидам-сабрга ўрганади. Ўн биринчидан, ғариб-мусофирлар қадриға етади ва кўнглида раҳм-шафқат кўпаяди.

Агар сафар қилиш қоидалари неча деб сўрасалар, йигирма олтита деб жавоб бергил: иккитаси вожиб, ўнтаси суннат, олтитаси адаб, учтаси мурувват, учтаси фазилат ва иккитаси рунқидир. Иккита вожиб қайсидир, деб сўрасалар, айт: аввал яхши сафарни мақсад этиш, иккинчиси ниятнинг софлиги. Ўнта суннат қайсидир деб сўрасалар, айтгил: аввал яхши ҳамроҳни танлаш, иккинчиси, ҳамроҳ (йўлдош)нинг ҳаққини риоя этиш, учинчиси, керакли даражада мурувват кўрсатиш, тўртинчиси, отга, аравага, туяга минганда мағрур бўлмаслик, шу каби тўрға ўтказсалар, кеккайиб кетмаслик. Еттинчиси, доимо таҳоратли бўлиш, қаергаки қўниб манзил тутса, шукр қилиш, тўққизинчиси, кетар пайтида дўстлар, ошнолар билан хайрлашиш, видолашиш ва ўнинчиси, ота-онанинг, дўст-ёрларнинг ижозати билан йўлга чиқиш.

Учта мурувват шарти будир: биринчидан, йўл озуқасини йўлдошлар билан баҳам кўриш, иккинчидан, яхши хулқли ва очиқ юзли бўлиш, учинчидан, кишиларга малол етмайдиган ва гуноҳ бўлмайдиган даражада ҳазил-мутойиба қилиш.

Олтита адаб мана булардир: биринчидан, дафтар олиб юриш, иккинчидан, қалам ва сиёҳни олиб юриш, учинчидан, тароқни эсдан чиқармаслик, тўртинчидан, чап қўлда кўзача ёки чойгум кўтариб юриш, бешинчидан, ўнг қўлда асо ушлаш ва коса олиб юриш.

Уч фазилат шундан иборатки, агар пиёда юра олса, бунинг фойдаси катта. Иложи борича йўлда тиланчилик қилмаслик ва йўлдошларидан ажралмаслик керак, чунки бу йўлдошларга малол келади. Агар зарурати бўлмаса, масжидга тушмаслик ва масжидда ухламаслик.

Икки рунқ нима деб сўрасалар, айтгил: биринчидан бешта темирдан ясалган буюм, яъни: пичоқ, қайчи, игна, устара ва оташбарк (чақмоқ тош)ни албатта бирга олсин. Иккинчидан, кафш ва пўстинни ҳам олиб юрсин.

Агар сафарда юзни қайси томонга қаратиш зарур деб сўрасалар, мақсад манзили томонга деб айтгил.

Агар сафар неча хил бўлади, деб сўрасалар икки хил бўлади деб айт: бири — сурат сафари, иккинчиси — маъно сафари.

Агар маъно сафари нимага асосланади деб сўрасалар, жону дил қадамига деб айт. Сурат сафари-чи? деб сўрасалар, сув ва лой қадамига деб айт.

Унинчи фасл. Меҳмон кутиш одоби ҳақида

Агар меҳмон кутишининг одоби ва қоидалари нечта деб сўрасалар, ўн тўртта деб айтгил — иккитаси шарт, олтитаси асос (аркон), яна олтитаси одобдир. Агар икки шарт қайсидир деб сўрасалар, айтгил: биринчиси меҳмонга ҳалол ва покиза таомни тақдим этиш, иккинчиси меҳмонни бирор ғаразли мақсад ёки риё учун кутмаслик.

Агар олтита асос қайсидир деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, меҳмонни таъзим билан кутиб олиш ва яхши жойга ўтқазиш, иккинчидан, меҳмон қаршисида очиқ чеҳра билан хушнуд ўтириш. Учинчидан, меҳмон қанча (кўп) келса ҳам ранжимаслик. Тўртинчидан, қақирилмаган меҳмонни кўпроқ ҳурмат қилиш. Бешинчидан, бахиллик қилмаслик ва меҳмондан нарсани қизғанмаслик. Олтинчидан, ясама илтифот кўрсатмаслик, қўлдан келгунча меҳмонни сидқидилдан самимий хурсанд қилиш.

Агар олтита адаб қайсидир деб сўрасалар, айтгил: аввал шуки, меҳмондан қайси таомни ёқтирасиз деб сўраманг. Иккинчидан, меҳмон учун ўзингиз хуш кўрган энг яхши овқатни пишинг. Учинчидан, овқат ейишга ҳадеб зўрламанг. Тўртинчидан, агар ташқари чиқса, бирга чиқинг ва камида етти қадам бирга юринг. Бешинчидан, атайлаб ўзни кўрсатиш учун намоёишкорона узрхоҳлик қилманг. Олтинчидан, миннат қилманг, балки аксинча, меҳмон дастурхонингиздан нон еганидан хурсанд бўлинг ва шукр қилиб, миннатдорчилик билдинг.

Кимни кўрсанг бу жаҳонда ўз ризқин терадир,
Хоҳ сенинг уйингда бўлсин, хоҳ ўз айвонида.
Сен қарам жонини ёз ҳам шукр қил, парвардигор
Берди ошу нон дўстга дўст дастурхонида.

Агар меҳмонга бориш одоб-қоидалари қайси деб сўрасалар, айтгилки, биринчидан, яхши, ҳалол одамлар уйига меҳмон бўлиб бориш керак, фосиҳ кишилар ҳақини ейдиган ҳаромхўрлар уйига қадам қўймаслик керак, улардан ҳазар қилмоқ даркор. Иккинчидан, шариатга хилоф ишлар содир бўладиган мажлисларга бормаслик лозим, аммо агар сенинг ҳурматинг учун ғайри шаръий ишлар тарк этиладиган бўлса бориш мумкин.

Иккита суннат шуки, биринчидан, меҳмонга таклиф қилганларида, дарҳол қабул қилсин, иккинчидан қандай овқат ёки таомлар тайёрлашни сўрамасин.

Ўн адаб қайси деб сўрасалар, айтгил: биринчидан, меҳмонга боргандан мезбондан олдинда юрмаслик, иккинчидан уйга етганда ўнг оёқ билан кириш, учинчидан, уйга кирганда салом берсин. Тўртинчидан, қайси жойни кўрсатсалар, ўша жойга бориб ўтирсин. Бешинчидан, ўнг-сўлга ва юқорига ёки пастга ҳадеб қарамасин. Олтинчидан, мезбон хурсанд бўлгунча таомдан есин. Еттинчидан, ўз олдидаги таомни у ёқ-бу ёққа кўтариб қўймасин. Саккизинчидан, таомни егандан кейин зудлик билан турсий. Тўққизинчидан, таомдан кейин шукрона айтиб, уй эгасини дуо қилсин. Унинчидан, ташқарига чиққандан кейин шукр қилсин, аммо шикоят қилмасин.

Ун биринчи фасл. Йўлда юриш одоби ҳақида

Билгилки, йўл юришининг ҳам ўз қоидалари бор ва йўлда кетаётган одам бир неча қоидага риоя қилиши керак, токи кишилар унинг одобли эканлигини ва эҳтиромли кишилар хизматида бўлганини билсинлар. Кишининг борадиган жойлари, юрадиган йўллари кўп, аммо уч мавзёе киши ҳаётида алоҳида ўрин тутади: бири — катта йўлда юриш, иккинчиси — бозор айланиш, учинчиси — маҳалла-гузарларда юриш.

Агар кўчада юриш одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айт: аввал шуки, мақсадсиз, беҳудага кўчада юрмаслик керак. Иккинчидан, оёқяланг кўчага чиқиш одобдан эмас. Учинчидан, кеккайиб юриш ахлоқсизликдир. Тўртинчидан, зарурат бўлмаса, кўчада гапирмаслик маъқул. Бешинчидан, жанжалкаш, фирибгар одамлар яшайдиган тўхмат жойларга бормаслик керак. Олтинчидан, нопок, нажосат жойларга қадам қўймаслик керак. Еттинчидан, шошиб юрилмасин, фақат жамоат намозига борарда тез юриш мумкин. Саккизинчидан, қадамни катта-катта қўймасдан, бир маромда юриш маъқул.

Агар бозорга бориш қоида нечта деб сўрасалар, еттига деб айт: биринчидан шуки, елка билан одамларни туртмаслик керак, иккинчидан, одамларнинг орқасидан қарамаслик, учинчидан, оғзининг сўлагини оқизмаслик, тўртинчидан, узоқдан туриб бировни қақирмаслик, дод демаслик, бешинчидан, иши бўлмаган дўкон олдида турмаслик, олтинчидан, сотиб олмайдиган нарсасининг нархини сўрамаслик, еттинчидан икки кишининг савдоси орасига суқулмаслик керак...

Маҳалла-кўйларда юриш одоби нечта деб сўрасалар, ўн бешта деб айт: биринчидан, ўнгу сўлга ҳадеб қарайвермаслик. Иккинчидан, томларнинг устига, айвонларга

қарамаслик. Учинчидан, эшиги чиққ уйларнинг ичига қарамаслик. Тўртинчидан, бошқаларнинг йўлини тўсмаслик. Бешинчидан, одамлар боласига гап отмаслик ва уларни ўпмаслик. Олтинчидан, иши тушмаган жойга бормаслик. Еттинчидан, қўшиқ айтмаслик ва овоз чиқариб оят, шеър ўқимаслик. Саккизинчидан, эҳтиёт билан юриш, токи бирор жониворни босиб олмасин. Тўққизинчидан, ёши ўзидан катта одамнинг олдидан юрмаслик. Унинчидан, иши бўлмаса бировнинг уйи олдида турмасин. Ун биринчидан, туҳмат аҳли, яъни одамни беобрў қиладиган кишилар маҳалласига бормаслик.

Ун иккинчи фасл. Салом бериш одоби ҳақида

Агар неча хил вазиятда салом бериш керак деб сўрасалар, етти хил шароитда деб айтгил. Биринчидан, тариқат биродарини кўрганда салом бериш шарт. Иккинчидан, йўлда юрганда одамларга салом бериш керак. Учинчидан, биродарининг эшигига етганда, салом бериш жоиз. Тўртинчидан, ўтиришлар, йиғинларга борганда, жамоага салом бериш лозим. Бешинчидан, агар бир ерда ўтирган бўлсанг ва ўрнингдан туриб кетадиган бўлсанг, қолганларга салом де. Буни хайрлашув саломи дейдилар. Олтинчидан, қабристонга яқинлашганда салом бериш керак. Еттинчидан, ўз уйингга кирганда хонадон аҳлига салом беришинг керак.

Агар қандай шароитда салом бермаслик керак деб сўрасалар, олти хил шароитда деб жавоб бергил. Аввал, ҳаммомда ювинаётганда, иккинчи, ҳожатхонада ўтирганда, учинчи Қуръон ўқиётганда, тўртинчи, номаҳрам хотинларга, бешинчи намоз ўқиб турган одамга...

Агар салом бериш одоби неча деб сўрасалар, еттита деб айтгил: биринчидан, салом берувчи киши пок бўлиши керак, иккинчидан, суворий киши яёв одамга салом берсин, учинчидан, ёши кичик одам ёши улуғроққа салом берсин, тўртинчидан салом бераётган одамнинг чеҳраси очиқ ва хурсанд бўлсин, бешинчидан, ишора ёки имо (бошни қимирлатиб, қўлни кўкракка қўйиб) эмас, балки овоз чиқариб: «Ас салому алайк» ёки «салому алайк» десин ва агар жамоат бўлса, «Ас салому алайкум» деб айтсин. Еттинчидан, икки киши бир-бирига яқинлашганда, қўл бериб кўришсин, бу одобга киради.

Агар саломга жавоб бериш одоби қайси деб сўрасалар, бунинг ҳам еттита шarti бор деб айт: биринчидан, саломга хурсанд бўлиб алик олсин. Иккинчидан, салом берганга раҳмат десин. Учинчидан, агар ислом миллатига мансуб бўлмаган одам салом берганда ҳам ҳурмат кўрсатиб, алик олсин. Тўртинчидан, саломга алик олувчи ҳам таҳоратли, пок бўлсин. Бешинчидан, кўп одамлар турган бўлса, ораларидан бир киши саломга жавоб қайтарса етарлидир. Олтинчидан, саломга ишорат билан эмас, овоз чиқариб алик олиш зарур. Еттинчидан, саломга алик олганда салом берган киши буни эшитиши лозим.

Агар саломнинг фазилати нимада деб сўрасалар, айтгил: тақдим этиш ва зудлик билан жавоб қайтаришдир.

Ун учинчи фасл. Биродарлар ҳақини адо этишининг бошқа адаблари ҳақида

Касал кўришга бориш. Касал одамни бориб кўришнинг кўп савоби ва беҳад фазилати бор, азизлар дебдурларки:

*Беморнинг дардини ололмайсан, аммо
Хол сўраб унинг кўнглини кўтаргин зинҳор.*

Агар беморни бориб кўришнинг одоби неча деб сўрасалар, еттита деб айтгил. Аввал шуки, намозгардан кейин касал кўришга бормаслик керак, чунки унинг хосияти йўқ. Иккинчидан, бемор ётган уйга кирганда, кулиш ва йиғлаш керак эмас, буларнинг ҳаммаси ўринсиздир. Учинчидан, беморнинг чап томонидан кириб бориб, ўнг томонига ўтириш маъқул. Тўртинчидан, касал олдида кўп гапириш ножоиз. Бешинчидан, қўлини унинг боши, қўли, манглайи ва кўкрагига ёки аёғига тегизиб силаш ва бемордан ҳазар қилмаслик керак. Олтинчидан, касалга мулоим сўзлар айтиб, тасалли бериш лозим. Еттинчидан, беморни чарчатмаслик учун кўп ўтирмасдан, зудлик билан хайрлашиб чиқиш маъқул.

Жанозага бориш одоби. Агар жанозани адо этишининг неча қоидаси бор деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, жанозанинг (марҳум тобутининг) орқасидан бориш керак. Иккинчидан, агар қуввати етса, тобутни олиб юрганда ёрдам бериш шарт. Учинчидан, хўжақўрсинга, риё юзасидан жанозага бормасин. Тўртинчидан, қабристонга етганда, марҳумни дафн этиш, қабрига гишт ташиш ва тупрок тортишга кўмаклашиш лозим. Бешинчидан, марҳумни (майитни) яхшилик билан хотирлаш даркор.

Таъзияга бориш одоби. Агар таъзияга боришнинг одоби неча деб сўрасалар, саккизта деб айт. Биринчидан, (таъзияга борган одам) кам гапирсин. Иккинчидан, салла-тўнини йиртиб, улоқтириб йиғламасин, ортиқча оҳ-воҳ қилмасин. Учинчидан, қўлини

кўксига уриб, юзини юлиб дод солмасин. Тўртинчидан, беҳудага бемаза гапларни гапирмасин. Бешинчидан, мотам эгаларига сабру қаноат тиласин. Олтинчи ва еттинчидан, қўлидан нима келса ёрдам берсин. Саккизинчидан, марҳумнинг ўлимидан ўзига ибрат олсин, яъни ўлим ўзининг бошига ҳам келишини ўйласин.

Эй дўст, ибрат олувчи кўз бўлса сенда,
Кўшни ўлими ёрқин мисол-ку бунда.

Агар акса уриш одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчидан, акса уриш пайтида енги ёки рўмолчасини оғзи олдига тутиб турсин, токи акса пайтида оғзи ва бурнидан атрофидагиларга таъбни хира қилувчи нарсалар чиқиб кетмасин. Иккинчидан, агар акса уч мартадан ошса, мажлисни тарк этсин, чунки аксанинг кўпайиши бирор нохушликни пайдо қилиб, ўтирганларга малол келтириши мумкин... Тўртинчидан, агар биров сенинг аксанга «саломат бўлинг!» деб жавоб айтса, «рахмат» дейиш керак.

Агар аксага жавоб берувчининг одоби нечта деб сўрасалар, учта деб айтгил: аввал шуки, акса урган одам «Алҳамдулиллоҳ!» деб худога ҳамд айтсагина, «саломат бўлинг!» деб жавоб айтиш керак, агар ҳамд айтмаса, жавоб бериш ножоиз... Учтинчидан, агар акса учтадан ошса, жавоб қайтармасинлар...

Аммо дўстларни яхши кунлари билан муборакбод этмоқ даркор. Биродарларни шодлик айёмида, чунончи фарзанд туғилса ё узоқ сафардан қайтиб келсалар, муборакбод этишга бориш зарур. Бу ўшал шахс шодлигига шодлик қўшади.

Агар табриклашнинг одоби нечта деб сўрасалар, олтинчи деб айтгил: биринчидан, ўз хурсандлигини изҳор этсин, иккинчидан, ғамгин ва малоллик қиёфада қўринмасин, учтинчидан, маърака эгасини табрикласин, тўртинчидан, дуо қилиб узоқ умр ва хуррам ҳаёт тиласин. Масалан, агар янги фарзанд туғилган бўлса, унга узоқ ва бахтли умр ҳамда давлат тиласин. Агар келин тушган бўлса, хайру барака, оқилу доно фарзандлар тиласин ва агар сафардан қайтган бўлса, сиҳат-саломатлик тиласин. Бешинчидан, узоқ ўтирмасин, агар уй эгаси кўярда-қўймай қистаса, бир муддат ўтириши ва кўнгил очар гаплардан гапириши, уй эгаси кайфиятини хушнуд этиши керак. Олтинчидан, имкониётга қараб, тухфа-тортиқ қилиб борсин, аммо хасислик қилмасин.

Ун тўртинчи фасл. Касб-кор ва савдо-тижорат одоби ҳақида

Билгилки, дарвеш ҳалол ва покиза касб билан шуғулланиши керак, чунки касб тариқатнинг зарурий шартларидандир. Зеро, умр ўтказишга зарур восита (маош) ҳосил бўлмагунча киши хотири осойишта бўлмайди. Киши роҳати учун зарур нарса эса вожибдир. Ва агар киши ўз касби билан зарурий нарсаларни муҳайё этмаса, одамларни ранжитади, азобга қўяди. Демак, кимки жамиятдан фойда кўрса-ю, лекин фойда етказмаса, у ишламаган бўлади. Бас, бирор касб билан шуғулланмаган дарвеш ўзини халқ бўйнига юклаган бўлади ва одамларнинг изтиробига сабаб бўлади. Бу эса тариқатда мумкин эмас. Шундай қилиб, маълум бўладикки, дарвеш учун касб зарурийдир ва шунга биноан дарвеш касб одобини ҳам билиши ҳамда унга риоя қилиши лозим. Билгилким, ҳамма касбларга бирдай тааллуқли қисқача қоида-адаблар мавжуд, шунингдек, ҳар бир касб учун алоҳида одоб ҳам бор.

Агар барча касблар учун зарурий одоблар хулосаси нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, ўз касбини ҳаромдан, шубҳали мол-маблағдан пок сақласин. Иккинчидан, ризқ-рўзи зарурати учунгина керакли касб билан шуғуллансин, касбни мол-дунё тўплашга сарфламасин. Учтинчидан, касбни обрўй олиш, яхши ном чиқаришнинг сабаби деб билсин. Тўртинчидан, моли ҳаром одамлар (амалдорлар, порахўрлар, қароқчилар, ўғрилар, қиморбозлар, каззоб дўкондорлар) билан муомала қилмасин. Бешинчидан, ўз ҳунарида безътиборлик, хато-нуқсонларга, айб ишларга йўл қўймасин, ҳар хил ифлосликлар, булғанишлардан сақлансин. Олтинчидан, инсоф чизигидан ташқари чиқмасин, мол-матони танимайдиган одамлар билан муомала қилмасин. Еттинчидан, агар тарози аҳлидан (нараса тортувчи) бўлса, тошдан уриб қолмасин ва ортиқ ҳам бермасин. Саккизинчи, газлама ўлчаб сотувчилар аҳлидан бўлса, ўзига кўп олиб қолиб, бошқаларга кам бермасин, чунки баракат тўғрилиқда ва жамиятнинг инсоф юзасидан баҳам кун кечиришидадир.

Агар нарса сотишнинг одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Биринчидан шуки, харидорга мулоим гаплар гапирсин, иккинчидан, харидор қаердан топилса ҳам қизғанмасин ва дағаллик қилмасин, учтинчидан, сотадиган нарсасини ҳадеб мақтамасин, тўртинчидан, дағал ва қалбаки молни сотмасин. Агар сотадиган бўлса, айбини харидорга айтсин. Бешинчидан, тарозидан, ўлчовдан уриб қолмасин. Олтинчидан, агар харидор олган нарсасини қайтариб олиб келса ва молга зарар етмаган бўлса, савдо баъйини бузиб, жарима ундириб олсин. Еттинчидан, агар бирор муътабар одамнинг нақд пули етмай, нарса унга зарур бўлиб қолса, насяга молини берсин ва қўполлик қилмасин. Саккизинчидан, бозор талабидан ошириб сотмасин, харидорни алдамасин.

Агар нарса сотиб олишнинг одоби нечта деб сўрасалар, ун иккита деб айтгил:

биринчидан, молни ҳалол пулга сотиб олсин. Иккинчидан, қалбаки ва сохта пул бермасин. Учунчидан, бозор нархидан камига олмасин... Тўртинчидан сотувчига қўпол муомила қилмасин. Бешинчидан, сотувчидан молни қаердан келтирдинг, қанчага, нимага сотиб олдинг деб сўраб, овора қилмасин. Олтинчидан, сотиб олган нарсаси юзидан ҳадялар берсин. Еттинчидан, сотиб олган нарсасини қайтариб сотувчига бермасин. Саккизинчидан, сотиб олган нарсасини этагига солмасин. Тўққизинчидан, сотиб олган нарсани енгига жойламасин. Унинчидан, сотувчидан муздқоса (қоса пули) талаб қилмасин. Ун биринчи, сотиб олган нарсани тоза идишга солиб олсин. Ун иккинчи харид қилинган нарсани очиқ ҳолда эмас, ўраб, беркитиб олиб юрсин.

Ун бешинчи фасл. Ходимлар (хизматкорлар) одоби ҳақида

Билгилки, хизматкор бўлиш дарвеш учун улуғ мартабадир ва ҳар ким бир улуғ муршид пирга хизмат қилса, савобу насибаси албатта улуғ бўлғусидир.

Хизмат қилмай азизга топгайму киши иззат?
Чокар бўлмасдан пирга дарвеш топарму давлат?

Ходимликнинг шарти шуки, нима ишни буюрсалар сидқидилдан, поклик ва ростлик билан, эътиқоду ихлос юзасидан бажарсин. Аммо ходим тўрт ишни яхши билиши ва доим адо этиши лозим. Бунинг бири — супуриб-сидириш, иккинчиси — овқат пишириш, учинчиси — кир ювиш, тўртинчиси — идиш-товоқни ювиш. Ва бу ишларнинг ҳар бири учун амал қилинадиган маълум қоидалар бор. Агар супуришнинг нечта қоидаси бор деб сўрасалар, йигирмата деб айт: аввал пирдан ва тариқат биродарларидан ижозат сўраш, кейин сув сепиш, сув ерга сингиб кетгунча сабр қилиш, супуришни пирнинг олдидан бошлаш. Бундан ташқари, супургини ерга қаттиқ урмаслик, супуриш пайтида гапирмаслик керак. Супурган жойга оёқ қўймасдан, хас-хашакни батамом тозалаш лозим, сув сепаётган пайтда, дарвешларнинг кийими, анжомларига сув тегмасин, дарвешларнинг тўшагини қўл билан текислаб, тозалаб қўйиш эсдан чиқмаслиги керак. Супургини ўзи томонга қаратиб супуриш маъқул, тозалаётганда дарвешларга орқа ўғирмаслик, супургини аввал ўнг қўлга олсин, тозалаб супуриб бўлгач, ахлатни эл кўзидан узоқроқ пана жойга тўксин...

Агар супурги ерга нима дейди деб сўрасалар, покиза бўлиш учун саботли бўл, дейди деб айт.

Агар қўл супургига нима дейди деб сўрасалар, айтгил: ҳар кимки юзини мусаффо тутса, уни бошга кўтарадилар, дейди.

Агар супургининг сирри нима деб сўрасалар, айтгил: бул — кўнгил уйини дунёвий тааллуқлар (ташвишлар) ва шак-шубҳа тупроғидан поклаш демакдир.

Агар овқат пиширишда нечта қоида бор, деб сўрасалар, ўн олтига деб айтгил: биринчидан, таомни ҳалол пулга олинган (ёки ишлаб топилган) масаллиғдан тайёрласин. Иккинчидан, нажосатга тегмаган, булғанмаган бўлсин. Учунчидан, қозон-товоққа нажосат тегмаган, пок бўлсин. Тўртинчидан, қозонни тоза ва ҳалол сув билан ювсин. Бешинчидан, овқат пиширишга киришишдан олдин қўлини ювсин. Олтинчидан, овқат пиширишни бошлашдан олдин тангри таолонинг номини тилга олсин. Еттинчидан, овқатга керакли барча анжом-асбобларни яхшилаб ювсин. Саккизинчидан, ошхонада хас-хашак, ахлат бўлмаслиги, ҳар доим тоза тутилиши керак. Тўққизинчидан, овқат пишираётганда қозон бошидан бошқа жойга бормасин. Унинчидан, хамир қориган пайтда бошини лаган (товоқ, тоғора) устига осилтирмасин, оғиз-бурнига бирор нарса боғлаб олсин. Ун биринчидан, сўлагини оқизмасин, тупурмасин. Ун иккинчидан, қозоннинг устини очиқ қолдирмасин. Ун учунчидан, ошпазликни яхши ўрганган бўлсин, тузни муайян оралиқда уч марта солсин. Ун тўртинчидан, овқатни кўпчиликнинг ижозати ва маслаҳати билан пиширсин. Ун бешинчидан, ошхона нарсаларини ўғирламасин, ўн олтинчидан, ўзига ёрдамчи тайинласин ва ундан ҳам барча айтилганларни талаб қилсин. Шунга мувофиқ олов ёқишнинг ҳам ўз қоида-дастурлари бор. Бундан ташқари, идиш-товоқни озода тутиш, овқатдан кейин уларни тоза сув билан яхшилаб ювиб, артиб, яна тоза жойда сақлаш керак.

Агар либос ювиш (кир ювиш)нинг дастури нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил: биринчиси шуки, либос ювилганда топ-тоза бўлсин, доғ ёки кирдан асар қолмасин. Иккинчидан, либосни эҳтиёт қилиб ювсин, токи йиртилиб, сўкилиб кетмасин. Учунчидан, мартабага эришган улуғлар тўни (либоси)ни аввал ювиб, алоҳида жойда қуритсин. Тўртинчидан, либосни ювгандан кейин тоза жойда қуритсин. Бешинчидан, либос қуригандан кейин тахлаб, силлиқлаб, эгасининг олдига олиб бориб қўйсин. Олтинчидан, совунни ортиқча сарфламасин, чунки унинг фойдаси йўқ. Еттинчидан, агар дарвешларнинг тўни йиртилган бўлса, ювгандан кейин тикиб қўйсин.

Агар уйдан ташқарига чиқишнинг одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчиси, остонадан ҳатлаганда ўнг оёқ билан қадам қўйиш, иккинчи Оллоҳ таолонинг номини тилга олиш, учинчиси кўча (йўл)нинг ўнг томонидан юриш, тўртинчиси, юришдан мақсадим одамларга нафъ етказиш деб кўнгилдан ўтказиш.

Агар тамошога бориш одоби нечта деб сўрасалар, айтгил: аввал шуки дарвеш ўйинкулги учун тамошога чиқмаслиги керак. Агар дарвеш ана шундай сайрга чиқадиган бўлса, қуйидаги еттита қоидага амал қилиши лозим: биринчидан, соҳибжамол кишилар билан йўлдош бўлмасин, чунки тўхматга қолиши (гап-сўз бўлиши) мумкин. Иккинчидан, ижозатсиз бировнинг боғи ёки экинзорига кирмасин. Учунчидан, одамлар кўзи тушадиган жойга ҳожат учун ўтирмасин. Тўртинчидан, яланғоч бўлмасин. Бешинчидан, агар зарур бўлмаса, бегона кишилар билан гаплашмасин. Олтинчидан, ҳар кимга ва ҳар нарсага боқса, буни улуғ тангри қудратининг нишонаси деб мушоҳада этсин. Еттинчидан, кечаси ўз мақомига ғойиб бўлмасин.

Агар қабристонга бориш одоби нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил: аввал шуки, қабристонга етганда аҳли кубурга салом берсин. Иккинчидан, қабристон ўртасида тўхтасин. Учунчидан, марҳумларни фотоҳа ва дуо билан ёд этсин. Тўртинчидан, оғзининг сувини оқизмасин. Бешинчидан, қабрлар устидан юрмасин...

Агар такия (ухлаш, чўзилиб дам олиш) одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Аммо билмоқ керакки, дарвеш кечаси икки соатдан ортиқ ухламаслиги керак. Иккинчидан, ухлаш учун тўшакка яқинлашганда, олдин ўнг оёғини кўрпага киритсин. Учунчидан, аввал ўнг қўл томонга суяниб чўзилсин (ўнг томони билан ётсин). Тўртинчидан, калимаи шаҳодатни ичида қайтарсин. Бешинчидан, уйқуни ўлимнинг кўриниши деб ҳисобласин. Олтинчидан, ўз биродари кина-қасдини кўнглида тугиб ухламасин. Еттинчидан, уйғониб турмоқчи бўлганда, олдин чап оёғини кўрпадан чиқарсин. Саккизинчидан, тоза ва пок бўлиб ухласин.

Агар улуғ пирлар ҳузурига бориш одоби нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил: аввал шуки, ижозат бўлмаса, улуғлар ҳузурига бормаслик керак. Иккинчидан, улар ҳузурига кирганда иззат-ҳурматни бажо келтириш лозим. Учунчидан, саломдан кейин зарур бўлмаса, сўз айтмасин. Тўртинчидан, гапирганда эҳтиром-одобни сақласин, овозини баланд кўтармасин. Бешинчидан, пир гапирётганда, диққат билан эшитсин, токи қайтариб сўраб ўтирмасин. Олтинчидан, суҳбатдошини кўп мактаб дуо қилмасин, токи бу риё ва тилеғламачликка айланмасин. Еттинчидан, вақтга эътибор қилсин, токи нохуш вақтда (макруҳ вақтда) улуғларни кўришга бормасин...

ОЛТИНЧИ БОБ

Биринчи фасл. Маърака ва унга тааллуқли нарсаларнинг маънолари ҳақида

Билгилки, «маърака» сўзининг асл луғавий маъноси уруш майдонидир... ва истилоҳда (кўчма маънода) одамлар тўпланадиган ва ҳар хил шахслар ўртага чиқиб қобилияти, ҳунарини намойиш этадиган мавзёни айтадилар. Бундай жойни маърака дейишларига сабаб шуки, жанг майдонида ҳар бир паҳлавон, жанговар ўз маҳоратини намойиш этгани ва унинг атрофидаги қолган сипоҳилар ва бошқа кишилар тамошо қилиб турганидай... бу ерда ҳам биров ўз қобилияти, истеъдодини намойиш этади, қолганлар эса уни тамошо қиладилар... Агар маъраканинг боши нима деб сўрасалар, билим деб жавоб бергил, чунки билимсиз одам маъракага қадам қўйса, бошидан хабарсиз қолади. Агар маъраканинг оёғи (адоғи) қайси деб сўрасалар, кўнгилларнинг қабули деб жавоб бергил. Чунки агар одамларнинг қалби маърака тузган одамни қабул этмаса, унинг муддаоси амалга ошмай қолади.

Агар маъраканинг руқни (устуни, асоси) нима деб сўрасалар, файз олиш ва файз етказиш деб айт. Агар маъраканинг арқони (устунлари) нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчидан, ювиниб покланиш, яъни маъракага кирган киши покиза бўлмоғи лозим, зеро покларнинг жойига поклик қадамини қўйиш жоиз. Иккинчидан, маърака бўладиган жойни сулуриб-сидириш, чанг-ғубордан тозалаш шарт. Учунчидан, бурро ва маъноли нутқ билан гапириш керак, яъни сўзни шундай равон ва маънодор қилиб айтсинки, эшитувчиларнинг кўнгли роҳатлансин. Тўртинчидан, изланиш бўлсин, яъни маърака аҳлидан нимани хоҳласа, қўлга киритсин...

Агар маърака тузувчи одамларга ёқиш учун қандай хислатларга эга бўлиши керак деб сўрасалар, қуйидаги ўн хислатга деб айтгил: биринчидан, очик юзли бўлсин, табасум қилиб турсин, иккинчидан, чаққон, ҳаракатлари енгил ва ёқимли бўлсин. Учунчидан, маъракага кечикиб келмасин. Тўртинчидан; кенг ва баҳаво жойни танласин. Бешинчидан, агар бирор киши керакли жойда ўтирмаган (жойланмаган) бўлса, унга мулойим оҳангда лутф билан муомала қилиб, жойлаштириб қўйсин, қўпол муомала қилмасин. Олтинчидан, йиғилганлардан ҳиммат ва мадад тиласин. Еттинчидан, дуо

билан устозларни хотирга олсин. Саккизинчидан, агар маърака ўтаётган диёрда бирор азиз-авлиё, бузургвор ўтган бўлса, унинг руҳини ёдга олиб шод этсин. Тўққизинчидан, дуою фотиҳа ўқисин. Унинчидан, кинояли, эътирозли гаплар гапирмасин, ҳаммага дилу жондан дуо айтиб, хунарини кўрсатсин.

Агар маъраканинг олти томони қайси деб сўрасалар, айтгил: аввал ниёз (талабгорлик), яъни маърака тузувчи ўзининг муҳтожу ниёзманд эканини билдирсин ва кўнгиллар эшигидан гадойлик қилсин, токи мурод-мақсадига етишсин. Иккинчидан, иродали бўлсин, яъни қаердаки, маърака тузса, ғайрат ва шавқу рағбат билан ишласин, кўнгилсиз ҳолда ғам: ин, нафратли ҳиёфада кўринмасин. Учинчидан, карамли бўлсин, яъни агар бирор дарвеш маъракасига келиб қолса, ҳам ундан файз бўлсин ва ҳам унга мардлик кўрсатиб, шафоат этсин. Тўртинчидан, саховатли бўлсин, яъни агар бирор азиз маъракага кирса ва унинг маош важдан муҳтожлиги бўлса ундан пулу молини аямасин. Бешинчидан, ҳалим, юмшоқ кўнгил ва андишали бўлсин, агар бирор киши унга қўполлик қилса, ҳақорат этса ёки бирор гуруҳ маъракани тарк этсалар, сабр қилсин ва ўзига оғир олмасин. Олтинчидан, қаноатли бўлсин, яъни келган насибага шукр қилиб, ортиқча талаб этмасин.

Агар маърака тузишнинг камоли нималарда кўринади деб сўрасалар, қуйидаги беш сифатда деб айтгил: маърака тузувчининг эътиқоди пок бўлмоғи лозим. Агар тўғрисиўз, имонли-эътиқодли бўлмаса, у ноқис ҳисобланади. Иккинчидан, ҳасаддан узоқ турсин ва биродари (тариқат биродари назарда тутилади) қасдига рақобат мақсадида маърака тузмасин. Учинчидан, таваккул аҳлидан бўлсин ва атрофида яна юз маърака бўлаётган бўлса ҳам парво қилмасин, бадғумон бўлмасин. Тўртинчидан, ғараз ва риёдан холи бўлсин, токи сўзи бошқалар қалбига таъсир этсин. Бешинчидан, такаббур ва манманликка берилмасин, балки тавозеъли, хокисор бўлсин.

Агар маъракадан чиқиб кетиш одоби нечта деб сўрасалар, олтига деб айтгил. Аввал шуки, тамошони ортиқча чўзмасдан, кишиларнинг вақтини олиб, зериктирмасдан, тезда йиғиштирсин. Иккинчидан, устозларини ёдласин ва ҳадея берган-бермагани баравар дуо қилсин. Тўртинчидан, агар бирор дарвеш муҳтож бўлса, унга ейдиган овқат олиб берсин. Бешинчидан, маърака майдонидан чиқаётганда, чап оёғи билан чиқсин. Олтинчидан, агар тариқат биродарлари ҳозир бўлса, муваффақиятларини уларнинг сафоли назаридан ўтказсин ва сўнгра одамлар билан хайр-хуш қилсин...

Агар маърака неча хил бўлади деб сўрасалар, икки хил деб айтгил: биринчи хили — маъқул ва манзур маърака. Бундай маъракада яхши сўзлар айтилади. Иккинчиси — мақбул булмаган маърака, яъни ғайришаръий сўзлар айтиладиган ва ношоиста ҳаракатлар, ишлар воқеъ бўладиган маърака. Агар маърака аҳли неча тоифа бўлади деб сўрасалар, уч тоифа деб айтгил: биринчиси — сўз аҳли, иккинчиси — зўр аҳли, яъни кучини намойиш этувчилар ва учинчиси — ҳар хил ўйин кўрсатувчилар, ўйинчилар.

Иккинчи фасл. Маърака тузувчи сўз аҳли ҳақида

Улар уч тоифа бўладилар: биринчи тоифа — маддоҳлар, ғазалхонлар ва саққолар. Иккинчи тоифа — хоссағўйлар ва бисотандозлар. Учинчи тоифа — қисса сўйлагувчилар ва афсона айтувчилар (яъни бахшилар). Буларнинг ҳар бири ҳақида алоҳида қисмларда тўхтаб ўтамиз.

Биринчи қисм. Маддоҳлар ва ғазалхонлар зикрида

Шуни билгилки, футувват аҳли (аҳли шадд) орасида маддоҳларнинг мартабаси энг баланддир. Бунинг сабаби шуки, аҳли байт, хонадон муҳаббати барчанинг кўнглида мавжуд ва агар биров бошқа бировни севса, севгилисининг таърифини тилидан қўймайди... Маддоҳлар шундай хусусиятга эга кишилардирлар ва узлуксиз аҳли байт таърифидан сўз айтадилар ва хонадоннинг ёдида сўз айтиш билан вақт ўтказадилар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади деб сўрасалар, тўрт хил деб айтгил: биринчиси — ўзлари бадеҳатан ижод қилувчилар, улар ўзлари шеър айтиш қобилиятига эга бўлиб, ҳикояту ривоятларни назмга тушуриб, баён қилаверадилар. Иккинчи хили — бошқа шоирларнинг шеър, ҳикоя ёки бадеҳаларини ижро этиб, халққа фойда етказувчилардир. Бу тоифани ровийлар деб атайдилар ва улар ҳам маддоҳлар жумласидандирлар. Учинчи хили маддоҳлик баробарида бошқа ишлар билан ҳам шуғулланиб, халққа файз етказувчилардир. Масалан, саққолар (сув тарқатувчилар) шундай кишилар бўлиб, уларнинг ишидан одамлар хурсанддирлар. Тўртинчи тоифа ҳар ердан ҳар хил байтларни ёд олган кишилар бўлиб, улар эшикма-эшик юрадилар, қасида айтиб нон йиғадилар ва маддоҳликни гадойлик деб тушунадилар. Буларни агарчи қиёфаларига қараб маддоҳ десалар-да, аслида ушбу жамоага мувофиқ эмасдирлар.

Агар маддоҳлик одоби нечта бўлади деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, доимо тақво ва таҳоратда бўлсин... Учинчидан, ғаразли ниятда ва қасд олиш учун маддоҳлик қилмасин. Тўртинчидан, бойликка берилган бўлмасин. Бешинчидан, мадҳда ошириб муболаға қилиш билан шуғулланмасин.

Агар маддоҳнинг нечта сифати бўлиши керак деб сўрасалар, айтгилки, маддоҳнинг йигирмата сифати бўлади. Булар: сидқ, сабр, шукр, зуҳд (парҳез), тоат, қаноат, маҳосаба (умр ҳисобини олиш), мароқаба тавозуъ, таслим, ихлос, қарам, нисор, мужоҳада, тафаккур, таваккул, кам ейиш, кам ухлаш ва шафқатли бўлиш.

Агар маддоҳ ҳазар қиладиган сифатлар нечта деб сўрасалар, ўттизта деб айтгил. Булар: ғафлат, ғурур, айбжўйлик, риё, майжўрлик, қаро кўнгиллик, зино, бадахлоқлик, жанжалкашлик, ярамас ва ношоиста сўз айтиш, ваъдани бузиш, масҳара-мазақ қилиш, ноўрин таъна, ёлгон гапириш, ёлгон қасам ичиш, биродарларни ғийбат қилиш, тухмат қилиш, гап ташиш, ғаммозлик, ҳасад, маккорлик, одамларни ёмонлаш, бойликка ҳирс кўйиш, зулм, бахиллик, кўп ухлаш ва кўп ейиш.

Агар маддоҳлар бир-бирлари билан муносабатда қайси қоидаларга риоя қилишлари керак деб сўрасалар, қуйидаги олтита қоидага деб айтгил: аввал шуки, бир-бирлари билан дўст бўлсинлар... Учинчидан, бир-бирлари билан келишмай иш бошламасинлар. Тўртинчидан, заиф-ожизларни қаторларидан суруб чиқармасинлар. Бешинчидан, бир-бирларининг ҳурматини сақлашда қилча гумон-шубҳага йўл қўймасинлар, токи ҳамма ерда муҳтарам ва азиз бўлсинлар.

Агар маддоҳлар неча хил бўлади деб сўрасалар уч хил деб айтгил. Бир хиллари фақат шеър ўқийдилар, шеърни равон ва ифодали ўқиб, тингловчиларга завқ бағишлайдилар. Иккинчи хиллари насрий асарлар, мўъжаз гаплар, ибора ва таърифу тавсифлар (қасидахонликни) наср билан адо этадилар ва бу тоифани ғурурахон (чиройли ўқийдиганлар) деб атайдилар. Учинчи хиллари наср ва назми аралаштириб ўқийдилар. Бу тоифани мураассаъхон (сўз устаси) деб айтадилар. Ва кейингиларнинг камолу фазли, мартабалари олдинги икки гуруҳдан баланддир.

Агар маддоҳларга хос аломатлар нимадан иборат деб сўрасалар, айтгил: маддоҳларнинг ўзига хос аломати тўн ва хирқа кийишда эмас. Улар ҳар қандай тўнни кийиб юришлари мумкин. Аммо уларнинг бошқалардан ажратиб турувчи ташқи аломатлари бор. Бу — найза, тавқ (ҳалқа, белбоғ), суфра (дастурхон), чироқ ва болта (қурол) олиб юришидир... Найза ўзини ҳимоя қилиш белгиси, тавқ маддоҳнинг қайси мартабада эканлигини кўрсатувчи белги, дастурхон сахийлик ва қўли очиқлик аломати, чироқ — кўнгил равшанлиги, яъни футувват эрлари муҳаббатини кўнгил ичида ёниқ сақлаш, ўзини ёндириб бўлса ҳам, ўзгаларни иситиш, ўзгалар дилига ёруғлик, сафо бағишлаш аломати...

Саққо [мешкобчилар] ҳақида

Билгилким, саққолар ҳам маддоҳларга кирадилар. Бироқ саққолар ғоят муҳтарам кишилардирлар ва уларнинг рутбаси улўғдир:

Денгиз қаърига шўнғиган диловар эр
Ё ғарқ бўлади, ё гавҳар олиб чиқар.

Ва баъзилар саққолик касбининг пирини Салмон Форсий дебдурлар. Негаки, Салмон Форсий доимо елкасида меш билан одамларнинг уйига сув ташиган экан, шу боисдан бу ривоят дурустдир. Шайх Саъдий ҳам саққоларни ҳаёт бағишловчи мардлар деганлар.

Агар саққоларнинг одоби нечта деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, саққолик билан шуғулланувчи одам пок бўлиши керак. Зеро фақат покиза киши бу касбни қила олади. Иккинчидан, маънавий жиҳатдан ҳам қалби пок бўлсин. Учинчидан, сувни улашаётганда ўнг қўлдан бошласин. Тўртинчидан, одамларга ҳалол ва тоза сувдан келтириб тарқатсин... Олтинчидан, саққолиги учун ҳақ талаб қилмасин, чунки бу таъмагирликка киради. Балки тавозуъ билан беминнат хизмат қилсин... Саккизинчидан, бирон бир йиғилишга ижозатсиз кириб бормасин ва умуман даъват қилинмаган ўтиришларга бормасин. Аммо борилиши жоиз бўлган оммавий йиғинларга бориши керак. Тўққизинчидан, ўз касбдошларига ҳасад қилмасин ва агар саққолардан бирининг иши ривож топса бундан фақат хурсанд бўлсин. Унинчидан, ўз ишини севсин ва барча икир-чикиригача яхши билсин.

Иккинчи қисм. Хоссағўйлар [дорўфурушлар] ва бисотандозлар [кўргазмачилар] ҳақида

Билгилки, бу тоифа ҳам маддоҳлар жумласига киради ва уларнинг ҳурмат-эътиборлари баланддир. Улар турли илмлар, чунончи, фиқҳ, тиб, нужум, рамл (фолбинлик) каби илмлардан яхши хабардор бўлишлари керак.

Агар бу иш кимдан қолган ва кимнинг таълими билан жорий этилган деб сўрасалар, Луқмони ҳакимдан қолган деб айтгил. Бу эса қуйидагича содир бўлган экан: Луқмон замонида Од наслидан Амлиқи Од подшо эди, у бутга сиғинар ва одамларни бутпарастликка даъват этарди. Унинг иккита вазири бор эди, бирининг оти Содик, иккинчисининг оти эса Саддуқ эди. Улар бутга сиғинмас, худога сиғинардилар... Ана шу

маслак ихтилофи туйфайли подшо вазирларини саройдан ҳайдади ва юртдан бадарға қилдирди. Улар эса Луқмон ҳаким ҳузурига бордилар. Луқмон уларга баъзи доривор гиёҳларнинг хислатини айтади ва юлдузларнинг сиру асрори, туш таъбири илмини ўргатади ва дейди: «Бориб маърака тузинглар, яъни одам йиғинглар ва уни султонлик майдони деб ҳисобланглар ва соябон қуринглар ва сандиқ қўйиб, уни султоннинг тахти деб тасаввур қилинглар. Китобларингни яхшилаб тахлаб қўйиб, уни девонхона деб ўйланглар. Халқ атрофингизда йиғилганда, дориларнинг хосиятини тушунтиринглар ва одамларга сотинглар, нимаики қўлингизга тушса, шу билан қаноат қилинглар, айна вақтда амру наҳидан одамларни хабардор қилиб туринглар».

Шундан кейин Содиқ бу гапга кўниб, Луқмон айтгандай қиладилар ва бора-бора бу хоссағўйлар удумига айланади.

Агар хоссағўйларга тегишли нарсалар нимадан иборат деб сўрасалар, айтгил: зилважа, доира, чормех, тос, мил ва китоблар. Агар зилважа нимага ишора этади деб сўрасалар, бу аслида вазирлик лавозимига ишорадир деб айтгил. Аммо тариқат аҳли наздида бу ўзини мардлар оёғи остига пояндоз ва палос қилиш, юзни ниёзмандлар тупроғига суриш ва аҳли дил оёғининг гардини кўзга суртишдир...

Агар доира нимага ишора деб сўрасалар, айтгил: бу — биз муҳаббат ва дўстлик доирасидан ташқари чиқмаймиз деган маънога ишорадир. Ва ёки: биз ўз атрофимизда айланамиз, нимаики истасак, ўзимиздан истаймиз чунки маърифат доирасининг маркази бизмиз, деган маънони англатиб келади.

*Доира марказию паргор нуқтаси сенсан,
Гар боқсанг ўзингга ҳам ер кўзгуси сенсан.*

Агар чормех нима маънони билдиради деб сўрасалар, маъноси шуки, бу маърака эгаси тўрт рукндан хабардор ва кўйидаги тўрт сифат соҳибидир: илм, ҳилм, сабр ва қарам.

Тоғора (тос) ва милнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгилки, тоғорадаги барча нарсалар инсон учундир, чунончи тоғора фалак тимсолидир, маъракада тоғора билан мил қўйган одам фалак каби ҳиммати олийлигини билдиради.

Агар маъракага китоб келтириб қўйиш нимага керак деб сўрасалар, айтгилки, маърака қурган одам тилга олган сўзларининг исботини китобдан топишлари мумкин, шунинг учун китоб келтириб қўйилади.

Агар хоссағўйликнинг одоби нечта деб сўрасалар, еттита деб айтгил: аввал шуки, хоссағўйларнинг мақсади дунёнинг мол-матойи бўлмаслиги керак, аксинча, асосий мақсад одамларга нафъ келтиришдир. Иккинчидан, сўзлари ва феъл-хўйи хайрга йўналтирилган бўлсин, ҳуқуқ доирасидан чиқмасин. Учинчидан, ёлгон гапирмасин ва одамларни алдамасин. Тўртинчидан, дору шарбатларини сотаётганда, инсоф доирасидан ташқари чиқмасин. Бешинчидан, агар биров дори сотиб олиш учун пул тополмаса, унга текинга бериб юборсин. Олтинчидан, тилни фақш сўздан, кишилар озоридан сақласин. Еттинчидан, таҳқиқланган ишларга қўл урмасин.

Учинчи қисм. Қиссахонлар ва афсона айтувчилар ҳақида

Шуни билки, қисса ўқиш ва қисса эшитишнинг фойдаси катта. Биринчидан, киши ўтган аждодларнинг иши ва аҳволидан хабардор бўлади. Иккинчидан, одам фаройиб ва ажойиб воқеа, саргузаштларни эшитса, фикри ва кўзи очилади. Учинчидан, ўтганларнинг заҳмату уқубатларидан хабардор бўлса, ҳеч ким бу дунёда ташвиш-ғамдан озод эмаслигини англаб, кўнгли таскин топади, тасалли олади. Тўртинчидан, ўтган подшолар давлати ва мулкининг заволини эшитса, дунё молига меҳри сусаяди, бойлик кишига вафо қилмаслигини билиб олади. Бешинчидан, қисса эшитган беҳад кўп ибрат олади, тажриба ортиради. Бас, маълум бўладиким, ўтмиш аждодларнинг қиссаларида фойда кўп, агар бўлиб ўтган воқеалар бўлса, айтувчи ва ўқувчи билан бирга эшитувчи ҳам ундан нафъ топади ва агар ғайри воқеъ (тўқима) бўлса айтувчи учун гуноҳ ҳисобланса-да, аммо эшитувчи учун фойдали ва савобдир...

Агар маъракада курси (сандали) қўйишнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: бунинг маъноси шуки, кимнингким истеъдоди, ҳунари бўлса, у қолган одамлардан баландроқ ўтиришга лойиқ, чунки бошқалар унинг дийдоридан баҳраманд бўлишлари керак. Агар сандалини ким учун қўядилар деб сўрасалар, санъаткор, ҳунарманд кишилар учун деб айт. Зеро, подшолар ҳам паҳлавонликда, сўз ҳунарида ном қозонганларни сийлаб, уларни курсига ўтқаздилар. Бас, сўз майдонининг паҳлавони бўлган кишиларни курсига ўтқазиб, қадрласа арзийди. Агар курсининг нечта рукни бор деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: иккита остки ва иккита устки рукнлар. Иккита устки рукн нимага ишора деб сўрасалар айтгил: бири — билим ва иккинчиси — ақлу фаросат, зеҳну заковатга ишора. Яъни сандалида ўтирган одам билими ва заковати билан ҳар бир маъракада қандай сўзга талаб борлигини англасин ва шунга қараб сўз айтсин. Сандалининг остки икки рукни нимага ишора деб сўрасалар, бири — сабрга, иккинчиси — саботга ишора деб айтгил. Яъни сандалига чиқиб ўтирган одам чидамли бўлиши,

ўз ишига мустақкам, собит бўлмоғи лозим. Ҳар нарсага ўрнидан туриб, энгилтаклик қилмаслиги керак.

Агар қиссахонлик неча хил бўлади деб сўрасалар, икки хил бўлади деб айтгил: биринчиси ҳикоят айтиш (ўқиш), иккинчиси — шеърхонлик. Ҳикоят айтишнинг эса саккизта қондаси бор. Аввал шуки, қиссахонлик бошланганда, агар киши қиссани бошловчи бўлса, у устоз таълимини олган, устоз ҳузурида ўтқарган киши бўлиши керак. Ва агар қиссани тугатувчи бўлса, ўзи мустақил такрорлаган бўлсин, токи эсидан чиқиб, тутилиб қолмасин. Иккинчидан, чаптастик билан дадил сўзга киришсин, хомлик ва ланжлик кўрсатмасин. Учинчидан, маърака қандай асарни қабул қилишини англасин ва эл рабати кўпроқ бўлган асарларни танласин. Аммо меъерини сақласин. Тўртинчидан, ҳикоя давомида насрни гоҳи-гоҳида назм билан қўшиб олиб борсин, лекин бу эшитувчиларга малол келмайдиган даражада бўлсин. Улуғ устозлар: назм қиссахонликда бамисоли таомга солинадиган туздир — агар кам бўлса, таом таъмсиз бўлади ва агар кўпайса шўр бўлади, деганлар. Бас, меъерни сақлаш лозим. Бешинчидан, ёлғон ва ишонарсиз сўзларни гапирмасин, токи элнинг назаридан қолмасин. Олтинчидан, кинояли, тушунилмайдиган сўзларни айтмасин, чунки бу эшитувчиларни ранжитади. Еттинчидан, тамаъ билан одамлар жонига тегмасин, гадойлик қилмасин. Саккизинчидан, қиссахонликни тез тугатмасин ва ҳаддан зиёд чўзмасин ҳам, ўрталикни сақласин.

Агар шеърхонлик одоби нечта деб сўрасалар, олтига деб айтгил: биринчидан, шеърни оҳанг билан ўқисин, иккинчидан, сўзни одамлар қалбига жойлай олсин. Учинчидан, агар бирор мушқил (тушунилиши оғир) байт пайдо бўлса, йиғилганларга уни шарҳлаб, мазмунини изоҳлаб берсин. Тўртинчидан, эшитувчиларга малол келадиган иш қилмасин. Бешинчидан, гадойлик қилмасин, муболағали қасамлар ичмасин. Олтинчидан, ўқиган шеърининг муаллифини маърака охири ёки бошида тилга олиб, дуо қилсин.

Афсона айтувчилар ҳам қиссахонларга ўхшаш бўлиб, айтиб ўтилган қондалар уларга ҳам тегишлидир.

Учинчи фасл. Тамошо кўрсатувчи паҳлавонлар ҳақида

Улар саккиз тоифадирлар, яъни: кураш тушувчилар, тош ўйновчилар, лой ташувчилар («новандозлар»), занбил кўтарувчилар, дорбозлар, улуғ гурзи кўтарувчилар ва зўрлар.

Биринчи қисм. Кураш тушувчилар ҳақида

Билгилки, кураш одамлар кўп қизиқадиган ҳамда султонлар, шоҳларга мақбул ҳунарлардандир. Бу иш билан шуғулланувчи кишилар ҳар қандай вазиятда тўғрилиқ ва поклик қонуниятини билан яшайдилар.

Агар курашнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, бунинг маъноси одамзод хилқатидан келиб чиқади, чунки одамзод ўз ахлоқини ўзгартириб боради, яъни хулқ-атвор яхшилиқ томон ўзгариши керак ва бу сўзнинг ҳақиқати шундаки, одамда мақбул ва номақбул ахлоқий сифатлар орасида доимий кураш боради, яъни ҳар бир сифат ўзгариши сифатни дафъ қилиш пайди бўлади. (Демак) кураш инсон хилқатидаги шу хусусиятни ифодалайди...

Агар курашда асл моҳият нима деб сўрасалар, ушбу ҳунарнинг илми деб жавоб бергил. Агар куч-қувват қанақа нарсадир деб сўрсалар, айтгилки, куч-қувватнинг эътибори йўқ, зеро ҳайвонларда куч жуда кўп, аммо уларда илму дониш (инсоний фазилат) йўқ, шу учун улар ҳурматга лойиқ эмаслар.

Агар илм билан қўшилган куч қанақа нарса деб сўрасалар, бу ғоят эътиборли ва таҳсинга сазовор нарса деб айтгил. Зеро, улуғлар дебдурларки: «Билимсиз куч адли йўқ шоҳдир, қуввати йўқ илм эса, адолатли, лекин лашкари йўқ шоҳ кабидир». Ва агар билим билан куч ўзаро мувофиқ келса, муваффақиятга эришиш йўли очиқдир.

Агар кураш тушиш илми ёки амали деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, амал билан зич боғлиқ илмдир. Ҳар ким ҳаётда ниманидир ўрганади, бироқ унга амал қилмаслиги мумкин. Аммо кураш санъатида илмга амал қилмаслиқнинг иложи йўқ. Бас, шундай экан, бунда билим ва амал бир-бирини безайди, тўлдиради, бир-бирига мадад беради.

Агар кураш усталарининг одоби (қондалари) нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: биринчидан, устознинг ўзи пок тийнат ва нуқсон-иллатсиз одам бўлсин. Иккинчидан, шогирдларини покликка даъват этсин. Учинчидан, бахил бўлмасин, шогирдларидан ҳеч нарса қизганмасин. Тўртинчидан, шогирдларига меҳрибон бўлсин. Бешинчидан, шогирдлари мол-мулкига тамаъгар бўлмасин. Олтинчидан, ҳар бир одамни қобилиятига қараб таълим берсин. Еттинчидан, фириб-найранг, риё билан шуғулланмасин. Саккизинчидан, ўз шогирдларига ёмонликни раво кўрмасин. Тўққизинчидан, шогирдларидан бирортаси ёмон кураш тушса, жеркиб ташламасин, балки мулоимлик билан тушунтирсин. Унинчидан, шогирдига маъракада таълим бермоқчи бўлса, буни яширин ҳолатда қилсин, токи душман хабардор бўлмасин. Ўн биринчидан, устоз бўладиган

кураш илмининг барча нозикликларини муфассал билиши керак. Ўн иккинчидан, ҳеч бир маъракада пири ва устозларини дуо билан хотирга олишни эсдан чиқармасин.

Агар шогирдлар одоби нечта деб сўрасалар, бу ҳам ўн иккита деб айтгил: биринчидан, тўғри сўз ва тўғри фикрли бўлиш, иккинчидан, тақволи ва яхши муомалали бўлиш, учинчидан, сийрат ва сурати ораста, яхши ахлоқли бўлиш, тўртинчидан, пок ниятли бўлиш, бешинчидан, устозларнинг айтганини сидқидилдан бажариш, еттинчидан, ҳеч бир одамга ҳасад қилмаслик, саккизинчидан, бахил бўлмаслик ва пирга борини бағишлаш, тўққизинчидан, бошқа шогирдлар билан тилда ва дилда дўст, иттифоқ тутиниш, ўнинчидан, одамлар кўнглини топиш, кўнгил гадоси бўлиш, ўн биринчи, ўз кучига мағрур бўлмаслик, ўн иккинчи, ҳарифнинг мағлубиятидан қувонмаслик.

Агар комил устоз қайсидир деб сўрасалар, қуйидаги олти илмдан тўла воқиф одам деб жавоб бергил: биринчидан, тиб илмидан хабордор бўлсин, токи шогирд учун нима зиён, нима фойдали эканини билсин. Иккинчидан, мунажжимлик илмики, бу орқали кураш тушишнинг мувофиқ хайрли вақт-соатини аниқлай билсин. Учинчидан, фол (рамал) илмики, бунинг воситасида ғолиб ва мағлубни танийди, қайси шогирди кимнинг устидан ғалаба қилишини сезиб турсин. Тўртинчиси, даъват (дуо) илмики, шогирдлардан сеҳр-жодуни узоқлаштиришга кўмаклашади. Бешинчиси, фиросати илмики, у шогирднинг қиёфасига қараб, унинг қўлидан нима келиши мумкинлигини аниқлашга ёрдам беради. Олтинчиси, кураш тушиш санъатининг илмики, бу илмнинг машхур усуллари жуда кўп, улар уч юз тугун ва бандлар (усул ва тадбирлар)дан иборатдир ва уларнинг ҳар бири тағин бир неча усулга ажралади. Яна ушбу усулларни дафъ этиш (яъни қарши усуллар) йўллари ҳам бор. Агар буларнинг барчаси йиғилса, бир минг саккиз юз усул келиб чиқади. Мазкур илм ва унинг барча масалаларини мукамал билмаган устоз комил устоз эмас.

Агар кимни паҳлавон дейиш мумкин деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, биринчидан, бақувват, жусса-гавдали, иккинчидан, ширин тилли, учинчидан, қўрқмас юракли, тўртинчидан, етук ақлли, бешинчидан, сабрли, олтинчидан, баркамол илмли, еттинчидан, доимий жидду жаҳд қилувчи, яъни ҳаракатчан, ҳуш ахлоқ, ҳаромдан ҳазар қилувчи, сахий, ноз-неъмат дастурхони очиқ одам паҳлавонлик номига сазовор кишидир.

Агар курашнинг қандай турлари бор деб сўрасалар, икки хил тури бор деб айтгил: биринчиси — қабз, яъни қўл билан ушлаш, иккинчиси — изтирор, яъни ихтиёрсиз ҳолда олишиш. Агар буларнинг ҳар бири қайси юртларда қўлланилади деб сўрасалар, айтгил: қўл ушлаб кураш тушиш (қабз усули) Хуросон ва Ироқ аҳолисига хос, уни шахривар ҳам деб айтадилар. Изтирор усулида кураш тушиш (эркин кураш) Филон, Ширвон ва Озарбайжоннинг баъзи жойларида тарқалган ва уни дайламор ҳам дейдилар.

Агар курашчиларнинг тили нима деб сўрасалар, қўл деб жавоб бергил. Яъни қўлни пастга тушириб, қарсак чалмагунча курашга тушмайдилар. Агар қўлни тушириб қарсак чалишнинг турлари нечта деб сўрасалар, иккита деб айт: биринчиси кураш тушишдан олдин қарсак чалиш ва буни жанг ноғораси дейдилар, қарши томон, яъни рақиб қарсак чалмагунча курашни бошлаш қонидан эмас. Иккинчиси кураш ўртасида қарсак чалиш. Бу даслим нишонаси бўлиб, енгилган томон сулҳ ва омонлик тилайди. Яъни агар рақиб кураш ўртасида қарсак чалса, ғалабангни тан олдим, курашни тўхтатаман, сен ҳам қарсак чалиб, курашни тўхтатишинг мумкин, деган маънони билдиради.

Агар курашчиларнинг охирги мақсади нима деб сўрасалар, рақиб орқасини ерга тегизиш деб айт.

Агар курашнинг онаси қайси деб сўрасалар, қўлнинг орқасини ушлаш деб айтгил. Чунки қўлнинг орқасини ушлаган киши ҳамма аъзоларга қўл теккиза олади (бошга ҳам, оёққа ҳам, белга ҳам).

Агар йиқилишга сабаб нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бунинг сабаби ё кучнинг етмаслиги ёки кураш санъатини билмаслик, яъни кучдан фойдалана олмасликдир.

Иккинчи қисм. Тошотарлар ҳақида

Булар ҳам пок ва тақводор кишилардирлар, уларнинг вазифаси тош билан душманга аниқ зарба беришдир. Бу иш ҳазрат Иброҳимдан қолган дейдилар. Агар тошотарларнинг одоби нечта деб сўрасалар, олтига деб айтгил: биринчидан, бутун чораларни ишга солиб, куч ва малака тўплаш ва буни душманга қарши сарфлаб билиш. Иккинчидан, тошга қўл тегизишдан олдин ўтган азизлар ва пирларни эсга олиш. Учинчидан, қўлни тошга ургандан кейин жасорат ва мардлик кўрсатишга интилиш. Тўртинчидан, мажлис аҳлидан мадад ва ҳиммат тилаш. Бешинчидан, кўз билан тилни ва қўл билан кўнгилни ношоиста ишлар нарсалардан сақлаш. Олтинчидан, маъракада ҳунардан фориг бўлгандан кейин тақбир ва салавот ўқиш.

Нова тортувчи (лой ташувчилар) ҳам кўрқмас ва жасур кишилар бўладилар. Улардан халққа кўп нафъ тегади. Агар нова (лой ташиладиган ичи ғовак ёғоч)нинг тўрт руки қайсидир деб сўрасалар, нованинг учи, адоғи, ичи ва ташқарисидир деб айтгил. Булардан ҳар бирининг сири нимадир деб сўрасалар, нованинг учи ёдлаш, адоғи сало-волат (дуо) юбориш, ташқи шакли мардлик ва ичи жавонмардликдир, деб жавоб бергил. Агар нованинг ўнг ва сўли қайсидир деб сўрасалар, айтгилким, нованинг ўнги ростлик ва тўғрилиқдир, сўл томони эса ёрлик ва дилдорликдир. Агар нованинг ости ва усти қайсидир деб сўрасалар, айтгил: нованинг усти қуллиятнинг шакли ва одат сифатининг маъносига ишора, ости эса одамзод суратидир ҳам сабр-чидамга ишорадир...

Агар нованинг орқаси ва олди нимани англатади деб сўрасалар, нованинг олди ҳиммат, орқаси эса мардларнинг назарини англатади деб айтгил. Агар «нова» сўзининг ҳарфлари нимани англатади деб сўрасалар, айтгил: «Н» — муҳаббат нақдини қўлга киритиши, «О» (алиф) — ўз ишида алифдай тўғри бўлиши, «В» — вараъ (тақво)ни, «Ҳ» — биродарлар ҳавоси (муҳаббати) билан нафас олиши англатади.

Агар нова ташиш шартлари нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: аввал — беминнат хизмат қилиш, иккинчи — биродарлар хурсандлигини қўлга киритиш, учинчи — ўз ишининг исботини билиш, тўртинчи — доимо дастурхонининг очиқ бўлиши, бахиллик қилмаслик.

Агар нова ташиш руклари нечта деб сўрасалар, олтига деб айтгил: аввал покла-ниш... учинчи, йиғилганлардан ёрдам сўраш, тўртинчи ўз пири ва устозларини хотир-лаш, бешинчи, дуо ўқиш ва олтинчи ўз сирини бировга айтмаслик.

Нова тортиш одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил: биринчидан, пок бўлиш, иккинчидан, тоат-ибодатни қанда қилмаслик, учинчидан, доимо таҳоратли юриш, тўртинчидан, ҳасад қилмаслик, бешинчидан, такаббур-манман бўлмаслик, олтинчидан, ўз кучидан ғурурланиб кетмаслик, ўз ҳамкасбларига паст назар билан қара-маслик, саккизинчидан, ҳамкасбларига мададкор бўлиш.

Агар нова ташишнинг ўзига хос нарсалари нима деб сўрасалар, айт: нарвон (шо-ти), соққа (муҳра) ва шарвор. Соққа белга боғланади, шарвор кийиб олинади. Нарвон пир тарбиясига ишорадир, яъни пир муридни тарбиялаб, зинама-зина юқорига олиб чиқади...

Бешинчи қисм. Ҳаммоллар ҳақида

~ Ҳаммолликнинг сурати (ташқи кўриниши) омонат юкини кўтаришга ишорадир. Бас, ҳаммол бу ишоратнинг маъносини англаб, унга риоя этиши керак. Шунда унинг сурати ва сийрати, яъни зоҳири ва ботини бир-бирига мувофиқ бўлади.

Агар ҳаммолликнинг шартлари нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: аввало шуки, юк кўтарганида, омонат дунё юки, яъни тоат-ибодат, худо олдидаги вазифалар юкини кўтариш — охират юкини енгиллаш эканини эсдан чиқармасин. Иккинчидан, юк остида қолмасин ва тўғри йўлдан адашмасин. Учинчидан, кўтариб бораётган юкига хиёнат қилмасин. Тўртинчидан, юкини манзилга етказганидан кейин ҳақини олсин...

Агар ҳаммоллик одоби нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: аввал шуки, ҳаммол пок бўлиши керак, чунки пок бўлмаган одам покларнинг ишини қилолмайди... Тўртинчи, оёғига қараб юрсин ва ҳар томонга, ҳар кимга қарайвермасин. Бешинчи, одамлар орасида юрганда уларга зиён-заҳмат етказмаслик учун огоҳлантириб турсин. Олтинчи, агар ожиз-дарвешни кўрса, унинг юкини савоб учун манзилига олиб бориб берсин. Еттинчи, ҳаром ва макруҳ юкларни кўтармасин. Саккизинчи, ўз касбдошлари билан жанжаллашмасин. Тўққизинчи, ўз топганларини биродарларига бағишласин. Унинчи, ҳақ олишда ошириб сўрамасин, инсоф чизиғидан чиқмасин ва пул йиғишга берилмасин...

Агар ҳаммолларга хос иш нима деб сўрасалар, биринчиси юк ташиш бўлса, иккин-чиси юк ортиш деб айтгил. Агар ҳаммолликнинг асоси нима деб сўрасалар, айтгил: биринчиси — куч-қувват, зеро қуввати бўлмаган одам бу ишни қилолмайди. Иккинчи-си — тоат-ибодатсиз ҳаммолнинг юк ташувчи ҳайвондан фарқи йўқ. Учинчиси — ҳим-мат, ҳиммати йўқ киши юкини манзилга етказолмайди. Агар ҳаммоллик мартабалари қанақа деб сўрасалар, айтгил: аввал одамлар юкини ташиш, иккинчи, маърифат юкини ташиш, учинчи, риёзат юкини ташиш, тўртинчи, маломат (одамлар жафоси) юкини тортиб, бешинчиси, ҳақ таоло юкини тортиш...

Еттинчи қисм. Дорбозлар ҳақида

Улар ташқи кўринишдан ўйин-тамошо аҳлидан бўлсалар-да, аммо ишларининг асоси журъат ва қувват бўлганидан уларни аҳли зўр (паҳлавонлар) жумласига киритадилар.

Билгилки, дорбозлик, улўф бир касбдир ва ишнинг усталари покиза ахлоқлик, пок

ва ростгүй бўлишлари керак. Бу ишда иккита асбоб муҳим — бири арқон, иккинчиси мизон (тарози). Арқон кўприк ўрнида бўлса, мизон адолат тарозиси ўрнидадир. Агар арқоннинг кўприкка нима нисбати бор деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, ёғочга ёки деворга тортиб боғланган ип ингичка кўприкка ишорадир... Агар мизоннинг нустаси (маркази) қандай деб сўрасалар, айтгилки, дорбоз мизон-лангарсиз юролмайди ва агар қўлида лангари бўлмаса, қўллари лангар ўрнини босади. Чунончи, кушлар учаётганда, уларнинг қанотлари лангар вазифасини бажаради.

Агар мизоннинг дунёдаги рамзи нима деб сўрасалар, адолат тарозиси бўлмиш хавфу ражо (умид) деб айтгил. Ақл тарозисини қўлга олган одам учун хавф-хатар йўқдир ва ушбу тарозу қўлида бўлмаган ённки тарозисининг бир ёғи оғиб турган (яъни адолатдан чекинган) кишининг қадами ростлик сари мустаҳкам эмасдир. Шу боисдан демишларким, хавф ҳаддан зиёд кучайиб, умидсизлик юз берса, бу — куфрдир ва ражо (умидсизлик) ҳам ҳаддан ошиб кетса, куфрдир.

Хотиржамъ ўтирма, биёбон тошлари
Мардлар тулпорининг товонин тешмишлар.
Ноумид ҳам бўлма, боданўш риндлар
Бир оҳ ила мақсад аршига етмишлар.

Дорбозларнинг хос нарсалари арқон билан лангарчўп. Агар «расан» (арқон) сўзининг харфлари нима маъноларга ишора этади деб сўрасалар айтгилки, расаннинг арабчаси «ҳабл»дир, бу сўзнинг харфлари эса қуйидаги маъноларга ишорадир: «Х» — ҳилм, яъни ҳалимлик. ғазабни ютиш ва нокаслар озоридан сақланиш, «Б» — самар, мевага ишора, яхшилик ва шафқат билан умр ўтказиш, «Л» — лутфга ишора, яъни халқ орасида яхши хулқ билан юриш. озордан сақланиш.

Форсий «расан» сўзи ҳам уч харфдан иборат (араб ёзувида) бўлиб, қуйидаги маъноларни англатади: «Р» — ростликка ишора, «С» — саховатга ишора, «Н» — нести (фақо)га ишора. Дорбоз аввал ростлик сари қадам қўйиши керак, иккинчидан, бор нарсасини биродарлари билан баҳам кўрсин, учинчидан, ўз вужуди — борлигини унутсин.

Шу каби мизон (лангарчўп) ҳам мурувват, имон, зуҳд (парҳез) ва саховатга ишора этади. Яъни мурувватли бўлиш, Аллоҳ таолога имон келтириш, ваҳдат асроридан боҳабарлик дорбознинг сифатларидир. Дорбоз дунё молига бепарво одам бўлмоғи, мақсади кишиларни хурсанд қилиш, кўнгилларга йўл топиш бўлмоғи даркор. Ушбу сифатларга эга бўлмаган одам дор устига чиқиб, қўлига лангарчўп ишлашга лойик эмас.

Дорбозлик нима билан тугайди деб сўрасалар, уч нарса билан деб айтгил: аввал йўлдан кетганларнинг ҳиммати, иккинчиси — пирларнинг дуоси, учинчиси — кўнгилнинг шак-шубҳа зангидан поклиги.

Саққизинчи қисм. Кучини намойиш қилувчилар (зўргарлар) ҳақида

Бу тоифа турли хунарлар кўрсатадилар. Биринчиси — мардгирлик (одам кўтариш), иккинчиси — тош синдириш, учинчиси — суяк синдириш тўртинчиси — дорбозлик, бешинчиси — тош отиш, олтинчиси — тегирмон тошини кўтариш, еттинчиси — фил билан олишиш. Ва яна камондан ўқни узокқа отиш, сакраш каби хунарлар ҳам бор. Ушбу мухтасар рисола имкониятига караб ҳар бирдан оз-оз гапириб ўтамиз...

Агар одам кўтаришнинг маъноси ҳақиқатда нима деб сўрасалар, айтгилки, маъноси кўтарган кишини йўқитмаслик, яъни мардлик обрўйини ерга тўшурмаслик, паст кетмасликдир.

Агар тош синдиришнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: бу қаттиқлик ва тош юраклик сифатларини синдирмок ва ушбу сифатларни барҳам этмок демак.

Агар суяк синдиришнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтгилки, суяк ҳақиқатнинг маъзи ва ҳам пардасидир. Бас, суяк синдиришнинг маъноси мардлик биланги билан худпарастлик пардасини кўз олдидан кўтариб, ҳақиқат маъзига кўз тиксин демакдир.

Агар дор ўйнашнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгилким, бунинг маъноси: биз барчадан ростликни танладик демак. Агар тош отар ўйиннинг маъноси нима деб сўрасалар, бу — тошбағирлик ва дағалликни ўзидан улоктириш деб айтгил.

Агар тегирмон тошини кўтаришнинг маъноси нима деб сўрасалар, бунинг икки маъноси бор деб айтгил: тегирмоннинг устки тоши доимо ҳаракатда, бу эса тариқат талабида муттасил жидду жаҳд қилмокни ифодалайди. Остки тош қимирламай туради, бу эса чидам ва абот тимсолидир. Демак, тегирмон тошини кўтарган одам шу сифатларни ўзида мувофиқлаштирувчи кишидир.

Агар фил кўтаришнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, фил улғуворлик белгисидир, фил кўтариш эса дунё ишлари фалак азимати олдида арзимасдир деган маънога ишорадир.

Агар сакрашнинг маъноси бор деб сўрасалар, айтгил: маъноси шуки, нафс уй душманидир, ундан сакраб қутулиб чиқиш керак, осойишталик, муваффақиятга эри-

шиш нафс билан жанг қилиш орқали қўлга киради. Шунинг эътиқоди билан англаб етиш керакки, зўргарлик (куч-қувватни намойиш этиш)нинг ҳақиқати нафс душманини поймол этишдир. Бўлмаса кўп ҳайвонлар ва даррандаларнинг қуввати одамзодникидан ортқ. Шунинг учун куч-қувватга учмаслик ва нафс ҳавосидан воз кечиш керак, шунда маъракаларнинг паҳлавони айни вақтда футувват паҳлавонига ҳам айланади. Шайх Саъдий айтганларидек:

Мардлик панжа зўрию елка қуввати эмас,
Агар нафсингни енга билсанг, чин паҳлавонсан.

Тўртинчи фасл. Тамошо кўрсатувчи ўйин аҳли ҳақида
Улар уч тоифадир: коса ўйновчилар, қўғирчоқбозлар ва соққабозлар.
Биринчи қисм. Косабозлар ҳақида

Агар тос (коса, товоқ) ўйнаш қаердан олинган деб сўрасалар, фалакнинг айланишидан андаза қилиб олинган деб айт, чунки фалак тинмай айланишдадир...

Агар тос ўйнашнинг маъноси нима деб сўрасалар, жавоб бериб айтки, бу ишда тўрт хил удум бор ва уларнинг ҳар бири муайян маънога эга. Мазкур тўрт удум куйидагилардан иборат: биринчиси — жубба (тўн) кийиш. Иккинчиси — айланиш. Учинчиси — анжомларни кўтариш, тосни яшириш ва тўртинчиси — яна топиб олиш... Агар бу ишларнинг ҳар бирининг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: жубба кийиш мақсад талабига ишора бўлиб, ўз қобиғидан чиқишни англатади, улуглар айтгандай: «Сенга керакли нарсалар сенинг ўзингда ва сенинг истаганинг тўнинининг ичидадир».

Энди айланашга келсак, бу — ўз ичингга сайр қилиш ва қадамни ўз вужуди доирасидан ташқари қўймасликка ишорадир.

Рахт (мато) кўтариш эса дарвешлар сўзини қабул қилиш ва бу сўзларга амал қилишга ишорадир. Зеро, бу сўзларнинг ҳар бири ипак матодан ҳам нафис ва қимматлидир. Мато остидан тосни қайтариб олиш дарвешлар ҳикматини адо этиш ва бу ишнинг вақти-маҳалини сақлашга ишорадир. Яъни ўйинчи улуглардан олган фазини керакли пайтда кичикларга етказди демак.

Агар тос ўйновчиларнинг асосий ашёси нима деб сўрасалар, жубба ва тос деб айтгил. Агар жубба нима маънони англатади, деб сўрасалар, икки нарсани деб жавоб бергил: бири шуки, уни кийган киши айбларни беркитувчи бўлсин, иккинчидан, унга барча ишонадиган бўлсин...

Агар тос нимага ишора деб сўрасалар, айтгил: тос сафо мартабаси ва покизаликка ишора қилади за айримлар тосни юрак тимсоли дебдурлар, зероки, тосни тўннинг ичига солиб, яна чиқарадилар... юракнинг жуббаси эса бадандир, у бадан тўни ичида соф ва беғубор турши керак...

Иккинчи қисм. Қўғирчоқбозлар баёнида

Эй азиз, билгилки, соҳибдил дарвешлар қўғирчоқ ўйинидан кўп рамзу ишоратлар ўқиб, дунёнинг сир-синаотини фаҳмлаб, хийла ҳақиқатларни кашф этибдилар. Шунинг билан лозимки, шаклу шамойил, сурат оламида зуҳур этадиган нарсалар ҳазил-мутоибба бўлса-да, аммо моҳият-мазмунига кўра, улар жиддий ҳақиқатларни англатадилар. Умар Ҳайём айтгандай:

Биз қўғирчоқлармиз, фалак қўғирчоқбоз,
Ҳақиқат юзидан бу, демадим мажоз,
Саҳнада ўйнаймиз икки-уч кун, сўнгра
Фано сандиғига тушамиз бир-бир боз.

Агар қўғирчоқбозликнинг шартлари нимадан иборат деб сўрасалар, айтгил: асосий шари шуки, қўғирчоқ ўйнатувчи доно бўлсин ва ҳақиқатдан баҳра топсин. Қўғирчоқ ўйнатувчиларга хос нарсалар нима деганда, чодир ва пешбанд (пештахта) деб айтгил. Чодирда кундузи ўйин кўрсатилади, пешбандда эса кечаси ўйин кўрсатилади. Пешбанд деб сандиқни айтадилар. Сандиқ устида қўғирчоқларни ўйнатадилар. Кундузги ўйинларда қўғирчоқларни қўл билан ўйнатадилар, кечки ўйинларда эса сандиқ устида бир неча иплар орқали қўғирчоқларни ҳаракатга келтирадилар.

Агар ҳайма (чодир) нимага ишора қилади деб сўрасалар, бу инсон баданига ишора деб жавоб бергил. Чунки инсон ичидан ҳар лаҳзада юз хил қўғирчоқлар бош кўтаради ва тилга киради. Бу ҳайма, яъни бадан ичида турли феъл-равишлар бўлса-да, бироқ буларнинг ҳаммаси ягона қудратнинг санъати, ижодидан бошқа нарса эмас.

Агар пештахта (сандиқ) нимага ишора этади деб сўрасалар, одамзод қалбига ишорадир деб айтгил. Зеро, қалб ажойиб сандиқ бўлиб, одамнинг аҳволи, хислатларидан нишона бериб туради. Шу боис ҳам уни «қалб» деганлар (араб тилида «қалб» сўзи ўзгарувчи, эврилувчи деган маъноларни беради), яъни айланувчи ..

Учинчи қисм. Соққабозлар (ҳуққабозлар) аҳволи хусусида

Ҳуққабозликни қаердан ўрганганлар деб сўрасалар, фалакнинг айланишидан деб айтгил. Зеро, фалак қуёш ва ой соққасини барча юлдузлар билан қўшиб, гоҳ ошкоро, гоҳ яширин айлантириб ўйнайди.

Агар ҳуққабозлик нима деб сўрасалар, замона айланишига эътибор қилмаслик деб айтгил. Чунки фалак ҳуққаси ҳар замон умр соққасини ғойиб этади ва ҳар биримиздан янги шаклу нақшлар ясади. Оламнинг барча ишини шундан қиёс этмоқ ва ибрат олмоқ лозим. Кўринган нарсалар аслида кўринганидай эмас, мажозий дунёда ҳамма ҳуққабоз, барча қўғирчоқ ёки қўғирчоқбоздир...

ЕТТИНЧИ БОБ

Биринчи фасл. Қабза маъносида ва қабза турлари шарҳи

Билгилки, қабза деб луғатларга камон, қилич каби қўл бармоқлари билан ушлаб олинадиган нарсаларни айтадилар. Қўл панжалари орасига олинадиган бошқа ҳар қандай нарсани ҳам қабза дейдилар. Масалан, хурмо қабзаси деганда, бир кафт хурмо англашилади, шу каби бир кафт ёнғоқ — ёнғоқ қабзаси, бир кафт ўт ёки буғдой пояси ҳам бир қабзадир...

Қабзалар бир неча навъ бўлади: бири — қабза эгасининг бирор ишига ярайдиган ёки ҳарбу зарбга керакли қурооллар қабзаси (дастаси). Масалан, қилич ёки белкурак. Иккинчиси ҳам қабза эгасининг ишига ярайдиган асбоблардир, лекин уларнинг қабзаси асбобнинг таркибий қисми ҳисобланади. Масалан, мола, теша каби. Биринчисини «ал асл» қабза, иккинчисини «ал фаръ» қабза деб юритадилар. Ҳар икки навъ қабзани бирлаштирганда, куйидаги йиғирма уч хил қабза келиб чиқади: қилич (тийғ) қабзаси, қалқон қабзаси, гурзи қабзаси, ҳарбий камон қабзаси. Бу тўрт нарсаси сипоҳийлар анжомидир. Яна: тўқмоқ, яъни ёғоч болға қабзаси (ёғоч болға фаррошлар асбобидир), пичоқ қабзаси, қассоб пичоғи (болтача) қабзаси, мол сўядиган пичоқ қабзаси, болта қабзаси. Ушбу тўрт нарсаси қассоблар ва ошпазларникидир. Яна: белкурак қабзаси, ғилоф қабзаси. Бу иккаласи деҳқонлар ва паҳлавонларга тааллуқли. Мола (ранда) қабзаси бинокорларники. Уроқ қабзаси ўрувчиларники. Яна болға қабзаси ва путк (темирчи болғаси) қабзаси бор, булар кўра олдида ишлайдиган темирчиларники. Теша ва арра қабзаси дурадгорларники. Надаф (пахта ва жунни титкилайдиган асбоб) қабзаси пахта тозаловчилар ва кигиз қилувчиларникидир. Каданг (либосни ювишда ишлатиладиган савалагич) қабзаси кир ювувчилар ва бўёқчиларга тегишли. Кува қабзаси. Бу пойафзал тикувчиларники. Уту (ёки утук) қабзаси. Бу дазмолчилар ва дўппи тикувчиларники. Кафча (чўмич) қабзаси — ҳалвопазлар ва қандолатчилар асбоби. Сих қабзаси ўтин ташувчиларга тегишли (ўтин боғини орқада илаштриб олиб юриш учун). Яна конг қабзаси бор. Бу кудуқ ва ўра қазувчиларникидир.

Агар бу айтилган қабзаларнинг қайси бири бир қабза (бир қўл билан) ва қайси бири икки қабза (икки қўл билан) ушлаб ишлатилади деб сўрасалар, айтгилки, булардан ўн иккитаси: яъни, қилич, қалқон, камон, пичоқ, қассоб пичоғи, мол сўядиган пичоқ, савалагич, андава ранда, ўроқ, болға, кува ва уту қабзаси бир қўл билан ишлатилади. Тўрттаси, яъни: белкурак, путк, чўмич ва сих икки қўллаб ушланади. Гурзи, болта, тўқмоқ, теша, каданг, ғилоф ва кетмон икки қўллаб ҳам, бир қўллаб ҳам ушлаб ишлатилиши мумкин.

Иккинчи фасл. Қилич қабзаси ҳақида

Қилич уруш қуролидир, шу боис унинг қиммати биланд. У ўз эгасининг суянчиғи, ҳимоячисидир ва унинг ёрдами билан душманлар дафъ этилади. Шу боис улуғ инсонларни ҳам қиличга қиёслайдилар. Чунки улуғ инсонлар ҳам ўз мулозим-муридларининг ва ҳам ўзларининг ҳимоячиларидирлар ва улар туфайли душманлар устидан ғалаба қозонилади.

Агар қиличнинг орқаси қайси деб сўрасалар, марднинг билаги деб жавоб бер, чунки шу билак кучи билан қилич чопилади. Агар қиличнинг юзи қайси деб сўрасалар, душманни дафъ этишга бўлган шиддат-шижоат деб айтгил. Агар қиличнинг тили нима дейди деб сўрасалар, у ҳол юзасидан қабза баён этади деб айтгил. Агар қилични нимага қиёслаганлар деб сўрасалар, айтгил: ҳар замон маърака бўстонида очилган райхон гулига, чунки қилич тутган кишидан мардлик ҳушбўйлиги эсади.

Агар қиличнинг боши қайси деб сўрасалар, қилични мардлик маҳорати билан кўтариб юриш деб айтгил. Агар қиличнинг жавҳари нима деб сўрасалар, пок ният билан

курашиш деб айтгил. Агар қиличнинг банди қайси деб сўрасалар, қиличнинг банди уни жавонмардлик расми билан кўтариб юриш ва мардлик билан сақлаш деб айтгил.

Агар «тиғ» (қилич) сўзининг ҳарфлари нима маънони англатади деб сўрасалар, айтгилки: «Т» — таманно (орзу); «И» — яқдиллик ва ҳамжиҳатликини англатади. Чунки паришон одам тиғ ушлашга лойиқ эмас, балки аксинча у тиғнинг еми бўлиши мумкин. «Ғ» — ғафлатга берилмаслик ва уруш маъракасида ҳушёр, чаққон бўлишни билдиради.

Агар қўл қиличга нима дейди деб сўрасалар, жавоб бергилки, қўл қиличга: «Об-рўйга эга бўламан десанг, ишлаган», дейди. Агар қилич қўлга нима дейди деб сўрасалар, дегилки, қилич қўлга: «Агар мени асрасанг, мен ҳам сени асрайман», дейди.

Агар қилич (тиғ) неча хил бўлади деб сўрасалар, етти хил бўлади, деб айтгил. Биринчиси жафо тиғики, уни меҳнаткаш халқ юзига тортадилар, иккинчиси сафо тиғики, уни ўлимга маҳкум гуноҳкорлар бошига тортадилар. Учинчиси вафо тиғи ва у биродалар мададига яланғочланадиган ва улар бошидан зулми дафъ этадиган тиғдир. Тўртинчиси ғазо тиғи ва бу тиғларнинг асилидир, зеро шу тиғ билан душманлар тор-мор этилади. Бешинчиси жазо тиғи, бу доим ўзи билан олиб юрадиган ва душман қасд қилганда жазосини берадиган тиғ. Олтинчиси баҳо тиғи, бу — зеб-зийнат учун сақланадиган ва ҳеч қачон ишлатилмайдиган тиғ. Еттинчиси, ҳаво тиғи. Ҳаво тиғи мардлик суннати билан эмас, балки ҳавою ҳавас юзасидан боғланган тиғдир. Пир ва устоздан таълиму дуо олмай, бундай қилич (тиғ) тақиш нораводир.

Агар ушбу қабза эгасининг одоби нечта деб сўрасалар, саккизта деб айтгил. Авваламбор пок бўлиш, нопок ҳолда қилич дастасига қўл текизмаслик... Учинчи, қилични ғилофидан суғурганда ва силкитганда эҳтиёт бўлиш, чунки қилич бехосдан бировнинг юзига тегиб кетмасин. Тўртинчи, қилични аввал ўз бўйига солсин, яъни ўз нафсини чопсин. Бешинчи, қилич дастасини ўпсин, бу шу дастага теккан мардлар қўлини ўпишга ишоратдир. Олтинчи, зарурат туғулмагунча қилични қинидан чиқармасин. Агар қилични белидан ечса, уни ҳурмат билан озода ва эҳтиёт жойга қўйсин. Еттинчи, устозлардан таълим олмай, қилич тақишни ҳаёлига ҳам келтирмасин, пирлар, устозларни доим дуо билан ёдга олиб турсин. Саккизинчи, қилични яланғоч ҳолда қолдирмасин ва агар қини бўлмаса, бирор нарсага ўраб қўйсин.

Учинчи фасл. Қалқон қабзаси ҳақида

Билгилки, қалқон сипоҳиларнинг қалъаси ва жангчиларнинг ҳимоячисидир. Қалқон осиб юриш суннатдир ва қалқон қабзасига қўл урадиган киши суннат йўлига риоя қилиши лозим, токи яхши мукофотга сазовор бўлсин. Агар қалқон тутиш кимдан қолган деб сўрасалар, Каюмарсдан деб айтгил. У овни яхши кўрарди. Бир куни овга чиққан эди, бир жониворга дуч келди, бу жонворни карк (каркидон) дер эдилар. Каюмарс ов қуроллари билан ҳар қанча урса ҳам унинг терисига таъсир этмайди. Шундан кейин у тилсимот билан каркни енгиб, терисини шилиб олади ва ундан қалқон ясайди, урушда ундан фойдаланади. Шундан кейин бора-бора жездан, темир ва пўлатдан қалқон ясадиган бўлдилар...

Агар қалқоннинг турлари нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил: биринчи хазр (тўсиш) қалқони, иккинчиси қадр қалқони, учинчиси сабр қалқони, тўртинчиси ҳилм (ҳалимлик) қалқони. Агар буларнинг ҳар бирининг шарҳи нимадан иборат деб сўрасалар, айтгил: хазр қалқони ипақдан ва ипдан тўқилган қалқондир, ўқ ва қилич ярасидан сақланиш мақсадида уни олиб юрадилар. Аммо қадр қалқони осмон (қазоу қадар) шаклида турган қалқондир. Сабр қалқони кишини мақсад сари элтувчи қалқондир. Ҳилм қалқони воситасида ғазаб тиғининг захмини дафъ этиш мумкин. Ҳалим одам ғазаб олови офатидан омондадир.

Агар қалқоннинг ҳақиқати нимада деб сўрасалар, ҳақ ишда ҳақиқатни ҳимоя қилиш, ҳақ (худо) ҳимоясида бўлиш деб айтгил.

Агар қалқон тутишининг одоби нечта деб сўрасалар, бешта деб айтгил: биринчиси эътиқодли бўлиш, қалқон қабзасини пок қўл билан ушлаш... тўртинчиси, қалқонни қўлга олган, унинг дастасини ўпиш, ечиб қўйганда, таъзим этиб, тоза жойга қўйиш.

Агар қалқоннинг ўзи ва қабзаси нимага ўхшайди деб сўрасалар, доирага деб айтгил. Агар доира ва марказнинг маъноси нима деб сўрасалар, маъноси шуки, кимки қалқонни қўлига олса, марказ нуқтаси каби мардлик ва футувват доирасида мустаҳкам бўлсин демасдир. Агар қалқоннинг қабзаси нимага ишора этади деб сўрасалар, ойнага деб айтгил. Агар оинанинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: душман бу ойнага қараганда танбеҳ олсин, ойнадай софдил бўлиб, хусуматга чек қўйсин.

Агар қалқоннинг этаги нимани билдиради деб сўрасалар, бу заифларни золимлар зулмидан ҳимоя этаги остида сақлашни билдиради деб айтгил.

Агар қалқоннинг боғичи нимани билдиради деб айтсалар, бечоралар ҳимоясининг бандида бўлмоқчи деб айтгил... Қалқон кўтарган киши саҳий ва жавонмард бўлсин, агар жанг вақти бўлса, ҳимоя тилаганини ҳимоя қилсин ва яна юракли, журъатли бўлсин, қўрқоқлик, сусткашлик қилмасин. Яна шуки, барчадан рози бўлсин ва агар яраланса ёки шикаст топса, тушкунликка берилмасин, касбини тарк этмасин.

Гурзи жанг майдонининг мардлари ва паҳлавонлар қуролидир. Агар гурзи қабзасида нечта адаб бор деб сўрасалар, бешта деб айтгил: аввал шуки, уни пок қўл билан кўтариш керак. Иккинчидан, гурзини кўтарганда, ўзига ишончи бўлсин. Учинчидан, гурзини авайлаб асрасин, қадрласин. Тўртинчидан, гурзини уйин учун ишлатмасин. Бешинчидан, гурзига қўл уришдан олдин пир ва устозларни хотирлаб дуо айтсин...

Агар гурзининг юзи қайси деб сўрасалар, душманларнинг бошини янчиш деб айтгил. Агар гурзининг қабзаси қайси деб сўрасалар, душман устидан ғалаба қозониш ва шодланиш деб айтгил. Гурзининг дастаси нимага ишора қилади деб сўрасалар, ростлик билан уни қўлга олиш ва тўғриликка ишлатиш деб айтгил...

Бешинчи фасл. Уруш камони (ёйи) қабзаси ва унга тааллуқли нарсалар ҳақида

Билгилки, камон отиш шариф илмлардандир. У ҳақда баён қилинган қонун-қоидалар кўп. Агар камоннинг ўзи асли қаердан пайдо бўлган деб сўрасалар, инсон ҳаётидаги заруратдан деб айтгил. Яъни одамзод деҳқончилик билан шуғуллангандан кейин қушлар, ёввойи ҳайвонлар унинг экинларини хароб қилардилар. Уларни бир томондан ҳайдаса, иккинчи томондан келаверардилар. Шунда одам (улардан кутулиш мақсадида) камон ясади ва ўқ отишни ўрганди... Қушларни ўқ билан ўлдиргандан кейин бошқалари учиб кетдилар ва экинлар омон қолди.

Агар ёй ушлаш ҳунарини эгаллаш учун биринчи зарурий нарса нима деб сўрасалар, машқ устози деб айтгил, чунки кишининг устози бўлмаса, у ўз бошига бу ҳунарни ўрганоламайди. Ва агар ўрганишга киришса ҳам бирор натижага эришолмайди.

Агар камон қабзасининг одоби нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: биринчиси пок бўлиш, иккинчиси ёйни золимларнинг жабрини дафъ этиш нияти билан қўлга олиш, учинчиси узлуксиз тақбир айтиб туриш, тўртинчиси тоат-ибодатни қанда қилмаслик, бешинчиси ўз пири ва устозини хотирлаш, олтинчиси шаст (камон торини тортиш учун ишлатиладиган ҳалқа)ни беркитиб юриш, еттинчиси камоннинг ҳар икки нишонаси (тешиги)дан ўқ ота олиш, саккизинчи, нишон турган жойга яланғоч бормаслик... Учинчи, агар ўқи хато кетса, хафа бўлмаслик. Ун биринчиси агар бошқа биров ўқни аниқроқ нишонга текизса, унга ҳасад қилмаслик, аксинча, табриклар мақташ. Ун иккинчи, ўз ишига ҳайрон бўлмаслик ва мағрурланмаслик, чунки ҳар қандай моҳир кишидан ҳам яна моҳирроқлар чиқиб туради.

Агар камон қабзасини тутишнинг нечта тури бор деб сўрасалар, энг кўп тарқалгани тўрт хилдир деб айтгил. Аввал пичоқ қабзаси, иккинчиси ов камони қабзаси, учинчиси қарчиғой чангали, уни «хандон» ҳам дейдилар. Тўртинчиси мудававр (чамбарак) қабзаси. Агар ёй тортишнинг хиллари нечта деб сўрасалар, иккита деб айтгил: биринчиси мўйловсимон тортиш, иккинчиси, сурмакаш (сурма тортишга ўхшаб) тортиш.

Ёйнинг устунни нима деб сўрасалар, чап қўл деб айтгил. Агар ёйнинг асосий қисми нима деб сўрасалар, зеҳ (тор) деб айтгил, чунки торсиз ёй нуқсонлидир.

Агар ёй ўққа нима дейди деб сўрасалар, «мақсад нишонига етай десанг тўғри юр», дейди деб айтгил. Агар ўқ ёйга нима дейди, деб сўрасалар, «тўғри одамлар билан бош қўшгин, токи азиз қўллар бошингни силасинлар», дейди деб айтгил.

Агар «камон» сўзининг ҳарфлари нимага ишора этади деб сўрасалар, жавоб бериб айтгил: «К» — карамга ишора, яъни камон ушлаган одам мард ва саховатли бўлиши керак. «М» — марҳаматга ишорадир, яъни ўз ходимлари, тобеъларига раҳм-шафқат кўрсатмоқ. «О» — эътиқодга ишорадир, камончи пок ниятли ва соф одам бўлиши даркор. «Н» — насиҳатга ишорадир, яъни ҳамкасблари, шогирдларига панду насиҳат бериш, ўз ҳунарини ўргатишдан қизғанмасин. Бу тўрт сифати бўлмаган одам ёй кўтариб юришга лойиқ эмас.

Олтинчи фасл. Тўқмоқ (ёғоч болға) қабзаси ҳақида

Билгилки, бу қабза фаррошларникидир ва фаррошлар олиқадр (кишилар бўлиб), султонлар даргоҳига мақбул ҳисобланадилар... Уларнинг ишлари турлича, масалан: хайма (чодир қуриш), шохона хиргоҳ ва соябонлар, ўтовлар тиқиш, палос ва бисот ёйиш, шамъ ва чироқ ёқиш, фонусни тозалаш, супурги боғлаш ва бошқа шулар каби ишлар. Бу ишларнинг ҳар бири ўз қоидаларига эга.

Агар чодир (хайма) тиклашни нимадан андоза олганлар деб сўрасалар, осмоннинг шаклидан деб айтгил. Хайманинг устунни бор, аммо у кўринмайди. Агар хайманинг устунни нимага ишора этади деб сўрасалар, доира марказига деб айтгил. Марказда турган устун ростлик тимсолидир. Агар «хайма» сўзининг ҳарфлари нимани англатади деб сўрасалар, айтгил: «Х» — хилват, «Й» — яқин (ишонч), «М» — мурувват, «Ҳ» — ҳим-

матни англатиб келади. Яъни хайма қурган одам холис кўнгилли, ишонч-эътиқоди бутун, ҳиммат-муруватли комил киши бўлмоғи даркор.

Агар тўқмоқ қабзасини ким қўлига олиши мумкин деб сўрасалар, жавонмардлар ва мардлик сифатига эга одам деб айтгил. Агар «тўқмоқ» сўзи ҳарфлари нимага ишора этади деб сўрасалар, айтгил: «Т» — талабдир, яъни ушбу асбоб эгаси ҳамма вақт маънавият ва ҳақиқат талабида юриши ва тариқатда изчил бўлиши керак, «К» — ғайратдир, яъни тўқмоқ тутган жасур ва ғайратли бўлмоғи лозим. «М» — марҳамат, яъни қўли остидагиларга шафқатли бўлсин ва ҳамisha мискин дарвешлар, бечораларни қўллаб, мададкор бўлсин. «О» — истиғнодир. Яъни фаррош олийҳимматлилик кўрсатиши, майда-чуйдага эътибор қилмаслиги керак, шунда унинг мартабаси тобора ортади. «Қ» — қабулдир, яъни тўқмоқ тутган киши товозуъ билан ўзини кўнгилларга мақбул этсин.

Агар хиргоҳ (ўтов)ни ёпишнинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: бу одамлар сирри ва айбини беркитишга ишорадир...

Агар соябон тиклашнинг маъноси нима деб сўрасалар, мазлумларни ситам ва алам офтоби тифидан асраш деб айтгил.

Агар палос тўшашнинг одобу қондаси нечта деб сўрасалар, ўнта деб айтгил. Аввал шуки, палос (умуман гилам, тўшак ва бошқалар)ни тоза ва пок жойга ёйсинлар. Иккинчидан, танланган жой тўшакда ўтирадиганлар хоҳишига мувофиқ бўлсин. Учинчидан, палос ва тўшакни яхшилаб чангдан, хас-хашакдан тозаласин. Тўртинчидан, тўшагандан кейин ҳам яна бир марта разм солиб, яхшилаб супурсин... Олтинчидан, йиғиштираётганда ҳам тўшакни тозаласин. Еттинчидан, тоза жойга тахлаб қўйсин... Тўққизинчидан, палос, кўрпа-тўшак шундай тартиб билан сақлансинки, яна тўшаётганда бош ва оёқ томонлари алмашиб кетмасин. Унинчидан, пирларни, футувват устозларини хотирласин.

Агар фарш (палос, гилам, тўшак) тўшашнинг ҳақиқати нима деб сўрасалар, айтгил: бу — ўз вужудини мардлар оёғи остига тўшашдир, киши ўз-ўзига: ушбу палос мардлар қадами остини безагани сингари менинг танам ҳам олам азизларининг оёғи ғуборидан зийнат топажак деб ўйласин. Шу билан ҳамisha мардлар мартабасига эришиш талабида юрсин:

Биз мардлар этагининг ғубориға етмасмиз гарчи

Шояд эранлар этагининг ғубори бизга етса...

Агар шамъ ёқишнинг одоби нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил: аввал «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» десин. Иккинчи, «Нур» оятини ўқисин. Учинчи, кишилар ҳузурига кирганда салом берсин. Тўртинчи, жаноби Расулulloҳга саловат етказсин. Бешинчи, шамъ хиралашмаслиги ва бирдан ўчиб қолмаслиги учун ҳамisha кузатиб турсин. Олтинчи, шамъни алмаштирганда, тутуни бошқаларга халакит бермаслиги учун эҳтиёт чорасини кўрсин. Саккизинчи, шамъни йиғилганлар ҳузурда эмас, балки ташқарига олиб чиқиб тозаласин ва алмаштирсин. Тўққизинчи, шамъдон, яъни лагани тоза сақласин ва артиб турсин. Унинчи, шамъдонни дастурхонга қўйиб олиб келмасин. Ўн биринчи, пир ва устозларни эсга олсин. Ўн иккинчи, ёруғлики ҳеч кимдан қизганмасин.

Агар шамъ нимани ифодалайди деб сўрасалар, ўртаниш, меҳру муҳаббат ва қалб алангасини ифода этади деб айтгил. Агар чироқ нимага ишора этади деб сўрасалар, ботиннинг равшанлиги ва зоҳирнинг ошнолигига ишора этади деб айтгил. Агар чироқнинг шуъласи пиликка нима дейди деб сўрасалар, «ўртаниш ёнишдадир» дейди деб айтгил. Токи ўзинг ёнмагунча, бошқаларга ёруғлик таратолмайсан. Агар пилик шуълага нима дейди деб сўрасалар, «мен танимни бағишладим ва жисмимни ўтга солдим ва ёниб туриб маҳбубимга етишдим» деб айтади дегил.

Агар чироқ ёқишнинг қондалари қайси ва нечта деб сўрасалар, ўн иккита деб айтгил. Биринчиси, «Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим» дейиш, иккинчиси, «Нур» оятини ўқиш, учинчи, Расулulloҳ алайҳиссаломга салават юбориш, тўртинчи, жамоа олдига кирганда салом бериш, бешинчи ширин сўз билан ўтирганлар дилини равшан этиш, олтинчи, воқеалардан хабардор бўлиш, ғофил бўлмаслик, еттинчи чироқни тозалаганда (қорақуяни) ташқарига олиб чиқиб тозалаш, саккизинчи, кир-чир нарсаларни одамлар олдига қўймаслик, тўққизинчи, чироқ нурдан ҳеч кимни бебаҳра қилмаслик, ўнинчи, чироқни пасаитирганда (ўчирганда), айтилган шартларни бажариш, ўн биринчи, чироқпояни тозалаб олиб кириш, ўн иккинчи, чироқ латтасини тушириб юбормаслик.

Агар фонус нимани англатади деб сўрасалар, айтгил: фонуснинг маъноси юрак кўкрак қафаси ичидаги шамъ кабидир, деган маънони билдиради. Бас, фонус шамъни шамолдан ва ҳаводан сақлаган каби қалб чироғини ҳам нафс ҳавосидан сақлаш лозим, токи нафс васвасаси қалб шамъини ўчириб юбормасин. Учган шамъни бир зумда қайта ёндириш мумкин, аммо нафс васвасаси туфайли маърифат ҳаётини тарк этиб, ўчган шамъни қайта тирилтириб бўлмайди...

Еттинчи фасл. Пичоқ, болтача (қассоблик пичоғи) ва болта ҳақида

Бу тўрт асбоб жавонмард фарзандларга тааллуқлидир. Зеро, қассоб жавонмардлар жумласига киради, қассобларнинг ва ошпазларнинг пирлари шажараси жавонмардларга бориб этади, деб ҳисоблаш маъқул. Уларнинг биринчи пирининг номи асли

Абдулло бўлиб, у «жавонмард» лақабини олган. Унинг отаси Омир Басрий эди. Шуни билиш керакки, қассоблик касбининг моҳияти, молни сўйиш, терисини ажратиш олиш ва гўштини қиймалашдир... Агар пичоқ қабзасини ушлаш кимга муносиб деб сўрасалар, ўз саркаш нафсининг бошини риёзат тиғи билан кесган одамга муносиб деб айтгил. Аввал шуки, покланиб, сўнгра қабзани қўлига олсин. Иккинчи, ноҳақ ва нораво ишларда фойдаланмасин. Учунчидан, билмасдан ишлатмасин. Тўртинчидан, ишлатаётганда эҳтиёт шартини сақласин. Бешинчидан, уни тоза ва покиза олиб юрсин. Олтинчидан, ўтмасланиб қолишдан, зангдан, ейилиб кетишдан сақласин. Еттинчидан, агар пичоққа бирор зарар етса, дарҳол яхшилаш чорасини кўрсин.

Агар сотур (қассоб болтаси)нинг қабзасини кимлар ушлайди деб сўрасалар, айтгил: нафс ҳавосини енгган, шайтоний ҳирсларни маҳв этолган одам бунга муносибдир. Агар каноранинг маъноси нима деб сўрасалар, айтгил: ўз қалбини шавқ бозорида намойиш этиш ва маърифат нурига тоблашдир.

Агар камон ўқининг қабзаси кимники деб сўрасалар, нафс бўйинини қаноат ўқи билан синдирган одамники деб айтгил. Болтанинг ҳақиқати нимадан иборат деб сўрасалар, суратнинг парчаланиши ва маънонинг бутунлигидир деб айтгил...

Агар қассоб пичоғи қабзасига ким ҳақли деб сўрасалар, жавонмард одам ҳақли деб жавоб бергил. Чунки бу жавонмардлар пири Омир Басрийдан қолган дейдилар. Демак, жавонмард бўлмаган одам жавонмардлар меросига ҳақли эмас...

Агар қассобликнинг моҳияти нима деб сўрасалар, жавонмардлик деб айтгил. Агар саллоҳлик (қассоблик)нинг ҳақиқати қайси деб сўрасалар, худбинлик терисидан чиқиш деб айтгил. Агар қассобларнинг одоби нечта деб сўрасалар, тўртта деб айтгил. Бу тўрт одобни «қассоб» сўзининг тўрт ҳарфидан (араб ёзувида) олганлар. Масалан, «Қ» — қабул, «С» — сидқ, яъни олди-сотдида, баъю баракада тўғри йўл тутиб, эгри йўлдан кетмаслик. «А» (алиф) — инсофга ишорадир. Яъни гўштни қисмларга ажратиш, бўлак-лаш ва тортишда инсоф чизигидан чиқмаслик, ҳар бир бўлакда гўшт, суяк, ёғ, чарви ва бошқалар баравар тақсимланган бўлиши керак. «Б» — яхшиликка ишорадир. Яъни одам қандай иш билан шуғулланмасин, жавонмардлар талабидан (қоидасидан) ташқари чиқмаслиги, жавонмард фарзанди эканини унутмаслиги керак. Такура ва пешгир ҳам қассоблар анжомидир. Бу ишлаётганда олдига боғлаб оладиган чарм этагидир. Чарм этак ожизлар ва дардмандларни ҳимоя остига олишга даъват этади...

Анвар Тунжалп

КУРЪОНИ ҚАРИМДАН ОЯТЛАР

МУҲИМИ — РУҲИЙ СОКИНЛИК

Инсонда гоҳ-гоҳида шундай бир ҳолат бўладики, у ўзини қўярга жой тополмай қолади. Ҳаттоки, энг яқин суҳбатдошининг гаплари ҳам кўнглига сиғмайди. Қилаётган ишидан қониқ-маслик, ўз-ўзидан норозилик кайфияти унинг юрагини баттар эза бошлайди. Қизиғи шундаки, бундай ҳолат сабабини билолмайди. Яқинда шундай ҳолат менда ҳам пайдо бўлди. Ва, тасодиф туфайли қўлимга турк ислом олими ва шоири Анвар Тунжалпнинг «Қуръони каримдан оятлар» китоби тушди. Уни ўқиб, мен, ўзимча иккита кичик «кашфиёт» қилдим. Биринчидан, ҳалиги «дард» — парвозни истаган, лекин, имконсиз, нимагадир муҳтож руҳнинг изтироби эканлигини билдим. Иккинчидан, бу изтироб дардига малҳам топишга эришдим. Мен уни муқаддас «Қуръон» оятларидан, уларнинг ҳаётий, ҳаққоний, фалсафий мазмунидан топдим. Шунинг учун уларни ўғирши истаги пайдо бўлди.

Қадрли муштарийларимиз шу нарасага эътибор беришсинки, ҳар бир тўртликдаги тўртинчи мисра «Қуръон»нинг бир ояти бўлиб, тепадаги уч қаторда шу оятнинг тафсир ва ўғирмаси берилаяпти. Бу эса оятлар ва уларнинг мазмунини осон ёд олиш, узок эслаб қолишга ёрдам беради.

Оллоҳ ҳаммамизга руҳий сокинлик. Унинг ризолигидаги умр берсин. Омин!
УГИРУВЧИДАН

1

Ҳамд бўлсин Оллоҳга, ҳамд бўлсин ҳар он,
Унинг ҳукмидадир само ва замин.
Мақтовга лойиқ зот удир ҳар замон;
Алҳамдулиллаҳи Роббил олабийн...)

2

Тилагинг бўлса гар Оллоҳдан тила,
Нўқса ишинг сўнги албатта ваҳим.
Ҳар ишни бошлагин Оллоҳ номи-ла;
(Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм...)

3

Ҳақнинг ҳузурида ким у қувватли,
Жами инсонларга ҳисоб бор, ҳисоб.
Оллоҳнинг азоби бил, кўп шиддатли,
(Ва инналлоҳа шиддатул азоб...)

4

Инсонлар бариси бир аслдандир,
Фарқлироқ бўлса-да шакл, ранг ва тан.
Бир миллат бўлгани шундоқ аёндир,
(Канан насу умматан ваҳидатан...)

5

Энг тўғри ҳукми сен берасан, сен,
Эй буюк Оллоҳим, эй буюк Раббим.
Ҳар нени эшитиб, ҳам кўрасан, сен,
(Иннака антас-самӣулу алим...)

6

Мусулмон бекорга урмас ва сўкмас,
Кимсани эзмокқа қидирмас замин.
Шубҳа йўқки, Оллоҳ золимни суймас.
(Валлоҳу ла йуҳиббуз-золимийн...)

7

Ёлғон бир хасталик, руҳда бир сарға,
Ёлғончилик ёмон иллатдир, билинг.
Оллоҳ лағнат ўқир ёлғончиларга,
(Лағнаталлоҳи алал-казибийн...)

У кўрсатиб берган фойда-зарарни,
Қилинган ҳар ишга жавоб берилур.
Фақат у беради қатъий қарорни,
(Ва илаллоҳи туржабул умур...)

9

Ҳақ йўлида жанг қил, отил илгари,
Виждонингни тингла, гуноҳдан чекин.
Оллоҳ билар албат муттақиларни,
(Валлоҳи алимийн бил муттақийн...)

10

Сабр этган доимо муродга етар,
Эй мўминлар, сиз ҳам муродга етинг.
Оллоҳ ҳам сабрли қулларни севар,
(Валлоҳу йуҳиббус-собирийн...)

11

У сени бошлайди энг нурли йўлга,
У энг буюк муршид ва раҳбардир, бил.
У ишончли вакил ҳар мўмин қўлга,
(Асиббиллоҳи ва нўмал вакил...)

12

Охират ўзи недур?
Эй қул, ўйладингми-а?
Ҳисоб берурсан бир-бир,
(Ва кафа биллаҳи касиба...)

13

Тўғри яшамоқлик ҳа, қийин бир иш,
Лек шундай яшамоқ сенга вазифа.
Инсон шундай ожиз яратилмиш,
(Ва хулиқол инсану роифа...)

14

Удир бу оламда шоҳларнинг шоҳи,
Унинг қудратига йўқдир ҳеч шубҳа.
Қуввату қудратнинг бари Оллоҳнинг,
(Аннал қуввата лиллаҳи жамиъа...)

15

Фитна ҳар жиҳатдан қулга зарардир,
Фитна бир оташдир, ёқар даҳшатли.
Бу қотилликдан ҳам оғир гуноҳдир,
(Вал фитнату ашадду минал қотли...)

16

Иймон нури ёритсин юрган йўлингни,
Ҳар дам Оллоҳдан қўрқ ва ундан чекин.
Оллоҳ ундан қўрққан қул-ба баробар,
(Инналлоҳи маал муттақийн...)

17

Таъқиб эт доимо у нурли изни,
«Ҳақнинг ширини ошма» дейди дин.

Улуғ Оллоҳ севмас мутажовузни,
(Иннаҳу ла йуҳиббул муғтадийн...)

18

Ҳеч шубҳасиз роҳат этмоқлик учун,
У ўйлайди сенинг ризқингни тағин.
Оллоҳ берган ризқдан ейинг ва ичинг,
(Кулуу ваширабу ризқиллоҳи...)

19

Унинг асаридир бу ер, бу фазо,
Ҳаётни, мамотни у берар, ҳатто.
Оллоҳ ўликларни тирилтиради,
(Казалика йўҳйиллаҳул мавта...)

20

Кўп оятлар кўрсатарсан,
Бунга қодирсан чунки.
Баъзи қулга мулк берарсан,
(Туғтил мулку ман ташар...)

21

Икром этган Робб сенсан,
Биз этсак-да интиҳо.
Ҳар неъматни бергансан,
(Иннака антал ваҳҳаб...)

22

Жаҳаннам кофир-ла бутун тўлади,
У муфлис, кофирлар, о, қандай ёнар?
Уларнинг ётоғи олов бўлади,
(Улаика маъва ҳумуннар...)

23

У кундир, мўминнинг ишонгани кун,
У — қиёмат кун, қурилар курси.
У — бутун инсонлар тўпланажак кун,
(Йавмун мажмуун лаҳун насу...)

24

Охиратда улар не бўлади, боқ,
Тангрининг уларга бир азоби бор.
Кофирларга оташ азоби мутлоқ,
(Ва анна лил кафирийна азабан нар...)

25

Мўмин учун иймонруҳда бир зийнат,
Иймонли қалбларда ёнар бир шуғла.
Роббга ва Расулга қилма хиёнат,
(Ла тахунуллаҳа вар-росувла...)

Ўғирувчи Абдумурод ТИЛОВОВ

МЕРОС

Баҳодир Турғунов, Алиназар Эгамназаров. Мирза Меҳрзод нақшлари	3
Мирза Абдулазим Сомий. Манғит султонлари тарихи ёки Бухоро хонлигининг инқи- рози	129
Хусайн Воиз Кошифий. Футувватномаи султоний	156

НАСР

Саъдулла Сиёев. Яссавийнинг сўнги сафари. Роман	13
Сабриддин Садриддин маҳдум ўғли. Олмос кўнғироқлар. Ҳикоя	67
Ёқутхон Акрам. Қалдирғоч. Ҳикоя	81
Темирбек. Туманнинг тумори. Қисса	94

НАЗМ

Чори Аваз. Айрилиқ ер билан осмонлар қадар	63
Чўлпон Эргаш. Жиннихонадаги тушлар	84
Замира Эгамбердиева. Менинг қалбимдадир ишқнинг ватани	120
Мухаммад Ражаб. Бахтиёр эртақлар тўқийман	122
Холдор Вулқон. Вақтнинг қатлига қойим қўш ханжар	124
Бир шеър саҳифаси	144
Анвар Тунжалп. Қуръони каримдан оятлар	189

ҚУТЛОВ

Узингдан топ, мўъжиза шулдир... (шоир Омон Матжон билан суҳбат)	125
---	-----

СУҲБАТ

Иzzат Султон, Тоир Юнус. Биз кўчув давридамиз	148
---	-----

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Сафия Мингишева. Менга саодатдан қанот бер	153
Моҳиғул. Юрагим юртида йиғлайди бир сўз	154

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
№ 3—4

Журнал писателей Узбекистана

Издательско-полиграфический концерн «ШАРҚ» при управлении
делами аппарата президента республики Узбекистан.
Ташкент — 1993

Техник муҳаррир Ю. Абдуллаев

Навбатчи И. Отамурод

Муаллифлар фикри таҳририят фикри деб қабул қилинмасин.

Таҳририятга келган бир босма тобоқча бўлган материаллар муаллифларига қайтарил-
майди. Таҳририят ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларини қабул қила-
ди. Ойнома матбаасига оид нуқсонлар (саҳифалар етишмаслиги, чалкаш босилгани)
бўйича ўшбу ташкилотга мурожаат қилинг: Тошкент — П, Буюк Турон кўчаси, 41.
«ШАРҚ» нашриёт-матбаа концерни. Обунага монелик кўрсатилган ёки ойнома ўз вақтида
етиб бормаган тақдирда: Тошкент — 700000, Широкая кўчаси, 2. Жумҳурият Матбуот
тарқатиш марказига мурожаат қиласиз.

Теришга берилди 04.01.93 й. Босишга рухсат этилди 14.02.93 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆.
Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Босма тобоғи 12. Шартли босма тобоғи 16,8.
Шартли-рангли босма тобоғи 17,5. Нашриёт-ҳисоб тобоғи 18,2. Адади 24.813 нусха.
Буюртма № 1513. Баҳоси келишилган нархда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни босмаҳонаси. 700083, Тошкент
шаҳри, Буюк Турон кўчаси, 41.